

83.3(47)

M60

Чеслав Шілош

Велике князівство літератури

ДУХ І ЛІТЕРА

Чеслав Мілош

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛІТЕРАТУРИ

Вибрані есеї

НБ ПНУС

779509

ДУХ І ЛІТЕРА

23.3 (47)

M 60

Чеслав Мілош належить до грона класиків польської літератури, а водночас до тих письменників, яким польська культура другої половини ХХ ст. завдячує своє модерне обличчя. Зібрані у книжці есеї Нобелівського лауреата представляють українському читачеві блискучого інтелектуала, його духовну біографію, накладену на сітку географічних координат Вільно – Варшава – Париж – Берклі – Краків та співзвучну з найважливішими подіями ХХ століття. Читач знайде у книжці також виразні портрети поетових приятелів і побратимів Єжи Гедройця, Станіслава Вінченца, Вігольда Гомбровича, Томаса Венцлови, Йосифа Бродського.

Видавці: Костянтин Сігов, Леонід Фінберг

Упорядники: Олена Коваленко, Ірина Ковальчук

Переклад із польської: Олена Коваленко, Ірина Ковальчук, Андрій Павлишин

Передмова: Оля Гнатюк

Наукове редагування: Андрій Павлишин

Літературне редагування: Валерія Богуславська

Художнє оформлення та верстка: Вячеслав Горшков

M606 Мілош Чеслав. Велике князівство літератури. Вибрані есеї. / Передмова О. Гнатюк, упорядники О. Коваленко та І. Ковальчук, пер. із польської О. Коваленко, І. Ковальчук, А. Павлишина. – Київ: Дух і Літера, 2011. – 440 с.

Особлива подяка: Польському інституту в Києві, Інститутіві книжки (Краків) та Анні Крикун (НаУКМА)

КНИЖКУ ВИДАНО ДО СТОРІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
ЧЕСЛАВА МІЛОША

В оформленні обкладинки використана світлина Ренати Горчинської

Copyright © by The Czeslaw Milosz Estate. All right reserved

© ДУХ І ЛІТЕРА 2011

© Оля Гнатюк, передмова

ТНВ. №

77 95 09

УДК 821.162.1.09"19"

ISBN 978-966-378-219-5

ЗМІСТ

<i>Оля Гнатюк. Велике князівство літератури: між філософією і політикою</i>	5
Нобелівська промова	13
<i>Вільнянин – поляк – свропесць...</i>	27
До Томаса Венцлови.....	29
Сенс регіоналізму.....	51
Ла Комб.....	57
Втрачені місця.....	83
Про вигнання.....	103
Про ідентичність.....	113
<i>Людина в ХХ столітті</i>	119
Розважаючи про ссавця.....	121
Лист до захисників культури.....	139
Два процеси.....	149
Про цензуру.....	163
Взаємні порахунки.....	175
Антисемітизм у Польщі.....	221
Мова та нації.....	235
<i>Письменник у плетиві політики</i>	249
Про історію польської літератури, вільнодумців і масонів.....	251
Приватні обов'язки перед польською літературою.....	291
Напівприватний лист про поезію.....	339
Дві фальші et со.....	357
Про брехню.....	365
<i>«...як-от я і ти...»</i>	377
Лист до Єжи Анджеєвського.....	379
Ким є Гомбрович?.....	389
Про Йосифа Бродського.....	413
Таємничий пам'ятник.....	427
<i>Інформація про перекладачів</i>	435
<i>Бібліографія</i>	437

Велике князівство літератури: між філософією і політикою

Чеслав Мілош належить до грона класиків польської літератури, а водночас – до тих письменників, завдяки яким польська культура другої половини ХХ століття має модерне обличчя. За влучним висловом Миколи Рябчука, Мілош став для Польщі своєрідною візитною карткою перед цілим світом. Щоправда, сам письменник вважав себе спадкоємцем культури Великого князівства Литовського.

Тривалий час Мілош для багатьох читачів залишався політичним письменником – не тільки як автор «Поневоленого розуму», але й як автор «Родинної Європи». Наділений блискучим інтелектом та унікальним досвідом, він, ніби останній громадянин давньої спільноти Великого князівства Литовського, своєю літературною творчістю намагався прояснити західній публіці проблеми Східної Європи. І Нобелівська премія для майже сімдесятирічного на той час Мілоша означала не лише загальне визнання, але й відкриття цього іншого, не менш важливого виміру його творчості – філософського. Премія мала принести письменникові довгоочікуване визволення, допомогти нарешті здійснити бажання «перебувати поза сферою політики, себто стратегії і тактики», висловлене після успіху «Поневоленого розуму» на початку 1950-х рр. Нобелівська премія для читачів на батьківщині означала повернення літературі забороненого поета. Проте, ставши одним з польських символів – поруч з Іваном Павлом II та Лехом Валенсою, у Польщі аж до початку ХХІ століття Мілош і надалі залишався в полоні політики. 2011 року минуло століття від народження Чеслава Мілоша – саме ця річ-

ниця для публіки у Польщі та поза її межами стала нагодою подорожі у Велике князівство літератури.

Чеслав Мілош народився 1911 року в литовських Шетейнях (Šeteniai), у польській родині зі шляхетським корінням. Університетську освіту він здобув у Вільнюсі (1929-1934 роках). Дебютував як поет на початку 1930-х, тоді також став співзасновником віленського літературного авангардного угруповання «Жагари». Тогочасна літературна критика назвала це гроно Другою авангардою, яку від першої, краківської, відрізняв катастрофізм. Проте це визначення неповні відповідає поетичній тонації юного Мілоша, для якого характерна була постійна напруга між лиховісним передчуттям катастрофи та життєствердними мотивами, між провіщенням Апокаліпсису та прославленням краси втраченої Аркадії. Ранній поезії Мілоша притаманна класицистична форма, поєднана з глибоко закоріненою традицією польської романтичної думки.

Під час навчання в університеті Мілош двічі побував на стипендії у Парижі, про що згадує в «Родинній Європі» як про формаційний досвід, без якого не були б можливими входження вихідця з провінції в контекст світової культури, вихід поза вузьконаціональні межі. Цей досвід віддзеркалений в есею «Сенс регіоналізму». У Парижі Чеслав Мілош познайомився зі своїм близьким родичем, французьким письменником, Оскаром Мілошем (Oskaras Milašius), литовцем з вибору, котрий вельми прислужився для здобуття державної незалежності. Старший родич, як неординарна особистість, вплинув на формування Чеслава Мілоша. Творчості Оскара Мілоша польський письменник згодом присвятив чимало уваги, вбачаючи у ньому свого духовного учителя, який зумів вказати релігійну перспективу сприйняття світу і себе самого як частки Божого Провидіння.

Есеї та статті Мілоша довоєнного періоду мали доволі принагідний характер; друкувалися вони у більш і менш відомих періодичних виданнях. Їхня добірка під назвою «Przygody młodego umysłu. Publicystyka i proza 1931-1939» з'явилася друком лише 2003 року, за рік до смерті письменника. Головна їхня тема – покликання поета та мистецтва (див. зокрема «Дві фальші» та «Про брехню»).

Напередодні Другої світової війни Мілош переїхав до Варшави з Вільна, де втратив роботу на радіо як людина не досить патріотична, як тоді вважали, або ж – у сучасних категоріях – відкрита на інші культури. У Варшаві Мілош залишився аж до поразки повстання 1944 року. Працював сторожем в університетській бібліотеці, брав участь у підпільному культурному житті, видав, зокрема, антологію молодих поетів. Настрої 1930-1940-х років знайшли віддзеркалення у поетичному томі «Ocalenie» (Спасіння), виданому в 1945 році. У літературі письменник вбачав тоді порятунок від тотальної поразки людяності під час війни.

Після війни письменник працював дипломатом ПНР у США та Франції. У лютому 1951 року він попросив права політичного притулку, що стало своєрідною сенсацією і викликало далеко неоднозначні реакції в еміграційних колах. Найрадикальніше налаштовані емігранти докоряли Єжи Ґедройцю, котрий допоміг Мілошеві влаштувати нове життя у Парижі, в тому, що він сприяє «комуністичному запродавцю». Саме тоді, коли в еміграційній пресі велася бурхлива дискусія навколо «справи Мілоша», письменник, за намовою Ґедройця, працював над «Поневоленим розумом» – книжкою, яка принесла йому визнання у світі (написана 1951, видана 1953 року). І хоча багато років по тому, у зміненій політичній ситуації, Ґедройць визнав цю книжку плутоною, щоб не сказати забріханою, проте саме він став її першим видавцем і популяризатором творчості майбутнього

нобеліста. Видаючи «Поневолений розум», редактор «Культури» вбачав у ньому спробу показати роль письменників у тоталітарній системі та пояснити їхню відданість «новій вірі». Переклади «Поневоленого розуму», які з'явилися протягом 1950-х років збіглися із дискусіями, породженими XX З'їздом КПРС і, попри сильний опір, сприяли переосмисленню комунізму серед лівих інтелектуалів. Карл Ясперс наголошував на інтелектуальній відвертості Автора: «Мілош не пише як навернений комуніст; у нього й сліду немає від цього агресивного фанатизму свободи, який проявляється в жестах, тоні та поведінці як обернений тоталізм. Він не пише як опозиційний емігрант, який по суті мріє про переворот і повернення. Він промовляє як людина глибоко вражена, людина, яку прагнення до справедливості та невикривленої істини примушує до самооголення».

У дискусію, яка велася навколо «Поневоленого розуму» включився також український емігрант, письменник, автор антології «Розстріляне відродження» (до речі, підготовленої і виданої з ініціативи Єжи Гедройця 1959 року) Юрій Лавріненко. Те, що Мілош назвав «кетманом» і пояснював філософським «Геглівським бакцилем», себто захоплення і полонення письменників комунізмом, представивши у чотирьох іпостасях, в яких легко впізнавалися найвідоміші польські письменники, у першій українській спробі розрахунку з комунізмом – есею Лавріненка «Література межової ситуації», представлено як чотири різні стратегії виживання. Цих стратегій не супроводжувало, ані не передувало йому інтелектуальне заповнення комунізмом, а лише бажання вижити в ситуації опресії, прямої загрози життю письменника.

Найчастіші докори Мілошу можна звести до тих, які непрямо у своєму есею висловив Лавріненко, а саме – до надмірної інтелектуалізації найелементарнішої з людських мотивацій: інстинкту життя. Багато років по тому, у літературному щоденни-

ку «Rok myśliwego» (Рік мисливця, 1991), есеїст спробував ще раз пояснити читачам свою позицію: «Нападки на мій «Поневолений розум», мовляв, я навмисне придумав якісь глибини, тоді як йшлося просто про страх за власне життя, не влучають у ціль. Це був жах, який охоплював тих, хто усвідомлював, що надійшла світова перемога комунізму та мрії про незалежність Польщі можна здати у музей. Невже це мало?». Незалежно від того, чи погоджуватися з критиками Мілоша, чи ні, слід визнати, що вони дуже влучно розпізнали основну рису його творчості: інтелектуалізм.

У 1950-ті роки Мілош видав найбільш відомі і оцінені твори, крім «Поневоленого розуму» – найвідоміші і найчастіше цитовані сьогодні вірші, «Родинну Європу» (1959), що по сьогодні залишається однією з найкращих книжок присвячених східноєвропейському феномену. Тоді також народився автобіографічний роман «Долина Ісси», на основі якого 1982 року Тадеуш Конвіцький, до речі, Мілошів земляк, зняв фільм.

Покинувши свій тимчасовий притулок у Мезон Ляфіт і переїхавши (1960) до США, Мілош, попри доволі ускладнені взаємини з редактором «Культури», залишався вдячним Гедройцю за його допомогу у важкі хвилини. Їхнє листування продовжувалося близько півстоліття. Виданий у 2008 році том листування за 1952-1963 роки є надзвичайним джерелом до найновішої історії Польщі. Літературний інститут видав більшість творів письменника, зокрема: «Światło dzienne» (1953), «Traktat poetycki» (1957), автобіографічний роман «Dolina Issy» (1955) та політичний роман «Zdobycie władzy» (1955), «Król Popiel i inne wiersze» (1962), «Gucio zczarowany» (1965), «Miasto bez imienia» (1969), «Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada» (1974), а також есеїстику «Widzenia nad zatoką San Francisco» (1969), «Prywatne obowiązki» (1972), «Świadectwo poezji. Sześć wykładów o dotkliwościach naszego wieku» (1983), літературну автобіографію «Ziemia Ulro»

(1977), есеї «Ogród nauk» (1979), «Zaczynając od moich ulic» (1985). 1978 року редактор Єжи Гедройць представив Мілоша до Нобелівської премії.

На тридцять років, які прожив Чеслав Мілош у Сполучених Штатах, працюючи до 1980 як професор славістики в Університеті Берклі в Каліфорнії, припадають і його найбільші успіхи, увінчанням яких стала Нобелівська премія. Дивовижним є діапазон його творчості: крім поезії, прози та есеїстики, Мілош був автором англomовної «Історії польської літератури» (1969), а також поетичних перекладів з англійської на польську та з польської англійську. Есеїстика 1960-1970-х, зібрана у томах «Widzenia nad Zatoką San Francisco» (1969) та «Prywatne obowiązki wobec literatury» (1974, див. есей, який дав назву книжці – «Приватні обов'язки щодо літератури») – своєрідне доповнення та коментар до академічної діяльності Мілоша. Автор захищає право на індивідуальний, суб'єктивний погляд історика літератури і – традиційно вже – відмежовується від вузьконаціонального трактування польської культури.

З 1980-х дедалі більше уваги присвячує письменник рідному Вільню та Литві («Zaczynając od moich ulic», 1985).

З 1951 року, після того, як Мілош попросив права притулку, його творчість у комуністичній Польщі опинилася під забороною. Після присудження письменникові Нобелівської премії з'явилася добірка його творів. 1981 року, у час т.зв. першої «Солідарності», Мілош прибув до Польщі. Ті твори, які підлягали цензурі, з'являлися у позацензурних виданнях (т.зв. другий обіг). Мілош став одним із найулюбленіших поетів польської незалежної культури, натхненником польської опозиції. Після падіння комунізму, 1993 року Мілош повернувся з Каліфорнії до Польщі і поселився у Кракові, який – як він казав – найбільше нагадував йому рідне Вільно. На останніх десять років життя письменника припадає триумфальне його входження на пан-

теон польської літератури, численні нагороди та почесні. Окрім давніх творів з'явилися друком також нові поезії («То», 2000) та есеї («Piesek przydrożny», 1997), «Abecadło Miłosza» 1997, «Spizarnia literacka» (2004), а також роздуми про міжвоєнний період «Wyprawa w dwudziestolecie» (1999) та листування початку повоєнного часу («Zaraz po wojnie. Korespondencja z pisarzami 1945-1950», 1998).

Чеслав Мілош помер 14 серпня 2004 у Кракові у віці 93 років.

* * *

Чеслава Мілоша перекладають українською віддавна – з моменту присудження Нобелівської премії у 1980 році. Невдовзі по тому з'явився в еміграційному видавництві «Сучасність» «Поневолений розум» у перекладі Богдана Струмінського. І хоч нині це видання важко доступне, а його мова далека від сучасної літературної (адже перекладач був українцем, який емігрував до США з Польщі після тривалого ув'язнення за приченість до розповсюдження українського самвидаву за кордоном), то все ж таки саме з цього політичного памфлету починалося знайомство українського читача з творчістю Мілоша. На початку української незалежності Мілоша друкували завдяки старанням Миколи Рябчука у «Всесвіті» та «Сучасності». Книжкові видання з'явилися на початку XXI століття, спочатку вибрані поезії, згодом навідоміші книжки Мілоша: «Родинна Європа» (переклад Юрія Іздрика), «Абетка» (переклад Наталі Сняданко) та «Придорожній песик» (переклад Ярини Сенчишин).

Пропонований читачеві том – продовження знайомства з есеїстикою Чеслава Мілоша. Це захоплива інтелектуальна пригода, подорож історією та культурою ХХ століття, в яку вирушаємо у супроводі трьох перекладачів: Андрія Павлишина, Олени Коваленко та Ірини Ковальчук. Упорядники і перекладачі цієї книжки спробували всеціло представити українському читачеві

Мілошеву есеїстику. Добірка, яку представляють, цілком оригінальна, вона не має аналогів у інших виданнях, а її композиція глибоко обдумана.

Отож, подорож починаємо з пошуків Мілошевої батьківщини і тотожності, роздумів про закорінення та викорінення, про баланс між індивідуалізмом та універсалізмом. Мандрівку продовжуємо у розділі «Людина у ХХ столітті». «Мова та нації», «Антисемітизм у Польщі», «Цензура» – це лише три, найбільш промовисті назви есеїв, які дозволяють читачеві збагнути глибше проблеми «забутого ХХ століття», за висловом Тоні Джадта. У наступному розділі («Письменник у плетиві політики») пізнаємо меандри літератури і політики. Насамкінець знайомимося через Мілоша з його сучасниками: Єжи Гедройцем («Таємничий пам'ятник»), Вітольдом Гомбровичем, найрадикальнішим серед письменників демістифікатором польскості, із призабутим сьогодні блискучим прозаїком, Єжи Анджеєвським, із Йосифом Бродським, з яким Мілоша єднала тривала дружба. *Nota bene*, Бродський, який не був щедрим на компліменти, писав про Мілоша як про одну з найвизначніших особистостей літератури ХХ століття. Сподіваюся, що український читач завдяки появі цього тому зможе сам у цьому переконатися.

Нобелівська промова
Шведська Королівська Академія,
Стокгольм, грудень 1980 р.

I

Те, що я опинився на цій трибуні, мусить стати аргументом для тих усіх, хто славить дану нам від Бога, чудесно складну непередбачуваність життя. У шкільні роки я читав томи публікованої тоді в Польщі серії «Бібліотека Нобелівських лауреатів», пам'ятаю форму літер і колір паперу. Тоді я думав, що лауреати Нобелівської премії – це письменники, себто люди, котрі пишуть товсті прозові книжки, і навіть коли вже дізнався, що серед лауреатів є й поети, довго не міг позбутися того мисленого навичку. І друкуючи 1930 року перші вірші в нашому університетському часописі *Alma Mater Vilnensis*¹, я ж бо не претендував на звання письменника. Так само, набагато пізніше, обираючи самотність і віддаючись чудернацькому заняттю, яким є писання віршів польською мовою, хоча мешкаєш у Франції чи в Америці, я підтримував певний ідеальний образ поета, котрий, якщо й хоче прославитися, то лише у своєму селі або у своєму місті.

Думаю, значною мірою на моє розуміння поезії вплинув читаний мною в дитинстві один із лауреатів Нобелівської премії, і я радий, що можу тут про це розповісти. То була Сельма Лагерлеф. Її «Чудесна мандрівка»², книжка, яку я обожнював, показує героя в подвійній ролі. Він летить над землею та охоплює її поглядом згори, а водночас бачить кожну її деталь, і це може послужити метафорою покликання поета. Пізніше я знайшов схожу метафору в латинській оді поета XVII століття Мацея Сарбевського³, котрого в Європі знали під псевдонімом «Казимир» [Casimire]. Він викладав поезику в моєму університеті. У

тій оді Казимир описує свою подорож із Вільна до Брюсселя, де живуть його друзі-поети, – верхи на Пегасі. Як і Нільс Гольгерсон, він оглядає в н и з у річки, озера, ліси, тобто мапу, водночас і далеку, і деталізовану.

Отже, два атрибути поета: жадливість очей і бажання опису. Проте кожен, хто розуміє поезію як «бачення й опис», мусить усвідомлювати, що він наражається на серйозну суперечку із сучасністю, захопленою незліченними теоріями специфічної поетичної мови.

Кожен поет залежить від поколінь попередників, котрі писали його рідною мовою, він успадковує стилі та форми, випрацювані тими, хто жив до нього. Проте водночас поет відчуває, що ті старі способи вислову не пасують до його власного досвіду. Адаптуючись, він чує в собі голос, який остерігає його перед маскою та перевдяганням. Бунтуючи, він потрапляє, натомість, у залежність від своїх ровесників, від найрізноманітніших напрямів авангарду. На жаль, вистачить, що він видасть першу збірку віршів, – і вже впіймався. Адже, не встигне ще друкарська фарба просохнути, а вже той твір, який видавався йому чимось якнайбільш власним, виявляється вплутаним у стиль, уза-лежненим. Єдиний спосіб угамувати неясні докори сумління – шукати далі й видати нову книжку, після чого все повторюється, і немає кінця-краю цій гонитві. А може навіть статися так, що, залишаючи за собою книжки, немов суху зміїну шкуру, аби втекти від того, що було зроблено давніше, отримуєш Нобелівську премію.

Чим є загадковий імпульс, який не дозволяє обжитися в тому, що вже є доконаним, завершеним? Гадаю, що це – пошук дійсності. Цьому слову я надаю простого й гідного значення, котре не має нічого спільного з філософськими суперечками останніх століть. Це Земля, яку бачить Нільс зі спини гусака, та автор латинської оди – зі спини Пегаса. Безсумнівно, ця Земля і с н у є, та жоден опис не зможе вичерпати її багатств. Погоджуватися з таким твердженням, означає заздалегідь відкинути запитан-

ня, що його ми сьогодні часто чуємо: «Що є дійсність?», – бо воно є тим самим, що й запитання Понтія Пілата: «Що є правда?». Якщо з-поміж пар антитез, якими ми щодня користуємося, вкрай важливою є антитеза життя і смерті, то не менш важливою є антитеза правди і брехні, дійсності й ілюзії.

II

Сімона Вейль, текстам якої я багато чим завдячую, каже: «Віддаль – це душа краси». Однак, трапляється, що досягнути її майже неможливо. Я – «Дитина Європи», на що вказує назва одного з моїх віршів, але це гірке, саркастичне твердження. Я також написав автобіографічну книжку, назва якої у французькому перекладі звучить як «Une autre Europe»⁴ [«Інша Європа»]. Без сумніву, існує дві Європи, і так сталося, що нам, мешканцям тієї, другої, судилося потрапити до «серця п'їтьми»⁵ ХХ століття. І я не можу говорити про поезію взагалі, я мушу говорити про поезію в її зіткненні з конкретними обставинами місця й часу. Нині, з перспективи, видно загальні обриси подій, смертоносний діапазон яких перевищив усі відомі нам стихійні катастрофи, але поезія моїх ровесників і моя власна, байдуже, чи послуговувалася вона авангардним стилем, чи успадкованим, не була готова прийняти цей виклик. Немов сліпці, ми рухалися навпомацки, наражаючись на всілякі спокуси, якими випробовує сам себе у цьому нашому столітті розум. Нелегко відрізнити дійсність від ілюзії, коли живеш у часи великого перевороту, який розпочався кількасот років тому на маленькому західному півострові євразійського континенту, задля того, щоб за одне людське життя охопити всю планету одним культом – науки й техніки. А особливо важко було протистояти різноманітним спокусам на тих європейських територіях, де звироднілі ідеї панування над людьми, ніби над Природою, призвели до пароксизмів революцій і воєн, що вилилися в незліченні мільйони людських життів, убитих фізично або духовно. Втім, можливо, не рефлексія над цими ідеями є нашим найбільшим здобут-

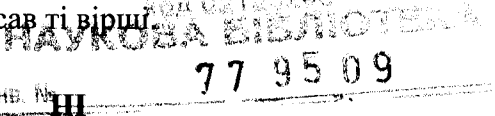
ком, нас, тобто тих, хто з цими ідеями зіткнувся в їх аж занадто відчутному на дотик вигляді, а повага і вдячність усьому тому, що оберігає людей від внутрішньої дезінтеграції та послуху насильству. Саме це й доводило до шалу зловісні сили: певні звичаї, певні інституції, насамперед, усілякі зв'язки між людьми, які існують органічно, ніби самі собою, підтримувані родиною, релігією, сусідством, спільною спадщиною, словом, усе безладне, нелогічне людство, що його так часто описують як кумедне у своїх провінційних уподобаннях і лояльностях. Сьогодні в багатьох країнах традиційні зв'язки *civitas*⁶ поступово зазнають ерозії, а їх мешканці виявляються позбавленими спадку, навіть не усвідомлюючи цього. Все зовсім по-іншому діється там, де раптово, в ситуації загрози проявляється захисна, життєдайна вартість цих зв'язків. Так було на теренах, звідки я походжу. Гадаю, що тут властиве місце, щоб пригадати про дари, які ми з моїми друзями отримали в нашій частині Європи, проказавши слова благословень.

Добре народитися в малій країні, де природа людяна, на міру людини, де впродовж віків співіснували різні мови та різні релігії. Мені йдеться про Литву, землю міфів і поезії. І хоча моя родина вже з XVI століття користувалася польською мовою, так само, як багато родин у Фінляндії – шведською, а в Ірландії – англійською, і внаслідок чого я – польський, а не литовський поет, мене ніколи не полишали краєвиди, а може, й духи Литви. Добре чути змалку слова латинської літургії, перекладати у школі Овідія, вивчати католицьку догматику й апологетику. Благословенням є отримати від долі таке місто шкільних та університетських студій, яким було Вільно, дивне місто барокової та італійської архітектури, перенесеної в північні ліси, місто історії, увічненої в кожному камені, місто сорока католицьких храмів, але й численних синагог; у ті часи євреї називали це місто північним Єрусалимом. Щойно викладаючи в Америці, я зрозумів, як багато увібрал із товстих мурів нашого старого університету, із засвоєних формул римського права, з історії та літератури давньої Польщі, які дивують молодих американців своїми спе-

цифічними рисами: поблажливою анархією, гумором, здатним розрядити запеклі суперечки, почуттям органічної спільноти, недовірою до будь-якої централізованої влади.

Поет, котрий виріс у такому світі, приречений на пошуки дійсності через споглядання. Він мусить високо цінувати певний патріархальний лад, перегук дзвонів, відмежування від тиску й наполегливих вимог наших ближніх, тишу монастирської келії, якщо книжки на столі, і то лише ті, що пояснюють неосяжну властивість створених речей, якою є їх *esse*⁷. І раптом усе це спростовують демонічні діяння Історії, яка має всі риси кровожерного божества. Земля, на яку поет дивився у польоті, волає воістину з безодні і не дозволяє дивитися на неї з високості. Постає реальна, нездоланна суперечність, яка не дає спокою ні вдень, ні вночі, хоч би як ми її називали: суперечністю між буттям і чином чи суперечністю між мистецтвом і солідарністю з людьми. Дійсність домагається, щоб її замкнули в словах, проте вона нестерпна, і коли ми її торкаємось, якщо вона опиняється достоту поряд, з вуст поета не злітає навіть скарга Йова, будь-яке мистецтво виявляється нічим у порівнянні з чином. Натомість охопити дійсність так, щоб зберегти її в усій одвічній сув'язі добра і зла, розпачу й надії, можна лише завдяки віддалі, тільки височіючи над нею – але це, своєю чергою, видається моральною зрадою.

Такою була суперечність, що сягала самої суті конфліктів ХХ століття, відкрита поетами на землі, отруєній злочином геноциду. Про що думає автор певної кількості віршів, які залишається пам'яткою того часу як свідчення? Він думає, що ці вірші народилися з болючої суперечності, і що було би краще, якби він зумів її розв'язати, а не писав ті вірші.

Данте залишається заступником усіх поетів-вигнанців, які відвідують рідні місцини лише у спогадах, але як же побільшало відтоді Флоренцій! Сьогодні вигнання поета є простою

функцією, зумовленою нещодавнім відкриттям: той, хто наділений владою, може контролювати мову, і то не лише шляхом цензурних заборон, а й шляхом заміни сенсу слів. Особливим явищем є мова поневоленого суспільства, яка набуває певних сталих звичок: цілі сфери дійсності зникають просто тому, що позбавлені назви. Здається, існує прихований зв'язок між теоріями літератури як *écriture*⁸, мови, що живиться сама собою, і розростанням тоталітарної держави. У кожному разі, немає причин, щоб держава не толерувала діяльності, яка полягає у створенні віршів і прози, усвідомлюваних як автономні системи координат, замкнені у власних межах. Хіба що ми визнаємо, що поет, котрий постійно прагне визволитися, від запозичених стилів, шукаючи дійсності, є небезпечним. У залі, де всі присутні одноставно підтримують змову мовчання, одне слово правди лунає, мов постріл із пістолета і, що гірше, спокуса вимовити його схожа на раптовий свербіж, вона стає нав'язливою ідеєю, яка не дає думати ні про що інше. Такою є причина, чому поети обирають вигнання. Однак невідомо, чи йдеться тут головним чином про захоплення сучасністю, чи про бажання визволитися від неї, і в інших країнах, на інших берегах, бодай на мить спромоглися віднайти своє справжнє покликання, яким є споглядання Буття.

Однак, ця надія є доволі злудною, бо прибулець із нашої «іншої Європи» повсюди, хоч би де він опинився, зауважує, що від нового середовища його відділяє запас досвіду, що своєю чергою може стати джерелом мани. На планеті, яка щороку меншає, в умовах фантастичного розвитку засобів комунікації відбувається процес, який досі не вдавалося окреслити, але який можна назвати відмовою пам'яті. Зрозуміло, анальфabetи минулих століть, тобто переважна більшість людства, небагато знали про історію своїх країн або про свою цивілізацію. Зате в головах сучасних анальфabetів, котрі вміють читати й писати, які навіть навчають молодь у школах та університетах, історія присутня, але в дивній суміші та затуманенні. Мольєр стає сучасником Наполеона, Вольтер – Леніна. Так само події кількох останніх де-

сятиріч, такі засадничо значущі, що знання або незнання про них визначить долю нашого виду, віддаляються, бліднуть, утрачають будь-яку консистенцію, ніби дослівно збулося пророцтво Ніцше про європейський нігілізм. «Око нігіліста, – писав Ніцше 1887 року, – зраджує власні спогади: дозволяє їм оголитися, скинути листя... А чого нігіліст не може зробити для себе, того не може також зробити для минулого всього людського виду: він дозволяє йому занепадати»⁹. Також повно вже вигадок про минуле, які суперечать найпростішому здоровому глуздові та елементарному відчуттю добра і зла. Як нещодавно повідомила *Los Angeles Times*, у різних країнах опубліковані близько ста книжок, які доводять, що Голокосту ніколи не було, що то вигадка єврейської пропаганди. Якщо таке божевілля можливе, то чи ж така вже зовсім неправдоподібна загальна втрата пам'яті як перманентний стан, і чи не була би така загроза більшою, ніж маніпуляція генами або отруєння доквілля?

Для поета з «іншої Європи» події, об'єднані назвою Голокост, є такою близькою в часі реальністю, що він може спробувати звільнитися від їх постійної присутності у своїй уяві, мабуть, лишень перекладаючи Давидові псалми. Проте мені лячно, коли значення цього вислову поступово переінакшують так, що він починає належати лише до історії євреїв, так, ніби жертвами злочину не стали також мільйони поляків, росіян, українців та в'язнів інших національностей. Мені лячно, бо в цьому є ніби заповідь близького майбутнього, коли від історії залишиться лише те, що з'явиться на екрані телевізора, натомість правда, як занадто складна, залишиться похованою в архівах, якщо взагалі не буде знищена. Також інші факти, близькі для поета, але далекі для людей Заходу, причиняються до того, що вірогідності набуває в його очах видиво Г.Дж. Велса із «Машини часу»¹⁰: Землю населяє плем'я дітей дня, безтурботне, позбавлене пам'яті, а водночас історії, безборонне супроти мешканців підземних печер, людоджерних дітей ночі.

Підхоплені рухом технологічних змін, ми знаємо, що розпочалося об'єднання нашої планети, і надаємо великого значення

поняттю міжнародної спільноти. Дати утворення Ліги Націй, а відтак Організації Об'єднаних Націй, заслуговують на те, щоб їх пам'ятали. На жаль, вони втрачають вагу в порівнянні з іншою датою, яку слід відзначати щороку як день скорботи, а тимчасом молоде покоління про неї й не чуло. Це 23 серпня 1939 року. Тоді два диктатори уклали угоду, яка містила додатковий протокол про поділ між собою сусідніх країн, які мали власні столиці, уряди та парламенти. Це означало не лише розв'язання жаскої війни. Знову було запроваджено колоніальний принцип, згідно з яким нації нічим не відрізняються від худоби, яку купують, продають і яка цілком залежна від волі кожного наступного власника. Їхні кордони, їхнє право на самовизначення, їхні паспорти перестали існувати. І можна лишень дивуватися, якщо й сьогодні про застосування цього принципу диктаторами сорок років тому говорять пошепки, притискаючи палець до вуст. Таж публічно не визнані й не засуджені порушення людських прав є отрутою, котра діє повільно, і замість дружби породжує ненависть між народами.

В антологіях польської поезії згадують прізвища моїх друзів, Владислава Себили¹¹ та Леха Пивовара¹², а також дату їхньої смерті – 1940. Абсурдно, що не можна написати, як вони загинули, хоча кожен у Польщі знає правду: вони розділили долю багатьох тисяч польських офіцерів, роззброєних та інтернованих тодішнім союзником Гітлера, й поховані у братській могилі. І чи молоді покоління на Заході, якщо вони взагалі вчать історію, не мали би знати про двісті тисяч осіб, котрі загинули 1944 року у Варшаві, місті, приреченому на загибель обома союзниками?

Два диктатори, винуватці геноциду, вже давно покійні, але хтозна, чи не перемогли вони з огляду на триваліші наслідки, ніж перемога або поразка їхніх армій. Усупереч положенням Атлантичної хартії, поділ Європи на дві зони санкціонував принцип, за яким країни є предметом торгівлі або навіть гри в карти чи в кості. А постійним нагадуванням про спадок двох диктаторів є відсутність трьох балтійських держав серед членів Організації Об'єднаних Націй. До війни ці держави належали до Ліги

Націй, але зникли з мапи Європи внаслідок секретного протоколу до угоди 1939 року.

Хай мені вибачать оголення пам'яті як рани. Ця тема тісно пов'язана з моєю медитацією над часто неправильно вживаним, але ж гідним поваги словом «дійсність». Скарги народів, угоди, більш зрадницькі, ніж про це написано у Фукідіда, форма кленового листа, сходи й заходи сонця над океаном, усе це полотно причин і наслідків, чи називаємо ми його Природою, чи Історією, вказує, вірю я, на іншу реальність, непроникну для нас, хоча постійне прагнення до неї рухає всю науку та мистецтво. Іноді мені здається, що я розшифрую сенс нещастя, які спіткали нації «іншої Європи», і що ним є збереження пам'яті, тимчасом, коли Європа без прикметника та Америка, схоже, мають її з кожним поколінням усе менше. Можливо, немає іншої пам'яті, ніж пам'ять про рани, як написано в Біблії, хроніці важких випробувань Ізраїлю. Ця книга дозволяла європейським народам довго зберігати відчуття тяглості, яке не є тим самим, що означає модний нині термін «історизм».

Упродовж тридцяти років, проведених мною за кордоном, я чувся більш упривілейованим, ніж мої західні колеги, чи то письменники, чи то викладачі літератури, адже і нещодавні, й дуже давні, предковичні, події набували в моїй голові гострої прецизійної форми. Закордонна громадськість, якій до рук потрапляють написані в Польщі, Чехословаччині, Угорщині вірші чи романи, або яка переглядає зняті там фільми, напевне помічає схожу, вигострену в постійній боротьбі з цензурними обмеженнями свідомість. Отже, пам'ять є нашою, усіх нас, із «іншої Європи», силою, вона оберігає нас від мови, котра облутується навколо себе, мов плющ, який не знаходить опори в мурі або стовбурі дерева.

Щойно я висловив тут прагнення позбутися суперечності, яка виникає між потребою дистанції та почуттям солідарності з людьми. Проте, якщо ми таки визнаємо політ над землею, чи то на спині в гусака, чи на Пегасі, метафорою покликання по-

ета, неважко зауважити, що вже в ній міститься суперечність, бо як можна перебувати понад, а водночас бачити землю до найменших дрібниць? Однак, за хиткої рівноваги протиріч, певної гармонії можна досягнути завдяки дистанції, яку встановлює сам плин часу. «Бачити» – означає не лише мати перед очима і зберегти в пам'яті, «бачити й описувати» – означає відтворити щось в уяві. Дистанція, що її створює таємниця часу, не мусить змінювати подій, краєвидів, людських облич у плутанині все блідіших тіней. Навпаки, вона може показувати їх у всій красі так, що кожен факт, кожна дата набуватимуть виразу і триватимуть на вічну прам'ять не лише людського безчестя, а й людської величі. Живі отримують мандат від усіх змовклих назавжди. Виконати свій обов'язок вони зможуть, лише намагаючись достеменно відтворити те, що було, і таким чином вириваючи минуле з лабетів вигадок і легенд. Отак земля, яку бачиш згори, у вічному зараз, і земля, що триває у віднайденому часі, однаково стають матеріалом для поезії.

IV

Мені б не хотілося створювати враження, наче мій розум звернений у минуле, бо це неправда. Як і всі мої сучасники, я був схильний до розпачу, до передбачення близької загибелі і докоряв собі слабиною до нігілістичної спокуси. Однак на глибшому рівні моя поезія начебто залишилася здоровою, виражаючи тугу за Королівством Істини і Справедливості. Тут слід згадати прізвище людини, яка навчила мене не впадати у розпач. Ми отримуємо дари не лише від нашого рідного краю, його річок та озер, його традицій, а й від людей, зокрема якщо в ранній молодості ми спіткаємо сильну особистість. Мені пощастило, що мій родич Оскар Мілош, паризький самітник і візіонер, ставився до мене майже як до сина. Як так трапилося, що він став французьким поетом, пояснити могла би заплутана історія родини та країни, що колись називалася Великим князівством Литовським. Хоч би якими були причини, але нещодавно в паризькій пресі

можна було прочитати вислови жалю, що найвищу міжнародну відзнаку півстоліття тому не випало отримати поетові з таким самим прізвисьмом, як у мене.

Від нього я багато навчився. Він дав мені глибше розуміння релігії Старого й Нового Завіту і прищепив потребу суворої, аскетичної ієрархії в усіх інтелектуальних справах, включно з усім, що стосується мистецтва. У цій сфері найбільшим гріхом він вважав уміщення другорядного на один рівень із першорядним. Однак, передовсім я його слухав, як слухають пророка, котрий, як він сам казав, любив людей «старою любов'ю, зужитою на жалість, самотність і гнів»¹³ і тому застерігав шалений світ, який поспішав до катастрофи. Від нього я довідався, що катастрофа неминуча, але дізнався також, що велика пожежа, яку він віщував, стане лише частиною масштабнішої драми, яку мають зіграти до кінця.

Глибші причини він убачав у помилковому напрямі, обраному наукою у XVIII столітті, що зумовило лавину наслідків. Точнісінько як і Вільям Блейк до нього, Оскар Мілош заповідав Новий Вік, повторний ренесанс уяви, спотвореної нині певним типом наукового знання, але, як він вірив, не кожного наукового знання, і напевне не того, яке відкривють люди майбутнього. Неважливо, якою мірою я дослівно сприймав його пророцтва, важливою була загальна орієнтація.

Оскар Мілош, як і Вільям Блейк, черпав натхнення із творів Еммануїла Сведенборга, вченого, котрий швидше, ніж будь-хто, передбачив причаєну у ньютонівській моделі Всесвіту поразку людини. Коли, завдяки моєму родичеві, я став уважним читачем Сведенборга, інтерпретуючи його, зрештою, не так, як то було прийнято в добу романтизму, я й не сподівався, що вперше відидаю його батьківщину з такої, як оце зараз, нагоди.

Наше століття добігає кінця, і насамперед завдяки таким впливам я не відважився би його ганьбити, бо воно було також і століттям віри та надії. Відбувається глибока зміна, якої ми майже не усвідомлюємо, бо самі є її частиною; ця зміна час від

часу нагадує про себе подіями, які викликають загальний подив. Вона пов'язана з тим, що, за словами Оскара Мілоша, становить «найглибшу таємницю трудящих мас, більш, ніж будь-коли, живих, ємких і сповнених внутрішніх терзань». Їхня таємниця, невизнана потреба у справжніх цінностях, не знаходить мови, якою могла би себе виразити, і за це несуть значну відповідальність не лише засоби масової інформації, а й інтелектуали. Проте зміна триває й далі, на протигагу короткотерміновим пророцтвам, і схоже, що, попри жажіття й небезпеки, наші часи оцінять як фазу неминучих переймів, перш ніж людство ступить на новий поріг свідомості. Тоді з'явиться нова ієрархія заслуг, і я переконаний, що Сімона Вейль і Оскар Мілош, письменники, у школі яких я був слухняним учнем, будуть належне оцінені. Мені здається, що ми повинні публічно засвідчувати нашу прихильність до певних прізвищ, адже таким чином ми виразніше окреслюємо нашу поставу, аніж коли перелічуємо прізвища, яким різко себе протиставляємо. Я сподіваюся, що ця промова, попри мандри думки, що є професійним узалежненням поетів, виразно показує мої «так» і «ні», в кожному разі там, де йдеться про спадкоємність. Бо всі ми, тут присутні, і промовець, і слухачі, є лишень ланками між минулим і майбутнім.

Берклі, 1980

Переклала Ірина Ковальчук

ПРИМІТКИ

¹ *Alma Mater Vilnensis* – часопис, який видавали в університеті ім. Стефана Баторія у Вільні в 1922-1935. У ньому Ч. Мілош дебютував, опублікувавши в 1930 вірші «Kompozycja» («Композиція») та «Podróż» («Подорож»).

² Йдеться про казкову повість «Чудесна мандрівка Нільса Гольгерсона з дикими гусьми» шведської письменниці Сельми Лагерлеф (Selma Lagerlöf, 1858-1940), написану в 1906-1907; в 1909 С. Лагерлеф стала першою жін-

кою, котра отримала Нобелівську премію з літератури «на відзнаку високого ідеалізму, яскравої уяви та духовної проникливості».

³ Мацей Казимир Сарбевський (Maciej Kazimierz Sarbiewski, лат. Mathias Casimirus Sarbievius, 1595-1640) – видатний неолатинський бароковий поет родом із Польщі, нагороджений папою Урбаном VIII титулом «poeta laureatus» (середньовічний аналог Нобелівської премії з літератури), викладав поетику та риторику у Віленському університеті; тут ідеться про оду «Ad amicos Belgas» («До друзів-бельгійців») із «Lyricorum libri III» («III книга лірики», 1625).

⁴ «Une autre Europe» (фр.) – французький переклад автобіографічної книги Ч. Мілоша «Rodzinna Europa» («Родинна Європа», 1958), який підготував Жорж Седір (Georges Sédir).

⁵ «Серце п'тьми» («Heart of Darkness») – роман Джозефа Конрада, опублікований 1899/1902; у ньому йдеться про мандрівку Центральною Африкою моряка Марлова, завдання котрого полягає у тому, щоб забрати із віддаленої факторії демонічного агента компанії, яка торгувала слоновою кісткою, Курца. Роман Конрада інтерпретують, як проникливий діагноз шаленства прихильників тоталітарних рухів ХХ ст. Ч. Мілош згадував про «Серце п'тьми» наприкінці «Морального трактату» («Traktat moralny», 1947) і в «Поетичному трактаті» («Traktat poetycki», 1957).

⁶ *Civitas* (лат.) – громадянство, громадянське суспільство.

⁷ *Esse* (лат.) – сутність буття, існування; основна категорія класичної метафізики; у Ч. Мілоша є невеличкий вірш у прозі «Esse» (1954).

⁸ *Écriture* (фр.) – письмо, писання; термін, якому особливого значення надавали французькі структуралісти.

⁹ Цитата із твору Ф. Ніцше «Воля до влади», запис 22 (весна-осінь 1887).

¹⁰ «Машина часу» («The Time Machine», 1895) – перший фантастичний роман британського письменника Герберта Джорджа Велса (Herbert George Wells, 1866-1946), класична антиутопія, в якій зображено деградацію людства та планети за умови наукового прогресу, не підкріпленого етичною поведінкою лідерів та утвердженням соціальної рівності.

¹¹ Владислав Себила (Władysław Sebyła, 1902-1939) – польський поет і критик, редактор *Kwadrygi* (часопис літературної групи з однойменною назвою,

що існувала у Варшаві в 1926-1933; виходив із весни 1927 до червня 1931 спочатку нерегулярно, а з 1929 – щомісяця. До групи належали: Стефан Флюковський, Владислав Себила, Луція Шенвальд, Константи Ільдефонс Галчинський (час від часу). Митці з кола «Квадриги» проголошували програму «осупільненої поезії» – заангажованої літератури, зацікавленої життям і працею простих людей). Себила дебютував циклом віршів «Modlitwa» [«Молитва»]. Він опублікував, серед інших, збірки «Koncert egotyczny» (1934) [«Егоїстичний концерт»] та «Obrazy myśli» (1938) [«Картини думки»]. Владислав Себила писав рефлексивно-інтелектуальну лірику, а його поетичним патроном був. Ц. К. Норвід. Імовірно, Владислав Себила загинув у Катині. Чеслав Мілош згадав його трагічну долю у своєму «Traktat poetycki» (1957) [«Поетичному трактаті»], а до сторіччя від дня народження Себили підготував збірку його віршів з коментарями (*Tygodnik Powszechny*, 2002, nr 7).

¹² Лех Пивовар (Lech Piwowar, 1909-1940) – поет, пов’язаний із краківським середовищем лівого літературного авангарду. Видав, серед інших, «Raj w nudnym zajeździe» (1932) [«Рай у нудній корчмі»] та «Co wieczór» (1936) [«Щовечора»]. 1939 опинився на фронті, а пізніше – в радянській неволі. Був убитий у Старобільську (зараз м. Старобільськ, Луганська область, Україна).

¹³ Цитата з вірша Оскара Мілоша «Pustkowie» [«Пустки»].

Вільнянин – поляк – європеєць...

До Томаса Венцлови

Дорогий Томасе,

Двоє поетів, один – литовський, другий – польський, виховані в одному місті. Цього, мабуть, достатньо, щоб вони розмовляли – навіть публічно – про своє місто. Щоправда, місто, яке я знав, належало Польщі, називалося Вільном, у школі та університеті там навчали польською. Твоє ж місто було столицею Литовської РСР, називалося Вільнюсом, а школу та університет ти закінчив уже в іншу епоху, після Другої світової війни. Втім, це те ж саме місто, яке своєю архітектурою, краєвидами своїх околиць, своїм небом сформувало нас обох. Не слід нехтувати певними, так би мовити, телуричними¹ впливами. Крім того, маю враження, що містам притаманний власний дух або аура; й іноді, коли я ходив вулицями Вільна, мені здавалося, що я мало не на дотик відчуваю ту ауру.

Нещодавно хтось із моїх друзів запитав мене, чому я так уперто повертаюся у своїх спогадах до Вільна, до Литви, що легко зауважити в моїх віршах і прозових творах. Я відповів приблизно так: мені не йдеться про сентименти емігранта, бо я не збираюся туди їхати. Напевно, у цьому разі відбувається пошук реальності, очищеної проминанням часу, наче у Пруста, проте існує ще й інше пояснення. У Вільні минули мої хлоп'ячі роки, коли я думав, що моє життя складеться якимось звичайно, і допіру потім усе в ньому почало перекручуватися, отож Вільно залишилося для мене точкою відліку як можливість, можливість нормальності. Зрештою, там, читаючи польських романтиків, я вже мав невиразне передчуття прийдешніх ненормальних вивертів власної долі, хоча навіть бурхливіша уява не могла би змалювати ні мого особистого, ні історичного майбуття.

Хотілось би тут вплести в оповідь постать, яка не має з Вільном нічого спільного, але вона важлива для всіх європейців «звідти», тобто з пограниччя мов, віросповідань і культур. Станіслав Вінценз² походив із Прикарпаття, з-під Чорногори, куди його родина емігрувала з Провансу в XVII столітті. Я познайомився з ним 1951 року, коли вже не існувало мого Вільна, у Франції, під Греноблем, – як емігранта його вабили гори, таким чином, коло мандрів родини Вінцензів ніби замикалося. Тож я охоче вбирав його науку. Адже, незалежно від творів, які він залишив нащадкам, Вінценз був ще й мандрівним мудрецем, балакуном, учителем і майже цадиком³ для людей різних національностей. Він перебував ув опозиції до XX століття, хоча – а, може, власне тому, що до I Світової війни захистив у Відні докторську дисертацію про філософію Гегеля. Найголовнішим для Вінценза було те, що Сімона Вейль називає *enracinement*⁴, а без батьківщини це не може відбутися. Але держава-вітчизна – це забагато; і коли Вінценз мріяв про «Європу батьківщин», йому йшлося про такі невеликі територіальні утворення, як його улюблена Гуцульщина, населена українцями, євреями та поляками, куточок, уславлений, зрештою, тим, що тут мешкав творець хасидизму Баал Шем Тов⁵. Мені тоді, під час наших перших розмов, усе наболіло, і Вінценз допомагав мені віднайти значення слова «батьківщина». Не певен, чи написав би я через кілька років задля самотерапії «Долину Ісси», якби не ті розмови. І так само, як Вінценз був усе своє життя вкорінений у своїх Карпатах, так і я, принаймні моя уява, зостався відданим Литві.

Та повертаюся до нашого особливого міста. Може, попри зміни, вдасться знайти у ньому певну тяглисть. Згадаймо і про університет, де ми обидва вчилися, і який тепер відзначає своє 400-річчя. Це також хороша нагода, щоби щиро та без дипломатичних вивертів обмінятися нашими поглядами на польсько-литовські відносини.

Вільно неможливо вилучити з історії польської культури, беручи до уваги Міцкевича, філоматів, Словацького, Пілсудсько-го. Я не раз замислювався над певною схожістю між Вільном

моєї молодості та Вільном понад столітньої давнини, яке з ласки Олександра I мало найкращий в імперії університет. Тоді воно було містом вільномулярства – властиво, розгром філолатів збігається в часі з кампанією Олександра I проти вільних мулярів у всій імперії. Філолати підтримували зв'язки з вільними мулярами через Контрима⁶, бібліотекаря університету. Я знав про вільномулярські ложі в моєму, новішому Вільні; і таємна організація «Пет»⁷, до якої мене прийняли, коли я навчався в гімназії, теж мала такі зв'язки, політично виступаючи проти ендеків. Та коли я нещодавно зустрів мого колишнього професора, одного з наймолодших у нас професорів права Станіслава Свяневича⁸, то дізнався від нього, що існувало багато вільномулярських лож, і майже всі професори належали до якоїсь із них. Загалом, інформація про вільномулярство Вільна, почута з його уст (а він ніколи не скаже неправди), мене здивувала. Не знаю, чи можна вбачати в цьому якоесь стійке призначення Вільна. Так чи інакше, вже в середній школі я опинився в чомусь на кшталт «ложі» – використовую це слово не в дослівному сенсі, а на позначення змовницької еліти, куди можна було потрапити тільки завдяки прийому. Ця еліта зневажливо ставилася до «добромислів», тобто до всього того клубовиння польського націоналізму, Сенкевича, студентських корпорацій у декелях⁹ тощо. Такою «ложею» був також Студентський Клуб Волоцюг, у котрому я опинився одразу після вступу до університету, а трохи згодом, під час великого, хоча й нетривалого піднесення хвилі лівих настроїв на початку 1930-х років, такою ложею став КІ, тобто Клуб інтелектуалів¹⁰, різновид осередку, який координував і планував заходи, а також влаштовував дискусії у приміщенні Спілки правників, тобто студентів юридичного факультету. У діяльності цих «лож» я вчуваю відлуння романтизму – мрію про порятунок людства «згори», тими, хто «краще обізнаний».

А що праві, поборники гасла «Бог і Вітчизна» та «стовідсоткової польськості»? Такими була більшість польськомовних. У мовному плані Вільно в часи філолатів мало би бути ще більш польським, ніж моє, не знаю лишень, чи переважно польськими

були навколишні села, як за моєї пам'яті, чи білоруськими. А може, литовська мова (як відомо, в тій місцевості її крок за кроком витісняла білоруська) ближче тоді підходила до Вільна. ХІХ століття, вік російського панування, наклало свій відбиток на місто, тому я й кажу, що оте давніше Вільно було, мабуть, більш польським. Адже майже половина мешканців мого Вільна були євреями, а серед них значна частина прийняла російську мову або схилилася до неї. Звідси й російські гімназії в моєму Вільні поряд із польськими. Якщо не помиляюся, була також гімназія з викладанням на івриті та якісь школи, де навчали на їдиші. (Ти напевно знаєш, що була ще одна литовська гімназія ім. Вітольда Великого та одна білоруська). До російських шкіл своїх дітей відправляла єврейська інтелігенція, віддана російській культурі, – бо ж у Вільні було мало росіян, дециця тих, хто залишивсь із царських часів, плюс жменька емігрантів. Після росіян залишилося й дещо інше – ота потворна архітектура, притаманна російським гарнізонним містам, що дуже контрастувала зі старим Вільном вузеньких вуличок. Колись головна вулиця називалася Святоюрським проспектом, і коли я ще ходив до школи, на повсякдень її називали «Єреком». «Єрек» був променадом, місцем для прогулянок панів офіцерів і студентів. Потім поступово звикли до нової назви вулиці – Міцкевича.

Зважаючи на все це і порівнюючи Вільно з іншими містами, очевидно ставала його специфіка. Творець Псалтиря називає Єрусалим містом «злученим разом» (Пс. 122:3), і це певним чином могло би стосуватися й Вільна, яке сильно контрастує з містами, побудованими на рівнині – як Варшава. Своєю компактністю Вільно нагадувало Краків, але ці два міста побудовані за різним принципом: адже у Вільні в центрі міста немає ринкового майдану. З дитинства я доволі тьмяно пам'ятаю Дорпат, тобто Тарту, хоча, можливо, я помиляюся, вбачаючи в ньому щось спільне з Вільном. У столиці Чехії Празі я теж почувався значно більш «по-віленськи», ніж у Варшаві. Зрештою, пожежі стільки разів нищили історичне Вільно, що саме лише розташування на

місці злиття двох рік та між пагорбами надає місту отієї «компактності».

Я досить сильно відчував, що Вільно було провінцією, а не столицею. Воно залишилось би провінцією навіть у разі колонізації усіх цих земель, етнічно литовських і білоруських. Бо ж, погляньмо на Францію. Землі на південь від Луари не були французькими, там розмовляли окситанською мовою¹¹, але після їх завоювання у XIII столітті під приводом хрестового походу проти альбігойців¹² були поступово офранцузжені. Ще в XIX столітті все село розмовляло там мовою *patois*¹³, тобто окситанською, проте, коли кілька років тому я побував у департаменті Лот, то довідався, що цю мову знають у селищах тільки ті, кому за сорок. Під час війни то була мова *maquis*¹⁴, дуже зручна, оскільки люди з міста, тобто французи, її не розуміли. Грубо кажучи, якби Польща не програла свою історичну ставку, то колонізувала би всі землі аж до Дніпра, так само, як Франція поширила свою мову аж до Середземного моря (а колись же Данте хотів було написати «Божественну комедію» мовою поетів, тобто окситанською!). І Вільно було би регіональним містом, якот Каркасон. Та не будемо бавитися в різні історичні «якби». У XX столітті програма польських націоналістів щодо етнічно непольських земель була безглуздою, адже Вільно та Львів – то були анклав. Думаю, сьогодні молоді досить складно зрозуміти цей характер передвоєнного Вільна як анклав: ні тобі Польща, ані не-Польща, ні тобі Литва, ані не-Литва, ні тобі провінція, ні столиця, хоча передовсім провінція. І звісно ж, Вільно, як я бачу його з перспективи, було дивним, містом змішаних зон, що наклалися одна на одну, – схожим на Трієст або Чернівці.

Вирости там означало зовсім не те саме, що вирости на етнічно однорідних територіях, саму мову відчуваєш інакше. Там не існувало споконвічно польської народної говірки, сільської чи міської, зі споконвічно польським корінням, була «тутешня» мова, кумедна, за характером, можливо, ближча до білоруської мови, ніж до польської; проте, щоправда, вона зберегла чимало польських зворотів, які були загальноживаними в XVI-XVII

століттях, натомість у Польщі вийшли з ужитку. Безумовно, межа між «тутешньою» мовою та говіркою шляхетського загалу (тією, яку Міцкевич чув у дитинстві, а потім внутрішнім вухом і в Парижі) була плинною, як і межа між соціолектами дрібної та заможної шляхти або інтелігенції, що походила із заможної шляхти. Та все це справді було чуже для польських селянських діалектів. «По-тутешньому» розмовляв віленський пролетаріат. Це не нагадувало говірки варшав'ян, в якій зберігся, мабуть, певний селянський субстрат. Поет Мирон Б'ялошевський¹⁵, наприклад, для мене виглядає екзотично, таких мовних джерел, як він, я не маю. Ризикну ствердити, що наша мова активніше реагувала на правильність, а також на ритмічну чіткість, тому «своєю» відчувається виразна польська мова поетів XVIII століття, як у Красицького¹⁶ або Трембецького¹⁷. Це складно проаналізувати. Про себе сказав би, що на мою мову вплинув опір спокусі східнослов'янських мов, у першу чергу російської, і пошук регістру, в якому я б міг конкурувати зі східнослов'янськими елементами – якщо йдеться про ритмічну модуляцію. Не знаю, як опір російській мові впливає на твою литовську. Мені відомо, що і для мене, і для кожного, чие вухо чутливе до російської, підпорядкування сильному *beat*¹⁸ російського ямба шкідливе, знаю, що не в тому напрямі рухається головна тенденція польської мови.

Провінційність Вільна. Вона мене дуже пригнічувала, і я прагнув вирватись у світ. Отже, не варто створювати міф про кохане, втрачене місто, якщо я вже там не витримував, і коли тогочасний воєвода Боцянський зажадав від Польського Радіо у Вільні звільнити мене з роботи як політично неблагонадійного, я сприйняв цей примусовий виїзд до Варшави з полегшенням. Адже Вільно було дірою: нечувано вузька аудиторія, якщо не рахувати євреїв, котрі говорили й читали їдишем або російською, і «тутешніх», котрі не читали взагалі нічого. Що лишалося? Трохи інтелігенції шляхетського походження, загалом доволі тупої. І з цим пов'язане питання національності. Бо якби ми вважали себе литовцями, то Вільно було би нашою столицею і нашим

центром. Як бачиш, це дуже складна проблема. Логічно було би вчинити за фінським прикладом. Не знаю цієї справи в деталях, не знаю, як вирішували проблему ті фіни, для яких рідною була шведська, але, здається, центром для них було Гельсінкі, а не Стокгольм. У принципі, ми мали би вважати себе литовцями, рідна мова яких – польська, і в нових умовах розвивати тезу Міцкевича «Litwo, ojczyzna moja»¹⁹, що означало би творити литовську літературу польською мовою паралельно до литовської літератури по-литовськи. Та прецінь ніхто цього не хотів – ані литовці, наїжачені в обороні проти польської денационалізуючої культури, ані всі ті польськомовні, котрі вважали себе просто поляками й зневажливо ставилися до «клаусюків», нації селян. Ті, хто думав інакше, були нечисленими, хоча й дуже цікавими, енергійними та цінними особистостями. У моєму Вільні їх представляли т. зв. регіоналісти [krajoŃcy], які мріяли про збереження традиції Великого князівства Литовського як єдиної протипаги Росії, тобто про федерацію націй, що колись увіходили до складу Великого князівства. Ці кола більш-менш збігалися із середовищем віленського вільномулярства. Колись слід написати історію цієї своєрідної ідеології, проте, якщо я кажу, що то цікаво й захопливо, то кажу це зараз, *ex post*, адже не приділяв тому, що під носом, надмірної уваги тоді, коли був юнаком, звабленим розмаїтими авангардними принадами, зайнятим сучасною поезією, французьким інтелектуальним рухом etc. Зрештою, той регіоналістський рух уже тоді програв усе, що міг, то був його останній відгомін. Він не міг сподіватися й на тїнь прихильності з боку литовців, бо представляв себе продовженням «ягеллонської ідеї». Водночас не маю жодного сумніву, що в багатьох панисьок за походженням за сентиментальною відданістю ідеї Великого князівства крилася мрія про панування. Та хай там що, Людвік Абрамович²⁰ і кілька інших «регіоналістів» були глибокими та щирими у своєму протистоянні польському націоналізмові. Вони успадкували широке мислення на міру освічених особистостей давньої Речі Посполитої XVIII століття. Не думаю, що литовська сторона мала якийсь аналог, – там начебто

все було сповнене новим, а отже, неминуче судомним, націоналізмом. Хоч як би там було, тільки «регіоналісти» єдині з-поміж усіх польськомовних віленців вважали Вільно столицею, а не провінцією. А тепер я собі думаю, що коли хто бажає добра цьому місту, то повинен прагнути, щоб воно було столицею – і це автоматично усуває будь-які польські претензії на «польське Вільно».

Тут слід заторкнути питання національної зради. Сам знаєш, там, де панують болісні відчуття, легко наразитися на такий закид, і ти, мабуть, відчув це на власній шкірі. «Регіональну» ідею звинувачували у «зрадництві» обидві сторони – і польські, й литовські націоналісти. Багато всякого мені згадалося, коли 1967 року я разом із Адамом Важиком²¹ перебував у Монреалі на Світовому фестивалі поезії (Recontre mondiale de poésie), де ми опинилися в інтелектуальному середовищі Квебеку з його французьким фанатизмом. Але також, коли через кілька років я брав участь у поетичному з'їзді в Роттердамі, де познайомився з багатьма фламандськомовними бельгійцями. Вони надавали перевагу англійській, а не французькій мові, зрештою, англійську знали таки краще, ніж французьку. До війни, в часи мого річного навчання в Парижі, мої відвідини Оскара Мілоша в литовському посольстві відгнали «зрадою». Що ж, для поляків він був «зрадником», і я міг спостерігати за тим, як ця ворожість шириться, ніби електричний струм, далєбі без слів. У цьому разі загал має свої таємні засоби порозумітися. Однак у листах Оскара Мілоша до Крістіана Гауса²², що їх я знайшов у бібліотеці Принстонського університету й видав окремою книжкою в Парижі, можна знайти відповіді на запитання, як і чому він оголосив себе литовцем. У 1918 році, коли Оскар Мілош це зробив, то нічого ще не знав про національний литовський рух, а просто розгнівався, довідавшись, що поляки не хочуть визнавати незалежності Литви (мабуть, тут ішлося про поляків-націоналістів з-під знаку Дмовського, які діяли в ролі дипломатів під час Паризької мирної конференції). Згодом він працював для Литви на міжнародному форумі. Сьогодні, з перспективи майбутнього,

можна сказати, що його постава у справі Вільна була слухною. Проте, якщо литовці шанували його, то все одно ставилися до нього з підозрою, адже він не був людиною литовської мови, а лише польської. Правду кажучи, таки французької, завдяки чому й зміг зробити свій вибір. Якби я проголосив себе литовцем, то який же з мене литовець, якщо я пишу по-польськи? Та недовіра стала приводом для його добровільної відмови від кар'єри дипломата, він вдовольнився скромною посадою радника в посольстві, хоча одного разу йому пропонували посаду міністра закордонних справ. Зверни увагу на злопам'ятність поляків – це з іншого боку. Нещодавно, коли в Польщі Артур Мендзижецький переклав роман Оскара Мілоша «L'Amoureuse Initiation»²³, і про творчість Оскара почали писати, з'явився лист до редакції *Tygodnika Powszechnego*, автор якого нагадував, що Оскар Мілош не мав нічого спільного з польськістю, бо зрікся її.

У литовській еміграційній пресі на мене було накидалися за те, що, хай навіть родич Оскара Мілоша, я поляк, а не литовець. Натомість серед поляків я часто натрапляв на недовіру: наче щось із моєю польськістю негаразд. І погоджуся, що в певному сенсі вони мали рацію, хоча ще дитиною в Росії я декламував: «Хто ти? Польське хлоп'я. Герб твій? Біле орля»²⁴. У Росії, взагалі з росіянами я зажди почувався стовідсотковим поляком, але тому годі дивуватися. Зовсім інше – тertia з корінним етносом, із поляками «з Царства Польського». Мої стосунки з Польщею мені наболіли не менше, а, може, навіть більше, ніж Гомбровичу; втім, перебільшенням було би вбачати в цьому якесь тяжіння до Литви, бо ж насправді все вирішувала моя особиста доля (я уникав абсолютного входження в будь-яку людську спільноту), тобто мій тягар, моє каліцтво. Але варто зауважити також у цьому конфлікт із польською довоєнною інтелігенцією, адже мій характер думання був набагато більш інтернаціональним чи космополітичним.

Нині досить складно це відтворити. Ще у шкільні роки я відчував на собі різні впливи, наприклад, читаючи літературні часописи, які, по суті, були журналами не польської, а польсько-

єврейської інтелігенції – маю на увазі часописи, що їх видавали у Варшаві, як-от *Wiadomości Literackie*. Можливо, саме цим зумовлений мій ранній бунт проти Сенкевича та польської душі, яка є *anima naturaliter endeciana*²⁵. У студентські роки я зазнав впливу Оскара Мілоша, котрий у своїх політичних текстах (опублікованих посмертно) дав дуже тверезу оцінку ситуації – в 1927 році він написав, що Польща мала всі шанси згуртувати навколо себе за допомогою альянсів балтійські країни, Фінляндію, Чехословаччину і створити противагу німецькому тискові, але для цього вона мусила би зректися свого *messianisme national outreucidant et chimérique*²⁶, чого не зважає, отож років за десять слід чекати на катастрофу.

Маю розповісти про ще один вплив – і це вже буде довша історія. Ти не є моїм першим другом-литовцем. Залишається фактом, що у студентські роки на мене серйозно вплинув мій друг-литовець, котрий походив не з Вільна, а, як тоді казали, з «каунаської Литви»²⁷. Як він до нас потрапив? Ти ж знаєш, що в ті часи, коли я навчався в університеті (1929-1934 рр.), не існувало дипломатичних відносин між Польщею та Литвою. Кордон було замкнено, а обидві країни викаблучувалися одна перед одною: Польща фінансово підтримувала «польськість» у Литві, Литва чинила те саме для «литовськості» на Віленщині. З цим другом я познайомився 1929 року на підготовчому семінарі з філософії права, який проводила доцент Ейнік: зненацька слово взяв здоровило в рогових окулярах, із копицею конопляного волосся, він наче намагався говорити по-польськи, але ми почули російську мову, змішану з німецькою. Його звали Пранас Анцевічус, тобто Францішек Анцевич²⁸. Історія його доволі сумна. Він походив із убогої селянської родини, його прийняли до гімназії, він захопився революційною російською літературою (Горький *etc.*) і став революціонером. 1926 року взяв участь у невдалому соціалістичному путчі Плехавічуса й мусив тікати з Литви. Анцевич подався до Відня, де мешкав у комплексі робітничих будинків ім. Карла Маркса, там йому допомагали соціалісти. Взагалі, Пранас, або Драугас (як я його називав), усе своє

життя присвятив радикальному соціалістичному рухові у стилі віденського марксизму, і в цьому його трагедія. Він, беззаперечно, палко прагнув політичної діяльності, але був приречений на долю емігранта. У Вільні в очах місцевих литовців він був «спалений», адже ті залишалися лояльними до уряду в Каунасі, а він для тієї влади був політичним злочинцем. Своєю чергою, литовські комуністи по-особливому його ненавиділи, бо він жахливо їм допікав тим, що добре знав про стан справ у Советському Союзі та свою думку висловлював прямо, тому вони застосували звичний для них метод обливання брудом, оголосивши його «польським агентом», провокатором тощо. Комуністи ширили чутки, ніби його підкупили, буцім він продався, бо звідки ж у нього гроші на навчання? Але ми жили з Драугасом на одному поверсі в гуртожитку на Буфаловій горі, тому я бачив, що скромні кошти, на які він утримував себе (Вільно було неймовірно дешевим містом), Пранас отримував із Америки, з гонорарів литовської преси, либонь антиклерикальної та лівої, до якої дописував (він був запеклим атеїстом). Коли гроші приходили із запізненням, Драугас жив у кредит. Я був свідком його тривалих і тяжких депресій, бо разом із непересічними здібностями йому була притаманна невротичність. Тож мої розмови з Пранасом (зауваж, що вони припали на роки мого формування) пояснюють, чому я, переїхавши до Варшави, знав у десять разів більше про комунізм, ніж усі мої колеги-літератори разом узяті, адже Пранас відстежував усе, що відбувалося за східним кордоном. Зрозуміло, моє бачення Польщі й польськості, від природи ендецьке й релігійне, внаслідок такого тренування мусило би змінитися.

Не хотілось би перебільшувати мою політизованість. Я не був придатний до жодного політичного табору та діяльності, чим собі й докоряв, проте мені ніколи не вдавалося перебороти свій індивідуалізм і підкоритися організаційній дисципліні. Пранас був головою Спілки незалежної соціалістичної молоді²⁹ в університеті, але я не записався до цієї організації. Тобто, друг – це одне, а його революційна віра – цілком інше.

Пранас закінчив аспірантуру з права та почав викладати в Інституті досліджень Східної Європи. Зараз маємо добру нагоду згадати про справи, які нині, мабуть, уже незрозумілі, тобто непослідовність польської політики щодо литовців, білорусів та українців. Річ у тім, що, як ми це бачимо і в Америці, в Польщі змагалися між собою різні сили, хоча в 30-х роках дедалі міцнішала позиція правих та їхня програма «полонізації» за допомогою каральних засобів, включно навіть із брутальними пацифікаціями українських сел. У Вільні переслідуванням литовців опікувався воєвода Боцяньський³⁰ – але то було вже після смерті Пілсудського. А водночас виник Інститут досліджень Східної Європи³¹, що його заснували зовсім інші сили, які, щоправда, уже відступали під тиском войовничого націоналізму із фашистським присмаком. Сили, які можна назвати ліберальними, не без вільномулярських пов'язань, вірні федеративним мріям Пілсудського. Не конче соціалістичні або вільномулярські – приміром, Свяневич працював у цьому Інституті, як і низка інших професорів університету Стефана Баторія, а він усе життя був ревним католиком. У певний момент адміністрація воєводства почала силою депортувати деяких литовців, просто переправляючи їх через кордон до Литви, Пранаса теж хотіли депортувати, а там, у Каунасі, його, зрозуміло, заарештували би. І власне люди з Інституту його захистили. Ідея заснування Інституту була прекрасною – де, як не в Польщі, слід було вивчати сусідів, принаймні людям, котрі готувалися працювати в адміністрації та дипломатії. В Інституті викладали те, що тепер називають советологією – і значно раніше, ніж ця галузь знання розвинулася в Америці, – тобто вивчали економіку, географію, соціальну проблематику Советського Союзу, історію та мови наших теренів: литовську, латиську, естонську, білоруську. Доволі характерно, що тоді, коли колишніх членів нашої групи «Жагари»³² Генрика Дембінського³³ і Стефана Єндріховського³⁴ у Вільні обзивали комуністами, а також трохи пізніше, коли вони виступали в ролі обвинувачених на судовому процесі, це не завадило адміністрації Інституту взяти їх на роботу. Секретарем Інституту був мій

колега, поет Теодор Буйницький; Станіслав Бачинський (батько поета Кшиштофа Бачинського)³⁵ приїжджав на лекції з Варшави, він був дуже лівим, із досить типовою ментальністю: пілсудчиком, легіонером, учасником польського повстання в Сілезії, походив із тієї польської інтелігенції, яка виборювала незалежність Польщі в ім'я своїх радикальних ідей. Мені здається, що Пранас Анцевічус і Бачинський дуже вподобали одне одного і що саме Бачинський намовив Пранаса переїхати до Варшави, подалі від переслідувань з боку місцевої адміністрації, а також допоміг йому влаштуватися на роботу – вже не пам'ятаю, в якому дослідному інституті чи бібліотеці. Зрештою, то вже було напередодні вибуху війни.

У студентські роки Вільно для мене переважно обмежувалося територією, прилеглою до Кафедральної площі – з одного боку університет, з іншого – кав'ярня Рудницького на розі вул. Міцкевича, а зовсім неподалік Інститут досліджень Східної Європи. У нашому університеті відчувалася більша тяглість, ніж в інших польських університетах, за винятком Ягеллонського. Адже період його закриття після повстання 1831 року якось скорочувався, зникав, і ми жили в атмосфері філолатів. Виховуватися у Вільні означало лише певною мірою належати до ХХ століття, здебільшого завдяки кіно. Сьогодні мені іноді все перемішується: Студентський Клуб Волоцюг, а особливо Клуб Волоцюг-Старійшин, із Товариством Мерзотників, до якого входили професори молодого Міцкевича. Здається, коли я був студентом, діяла ще навіть ложа «Ревний Литвин».

Варшава в порівнянні з Вільном була потворним містом, її центральні райони та деякі околиці роз'їдав лишай злиднів – єврейська (ремісники та дрібні крамарі) чи польська (пролетарі) біднота; куди їй до цивілізованих міст, таких, як прекрасна чеська Прага. Все ж Варшава жила вже в ХХ столітті. Для прибульців із Варшави, як, приміром, К. І. Галчинський, Вільно виглядало цілком екзотично. А мене Варшава лякала. Посередині студій із права, упродовж року я вчився у Варшавському університеті й

набув там лихого досвіду. Я провалив іспити (у професорів, які не варті були й мізинця віленських) і повернувся до Вільна.

Досі не можу відповісти на запитання, чому я змарнував стільки років свого життя, вивчаючи право. А було так: я вступив на полоністику, і не минуло й двох тижнів, як я звідки втік, і від тієї миті, коли я записався на право, дурна впертість (литовська?), сором покинути розпочате змусили мене мучитися аж до диплому. Тоді право – то була загальна освіта, як тепер в Америці антропологія або соціологія; на право йшли ті, хто не знали достеменно, куди себе подіти. А йдучи на гуманітарні спеціальності, треба було сказати собі: що ж, буду мучителем у середній школі. В молодості ми маємо високі й нечітко окреслені мрії, складно бути розсудливим і погодитися на скромну професію вчителя. Якби я обирав сьогодні, з усім своїм знанням, то обрав би не полоністику, не філософію (я ходив на лекції та семінари з філософії), а т. зв. класичну філологію, вивчав би також іврит і біблеїстику. Тільки ж тоді латинська й грецька означали традиційну визначену програму, переважно давніх поетів, а мені, приміром, було страшенно нудно слухати грецькі трагедії у професорських перекладах, Вергілій набрид іще зі школи, тобто вся філологія здавалася жуванням жуйки. Для мене сьогодні латинська й грецька мови, які я почав вивчати після шістдесяти, означають дещо інше: доступ до еллінського світу й початків християнства. Якби тоді хтось мудрий мене правильно скерував, я, можливо, й продерся би крізь нудьгу. Там був професор грецької мови за покликанням, Стефан Сребрний³⁶, і саме в нього я мав учитися! А якби я ще вивчив іврит, то був би одним з небагатьох добре освічених літераторів. Однак право у Вільні було, як на мене, кращим, ніж в інших польських університетах: щороку впродовж чотирьох років, потрібних для отримання диплому, принаймні один курс вирізнявся справжньою якістю. До таких зараховую: теорію права (доцент Ейнік), історію устрою Великого князівства Литовського (Іво Яворський³⁷), кримінальне право (Броніслав Врублевський³⁸, котрий під цією маркою насправді читав курс антропології), історію філософії права

(Віктор Сукенницький³⁹). Отож у Вільні, і в середній школі, і в університеті, я отримав-таки добру освіту, хоча, звичайно, вона могла бути й кращою. Зважмо, що після 1918 року шкільництво мусило бути імпровізованим, тому не бракувало осіб, які випадково опинилися за кафедрою. У будь-якому разі, у Вільні, однак, не було жодного такого нерозсудливого професора, як горезвісний Ярра з Варшави, котрий вимагав на іспит вивчити весь свій підручник з теорії права напам'ять і знижував оцінки, якщо студент відповідав «своїми словами», тоді як його підручник був повною нісенітницею.

Якщо ми говоримо про Вільно, важливо пам'ятати, що воно було значною мірою єврейським містом. Цілком по-іншому, ніж Варшава. Єврейський квартал у Вільні був лабіринтом вузьких вуличок, цілком середньовічних, будинки поєднані аркадами, вимощена бруківкою дорога (два-три метри завширшки) з вибоїнами. У Варшаві то були вулиці огидних прибуткових будинків ХІХ століття. Злидні євреїв у Вільні не надто впадали в око, але це не означало, що їх не було. Та не в цьому полягала відмінність. Вільно було впливовим єврейським культурним осередком, мало власні традиції. Нагадаю, що це ж тут, у середовищі єврейського робітництва – тих, хто розмовляли їдишем, – перед Першою світовою війною виник Бунд⁴⁰. Його керівників Альтера⁴¹ та Ерліха⁴² було розстріляно за наказом Сталіна. У Вільні функціонував Єврейський історичний інститут, згодом він перебрався до Нью-Йорка. На мою думку, Вільно дуже посприяло відродженню івриту в Ізраїлі. Живучи в такому місті, я мав би дізнатися про все це, але завадив звичай. Єврейське і неєврейське Вільно жили окремо. Вони також використовували в усному мовленні й на письмі різні мови. Коли я був студентом, то був налаштований дуже інтернаціонально, хоча й доволі поверхово. Я нічого не знав про історію євреїв у Польщі та Литві, про їхню релігійну думку, єврейський містицизм, Кабалу. Дуже нескоро, аж в Америці, я почав цього вчитися. Тож видно, якими відмежованими були дві спільноти, а що вже казати про інші міста довоєнної Польщі, якщо я в такому оточенні залишився

невігласом. У Польщі, наскільки мені відомо, того, хто б відважився запропонувати, щоб іврит викладали у школах як одну із «класичних» мов, аби дізнатися про інтелектуальну історію польських євреїв та навіть бодай читати й коментувати Старий Завіт, – закидали б камінням. І якщо мене вражає й болить ненависть євреїв до поляків, за дивного з їхнього боку вибачення німцям і росіянам, то мушу визнати, що дріб'язковий антисемітизм, англійською сказав би «*petty*»⁴³, французькою «*mesquin*»⁴⁴ – може роз'їдати рану не менше, ніж злочин, бо виявляється щодня.

Сподіваюсь, у цьому листі ти знайдеш матеріал для роздумів. І ти, і я хочемо, щоб польсько-литовські стосунки склалися інакше, ніж у минулому. Два народи зазнали жахливих випробувань, були завойовані, принижені, розтоптані. Нові покоління розмовлятимуть інакше, ніж у передвоєнні роки. Слід, однак, рахуватися із силою інерції і з тим, що в утвореному ідеологічному вакуумі націоналізм або в Польщі, або в Литві ще не раз піде второваним шляхом, адже в історії кожного краю існують взірці, що повторюються, *patterns*. Наприкінці XVIII століття в Польщі відбувся поділ на табір Реформ і сарматський табір. Такий поділ – у різних іпостасях – зберігся дотепер, хоча, дотримуючись негласності або напівпублічності, він важкий для дефініювання. Можливо, книжка Адама Міхніка «Церква, ліві, діалог»⁴⁵, видана в Парижі *Kultura*, віщує зникнення цього поділу. Бо вже в нашому столітті, принаймні до 1939 року, Церква була опорою сарматської ментальності, яка породила сучасний націоналізм. Зараз вимальовується новий союз, Церква в Польщі концентрує в собі велику енергію поступу, а він не може означати в такій системі нічого іншого, крім успішного захисту людини. Та це складні зміни, які не відбуваються за один день. І вони зовсім не прирікають націоналістичні настрої (передвоєнного гатунку) значної частини духовенства на раптове зникнення.

У 1918-1939 литовці не любили всього того, що було мені близьким у Вільні: «регіоналістів», федеративні мрії, регіональні прагнення, масонів-лібералів, котрі колись пішли за Піл-

судським. Схоже, вони воліли мати справу з *anima naturaliter endeciana*, бо тоді принаймні чітко видно ворога. Може, вони й мали рацію, важко сказати. Однак саме ця, не сарматська, лінія сьогодні плаче надію на дружбу між поляками й литовцями. Врешті, саме з цієї лінії виводить свій політичний родовід Єжи Гедройць, редактор паризької *Kultura*, з якою я співпрацюю вже багато років.

Берклі, 1978

Переклала Ірина Ковальчук

ПРИМІТКИ

¹ Телуричний – земний, у метафоричному сенсі – зумовлений ґрунтом, на якому виросло певне явище чи індивід.

² Станіслав Вінценз (Stanisław Vincenz, 1888-1971) – польський письменник, есеїст, філософ, культуролог, перекладач. Уславився тритомним циклом романів «Na wysokiej połoninie» («На високій полонині»), в якому барвисто зобразив культуру карпатських гуцулів і хасидів. Див. також есеї «Ла Комб» і «Сенс регіоналізму».

³ Цадик – дослівно (іврит) «праведник», у хасидизмі харизматичний наставник, суддя в суперечках, лідер громади, котрий має статус святого мудреця.

⁴ *Enracinement* (фр.) – вкорінення.

⁵ Баал Шем Тов (справжнє ім'я ישראל רבי ישראל бен Еліезер, бл. 1700-1760) – єврейський містик, творець хасидизму, котрий провадив діяльність на Поділлі. Див. також есей «Ла Комб».

⁶ Казимир Контрим (Kazimierz Kontrym, 1776-1836) – польський письменник, публіцист, бібліотекар Віленського університету; один із співзасновників Товариства Мерзотників; у 1830/1831 учасник Листопадового повстання на теренах Литви.

⁷ «Pet» – організація, що об'єднувала польських гімназистів, виникла в 1898, поширила діяльність на всі три зони розподілу Польщі; спершу її головною метою була боротьба за незалежність, після 1918 перетворилася на самоосвітній гурток.

⁸ Станіслав Свяневич (Stanisław Swianiewicz, 1899-1997) – польський економіст, письменник, советолог, професор Віленського університету, після війни

– викладач університетів Британії, Канади, США та Індонезії; дивом врятувався від загибелі, будучи єдиним учасником транспорту польських офіцерів із Козельська до Катині, котрого не розстріляли, свідок на численних процесах проти СССР за кордоном, залишився живим після замаху КГБ; досліджував функціонування економіки в тоталітарних устроях – праці «Lenin jako ekonomista» («Ленін як економіст», 1930) і «Polityka gospodarcza Niemiec hitlerowskich» («Економічна політика гітлерівської Німеччини», 1938), збирав документи, що стосувалися Катині, а відтак видав працю «Zbrodnia Katyńska» («Катинський злочин», 1948) і спогади «W cieniu Katynia» («В тіні Катині», 1976). Мілош присвятив йому окрему статтю в «Абетці».

⁹ Декель – картуз із кольорами студентських корпорацій.

¹⁰ Клуб Інтелектуалів – літературно-дискусійна ліва група, яка утворилась із Секції справжньої творчості при Гуртку полоністів університету ім. Стефана Баторія у Вільні. Членами Клубу, крім Мілоша, були також Дембінський, Сндриховський, Загурський, Буйницький та ін. Мілош ширше пише про Клуб Інтелектуалів ув есеї «Теодор Буйницький» [«Teodor Bujnicki»].

¹¹ Окситанська, або провансальська, мова (langue d'oc), належить до романської групи індоєвропейських мов. У ній поєднано низку різних діалектів, які походять із середньовічної окситанської мови та поширені на Півдні Франції, а також у західних околицях італійського П'ємонту та в іспанських Піренеях.

¹² Альбігойці – послідовники синкретичного віровизнання, котрі від початку XII ст. до 1321 діяли в Лангедоку, де їхніми . головними осередками були Тулуза та Альбі (звідки й назва). Вони виступали проти інституції Церкви, святих таїнств та багатьох догматів, постулюючи водночас моральний ригоризм. Еліту альбігойців представляли «досконалі», які прийняли консолментум і жили в аскетичній бідності. У XIII-XIV ст. з ними криваво розправила ся інквізиція.

¹³ *Patois* (франц.) – територіальний народний діалект, провінційна говірка.

¹⁴ Макі (*maquis*) – французькі партизани, які боролися проти гітлерівців у роки II Світової війни.

¹⁵ Мирон Б'ялошевський (Miron Białoszewski, 1922-1983) – польський поет, прозаїк, драматург, театральний актор, життя котрого тісно пов'язане з Варшавою, автор кільканадцяти збірок поезії, проте найбільше відомі написані прозою «Спогади про Варшавське Повстання» («Pamiętnik z powstania warszawskiego», 1970)

¹⁶ Ігнатій Красицький (Ignacy Krasicki, 1735-1801) – єпископ вармінський, архієпископ гнезненський, видатний польський поет і письменник, один із двох чільних представників польського Просвітництва, автор переважно байок, сатир та іроікомічних поем, зокрема «Мишейди» та «Монахомахії», перекладач Плутарха, Данте, Гесіода й Теокрита.

¹⁷ Станіслав Трембецький (Stanisław Trembecki, 1737-1812) – секретар короля Станіслава Августа Понятовського, видатний польський поет доби Просвітництва, представник класицизму.

¹⁸ *beat* (англ.) – удар, наголос.

¹⁹ Дослівно «Литво, моя вітчизно», у перекладі М.Рильського «О краю мій, Литво!» – так починається поема А.Міцкевича «Пан Тадеуш».

²⁰ Людвік Абрамович (Ludwik Abramowicz, 1879-1939) – польський журналіст, історик, видавець *Przeglądu Wileńskiego* [«Віленський огляд»], відтак *Gazety Krajowej* [«Крайова газета»]. Очолював рух т. зв. крайовців, які закликали до гармонійного співжиття народів Віленщини. Мілош присвятив йому статтю у своїй «Абетці».

²¹ Адам Важик (Adam Ważyk, 1905-1982) – польський поет, есеїст, прозаїк, перекладач; починав як поет, пов'язаний з авангардистськими течіями – збірки «Semafor» (1924) [«Семафори»], «Oczy i usta» (1926) [«Очі й вуста»]. Одразу після війни долучився до течії соціалістичного реалізму. На хвилі «відлиги» опублікував «Poemat dla dorosłych» (1955) [«Поему для дорослих»].

²² Крістіан Гаус (Christian Gauss, 1878-1951), професор літератури у Принстонському університеті. Його листування з Оскаром Мілошем було опубліковано в книжці: O.V. de Milosz. *Lettres inédites à Christian Gauss dont une en fac-similé texte* [Неопубліковані листи до Крістіана Гауса, один з яких у факсимільному виданні], Париж, 1976. Чеслав Мілош ширше пише про це в книжці «Ziemia Ulro» («Земля Ульро»).

²³ «L'Amoureuse Initiation» [«Любовне посвячення»] – роман Оскара В. де Л. Мілоша. Польське видання: «Miłosne wtajemniczenie (Fragment pamiętników kawalera Walderiona de L...)», пер. і передм. А. Мендзижецький, Краків, 1978.

²⁴ Строфа з патріотичного дитячого віршика «Символ віри польської дитини» (*Wyznanie wiary dziecięcia polskiego*), вміщеного у збірці «Катехизм польської дитини» («Katechizm polskiego dziecka»), виданій у 1900; автор – польський неоромантичний поет, публіцист і громадський діяч зі Львова Владислав Белза (Władysław Belza, 1847-1913).

²⁵ *Anima naturaliter endeciana* (лат.) – дослівно «душа за природою ендецька», це визначення Мілош часто використовує у своїх творах, воно утворене за аналогією до *anima naturaliter christiana* («душа за природою християнська») – вислову Тертуліана з «Апологетики». Придумав цей вислів Генрик Дембінський.

²⁶ *Messianisme national outreucidant et chimérique* (фр.) – химерне і чванливе національне месіянство.

²⁷ Позаяк Вільно до 1939 року перебувало в складі Польської Республіки, столицею незалежної Литви було місто Каунас.

²⁸ Францішек Анцевич (Franciszek Ancewicz), литовською Пранас Анцевічус (Pranas Ancevičius) – друг Мілоша зі студентських років, навчався на юридичному факультеті університету ім. Стефана Баторія у Вільні (на цьому ж факультеті пізніше закінчив аспірантуру). Анцевич, котрого колеги називали «Драугасом» (по-литовськи – «товариш»), був марксистом і антикомуністом. Після війни емігрував до Канади. Велику статтю, присвячену Анцевичу, можна знайти в «Abecadło» [«Абетці»] Мілоша.

²⁹ Спілка незалежної соціалістичної молоді – соціалістична молодіжна організація, що розпочала свою діяльність 1917 року у Варшаві, а потім поширила її на всю країну.

³⁰ Людвік Боцяньський (Ludwik Bociański, 1892-1970) був віленським воєводою в 1935-1939 роках.

³¹ Інститут досліджень Східної Європи – точніше: Науково-дослідний інститут Східної Європи; незалежний дослідницький інститут, який функціонував у Вільні в 1930-1939 роках. Членами-засновниками Інституту були Вітольд Абрамович, проф. Стефан Еренкройц, проф. Вацлав Ледницький, проф. Ян Отрембський, Казимир Окулич, Ян Пілсудський, проф. Станіслав Свяневич і проф. Мар'ян Здзеховський.

³² «Жагари» – літературно-мистецький щомісячник, який виходив у Вільні в 1931-1934 роках, а водночас назва літературної групи, згуртованої навколо нього. Крім Мілоша, до неї входили: Теодор Буйницький, Генрик Дембінський, Антоній Голубев, Єжи Путрамент, Александр Римкевич, Стефан Загурський та ін.

³³ Генрик Дембінський (1908-1941) – публіцист і громадський діяч, спочатку тримався католицьких поглядів, потім – лівих. Був видавцем і редактором літературно-громадського двотижневика «Po prostu» [«Просто»]. Мілош присвятив йому статтю в «Abecadło» [«Абетці»].

³⁴ Стефан Єндріховський (1910-1996) – був редактором двотижневика «Просто», публіцист, комуністичний діяч. Після війни був державним і партійним службовцем високого рангу. Його називали Робесп'єром. У «Родинній Європі» можна знайти яскравий опис сплаву на каяках Боденським озером та Рейном, на який були Мілош, Робесп'єр і Слон (Стефан Загурський). Мілош присвятив йому окрему статтю в «Abecadło» [«Абетці»], в якій веде з небіжчиком болочий діалог. Робесп'єр також належав до «Клубу волоцюг» – Студентський Клуб Волоцюг, що діяв при Університеті ім Стефана Баторія у Вільні впродовж 1923-1939 років. Його члени, багато з яких належали до музичного й театрального кола, поряд із туристичними екскурсіями також організовували події культурного характеру. «Волоцюг» можна було впізнати по їхніх широких беретах. Його членами, серед інших, були: Чеслав Мілош (протягом 1929-1931 рр.), Лех Бейнар (Павел Ясеніца), Теодор Буйницький, Стефан Загурський, Антоній Богдзевич, Вацлав Корабевич.

³⁵ Станіслав Бачинський (1890-1939) – літературний критик і публіцист, спочатку був пов'язаний з лівими пілсудчиками, відтак перейшов на марксистські позиції.

³⁶ Стефан Сребрний (1890-1962) – класичний філолог, професор Католицького університету в Любліні, Університету ім. Стефана Баторія у Вільні та Університету ім. Миколая Коперника в Торуні, спеціалізувався на грецькій драмі.

³⁷ Іво Яворський (1898-1959) – правник, перед війною викладав в університеті ім. Стефана Баторія у Вільні, після війни перейшов до Вроцлавського університету.

³⁸ Броніслав Врублевський (1888-1941) – правник, з 1921 року професор Університету ім. Стефана Баторія у Вільні. Чеслав Мілош присвятив йому окрему статтю в «Abecadło» [«Абетці»].

³⁹ Віктор Сукенницький (1901-1983) – правник, советолог, теоретик права, історик і публіцист. Був професором права в університеті ім. Стефана Баторія у Вільні, з 1959 року працював в Інституті Гувера при Стенфордському університеті. Крім наукових публікацій, видав спогади про Віленський університет.

⁴⁰ Бунд – Загальний єврейський робітничий союз, єврейська соціалістична партія, був заснований у Вільні в 1897 році. Її програма проголошувала відмову від ідеї створення незалежної держави в Палестині. Бунд намагався покращити ситуацію єврейської меншини за допомогою соціалістичних реформ.

⁴¹ Віктор Альтер (1890-1941) – публіцист, керівник і теоретик єврейської соціалістичної партії Бунд, членом якої був з 1905 року; виступав проти вступу Бунду до Комуністичного Інтернаціоналу, в 1930 році долучив цю партію до Міжнародного соціалістичного робітничого союзу і разом з Генриком Ерліхом очолив її; в 1941 році Альтер і Ерліх були заарештовані органами НКВС, через два місяці обох розстріляли.

⁴² Генрик Ерліх (1882-1941) – адвокат, публіцист, з 1903 року діяч Бунду, захисник комуністів у політичних процесах.

⁴³ *Petty* (англ.) – дріб'язковий, незначний.

⁴⁴ *Mesquin* (фр.) – дріб'язковий, скупий.

⁴⁵ «Церква, ліві, діалог» («Kościół, lewica, dialog», 1977) – збірка есеїв Адама Міхніка, в якій автор досліджує історію взаємовідносин між польськими «лівими мирянами» та католицькою Церквою, а також пропонує діалог між ними перед загрозою тоталітаризму. Уже сама книжка була безпрецедентним прикладом такого діалогу, який вів представник «лівих мирян».

Сенс регіоналізму

1

У Вільні справа регіоналізму є засадничою. У місті, інтелектуальне й мистецьке життя якого сповнене «тутешніми» питаннями, зв'язок якого з культурою решти Польщі є мінімальним, регіоналізм став етикеткою, за якою часто ховаються повні нісенітниці. Під його ослоною ціла низка людей, котрі з інтелектуального й мистецького погляду – нулі, набули репутації «наших шанованих». Не дивно, що за таких обставин кожен напад на регіоналізм призводить до згуртування тих груп, які з нього черпають свій престиж¹, місцеву славу і шматок хліба на щодень. Попри це, слід набратися відваги та принаймні побіжно обговорити питання регіоналізму на всі лади. Зараз уже починає формуватися молоде Вільно, зовсім не схоже на старе, що не наче уповноважує мене докласти трохи зусиль, аби розчистити йому дорогу.

2

Регіоналізм не є непорозумінням. Навпаки, біля своїх витоків він був дуже раціональним винаходом для зміцнення й захисту польськості (Жеромський). Тоді йшлося про виживання, про організацію діяльності в найвужчому колі. В незалежній Польщі регіоналізмом послуговувалися для досягнення більш конкретної мети, яка ховалася за чарівним серпанком фразерства: він став, по суті, олією, що мала змащувати національні тертя на Кресах. Засади нещадної асиміляції білорусів і литовців, право кулака у ставленні до меншин довелося відкинути як недо-

ціальні в державі, що має у своїх кордонах значну кількість тих меншин². Відтак постала потреба в рукавичках, які можна було би натягнути на руки польської політики в небезпечних районах. Така потреба причинилася до появи регіоналізму як способу впроваджувати польську культуру на східних землях у менш помітних дозах, у пігулках, які продають під назвами «тутешність», «культура кол. Князівства Литовського» тощо. Адже слід було зважати й на настрої польського населення Кресів, на всю мудровану традицію, суть якої проглядає бодай у тому, що назва «литовці» в довоєнні часи поширювалася також на поляків, котрі мешкали на певній території³. Для сильних місцевих патріотизмів було знайдено вихід, а національно невизначеним тубільцям запропоновано злуду, наче працюючи в польській культурі, вони зможуть уберегти свою окремішність.

Із тієї схеми не слід висновувати, що ми сприймаємо регіоналізм як наказ із центру, як вдалу, сплановану акцію. Цей стислий виклад покликаний лише продемонструвати, що існують певні реальні причини, які зумовлюють розвиток регіоналізму.

3

Регіоналізм, досліджуваний у його проявах, тобто у пресі й літературі, виглядає тенденцією до екзотизму. Вишукування малювничих, декоративних елементів, притаманних певній провінції, звичаям її мешканців тощо – це свідчення своєрідного класового характеру того (чи можна його так назвати?) руху, це ставлення освічених людей до сірого простолюду, сповнене зачудування його говіркою, вбранням, забобонами, «незіпсутістю», примітивністю. Окремішність мешканців Віленщини покращує самопочуття віленських регіоналістів. «Хе-хе! Ми – інакші, особливі, унікальні». Вони не знають, що є всього лиш убогими інтелігентами, котрі в пошуку вражень стають на голову. (Між іншим: немає кращого доказу «панськості» сучасного польсько-

го мистецтва, ніж замилювання фальшивим етнографізмом. Раніше були в живописі краків'янки та браві краків'яни, які витанцювали голубці. Тепер маємо татрських горян, гуцулів, ловічанок). Усе це абсолютно шкідливо, бо є ще однією формою естетствування, гри в театральність життя. Безідейність нашої культури знаходить у тому ще один привід для подальшого тривання. Регіоналізм, розглянутий за такими своїми результатами (а, здається, інших плодів він не родить), є великим безглуздям. Там, де вбогий селянин, стоячи перед хатою, мурмотить розлючені прокляття на адресу буржуїв, котрі саме минають його в авто, ці буржуї бачать лише зворушливу жанрову сцену. Коли він привозить на базар трохи дерев'яних виробів, виструганих у смердючій хаті, де він живе разом із худобою, його фотографують і тишком-нишком підносять мікрофон, щоб «включенням із Казюка»⁴ розвеселити слухачів: лишень послушайте, який зворушливо дурний той «вуйко», наскільки його інтелект нагадує дитячий. Але ж, зате, який він наш, який «тутешній».

4

Регіоналізм зашкодив передовсім Вільну. Він наклав свій відбиток на культуру того міста найкращими традицій, міста, з якого походили люди боротьби. Економічний занепад міста, брак швидкого темпу призвели й у царині культури до того, що Вільно було дискваліфіковане у змаганнях за інтелектуальну першість серед польських міст. Зацікавлення регіоналізмом було одним із наслідків; регіоналізм у чинних досі формах є запереченням сучасності. Він можливий, аж поки життя не сягне точки кипіння. Уявімо собі регіоналістів у такому місті, як Лодзь. З них би там кепкували. Регіоналізм, завдяки культові зовнішнього, перетворив Вільно на забите містечко, цілковиту провінцію, від якої решта Польщі вже нічого не сподівається, хіба що іноді частування якоюсь сенсаційною фірмовою стравою домашньої

кухні. Вільно, відмежоване, зайняте Пагубами⁵, середами⁶, килімами, базилікою, не відчуває потреби контактів із дійсністю. Воно живе опосередковано, черпаючи все з книжок і преси. Однак лише використання й опанування дійсності можуть надати значущості культурному середовищу.

5

Молоде Вільно ставить перед собою завдання боротьби з регіоналізмом. Воно оперує радше європейськими, ніж польськими, категоріями⁷, радше польськими, ніж віленськими. Космополітизм? Навіть у Вільні це можливо. Є університет. Під боком найцікавіша країна світу – СРСР, існує певний зв'язок із балтійськими державами та великі, величезні можливості спостерігати за всіма справами, що діються в польській державі. Цього вистачить, щоб, навіть мешкаючи у Вільні, розважливо працювати, а не марнувати час на переливання регіоналістських тем із пустого в порожнє. Струменями каламутної води («ми – не поляки, ні беларуси, ми – тутейші») не вдасться загальмувати самоусвідомлення білоруського селянина, і так само не привабити литовців литовськістю у шляхетській інтерпретації.

«Pionu», червень 1932 р.

Переклала Ірина Ковальчук

ПРИМІТКИ

¹ З листа Чеслава Мілоша до Ярослава Івашкевича (11.ІІ.1931) можна виснувати, що Мілош мав тут на увазі групу літераторів, науковців і митців, котрі видавали у Вільні журнал *Źródła Mocy. Czasopismo krajowe poświęcone kulturze regionalnej ziem b. Wielkiego Księstwa Litewskiego* (1927-1931).

² Згідно із загальним переписом 1931 національні меншини становили близько 35%. Найчисленнішими були українці (16%), євреї (10%) і білоруси (6%). На східних землях меншини переважали кількісно: в Поліському воеводстві

– білоруси (близько 60%), а у Волинському та Станіславському – українці (близько 70%).

³ Ідеться про ситуацію на території колишнього Великого князівства Литовського до I Світової війни.

⁴ Казюк – ярмарок у Вільні на Лукіському майдані, який влаштовували у день св. Казимира, покровителя Литви (4 березня).

⁵ Публікаторам не вдалося встановити, що означає слово «Пагуби».

⁶ «Літературні середи» – зустрічі з письменниками, митцями та ученими, які влаштовувало віленське відділення Спільки письменників від 1927 й до початку війни. Відбувалися вони в т. зв. келії Конрада, у стінах колишнього Василянського монастиря по вулиці Остробрамській. Гостями цього заходу були численні знаменитості з усієї Польщі та з-за кордону; члени «Жагарів» і Чеслав Мілош також виступали на «середах».

⁷ Ідеться про групу «Жагари».

Ла Комб

Спробую розповісти, чому багато з нас, людей різних національностей, але родом із певного окресленого терену Європи, їздили до Гренобля та до малого містечка Лансі неподалік, щоби піднятися стежкою по крутому схилу, на якому лежить село Ла Комб (унизу – Ізер, навпроти – альпійський кряж, стіна, на якій уночі виблискують вогні великого санаторію). Зрештою, можливо, що хтось їздив туди з іншої, ніж я, причини. Проте, оскільки всі сучасники отруєні однаковими отрутами і однаково прагнуть вилікуватися, то можна припустити, що мотиви були схожі.

Мандрівка, або проща до когось, – це не те ж саме, що візит або зустріч. Вона має усталену форму, яка передує досягненню мети: властиво, завжди слід довго йти крізь дикі гори та пустиріща, щоразу вище, сподіваючись отримати винагороду за докладені зусилля, – нею є чиясь присутність, інша, ніж перехожого на вулиці, бо, занурена у тло, вона освітлює речі та краєвиди, які завдяки цьому стають метою. Такої символічної інтерпретації можна надати навіть мандрівці потягом. Щось у ній є від виправи за мудрістю в казках, або «Pilgrim's progress»¹, або від маршу з кийком у Гімалаях, чи на Чорногорі, до печери буддиського пустельника, чи до хасидського вчителя Баал Шем Това².

Після Ліона локомотив починає змагатися з нахилом, ландшафт наближається до вікна вагона під кутом. Назва станції Ла Тур-дю-Пен свідчить, що Гренобль уже недалеко і що невдовзі я побачу Станіслава Вінценза.

Книжки для сучасних дітей. На кількох сторінках представлена ілюстрована історія світу. Вона починається від амонітів. Іхтіозаври. Тиранозавр Рекс. Птеродактилі. Мамонти. Пітекантропи. Печерна людина. Греки та римляни. Галілей. Коперник. Христофор Колумб. Ньютон. Парова машина. Автомобіль. Літак. Ейнштейн. Атомна енергія. Все разом – компендіум зі світової історії. І як же вони справляються з усім цим, а радше – як справлятимуться з усім цим? Адже час тут стиснуто, перспектива пласка, як у випадку того, хто ніколи не бачив дійсності в її пропорціях, аж раптом йому показують намальований пейзаж: він вирішить, що усе поблизу є великим, а що вдалині – малим, і ніколи йому не спаде на гадку, що то – оптичний обман. Проте дорослі також, як годиться, отримали своє. Такий компендіум міцно засів у голові кожного пересічного читача газет. Очевидно, що то колективний міф, у якому не більше правди, ніж в інших подібних витворах, наприклад, у середньовічній вірі, що пекло розташоване глибоко під землею. Сьогодні вже не читають Конта. Чому? Бояться побачити карикатуру на себе? Але ж він першим чудово це вловив: епоха фетишизму, епоха політеїзму, епоха монотеїзму. Потім доба теології, доба метафізики (від XIV до XIX століття) і світанок доби позитивізму, маківка, вінець, сповнення. Усе життя він писав компендіум, порівнюючи розвиток людства з метаморфозами комахи, яка з гусені перетворюється на лялечку, з лялечки – на імаго, дорослу комаху. Не читають Конта, зате читають інших, котрі або так само зайняті укладанням багатотомного компендіуму (давні цивілізації наведені в ньому для прикладу), або погоджуються з прихованим засновком, аксіомою, яку років за двісті людство, якщо вціліє, зараховуватиме до цікавих і вартих вивчення аберацій своїх пращурів. Можливо, Тейяр де Шарден³ був визначною людиною. Можливо, він був послідовним, бо все це тягнеться по прямій лінії ще від перших християн із їхньою вірою в при-

хід Царства Божого вже невдовзі. Важко, однак, не запідозрити, що успіх його праць у Парижі пояснюють уже знайомим для читачів тоном. Він їх утверджує. Він пливе не проти течії, а за нею. Зі своїх палеонтологічних досліджень він висновує оптимістичну систему, якою вже охоплені і Гегель, і Маркс. Від перших членистоногих до перших хребетних, до людиноподібних мавп, до людини й далі, до всього об'єднаного людства нашої планети, до надлюдини, і врешті до пункту Омега, де колишню печерну людину, а тепер володаря всесвіту, чи, принаймні, всього, що обертається навколо Сонця, зустріне Христос. Між Тейяром де Шарденом й оптимістами-безбожниками немає жодних розходжень. Вони вірять в історичне Провидіння, яке керує революціями, крахом Цезарів, винайденням пороху та ядерної зброї, – все це для того, щоб привести людство до над-людства. І вже немає значення, як називають це Провидіння.

Історія. Історицизм. *Historicité*. Та річ у тім, що хоч би скільки наші сучасники намагалися торкнутися цієї незвичайної істоти, яка постала перед ними в усій своїй величі, вони приречені на продукування компендіумів. Інакше вони не можуть навіть на крок наблизитися до «віх», починають панікувати, виявляються безпорадними. Забагато матеріалу. Вони хочуть зрозуміти історію (а злий дух, захлинаючись від реготу, підказує: і запанувати над нею). Та в ній вони можуть зрозуміти лише стільки, скільки й учень, котрий не прочитав жодного вірша бодай якогось поета, а навчився про нього зі шпаргалки. Мені тут зовсім не йдеться про кпини з поняття «поступу». Не можна кпити з того, що належить до «оповитих туманом речей», уживаних у найрозмаїтіших значеннях. Від електрики більше користі, ніж від соснової тріски, а міжконтинентальна ракета прудкіша, ніж бричка. Проте, наприклад, ранню давньогрецьку скульптуру не вдасться вписати в якусь окрему царину естетики, адже вона свідчить про цілісність цивілізації, про гармонію, про щастя, яке нам, мабуть, не доступне. Ідеться про інше: про фальш скороченого ви-

кладу історії у книжці для дітей. Нарис цей загалом правдивий, а водночас абсолютно спотворений.

Через надмір історичності ми загрузаємо в цілковитій антиісторичності... Старий Брейгель їхав верхи з Фландрії до Італії, він занурювався у форми, кольори, звичаї, погляди, жести, деталі вбрання, знаряддя, архітектуру. Якщо пролетіти ту ж відстань літаком, то що можна побачити? Таку саму ситуацію маємо із часом, ба навіть гіршу, адже він формується із застосуванням аксіоми еволюції. Минуле відтять, бо нижче, на підставі неусвідомленої звички, – те, що трактують як підготовчий етап до вищого, має бути нижчим. Самотність і відчуття, що цей історичний момент неповторний, і що, борсаючись із його проблематикою, ніде в минулому не знайти опертя. Та водночас цей момент перекреслюють, бо він – лише вступ, лише передмова. Увагу з надією, або в паніці, скеровують у майбутнє. Гітлерівський тисячолітній райх, соціалістичний рай на землі, атомна катастрофа, – це лише негатив або позитив того самого. Або люди очікують і прагнуть звершення, яке має настати з «математичною неминучістю», або впадають у розпач, бо «історія позбавлена сенсу» (позбавлена чи ні, хіба це тебе, сонечко, обходить?). Імовірно, джерелом багатьох невротичних станів, які охоче беруться лікувати психоаналітики, вичавлюючи з пацієнта зізнання про його лібідо⁴, є шаленство амбіції, котра докладає всіх зусиль, аби лиш передбачити вироки *Weltgeist*'а⁵. Хто переможе? Як налаштуватися на такий лад, щоб урятувати (власні думки, власні дії, власні твори для нащадків)?

Із цього погляду сучасна Польща дає багато прикладів. А наймолодше покоління, яке вже насміхається з довершеного ладу завтрашнього дня, є, якщо судити з його слів, абсолютно антиісторичним і позбавленим пам'яті, воно фактично нічого не має. Манія «модерності» – це природна реакція на яловість і пуританство. Проте цілком можливо, що тут свою роль віді-

грає оцінка «нуль» з історії. Позаду в цих молодих «порожня сіра яма»⁶ минулого; імена міжвоєнного двадцятиліття звучать у їхніх устах так, ніби походять з юрського періоду. А ще далі в минуле – таємнича істота, бо зрозуміло, що не Польща, а колишня Річ Посполита, чи вже після поділів, чи ще до них. Загадкою залишається, як вони читають, наприклад, Міцкевича. Ким є священник із дітьми в IV частині «Дзядів»? Яку релігію сповідують селяни, котрі зібралися для виконання обряду? Чи можна що-небудь зрозуміти з того минулого, не знаючи історії уніатської Церкви? Греко-католики *ergo*⁷ українці *ergo* фашисти, – мабуть, оце й усе, що вони знають, але вже не те, що білоруське село аж до Полоцька було перед примусовим наверненням на православ'я після 1839 р. на 80% греко-католицьким, що польська та білоруська мови накладалися навзаєм, адже парохі вдома розмовляли польською (невже Міцкевич усього лише переклав на польську діалог Густава з парохом?). Я славлю польський імперіалізм? Аніскілечки. Тепер цій молоді з нагоди тисячоліття польської держави будуть баламутити в голові (за активної участі кліру), стверджуючи, що святкують тисячоліття Нації, а це ж бо значно гірше. Якої Нації? Навіщо екстраполювати в минуле поняття, які колись людям були чужі? Хто з них, навіть тоді, коли вже почали вживати це слово, сприймав «націю» так, як її почали розуміти наприкінці XIX століття? Проте нині вони не бажають зректися Коперника, хоча він, відповідно до цих критеріїв, був, зрозуміло, німцем.

То лише відступ. Я із власного досвіду знаю всі ці отрути, тобто відтинання від минулого та польоти уявою в майбутнє, божевілля та апокаліпсиси. Моє літературне покоління було не у кращій ситуації. Схема розвитку й факти не пасували одне до одного. Натомість сучасна молодь отримує в підручниках лише схему розвитку, а за брак у неї історичної пам'яті відповідає школа. Рідко там трапляється, щоб хтось спромігся на такий винахід, як драматична школа в Кельцях, де, замість втов-

кмачувати в голови вихованцям історію устрою Греції, просто взяли п'єсу Аристофана й коментували кожне речення, пояснюючи звичаї, філософію, вбрання, зміни грецького полісу. Та, окрім підручників, утрата історичної пам'яті зумовлена також суспільними змінами, атомізацією мас. У нас не було ватажків. Вплив *Wiadomości Literackich* був згубним, старші від нас скамандрити⁸, дуже обдаровані, вирізнялися єдиною принциповою вадою: вони вважали, що поет може бути безтурботним ледарем, якщо на нього сходить таємничий флюїд. Далі в минулому розпростерся юрський період із якимось Виспянським, котрий пересувався на ходулях і смакує, як сира морква. Однак, якщо недалеко минуле ми також уявляли, як сіру яму, то щасливіші серед нас, виховані далеко від Варшави, чимало запозичили з усної традиції, з родинних документів, не сподіваючися навіть, що якась там сільська бібліотечка із «Zielnikiem ekonomiczno-technicznym» Вижицького⁹, «Ogrodami różnorodnymi» Струмилли¹⁰, Кораном у польському перекладі, *Wiadomościami Brukowymi*¹¹ і першими виданнями Міцкевича колись їх рятуватиме й оберігатиме.

Безперечно, короткий виклад еволюції «з висоти пташиного польоту» – то вже рівень вульгаризації, міф перехожого, перші знання дітей і молоді. На іншому рівні цей міф підточують передусім мистецтвознавство та антропологія, точніше кажучи, «антропологія культури». Але це порівняно новий підхід. Фробеніус¹² у своїй «Історії африканської цивілізації» дискутує з методологією своїх попередників, як-от Леві-Брюль¹³, яка полягала у застосуванні до давніх цивілізацій нібито «вищих» мірок, запозичених у технічної та раціоналістичної цивілізації. Він викриває їхню пиху, презирство білої людини до тубільців, несвідомо перейняту ментальність колонізатора. В Африці Фробеніус побачив щось зовсім інше. Людину, котра, як і ми, повернута обличчям до всесвіту, до проблем життя і смерті, і прибирає певну поставу, не просто «добро, як у його випадку», а часто шля-

хетнішу, мудрішу, таку поставу, яка сягає досконалості у своїй пошані до існування, завдяки чому все, чого вона торкнеться, перетворюється на твір мистецтва. Деякі сторінки Фробеніуса лунають як поема на честь «первісних» людей, за якими йому вдавалося спостерігати крізь призму *mimesis*¹⁴, неначе зсередини, відкидаючи чужі для них мірила і критерії. Проте Фробеніус – то вже вчорашній день, а нинішній – «*Les tristes tropiques*» Леві-Строса¹⁵. Той учений достоту отетерів від свого перебування серед бразильських індіанців, злидарів, котрі сплять у попелі від вогнища, а рівень їхньої техніки не вищий, ніж у Європі двадцять тисяч років тому. Те, що він відкрив, спонукає його реабілітувати відкинуте поняття «людської природи» і схилитися перед Руссо: в легенді про людину природи, шляхетного дикуна, було більше правди, ніж припускали. Коло замикається. Леві-Строс водночас пише про трагедію. Адже, перш ніж у ХХ столітті було розроблено інструментарій для соціологічних й антропологічних досліджень, перш ніж принаймні дехто позбувся гордині поступу, упродовж кількох століть конкістадори, колонізатори, купці, місіонери нічого не розуміли в житті т. зв. первісних суспільств. А тепер, коли бодай щось прояснюється, ці суспільства майже цілковито знищені. І ми вже позбавлені змоги проникнути завдяки аналогії в сотні тисячоліть побутування людини на землі. Жодні археологічні знахідки, хай навіть печери з росписами, як-от у Ляско, не замінять живого контакту з іншими, але рівними.

Як змінити ставлення до часу? Як віднайти зв'язок із минулим, віддаленим від нас чи то на п'ятдесят, чи то на двадцять тисяч років, адже кількість літ тут не має значення? Не задля того, щоб колекціонувати їх, немов поштові марки, не задля історій про приватне життя або пліток про мадам де Сталь, Марисеньку Собеську чи державних мужів. Задля того, щоб наситити сучасність, – іншу, виповнену, цінну в кожній своїй миті, – за умови, що рука, яка тримає перо, є водночас рукою білоруського

селянина, котрий запалює скіпку під час обряду «дзядів», та індіанця, вбитого Кортесом, і негра з Того; що небо над головою таке саме, а ті, кого вже немає, є для нас, майбутніх, не просто грунтом, а й далі стоять тут, поруч. Не завжди однакова людина, бо «все вже було», ані людина, котра пишається тим, що зазнала досі нечуваних тортур і самотності. Безугавне нове втілення зразка, неповторна повторюваність, винахідливість із певним обмеженням, за яким чекає те саме запитання. Генрі Міллер¹⁶ каже, що ті, хто сподіваються здобути знання, забувають, що це нагадує спробу з'їсти сир, який росте у той момент, коли його їдять. Визнати братерство з тими, кого вже немає, означає позбутися кількісних, хронологічних ілюзій. Тоді сучасність постає іншою, але майбутнє теж, адже воно втрачає свою штивність, відслонює краєчок непередбаченого, зважаючи бодай на те, що його провісникам бракує мудрості й чесноти, а отже, їхня гра в шахи із всесвітом, із долею мусить провокувати партнера до навмисних і фатальних для них обох ходів.

Задля того ми їздили до Ла Комб. Щоправда, я завжди більш-менш відчував, у чому полягає порятунок: в одномоментному існуванні, але в моменті насиченому, збагаченому, ніби вже надіндивідуальному. Восени 1944 р. я написав такий вірш:

– Моє минуле – то над морем подорож глупого метелика.

Моє майбутнє – то город, де кухарка півня ріже.

Що ж я маю з моїм болем і бунтарством?

– Візьми одну хвилину, а коли розкриється,

Як складені долоні, прекрасна скойка хвилини,

Що ти бачиш?

– Перлину, секунду¹⁷.

Однак у важких ситуаціях, «здолавши півшляху життя земного»¹⁸, я потребував терапії. Момент існування, спокій: «Не журіться про завтрашній день, – бо завтра за себе само поклопочеться»¹⁹», – я міг досягнути, викорінюючи із себе фальшиву історичність компендіумів і заступаючи її справжньою історичністю (справжня історичність – це коли хтось міркує про походження гуцульського музичного інструмента флюари). А окрім того, мелодрама, трагікомедія емігрантів, схлипування, побиті міллям пелерини поетів-пророків – усього того слід було остерегатися за всяку ціну. Будинок, в якому мешкає той, хто торкається минулого і підгодовує ним мить, чи носить він у собі Карпати, Велике Князівство Савойське, або Литву чи Африку – а краще сказати так: якщо володіє бодай одним із перерахованого, то отож, його дім може однаково добре міститися і в Афінах, і на острові Хіос. Хоч би що його оточувало, є або природним, або людським, а відтак завжди цікавим і привабливим. Вінценз, котрий палицею вистукував ритм на гірських стежинах, відкритий до кожної деталі дня, – чи то збору рижиків, чи то форми хмари, залюблений у Гомера і Платона, не марнував енергії на жодну політичну метушню. Чому б йому не показувати кожним своїм жестом і усмішкою, що його це не обходить, якщо він справді акцентував і прославляв те, що є?

Важко пояснити молодим полякам, хто такий Вінценз. Прізвище провансальське. Через атавістичний потяг до гір, або ще з якоїсь іншої причини, кількасот літ тому біля підніжжя Карпат, на Гуцульщині, осіли іммігранти, які започаткували один із тамтешніх шляхетських родів. Тисячолітня пуща (немов каліфорнійські секвої) віліла там до дитячих літ Станіслава Вінценза. Також збереглася у майже не спотвореному стані пастуша цивілізація нечуваної давнини. Ті землі, які після занепаду Речі

Посполитої увійшли до складу австро-угорської монархії, породили багатьох казкових персонажів, а оповіді про них зазвичай поширювалися лише завдяки усним переказам. Найбільшої слави зажили двоє: Довбуш і Рабин. Довбуш – ватаг опришківських загонів, він грабував панів і купців, опікувався знедоленими. Довбуш був кимось значнішим, ніж Яношик²⁰. Рабин – Баам Шем Тов, котрий став би звичайним шинкарем, якби не його сила (світло у крові). Він очищувався від прихильності до світу, мешкаючи у скельній печері, та, пізнавши мову птахів, а також живі іскри, приховані в камені, рослині, дереві, через покору та повагу до божественної краси сотвореного навчав охочих, і перед його наукою любові схилялися і євреї, і християни. І володів він силами. Якщо увечері Баал Шем Тов сідав на воза з громадою учнів, і фірман ляскав батогом, то чи це був звичайний віз? Спочатку торохкотіли колеса, стукотіли на каменях підкови, а вже за чверть години усе стихало, їх огортала лише м'яка темрява, і вранці вони були вже в Майнці або Кремоні. Але то всього лише незначний приклад його сили. У старості Баал Шем духовно змагався з посланцем Зла, Яковом Франком²¹, котрий хотів повернути євреїв Речі Посполитої на християнство, чинячи з них т. зв. франкістів. Довбуш, на відміну від Баал Шема, залишився локальним героєм, ніби на знак того, що сміливість і енергійність менш цінні, ніж ясність бачення. Учні Рабина поширили вчення, народжене із захоплення карпатською пущею, з любові до кожної живої істоти, – отак в юдаїзмі постала течія, що називається хасидизмом. В англійських і американських антологіях релігійної думки хасиди фігурують поряд із Майстром Екгартом, Яковом Бьоме, Блейком і Хуаном де ла Крус. Автор антології «A Year of Grace» [«Рік Господень»] Віктор Голанч²² називає Баал Шема «одним із найбільших релігійних геніїв людства». У Польщі хасиди перебувають у зоні непам'яті: католики не хотіли ними цікавитися, «поступовці» відверталися від «забобо-

нів», росіяни стверджують, що то «секта з південно-західної Росії» (рух поширився на захопленій царатом території).

Є вітчизни, які зберігають пам'ять про своїх Наполеонів, ця ж зберігала пам'ять про опришківського ватага та лагідного мудреця, котрий втілював у життя принципи Нагірної проповіді. У творі Вінценза «*Na wysokiej rołoninie*» [«На високій полонині»] легенда про них символізує два основоположні мотиви – пастушу цивілізацію і хасидську цивілізацію. Цей тритомний роман, лише невелика частина якого досі була опублікована, повинен, на мою думку, спершу вкритися патиною, щоб пізніше стати джерелом натхнення для письменників і митців. Адже трапляються книжки, в яких патина сприймається, наче заданість, як у скульптурах, що лише виграють від тьмяного блиску металу або граніту. Схоже, автор саме це мав на меті. Він напевно бачить матеріал наперед у лініях і формах, уже плавних, хвилястих, ніби виступи у скелі, порослі мохом.

Доктор Вінценз здобув науковий ступінь із філософії ще до Першої світової війни у Відні за дисертацію про Гегеля. В епоху фахівців, коли бути філософом означає працювати професором університету, він не є філософом. Вінценз – представник рідкісного гатунку, якому гуманітарне знання завдячує своїми найвищими досягненнями: незалежний мислитель, котрий прокладає мости між різними дисциплінами, використовує прочитаного грецькою мовою Гомера у своїх міркуваннях про культурних героїв Карпат і неохоче ставиться до дискусій про історіософію у відриві від філософії пастухів. Цей гатунок майже повністю зник під тиском грошей, зокрема й у державах, де буцім високо шанують Маркса; такий, власне, незалежний мислитель. Однак пророкувати цілковите зникнення цього гатунку було б передчасно. Яловість розкладених по полицках спеціальностей усе більше дається взнаки, так зване чисте письменство, якому виділено куточок прози, драми, поезії та критики, пригнічує, а мій

знайомий французький муляр ковтає позичені в мене «Les tristes tropiques» [«Печальні тропіки»] – суміш антропології та філософії; від романів йому нудно. Однак незалежність у перекиданні містків сьогодні здобувають зазвичай лише ціною самозречення. Чи не сором зізнатися, що на столі в Ла Комб часто не було нічого, крім помідорів та поленти²³? Кожному по заслугі. Одним – гроші й нашійник. Іншим – помідори й полента, але зате й невтомний запал творити, думати, спілкуватися з людьми, хай навіть то буде кумедний, завжди напідпитку, Ру, котрий привозить пошту з долини.

Широке слов'янське обличчя, голомозий череп у віночку сивих пасем волосся, руки, розведені у вітальному жесті. Польський шляхтич на порозі власного дому. Та він не схожий на той образ, який, докладаючи навіть найбільших зусиль, може собі уявити молоде покоління, виховане в державі, де посмертний тріумф випав партії націонал-демократів, а проблема «меншин» часів міжвоєнного двадцятиліття перейшла у площину тимчасового управління спадковою масою²⁴. Якщо в Польщі і є плавильний казан етносів, то він кипить під поверхнею. Із достовірних джерел я знаю, що іноді в потязі десь на Західних Землях²⁵ можна почути балачку екзотичною мовою. Про що пасажири говорять литовською, невідомо, адже вони одразу замовкають, коли хтось чужий наближається до купе. Немає сенсу ідилічно змальовувати давно минулу добу, коли «мова посполитих» тішила вухо освічених людей з-під Вільна, Мінська чи Львова, втім, зазвичай лише тому, що іще не постала проблема шкіл і університетів із цією мовою навчання. Проте факт лишається фактом: запальні шляхтичі, які глибоко вросли в етнічно непольський ґрунт, якимось чином вивищувалися над своїми побратимами із Царства Польського. Вінценз, зукраїнізований і оєвреений саме такою мірою, як це було необхідно, аби в його особі відбувся сплав трьох складових його батьківщини, виступає в ролі спадкоємця племені, яке замісило добраче тісто. Бо ким був Нарбут²⁶

зі своєю історією Литви, вихований на білоруському фольклорі Міцкевич, Ян Чечот²⁷ із його білоруськими віршами, Сирокомля, Аполло Коженъовський, а завдяки родинним переказам і Джозеф Конрад²⁸? Або Тадэвуш Касцюшка, Кастусь Каліноўскі²⁹ (а чом би й не додати: Богдан Хмельницький³⁰)? Вінценз, коли намагається передати щось колоритним народним висловом, користується українською. У своїх медитаціях про Самаеля³¹, або Лихого, він пірнає у вражаючі глибини діалектики євреїв-балагулів³² з-під Косова (а що на це Гегель...). І раптом із польського шляхтича визирає хтось інший: цадик у гуцульському кожусі.

«Він звідти, звідки й усі». Так жартівливо окреслюють походження осіб, найбільш інтелектуально активних на Заході. Не граймося у відсотки. Роззираючись навколо чи то в Америці, чи навіть у Франції, годі не зауважити, що автохтонам бракує солі. Звідти, звідки й усі, – це означає, з територій поміж Німеччиною та Росією. Відень, Будапешт, Прага, Судети, Закарпатська Русь, землі колишньої Речі Посполитої. Йдеться передовсім про еміграцію євреїв, у першому чи другому поколінні, без якої письменник або митець не міг би, мабуть, дихати, але не тільки про це. Нез'ясовані кровні зв'язки об'єднують цих громадян різних держав, вони напевне ґрунтуються на відчутті, що тільки подвійність загострює, і що ті, хто занурені в одну лиш цивілізацію, бідніші. Ото аудиторія Вінценза. Хто хоча б раз практикував добросусідство, зможе вникнути в душу будь-якого сусіда. Вінценз знаходить спільну мову з екс-віденцями за допомогою загадкового для невтаємничених коду; син рабина із Жаб'є³³, котрому судилося стати професором діалектичного матеріалізму в німецькому університеті за часів Ваймарської республіки, сприймає його як краянина; сакс із Трансильванії зауважує, що лише тут справді розуміють тамтешній вузол національних проблем; швейцарський філософ, батьки котрої примандрували із Вільна, знову серед своїх; ніби в себе вдома також почувується румунський горянин, бо ж Карпати; українець може досхочу

сперечатися про відтинки українських діалектів; а угорцям Вінценз декламує вірші їхніх поетів по-угорськи.

Проте, потроху коло друзів почало ширшати. Вінценз знає, що нині люди тужать за батьківщиною, а замість неї їм надають громадянство. Батьківщина завжди органічна, закорінена в минулому, завжди мала, мила серцю, близька, ніби власне тіло. Держава механічна. Батьківщина – то Валлія, Бретань, Прованс, Каталонія, Країна басків, Трансильванія, Гуцульщина. У Швейцарії, куди Вінценз часто їздить, країні, яка складається з батьківщин-кантонів, він недавно організував невеликий «з'їзд вітчизн» (у лапках), тобто обмін спостереженнями між особами, котрі хочуть пам'ятати про те, звідки вони походять, і які барви та форми оточували їх у дитинстві. У фахових часописах раз у раз з'являються його розвідки про пастушу цивілізацію. Девізом своєї діяльності Вінценз міг би обрати оцей вислів Сімони Вейль: «Нам слід не трошити централізацію (адже вона зростає автоматично, як снігова куля, аж до катастрофи), а готувати майбутнє»³⁴.

Вінценз мав зі мною клопіт. На мої історичні тривоги він рекомендував такі ліки: «Республіку» Платона, твори Якоба Буркгардта й Макса Вебера. Він втішав мене, запевняючи, що решту здолає жемайтійська³⁵ вітальність. Проте навіть йому іноді уривався терпець. Цікаво, що саме тут, у департаменті Ізер, сходилися до купи усі мої пов'язання. Тут під час війни від туберкульозу помер Болеслав Міцінський³⁶, автор «Podróży do piekieł» [«Мандрівка до пекла»] і «Portretu Kanta» [«Портрет Канта»]. А дім Міцінських у Варшаві, під віадуком Понятовського, був філософсько-літературно-музичний, і хто там тільки не крутився під портретами пензля Віткаци, кружляючи навколо Болека та Нелі³⁷; з-поміж поетів – найчастіше Себила³⁸, Чехович³⁹ і я, з

адептів філософії – вся семінарська група проф. Татаркевича⁴⁰. Бавилися там у збоченські детальні описи різних кіл пекла; найчастіше пекельних мук в уяві присутніх зазнавав Апцьо, тобто Татаркевич. Лагідний, блідий і задуманий Болек познайомив мене зі своїм колегою, Тадеушем Ю. Кронським⁴¹, темноволосим і з примруженими очима чортеням. Тоді ота зустріч не мала жодних наслідків, але за кілька років, у часи німецької окупації, ми з Тигром, – яке ж іще ім'я краще вхопило би ту гнучкість, хижість і меткий гумор, – стали нерозлийвода. Сьогодні, в рік його раптової смерті, я згадую Тигра не лише як близького друга, а й як особистість, котра справила на мене визначальний вплив; ми ніколи не завершили нашого з ним діалогу. Після війни ми бачилися в Парижі та Варшаві, де він став професором історії філософії. Міцінський для мене – це ніжна краса саду в цвіту навесні, але моя душа була в пазурах Тигра, я сам на це погодився, я був переконаний, що для неї це корисно. І так було – терпко й пекуче. Він допоміг мені виборساتися із мочарів довоєнного стилю та позбутися романтизму в різноманітних іпостасях. Він повернув мені сміливість працювати з дійсністю, вже без страху, що ми насилуємо канони липко-ліричного мистецтва. Він по-моцартівському знущався з усього, що вологе. Збиткувався над Шопеном, про якого казав, що то, наче тягти потопельниць за волосся, з якого стікає вода. Крім того, між нами постійно відбувалося *tug of war*⁴², лунали мої звинувачення в його аморальності, а у відповідь його вереск, що я ображаю величезне Вухо, яке, коли ми йдемо вулицею Парижа, вбирає кожне наше слово: Вухо й історичної, і особистої Долі. Він вступив до партії, може, потім, у 1956 р., він був занадто обережним? Погано пристосований до смутку, Тигр кадив кадило лише перед вівтарем богині-гумористки. Він страждав, як той, хто не може почухатися під час урочистості. Кілька місяців Кронський перебував у Москві, а потім цілком очевидно сповільнив темп, щоб не вибухнути однією з тих пантомім, що були нападами іронічного

шаленства. Можливо, ми не підкорювали таких вершин, як ба- лагули з-під Косова, але малого бракувало, ми вихваляли один одного, зараховуючи себе до втаємничених. Чому література так рідко вловлює інтелектуальний магнетизм, зчеплення монад, їхню боротьбу за панування в дружбі, якщо це завжди так важ- ливо? Хто в Польщі, крім Віткаци, намагався це зробити?

Отже, тут, у Ла Комб, неподалік підальпійської височини, де було поховано Міцінського, клопоти Вінценза породжувала моя відданість Тигрові. «Долати, зберігаючи». Якщо діалектика вза- галі чогось варта, то, мабуть, уся вона міститься в цій формулі. Я усвідомлював Тигрові обмеження. Міру його максимуму не- щодавно продемонстрував Бертольт Брехт⁴³. Подолати стиль, не- придатний для розуміння людських подій у процесі, – це багато. Однак «Кавказьке крейдяне коло» було, ймовірно, крейдяним колом самого Брехта. Прекрасний театр, якби не те, що героїв ужито як маски, як приклади-ілюстрації, і бракує отвору, крізь який зазирає, – не побоїмося пафосу, – божественний вимір. Де- сакралізуючи, він мріяв про сакральне мистецтво, а воно від нього вислизало. Схожа ситуація з Тигром, з його польотом над просторами історії. Універсальне вбивало в ньому конкретне, йому би краще прислужилася бричка або піший марш. Та мені не вільно було спускатися на нижчі завитки діалектичної спіра- лі, і я цурався Вінценза, підозрюючи, що він є польським поля- ком, тобто для нас табу (хто їх торкнеться, заразиться духовним розпадом). Причём, жевріла надія на те, що дорога має бути єди- на й неминуча, тож, виходить, я випереджаю лише Тигра.

Дичина рідко виходить там, де повинна, а якщо й виходить, то інша. Вінценз розповідав про якийсь чорногорський перевал, або про велике місто Пістинь, вечорами читав уголос за кели- хом вина свої хроніки: про Бока, котрий усе відтирав чорного бика з надією, що той побілішає, про пригоди Куділя в державі Сироїдів, про радість, яка запанувала при дворі короля Іспанії,

коли там з'явився кравець Пінкас, адже християнам сказано любити своїх ворогів, а вони винищили тутешніх євреїв, і тому вже не було кого любити. Та передовсім він був, променився світлом, епічно височів, гумор мав такий, що дорівнював щедрості; *générosité*⁴⁴, і всіх обдаровував однаково не заради того, щоб вищуватися, а щоб комізм зробити частиною існування.

Новизна прийнялася в мені, певно, того дня, коли мені стало шкода свого, не тільки власного, а нашого каліцтва, меншовартості в порівнянні з ним. Адже наші злети, – мої, Тигрові та багатьох таких, як ми, – були важкі, судомні, агресивні. Ми пишалися тим, що здобули диявольські знання, заплативши за них колективним лихом. Не те, щоб я гнівався на доброту й усепоблажливість Вінценза. Я повторював собі: лише затяті, лише рвачі змінюють світ. Однак, водночас щось пробуджувалося, невиразне усвідомлення того, що «долати, зберігаючи» слід не з насупленими бровами, не запалюючи цигарку від цигарки, а манівцями, чи навпаки, наче й забуваючи про все, йдучи в гори, чекаючи, поки те, що треба, саме в нас досягне. Союзником Вінценза виявлялися, як я і передбачав, кілька відсотків жемайтійської автономії в мені, окрім вад, достатньо помітних для того, щоб сподіватися, що коли-небудь він наверне мене на спонтанну щедрість, безтурботність і відвертість.

З уст Вінценза я часто чув прізвище Торо⁴⁵. Сьогодні мені здається, що між американськими нонконформістами з берегів річки Мерімак⁴⁶, котрі чинили пасивний опір суспільству, обстоювали мінімалізм потреб, обходилися струганою ложкою ручної роботи, і шанувальниками бездоганних Карпат чи бездоганної Литви існувала більш ніж одна точка перетину; ніби сама дикість, але водночас і привітність природи переконувала їх, що, живучи, не треба чинити багато галасу з нічого, і що яблуко цивілізації котиться в не зовсім правильний бік. У їхній нехоті до суспільного тиску, певно, щось є, і зовсім не конче вона має

означати тугу за минулим як утраченим раєм, а може навпаки, як у випадку Вінченца, допомагати утримувати рівновагу: людство має багато оптимальних станів і позаду, і попереду, воно губить слід і віднаходить його. У ХХ столітті Торо по-різному впливав на світ. Його учнем був, прецінь, Ганді⁴⁷. Радикал, прибічник Джона Брауна⁴⁸ (котрий, за словами Норвіда, «ногою відіпхнув спідлену планету»⁴⁹), а водночас увесь брунатний, як ялинова кора, груботканий, прудконогий, знавець трав і наслідувач пташиних голосів, Торо залишається патроном усіх «поверненців». Дивно, але саме там, у цих ворогів машин і грошей (ключ до зацікавлення Міцкевича Емерсоном⁵⁰ – це опис литовської пущі) ми знайдемо джерело сучасних ідей реінтеграції людини в більш чи менш природне середовище, починаючи від озеленення житлових районів і облаштування національних парків і закінчуючи децентралізацією і функціональним використанням матеріалів. (Чи не в тих колах, до яких належав Торо, голосили похвалу сільському будівництву Нової Англії, протиставляючи його штучним запозиченням?)

Торо був переконаний, – це навіть набувало форми нав'язливої ідеї, – що людина схожа на дерево, і що її коріння не може висіти в повітрі. Саме це є змістом гуцульської казки про край Сиродів, людожерів, схожих на висохле листя, які завжди пересуваються гуртом з волі вітру.

Читачам, котрі не надто відчули на собі «прояв історичності»⁵¹, ці міркування можуть здаватися великим галасом даремно. Однак певне покоління, чи, може, лише нечисленні його представники, важко все це пережили. Тигр, який так глибоко в мені сидить, що є полюсом моєї ніколи недосяжної єдності протилежностей, і коли я бува із ним полемізую, то, насправді, сперечаюся не з ним, а із самим собою; він любив Геродота і Плато-

на, тобто добре усвідомлював, що бацилу знищують не завдяки її зменшенню, а завдяки посиленню дози. Попри це, він впадав у паніку з приводу історичних «віх», а погодившись із їхньою жорстокою визначальною силою, вже не наслідкувався спитати, скільки в цих «віхах» глухих кутів і чому.

Я намагався вгледіти, в чому полягає таємниця Вінченза. Переді мною стояв той, хто заразом скинув дві роздуті міфології. В тому числі й оту меншу, про заплаканих «біженців», ладних змарнувати все життя на тимчасовість і вичікування повернення (до чого?), аби лиш удавати, що вони не там, де перебувають. Його секрет полягав у однаковій пошані до вогню, хліба, оливи й вина, відсутність якої є порушенням закону, достатнім, щоб багато гідних спроб перетворити на ницість. Нізвідки його не вигнали. Жоден ангел не стояв позаду за ним у воротах із оголошенням, що ми повинні або обрати абсолютну пасивність, або гнатися за Ерою, як собаки за металевим зайцем. Довкола розпростерлася земля, самодостатня, бо обдарована всім, що нам потрібно для того, щоб кожного дня нею тішитися.

Вінченз відзначатиме в листопаді⁵² свою сімдесяту річницю. Ця стаття – мій йому подарунок. Я написав її з вдячності, а також для того, щоб порвати з поганою звичкою замовчувати в публікаціях найбільш творчі зв'язки, про результати, які з'являються повільно, але впевнено. Вінченз обдаровував нас. Якщо кожен із нас завдяки цьому якимось чином змінився і дещо, своєю чергою, приносив іншим людям? Якщо ті потім теж? То справедливим буде позбутися заздрісного бажання проголосити його винятково нашою власністю.

P.S. Але ця стаття є не більше, ніж знаком. Хоч би що казали про американців, вони мають зворушливу рису: якщо цінують когось, то без зволікань доводять матеріально, що симпатизують йому, надсилаючи книжки, фотографії своєї родини, грошо-

ві чеки, коробки з фруктами, квитки на літак або консервоване індиче м'ясо. Вінценз належить до нації, яка по-справжньому любить лише покійників, бо в такому разі можна безпечно любити дух, не змушуючи себе до будь-яких обов'язків перед тілом. А якщо насмілитися (а це завжди індивідуальний акт) шанувати наживо?

Монжерон, 1958

Переклала Ірина Ковальчук

ПРИМІТКИ

¹ «The Pilgrim's Progress from This World to That Which Is to Come» [«Мандри Прочанина до Небесного Краю», дослівно: «Рух прочанина із цього світу в прийдешній»] – книга англійського проповідника і письменника, одного з найбільш знаних представників пуританської культури, котрий провів значну частину життя в тюрмі за свою віру, Джона Баньяна (John Bunyan, 1628-1688), алегорія цнотливого життя; після Біблії ця праця найбільш поширена в англосаксонській релігійній літературі.

² Ізраель Баал Шем Тов (ישראל בעל שם טוב, «володар доброго імені», справжнє ім'я Ізраель бен Елізер, 1698/1700-1760) – єврейський праведник і учитель, котрий проповідував на Поділлі, творець містичного напрямку в юдаїзмі, званого хасидизмом, персонаж численних народних переказів.

³ П'єр Тейяр де Шарден (Pierre Teilhard de Chardin, 1881-1955) – французький філософ і теолог, палеонтолог і геолог, священник, член ордену єзуїтів; створив синтез християнського вчення й теорії космічної еволюції, розробленої сучасною фізикою, один із творців концепції ноосфери. Після смерті ученого була створена комісія, до якої увійшли його друзі, видатні науковці А. Брейль, Дж. Гакслі, А. Тойнбі, М. Мерло-Понті, комісія почала у 1957 видавати твори Тейяра де Шардена (перший том містив «Феномен людини»), що широко обговорювалося в пресі та, либонь, спонукало Ч. Мілоша до інтерпретації теорії ученого.

⁴ Лібідо – сексуальний потяг.

⁵ *Weltgeist* (нім.) – світовий дух; одна з центральних категорій філософії історії Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля.

⁶ Слова з вірша Мирона Б'ялошевського «Ach, gdyby, gdyby nawet piec zabrali... (Moja niewyczerpana oda do radości)» [«Ех, якби, якби, навіть, забрали в мене піч... (Моя невичерпна ода до радості)» зі збірки «Obroty rzeczy» [«Коловорот речей»] (1956).

⁷ *Ergo* (лат.) – отже.

⁸ Скамандрити – члени поетичної групи «Скамандер».

⁹ Йдеться про популярний ботанічний довідник флори Латвії та Литви «Zielnik ekonomiczno-techniczny, czyli opisanie drzew, krzewów i roślin dziko rosnących w Kraju jako też przyswojonych z pokazaniem użytku ich w ekonomice, rękodzielnictwie, fabrykach i medycynie domowej z wyszczególnieniem jadowitych i szkodliwych oraz mogących służyć ku ozdobie ogrodów i mieszkań wiejskich» [«Економічно-технічний гербарій, або опис дикорослих у Краї дерев, кущів і рослин, а також одомашнених, із вказанням ужитку їх в економіці, ремеслах, на заводах і в домашній медицині, з виокремленням отруйних і шкідливих, а також тих, що можуть служити для оздобу садів і сільських помешкань»], підготований і виданий у Вільно в 1845 р. локальним громадським діячем і натуралістом Юзефом Геральдом-Вижицьким (Józef Gerald-Wyżycki).

¹⁰ Йдеться про дуже популярну книжку з проблем облаштування садів і парків «Ogrody różnecne, czyli zbiór wiadomości o rozmnażaniu i pielęgnowaniu drzew owocowych i roślin ozdobnych» [«Північні сади, або ж збірка відомостей про розмноження і догляд за плодовими деревами і декоративними рослинами»], яку написав і видав у Вільно 1820 р. польський громадський діяч, ботанік Юзеф Струмилло (Józef Strumiłło, 1774-1847).

¹¹ *Wiadomości Brukowe* [Бульварні новини] – сатиричний тижневик, який виходив у Вільно в 1816-1822, з 1817 орган «Товариства Мерзотників» («Towarzystwo Szubrawców»), парамасонської організації, покликаної боротися з моральними вадами суспільства, обскурантизмом, «сарматизмом» засобами сатири та просвітництва.

¹² Лео Фробеніус (Leo Frobenius, 1873-1938) – німецький етнолог і африканіст; один із перших учених, котрий систематично досліджував культуру африканських племен, автор теорії «морфології культури». Його праця «Історія африканської цивілізації» («Kulturgeschichte Afrikas») побачила світ у 1933 р. в Цюріху.

¹³ Люсьєн Леві-Брюль (Lucien Lévy-Bruhl, 1857-1939) – французький філософ, соціолог і антрополог; автор теорії дологічного мислення.

¹⁴ *Mimesis* (гр.) – наслідування, відтворення; одна з основних категорій Аристотелівської естетики.

¹⁵ «Les tristes tropiques» [«Печальні тропіки»] – виданий у 1955 твір, який поєднує в собі філософський трактат, щоденник подорожі та оповідь про дослідження в Південній Америці, а водночас автобіографію Клода Леві-Строса (Claude Lévi-Strauss, 1908-2009), французького антрополога, етнографа, соціолога і культуролога, творця школи структуралізму в етнології, дослідника систем спорідненості, міфології та фольклору.

¹⁶ Генрі Валентайн Міллер (Henry Valentine Miller, 1890-1981) – американський письменник і маляр, автор двох автобіографічних трилогій: романів «Тропік Рака» (1934), «Тропік Козерога» (1939) і «Чорна весна» (1936), а відтак «Сексус» (1949), «Плексус» (1953), «Нексус» (1960), низки інших прозових творів; твори Міллера сповнені сценами брутальної порнографії, які закріпили за ним репутацію скандального письменника, публікувалися переважно у Франції, у США лише після сексуальної революції та повної ліквідації цензури в 1965 році. Чеслав Мілош присвятив Генрі Міллеру есеї «Генрі Міллер, або Дно» (*Odrodzenie*. – 1948. – № 39), розділ у книжці «Видіння над затокою Сан-Франциско» [«Widzenia nad Zatoką San Francisco», 1969 р.] та статтю в книжці «Абетка» [«Abecadło»].

¹⁷ Уривок із вірша, який під назвою «Rozmowa płocha» [«Легковажна розмова»] був уміщений в томі «Król Popiel i inne wiersze» ([«Король Попіль та інші вірші»], 1962). Процитована в тексті есею версія відрізняється від остаточної. Переклад Д. Павличка наведено за: 50 польських поетів: Антологія польської поезії / Пер., передм. та довід. про авторів Д. Павличка. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 305-306.

¹⁸ Цитата з «Божественної комедії» Данте (Пекло, I, 1) у перекладі М. Стріхи.

¹⁹ Євангелія від Матвія, 6.34.

²⁰ Юрай Яношик (Juraj Jánošík, 1688-1713) – ватаг татранських опришків, персонаж народних переказів у словаків, чехів і польських горян (гуралів).

²¹ Яків бен Юда Лейб Франк (1726-1791, «יעקב פֿרנק») – засновник єврейського релігійно-містичного руху франкістів, значна частина прихильників якого пізніше перейшла у католицизм. Доктрина Франка, заснована на інтерпретації Каббали та розвитку вчення Сабатая Цві, відзначалася релігійним синкретизмом. Франк і його послідовники, які діяли на Буковині, Поділлі та в Галичині, перебували у запеклому конфлікті з традиційними юдейськими середовищами, а хасидизм Баал Шем Това іноді називають альтернативною до франкізму інтерпретацією викликів, які поставила перед юдаїзмом Каббала.

²² Сер Віктор Голанч (Victor Gollancz, 1893-1967) – відомий британський видавець (зокрема, творів Дж. Орвела і А. Кроніна), лівий публіцист і право-

захисник; повна назва його антології: «A Year of Grace. Passages Chosen and Arranged to Express a Mood About God and Man» [«Рік Господень. Уривки, вибрані та укладені так, щоб висловити настрої про Бога й людину»], вперше опублікована у 1950.

²³ Поширена в італійській частині Швейцарії італійська страва, каша з кукурудзяного борошна, аналог мамалиги або кулеші..

²⁴ Йдеться про те, що до Другої світової війни у II Республіці мешкав значний відсоток представників національних меншин (українці, євреї, німці, білоруси тощо), натомість після війни ПНР стала моноетнічною державою, єдина проблема якої в сфері міжнаціональних стосунків полягала у розподілі майна та опікуванні рештками культурної спадщини «покійних» (фізично знищених у роки війни або змушених емігрувати з Польщі) національних меншин.

²⁵ Території, приєднані до ПНР після війни, звідки було силоміць виселено до Німеччини місцеве німецькомовне населення, а відтак заселені іммігранти з територій, які увійшли до складу СРСР, та депортовані у межах операції «Вісла» українці.

²⁶ Теодор Нарбут (польською Teodor Narbutt, литовською Teodoras Narbutas, білоруською Тэадор (Тодар) Нарбут, 1784-1864) – військовий інженер, литовський і білоруський історик, котрий писав польською мовою, дослідник литовської міфології, автор історії Литви «Dzieje starożytne narodu litewskiego» у 9 томах (1835-1841).

²⁷ Ян Чечот (польською Jan Czeczot, білоруською Ян Чачот, 1797-1847) – польський і білоруський поет і фольклорист родом із Білорусі, земляк і шкільний приятель А. Міцкевича, учасник патріотичного студентського таємного товариства філолатів, за що був репресований царським урядом; у 1837-1846 видав шеститомний збірник білоруських і українських народних пісень «Piosnki wieśniacze» та збірник власних віршів «Pieśni ziemianina».

²⁸ Владислав Сирокомля (польською Władysław Syrokomla, литовською Vladislovas Sirokomlė, білоруською Уладзіслаў Сыракомля) – літературний псевдонім Людвіка Владислава Францішека Кондратовича (1823-1862), білоруського поета і перекладача, котрий писав польською мовою, мешкав у Вільні. Аполло Наленч-Коженювський (Apollo Nałęcz-Korzeniowski, 1820-1869) – польський поет, перекладач і драматург, більша частина життя котрого проминула в Україні, репресований царським урядом за участь у повстанні 1863 р. Його син Юзеф Теодор Конрад Коженювський (Józef Teodor Konrad Korzeniowski, 1857-1924), котрий народився і виріс в Україні, став

одним із найвидатніших англомовних письменників ХХ століття, відомим під іменем Джозефа Конрада.

²⁹ Тут подано білоруські версії прізвищ національного героя Польщі, Білорусі та США, учасника Французької революції Тадеуша Костюшка (Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка), котрий народився на Берестейщині, та керівника польського національного повстання 1863 р. на території Білорусі та Литви Вінцента Константина Каліновського (Вінцэнт Канстанцін Каліноўскі).

³⁰ Богдан-Зиновій Хмельницький належав до шляхти Речі Посполитої, користувався гербом роду Сирокомля.

³¹ Самаель, ангел смерті в юдаїзмі, єврейській містиці та християнстві. Його ототожують із змієм-спокусником і Сатаною, для останнього в польській мові використовують евфемізм Лихий (Zły).

³² Балагула – візник критого дорожнього воза.

³³ Тепер селище Верховина Івано-Франківської області.

³⁴ Слова С. Вейль цитує за власним перекладом, опублікованим у 1991 в Кракові.

³⁵ Жемайти (жмудь, жмудини) – етнічна група литовців, мешканці Західної Литви.

³⁶ Болеслав Міцінський (Bolesław Miciński, 1911-1943) – польський поет, есеїст і філософ; вивчав філософію в Варшаві, Парижі, Греноблі. Його доробок складається з філософських есеїв, уміщених у збірках «Podróż do piekieł» (1933) [«Мандрівки до пекла»], «Dwa portrety» (1942) [«Два портрети»], «Portret Kanta i trzy eseje o wojnie» (1947) [«Портрет Канта і три есеї про війну»]. Мілош присвятив родині Міцінських окрему статтю в «Abecadło» [«Абетці»].

³⁷ Так в оригіналі. Болек – демінутив імені господаря, Болеслава Міцінського, натомість демінутив імені його дружини мав би бути Галя, оскільки йдеться про Галину Міцінську (1915-1989, дівоче прізвище Краузе, народилася в Києві).

³⁸ Владислав Себила (Władysław Sebyła, 1902-1940) – польський поет, учасник літературної групи «Квадрига», автор філософсько-містичних віршів у традиції символізму; розстріляний НКВС у Харкові в числі кількадесят тисяч польських військовополонених (т.зв. «Катинська справа»).

³⁹ Юзеф Чехович (Józef Czechowicz, 1903-1939) – польський поет, учасник літературної групи «Квадрига», автор авангардистських віршів, де зокрема

широко уживано асиндетони, прихильник катастрофізму; загинув у перші дні війни під руїнами розбомбленого будинку в Любліні.

⁴⁰ Владислав Татаркевич (Władysław Tatarkiewicz, 1886-1980) – філософ та історик філософії, естетик і етик, мистецтвознавець; був професором університетів Вільна, Познані, Варшави. Його найважливіші праці: «Historia filozofji» [«Історія філософії»] (перші два томи – 1931 р., третій – 1950 р.), «Historia estetyki» [«Історія естетики»] (1960-1967), «O szczęściu» [«Про щастя»] (1947) та «Dzieje sześciu pojęć» [«Історія шести понять»] (1975).

⁴¹ Тадеуш Юліуш Кронський (Tadeusz Juliusz Kroński, 1907-1958), котрого учні та приятелі кликали «Тигром», – польський філософ та історик філософії, професор Інституту філософії Варшавського університету; учень Т. Котарбінського і В. Татаркевича, учасник Варшавського повстання 1944, в'язень нацистського концтабору, вояк Британської армії, повернувся до ПНР у 1949. У другій половині 40-их років В. Кронський став філософським наставником Ч. Мілоша, його історіософія, у якій гегельянство поєднувалося з марксистським детермінізмом, певним чином вплинула на тогочасний світогляд поета. Ч. Мілош присвятив Тадеушу Ю. Кронському розділ «Тигр» в «Родинній Європі», чимало про дружні стосунки між ними можна дізнатися з листування, опублікованого в збірці: «Czesław Miłosz. Zaraz po wojnie. Korespondencja z pisarzami 1945-1950» [«Чеслав Мілош. Одразу після війни. Листування з письменниками 1945-1950»], Краків, 1998.

⁴² *Tug of war* (англ.) – перетягування канату.

⁴³ Бертольт Брехт (Berthold Brecht, 1898-1956) – німецький драматург, теоретик театру, режисер, творець епічного театру, заснованого на «ефекті віддалення», який підкреслює фіктивний характер того, що відбувається на сцені; учасник комуністичного руху. Згадана тут п'єса «Der kaukasische Kreidekreis» написана у 1944 в еміграції у США, а в Європі вперше поставлена у Берліні в 1954.

⁴⁴ *Générosité* (фр.) – шляхетність, благородність, великодушність.

⁴⁵ Генрі Девід Торо (Henry David Thoreau, 1817-1862) – американський філософ-ідеаліст, письменник і поет, учений-натураліст, котрий відстоював життя у згоді з природою, діяч руху за ліквідацію рабства у США; в 1845-1847 мешкав самотником неподалік Волденського ставка (Конкорд), відтак описав свій досвід у збірці есеїв «Walden; or, Life in the Woods» [«Волден, або Життя у лісі»] (1854), теоретик громадянської непокори.

⁴⁶ Алюзія до книги Г.Д. Торо «A Week on the Concord and Merrimack Rivers» [«Тиждень в Конкорді та на річці Мерімак»], опублікованої в 1849 р., де

йдеться про мандрівку письменника разом із братом Джоном у 1839 р. та спробу життя на природі, своєрідний пролог до «Волдена».

⁴⁷ Могандас Карамчанд Ганді (1869-1948), званий «Магатма» (санскритом «Велика душа») – лідер і духовний натхненник національного руху в Індії, прихильник ненасильницьких рухів засобів боротьби та найширшого самоврядування (свараджу).

⁴⁸ Джон Браун (John Brown, 1800-1859) – національний герой Америки, ініціатор повстання проти рабства, страчений за спробу втілити конституційне право на повстання проти злочинного уряду; його ім'я стало символом громадянської непокори, мужності та гідності.

⁴⁹ Неточна цитата з вірша Ц.К. Норвіда «Do obywatela Johna Brown» [«До громадянина Джона Брауна»] (1869 р.). В оригіналі цей рядок звучить так: «Wy przez odkopnąc planetę spodłona» [«Щоб копнути її, немов змію, і доки спідлена земля...»] – цит. за: 50 польських поетів: Антологія польської поезії / Пер., передм. та довід. про авторів Д. Павличка. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – С. 136].

⁵⁰ Ралф Волдо Емерсон (Ralph Waldo Emerson, 1803-1882) – американський письменник і філософ-мораліст, чия творчість просякнута пантеїстичною вірою в духовну цілісність світу та присутність Божого духа в кожній людині, першим сформулював філософію трансценденталізму (в праці «Nature» [«Про природу»], 1836). Творчістю Емерсона активно цікавився Міцкевич, котрий переклав його афоризми «Myśli z Emersona» [«Думки Емерсона»].

⁵¹ Тобто, не відчули на власному досвіді сталінського тоталітаризму, який облудно прикривався примітивною філософією «історичної неминучості».

⁵² Сімдесят років Станіславу Вінцензу виповнилося 30 листопада 1958 року.

Втрачені місця

Замалим не півстоліття тому внаслідок Другої світової війни відбувся великий *exodus* людей зі сходу на захід, проте, ця масштабна подія так і не дочекалася адекватного її мірилові виразу в письменстві. У Польщі вона належала до тієї тканини буття, замовчуванням якої займалася офіційна преса, котра працююито будувала свій удаваний світ. Однак для сотень тисяч родин то була відчутна на дотик, щоденна реальність: нове «тут» і залишене позаду «там», постійні спогади і нові покоління, виховані на почутті, що десь там, далеко, існують ріки, пагорби, ліси, дороги, села, які є краєм їхніх батьків і дідів. До цього слід додати часті випадки зумовленого різними причинами німування, страх, який змусив багатьох приховувати своє справжнє прізвище, а часто і власну національність, – і ми отримуємо травматичну ситуацію, яка назначила багато біографій.

Однак не лише той *exodus* тривав у колективній пам'яті. Річ Посполита у своїх кордонах 1772 року зазнавала ліквідації впродовж усього XIX століття внаслідок спланованої політики царату, котрий намагався стерти відмінні риси новоздобутого простору. Русифікаційні заходи, посилені після 1831 і 1863 років, поціляли в уніатів, силоміць приєднаних до православної Церкви, а також у ті верстви населення, які розмовляли польською мовою, тобто шляхту, передусім дрібну. Усвідомлення небезпеки формувало ментальність людей «Кресів» схильних трактувати інші мовні спільноти – литовців, білорусів і українців – принаймні як потенційне зняряддя Росії.

Попри успіхи політики царату, аж до революції 1917 року на «Кресах» існували великі скупчення польської людності. Революція й нові кордони польської держави означали, що слід примиритися із втратою «далеких Кресів»¹, хоч їхній міф і нада-

лі функціонував у літературі у постаті України Мальчевського² і Словацького, чи в історичних романах Сенкевича. Встановлення на підставі Ризького миру 1921 року³ більш куцого кордону, ніж пропонували самі більшовики, залишило на поталу радянській владі Мінщину і Житомирщину, звідки тисячі людей помандрували до таборів або на вигнання до Сибіру. Як відомо, советська політика у цьому сенсі продовжувала царську, лише ідеологічна мотивація була інша. Запис у паспорті «поляк» означав ризик переслідувань. Доля тих нещасних людей цілковито замовчувана, і навіть їхня кількість, можливо, величезна, досі докладно невідома.

В міжвоєнний період у Польщі було повно біженців звідти, зі Сходу, для котрих Київ був так само своїм, як Львів або Вільно для пізніших біженців. Іноді сліди цього в літературі виразно помітні (Ярослав Івашкевич, Єжи Стемповський, Флоріан Чарнишевич), іноді приховані (Тадеуш Боровський)⁴. У кожному разі *exodus* після 1945 року неможливо відокремити від того міжвоєнного, оскільки він був продовженням процесу ліквідації Речі Посполитої.

Усвідомлення кінця Речі Посполитої відбулося не одразу. Гадаю, що певний її різновид проіснував у масовій свідомості аж до Другої світової війни. Поступово давню Річ Посполиту заступив образ міжвоєнної Польщі, який також не розвіявся разом зі зникненням цієї країни з мапи, бо ж навіть через десятки років старші покоління говорили про «польський Львів» і «польське Вільно».

Трагедія переселень і депортацій, на мою думку, є тлом, на якому в історії Польщі відбувається інша трагедія, – геноциду, вчиненого німцями під час Другої світової війни. Перша, ширша за обсягом, охоплює події XIX і XX століть, поєднуючи і накладаючи їх навзаєм. Досить поглянути на мапи, щоб переконатися, що жодна інша держава в Європі не зазнала стількох змін кордонів. А чого не показують мапи, то це людських страждань,

зумовлених отим урізанням і переміщенням кордонів. Я схилиюся до думки, що ця тема й досі важлива для польської літератури, і, мабуть, ще довго залишатиметься такою в майбутньому, хоч би йшлося про щось на позір інше.

Так само, як після Першої світової війни біженці зі сходу принесли в літературу Україну та Східну Білорусь, так і після Другої світової війни у творах мандрівців, які або осіли в Польщі, або опинилися в еміграції, з'являються Литва, Західна Білорусь і т.зв. Східна Галичина. Згадаю лише деякого з них, – це Юзеф Мацкевич, Тадеуш Конвіцький, Анджей Кушневич, Юліан Стрийковський, Зигмунт Гаупт, Станіслав Вінценз, Чеслав Мілош, Влодзімеж Одоєвський⁵. Їхні твори навіть стали головною темою дебатів на університетському семінарі в Ліллі, матеріали якого опубліковано в 1988 році в томі «Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine, Lithuanie, Bielorussie, XVI-e – XX-e siècles» за редакцією Даніеля Бовуа. На цьому семінарі також обговорювали твори молодших авторів, чиї «Креси» відтворено переважно зі споминів дитинства або лише з уяви (Жакевич, Пазьневський, Ярослав Марек Римкевич⁶). Проте, нещодавно взявши до рук видані в 1991 році «Opowiadania na czas przeprowadzki» («Оповідання часів переїзду») Павла Гіле⁷, я особисто упевнився, що він пише епос Гданська як міста прибульців, і що схід завжди присутній у життєписах його героїв.

«Укоріненість» є, напевно, постійною потребою людської природи. Можливо, це якоесь пов'язано з особливостями людського організму, а точніше, зі специфікою ритму. Знайоме і звичне дозволяє зберегти той самий внутрішній ритм, про який ми мало знаємо, але це не означає, що його не існує. Зміна середовища призводить до збою ритму і вимагає великого видатку енергії, щоб перейти на новий ритм. Безперечно, прив'язаність людей до місць напрочуд таємнича і передбачає різні інтерпретації. Мабуть, тут мали б що додати науковці, котрі вивчають поведінку тварин і птахів, зокрема визначений ареал кожного

представника виду і захист ним власної території. Отже, осілість є вродженою, а поширена у цьому столітті доля вигнанців означає для людей порушення звичного ладу.

На семінарі в Ліллі Ян Блонський⁸ порівняв «Креси» в літературі з «польським раєм». Повторюється, звісно ж, ситуація з написанням «Пана Тадеуша»: далеко, в Парижі, через роки, туга апелює до ідилічного Сопліцова 1811 року⁹. Відомо, що дистанція корисна для поезії, але навіть та дистанція, що очищує від пристрастей, постає не лише завдяки плинові часу, а й завдяки віддаленості у просторі. Певна ідилічність, згладжування гострих кутів набуває правдоподібності завдяки красі. Архетип утраченої внаслідок занепаду Речі Посполитої батьківщини та відсунення її кордонів на захід твориться уже в Міцкевича, хоча його Новоградківщина колись ще перебуватиме в межах Польщі 1918-1939 років. Літературні нащадки Міцкевича, хоч би де вони писали, – чи в усіляких там Парижах, чи в Народній Польщі, наче повторюють його дії, бо перебувають у схожому становищі. Так, як і в «Панові Тадеуші», найсильнішою їхньою стороною є відчутність на дотик, чуттєвість затямленої подробиці, яка немов вивільняється від колишньої щоденної рутини, котра перешкождала цю подробицю зауважити, а тепер ця деталь керує всією композицією. Ані околиці Новоградка, описувані Міцкевичем, ані святі місця нових вигнанців не конче мусять нагадувати реальні. Попри це, за законами мистецтва вони стають справжніми.

Книжки відомих авторів є, втім, лише частиною рясної рослинності споминів, пам'ятних альбомів, від руки переписуваних віршів, з'їздів, які організують сини та дочки однієї околиці. Тут тріумфують ідилічність і сентиментальне прикрашання, але те, що в помірних дозах допомагає мистецькій переміні матеріалу, в надмірних породжує фальш. Тому я цураюся «друзів Литви» і «друзів Вільна», хоч і не маю підстав сумніватися в добрих намірах організаторів цих товариств.

Зазвичай, сентиментальні спогади свідчать про добре самопочуття їхніх авторів, у пам'яті котрих рідний край виринає в безконфліктній іпостасі. Міркуючи тепер про мої шкільні й університетські роки у Вільні, я намагаюся означити гнітюче тоді для мене почуття якоїсь непевності, якого я не міг висловити. Цим я відрізнявся від свого оточення, як від старших, так і від ровесників. Усі вони чудово почувались у шкурі мешканців польського Вільна, для них не було жодних сумнівів, що Віленщина є частиною Польщі. Офіційною мовою була польська, і цією мовою говорила більшість корінних вільнян, хоча, правду кажучи, не така вже і значна більшість, бо поряд функціонували їдиш єврейських мас і російська мова єврейської інтелігенції. Околиці міста також підтримували спокійну впевненість, що все так, як належить. Польська мова сіл і віленських передмість постачала матеріал для гумористів, бо крізь неї пробивався литовський і білоруський субстрат, однак то все-таки була польська мова. І, хоча на північ від міста починалася сфера литовської, а на схід – білоруської мов, на півдні смуга польської тягнулася ще досить далеко. Мій вільнянин, як я відтворюю його погляди нині, у жодному разі не симпатизував литовським претензіям, бо литовців у Вільні було, як кіт наплакав, і мови майже зовсім не було чути, хіба що хтось ходив до церкви Св. Миколая, єдиної католицької церкви, де проповіді виголошували литовською. Вільнянин сприймав литовську тугу за Вільном як цвяшок, забитий собі литовцями у власну голову, як витвір уяви, що не має нічого спільного з реальністю. На підтвердження своїх прав вільнянин покликався на минуле міста, закарбоване в архітектурних пам'ятках, фундованих магнатами Речі Посполитої, на університет, традиція якого від Скарги¹⁰ і Вуєка¹¹ до альма-матер Словацького і Міцкевича переконливо свідчила на користь польської культурної традиції.

Вільнянин молодого покоління, якщо в роки німецької окупації він був воїном АК¹², чинив щиро, складаючи присягу на вірність своїй державі, тобто Польщі в її тодішніх кордонах. Він

не міг і не мусив розуміти, що захищає територію, яка вже опинилася поза межами його держави. Ці терени було приєднано до Советського Союзу, як литовську і білоруську республіки. Проте його боротьба задалегідь була приречена на поразку, оскільки західні союзники тепер перебували у спілці з одним із двох його ворогів, які угодою 1939 року розділили Польщу¹³.

Через багато років ті події виглядають зовсім по-іншому, хоча й далі проймають. Безсумнівно, литовці, євреї, білоруси вже тоді дивилися на тогочасного вільнянина зовсім по-іншому, ніж він бачив сам себе. Але вимагати від людини, щоб вона радо погоджувалася із судженнями інших, – це забагато.

Пригадую деякі мої статті у часописах *Żagary* і *Pionu*, які можуть засвідчити мої тривоги університетських років або розповісти про мої внутрішні конфлікти. Я вріс у польське Вільно, прив'язався до нього, і, наприклад, ходячи до їдальні по вулиці Мостовій, де зустрічалася землевласницько-чиновницька інтелігенція, був щасливий, почувуючись, як удома. Але водночас мене гризла якась «удаваність», тобто позірність такого ладу, за яким крилася загроза.

Особливістю раю є те, що це сад, тобто його оточує паркан або мур, за яким починається якесь «там», «інше». Це відокремлення можна розглядати на різних рівнях, дослівно й переносно. Для багатьох осіб, вихованих у шляхетських помістях, газон і клумби перед ганком, сад, парк означали окремих погідний простір, відмежований від «фільварку», де снувала прислуга, та від сусіднього села. Врешті-решт, усі ми пам'ятаємо, що серед персонажів, які населяють Сопліцово, бракує селян, і що Суддя, звертаючись до своїх підданих (хоча зазвичай його в цьому виручав економ), балакав іншою мовою, себто наче переносився в те «інше». Але рай – це також невинність, а за його брамою простерся світ широкий, яким мандрують Адам і Єва, котрі завинили знанням і приречені на страждання. Отже, рай має свій

відповідник в ангельському ідилічному дитинстві, з якого нас виганяє пізнання гіркої реальності.

Гадаю, що я досить рано почав підозрювати структури дорослого світу в якомусь замазуванні, замальовуванні прикрих, хоч і найбільш реальних деталей. Мабуть, безслідно не минулися побачені дитячими очима події російської революції. В кожному разі, я відчував, що беззахисне і наївне в мені перешкоджає підступитися до черстої та безжалісної реальності, так само, як красиві описи природи в літературі замовчують її байдужу жорстокість, відому з підручників біології.

Разюче тло деяких тогочасних національних стосунків зумовлене тим, що тодішня польськість була шляхетська, себто, дослівно, або за посередництва культури, панич вивищувався над ровесниками нижчого стану, котрі розмовляли іншою мовою. У Вільні, на відміну від етнічної Литви, йшлося про відчутний тиск східнослов'янської, російської та білоруської, стихії. Напевно, до цього спричинялася і близькість кордону східної імперії. Польську державу на цій території сприймали байдуже, або нишком ненавиділи, попри те, що більшість білорусів не мали національних прагнень, а лише антикатолицькі, тобто православні, а євреї здебільшого займалися своїми внутрішніми чварами та партіями. Разом із тим, ворожість до держави тліла у білоруському підпіллі, більш-менш тотожному з комуністичною партією Західної Білорусі, та в середовищі лівого єврейства. Мабуть, мене це особливо вражало, однак інтуїція не підвела, як чимало хто переконався після 1939 року.

Вільно, напевно, відрізнялося від Львова, бо там іще одразу ж під поверхнею існувала держава Габсбургів, а поляки, українці та євреї пам'ятали часи Галіції та Лодомерії¹⁴. Книжки споминів нагадують про тамтешній тон, дуже відмінний від притаманного Віленщині, як-от у «*Buncie rojstów*» («Бунті боліт») Юзефа Мацкевича. На Галичину не тиснув православний схід. Зате стосунки між поляками та українцями, назначені обопіль-

ною ненавистю, а, починаючи з тридцятих років, жорстокістю, не мають відповідника у Вільні та на Віленщині. Як на епоху жахливої різанини, з тих чи інших причин тут, окрім кількох прикрих випадків, обійшлося без братовбивчих воєн. Не беручись порівнювати, які наслідки у кожному з двох випадків мало винищення єврейського населення Вільна та Львова. Понари¹⁵, місце пікніків філоматів, а для мене місце наших вилазок у часи навчання в гімназії та університеті, назавжди вже залишаться символом смерті. Там було вбито принаймні третину мешканців міста, і не можна приховати участі в цьому й Саугуми, тобто литовського гестапо, і литовських каральних загонів. Мені здається, що дух кожного міста зберігає все, що там сталося, і навіть те, що в ньому станеться. Вільно було назване «милим містом», і таким воно було й для мене, але його дух пам'ятає про знищений дощенту «Північний Єрусалим»¹⁶.

Напрошується інше порівняння, з Вроцлавом. Думаю, що житель міста Бреслау не мав ані краплини того історичного досвіду, випав на долю мешканців Вільна, котре у ХХ столітті кільканадцять разів переходило з рук у руки. Бреслау було німецьке, околиці німецькі, Сілезія здавна німецька, а польська мова функціонувала на правах сільського діалекту і мала навіть менше значення, ніж литовська чи білоруська мова в околицях Вільна. Однак так само, як і Східна Пруссія, то були німецькі «Креси» і *exodus* із них (а також із Балтики та Волині) не міг не зумовити ностальгії, подібної до польської, а разом із тим певної ідеалізації в об'єднаних у «земляцтва» біженців.

Я прочитав гарну книжку Януша Дуніна-Горкавича¹⁷ «Що було, та минулося... або кілька років моєї молодості у Вільні» («Co było a nie jest... czyli kilka lat młodości mojej w Wilnie», Лодзь, 1991), написану в 1982-1985 роках. Вона починається так: «Хоч би де ми жили, під повіками в нас завжди чаївся образ долини між Трихресною, Замковою і Буффаловою¹⁸ горами, тієї долини, яка була нашою найближчою батьківщиною». Беручись

до читання, я мав певні побоювання, котрі породжують у мене недовіру до визнань, що мають на меті сентиментальне прикрашання минулого. Мої побоювання не справдилися, тож я оцінюю цю книжку як вартісний літературний доробок, який завдячує цією якістю правдивості й точності переказу зауважених (у дитинстві) деталей.

Для кількох близьких мені осіб спогади про дитинство та юність у Вільні, а також усвідомлення того, що тепер вони мусять жити на чужині (наприклад, на Мазурах чи у Гданську), перетворювалися на головну частину їхньої біографії. Але розмови з представниками набагато молодшого покоління, які вперше опинилися у Вільні як туристи, переконали мене, що в цьому місті є якась особлива магія, бо всі вони намагалися описати щось, якесь сильне переживання, що його не можна вхопити словом. Я намагався пояснити це собі раціонально. Для істориків і полоністів, а також для залюблених у літературу осіб подорож до Вільна є виправою до джерел легенди, якщо взагалі не до святині, навіть більшої, ніж Краків, де гідно представлено старішу, але не таку живу минувшину. Адже романтизм почався у Вільні. Можна мандрувати його вулицями із поетичними текстами в руках замість путівника: у цьому будинку Міцкевич писав «Гражину», а тут мешкав із родиною доктор Бекю, вітчим Словацького, натомість тут – професор Ян Снядецький тощо. А однак, схоже, що все пережите у Вільні не можна вповні пояснити.

«Яким було оте Вільно? Красивим, особливо коли поглянути на нього згори», – пише Януш Дунін. Воно лежало в долині Няріс та Вільнеле, а водночас розляглося на довколишні пагорби, і в ньому не бракувало незабудованих крутих схилів, клаптиків лісу й садів. А ще – тиші. «Коли місто огортали сутінки, до кам'яниць у центрі міста долинали сливе сільські звуки, гавкіт собак, спів птахів, кукурікання півнів, здалеку на спляче місто плинув свист потягів, котрі сповіщали, що десь є інший, да-

лекий світ». Власне, краса Вільна повинна дивувати, бо в його історії були численні спустошливі пожежі, отож від середньовіччя залишилося небагато, і архітектура міста здебільшого пізньобарокова і класицистична, лише подекуди пізньоготична. А втім, Вільно є скарбом для міжнародних туристичних фірм, і якщо литовці добре розвинуть цю галузь економіки, вона приносить їм значні прибутки, так само, як Прага чехам. А я пишу тим, що маю свою Флоренцію.

«Донині пам'ятаю божественний смак води з чудового джерельця в католицькій церкві боніфратрів біля підніжжя узвозу Людвісарської вулиці», – пише Дунін. Я теж це пам'ятаю. І завжди пам'ятав, але той спомин був ніби заволочений, і одне це речення повернуло його в усій свіжості. Адже правда грецькою називається *aleteia*, тобто пригадування. Тож ми не дізнаємося правду, а лиш пригадуємо її. І в Дуніна щоразу трапляються речення, ба навіть окремі слова, які змушують мене виголосити: «Так! Саме так і було!»

Безпретензійні тексти Дуніна також є історією міста в 1939-1945 роках, побаченої очима дитини й підлітка. Тобто маємо перше знайомство з советами Сталіна, урядування нейтральної Литви, потім советську окупацію та депортації до Казахстану, німецьку окупацію та знищення євреїв, повернення Червоної Армії й тим разом уже советської Литви та депортації до Воркути. Лише частину з цього (Литва і початки советизації) я знаю з власного досвіду, решту – з усних і письмових свідчень, але розповідь автора вважаю зразково об'єктивною, такою, що точно передала відчуття і думки польського Вільна тих років. Такій оповіді неможливо уникнути суджень із перспективи наступних десятиліть, але ці судження ретельно виважені, вільні від травм і застарілих жалів, бо ж в етнічних конфліктах кожна сторона має свою, однаково важливу рацію.

Я пожадливо шукав знайомі вулиці та прізвища, як-от професора Станіслава Костялковського, якогось мого далекого ро-

дича, та його дружини, а ще їхнього помешкання, Мечислава Лімановського, славетного Лімана, баламута романтичної води в «Редуті», чиїх ідей, які всерйоз сприймали актори та режисери, я ніколи не розумів, адвоката Енгеля (знаного мені лише з вигляду) чи нещасного Теодора Буйницького¹⁹. Але також у якомусь раптовому зблиску з'являються ніколи не бачені мною особи, про яких не можна не думати. Я багато разів проходив Портовою вулицею повз утримуваний однією з єврейських благодійних організацій притулок для літніх людей. То був дуже старанно організований заклад, бо, зазираючи у вікно, я бачив усередині охайно і чисто вбраних стареньких. Аж ось я читаю про кінець цього закладу.

Тих, хто міг стояти, литовці шикували в колону, а лежачих хворих зносили й кидали, як лантухи, на запряжену кіньми платформу; ми не сумнівалися, що старі, яким ми робили різні витівки, приречені на смерть. Раптом із колони вискочила низенька постать худої бабці і підтюпцем рушила вперед. Перш ніж самовпевнені вартові зорієнтувалися і вислали погоню, вона була вже на запіллі будинків, її наздогнали коло Ягеллонської вулиці. Я багато разів обмірковував той випадок, коли відважна жінка зважилася на безнадійну спробу втечі, висловивши протест проти насильства.

Масове знищення не вкладається в нашу уяву, просто воно завелике. Смерть однієї людини – щось зовсім інше. Я бачу ту бабцю, як вона йде добре знайомим мені тротуаром, а водночас бачу її окремішність, яка доводила, що вона саме така, а не інакша істота. І якби описані Дуніним події відбувалися на тлі не всього Вільна, а лише шматочка центру, де він мешкав, між Портовою, Січневою, Ягеллонською і Завальною, цього було б досить для мого прагнення конкретики.

Описуючи щось, ми ніколи не знаємо, як наше свідчення увійде в життя всесвіту. Адже ніхто, крім автора, не повідомив май-

бутнім століттям про те, чим скінчилася історія «богадільні» на Портовій вулиці, плоду багатьох старань, добродійних зборів грошей і наполегливості охочих допомогти. Зазвичай, увічнити свідчення допомагає випадок, – хтось опиняється там, де міг би й не опинитися.

Наведу приклад із зовсім іншої сфери, яка не має нічого спільного з жахіттями тих років. У часи німецької окупації у Вільні діяв литовський цирк, який там захряс. Малюки, ровесники Дуніна, і він сам, були в ньому завзятими глядачами. Ймовірно, штукарі, котрі там виступали, назавжди загубилися б у пільмі великого забуття, якби, згадуючи про воєнне Вільно, автор не присвятив їм сторіночку. То було так давно, півстоліття тому, що прикликування їхньої тіні набуває рис якогось ритуалу. Діялося все знову-таки неподалік від Завальної, на Дерев'яному Ринку.

На площі коло вулиці Завальної можна було побачити такі надзвичайні речі, яких мені більше ніколи не вдалося узріти. Передусім мені у пам'ять запав здоровило, що ковтав різні предмети, і я досі вірю, що то була не липа. Він виступав оголений до пояса, ковтав чималі речі, які годі було скласти або сховати, а потім за бажанням публіки знову випльовував їх, біле і чорне каміння (глядачі вирішували, яке з них він мав повернути спершу), живу жабу, яка трохи причавленою поверталася в акваріум, і нарешті родзинка програми: до уст мандрував позичений у когось із публіки годинник, дбайливо загорнутий у презерватив (між іншим, цей товар на базарі рекламували перекупки, горлаючи: «...квитки до раю, квитки до раю...»). Ковтаючи жаб, велетень завжди тримав тваринку за лапку і спершу облизував її та упевнено казав: «*Labai skanu*^{20!}!». Це одне з небагатьох литовських слів, яке я назавжди запам'ятав. Феноменальним був також карлик Жоржик, кульгавий каліка, він викликав вибухи сміху. Коли я сьогодні думаю про нього, то зараховую цього чоловіка до грона тих, хто

гідний найбільшого подиву, його мистецтво не було дурочками каліки-нездари, він був досконалим, віртуозно послуговувався руками – ходив на них, стрибав, залазив на драбину, дуже добре жонглював. Усе це він чинив у незвичному темпі й із якоюсь внутрішньою радістю.

Отож, німці, Понари, а поруч, як завжди, перекупки на базарі і Жоржик-віртуоз, про існування якого людство ніколи б не здогадалося, якби один зі здивованих дітлахів не вирішив записати свої спогади.

Політика польського Вільна, себто довоєнні поділи, не відображені в Дуніна, й не дивно, адже юний спостерігач, досить заклопотаний своїми важливими справами, пропускав розмови дорослих повз вуха. Проте іноді він переказує, що оповідали, скажімо, про Пілсудського.

Загалом, у білорусах бачили несвідомих поляків. Як я мав нагоду пізніше переконатися, не всі мої співвітчизники так думали, однак більшість моїх тодішніх знайомих із задоволенням сприймали оповідь про візит Пілсудського до Вільна. Вождь відвідав школу, де серед молоді знайшовся незапланований гість – білоруський діяч, котрий пристрасними словами, мовою, званою маршалові з юних літ, виголосив палку промову, закликаючи розвивати білоруську школу. Творець концепції Речі Посполитої багатьох народів вийшов ображений, урвавши урочистість. – То так йому і треба.

Цей уривочок каже більше, ніж довгі розважання про настрої більшості «кресових» поляків, а також про шляхетні навички великого федераліста, чий федералізм був радше примхою.

Вже наприкінці війни підліток починає розуміти турботи дорослих, і ми знаходимо в Дуніна цінне свідчення про міграцію з Вільна «за Буг»: як, власне, сталося так, що польське Вільно вилюдніло, а залишилися лише найпасивніші, хто внаслідок неосвіченості належав до найбільш бідної верстви у місті?

Після того, як советська армія повторно зайняла Вільно, вільняни не квапилися пакувати речі.

Більшості вільнян не вкладалося в голову, що союзники не зможуть схилити партнерів до поступок, тим паче, що ми бачили, скільки совіти отримали від західних держав – скрізь видно було віллісі й інше американське обладнання. [...] Тих, хто вантажівками вирушав за горезвісний Бут, вважали зрадниками.

Однак знову почався терор: арешти аківців, засідки в помешканнях, облави. З'являється нова назва: Воркута (разом з іншими там загинув і мій колега Плюмбум, тобто Юзеф Швенцицький, колишній редактор *Kuriera Wileńskiego*). Водночас була можливість для «репатріації», отож, щоразу більше людей зважувалися на виїзд, попри те, що співали «Роту»: «Не віддамо для зайд-приблуд землі своєї й мови...»²¹ *Exodus* відбувся.

Окрім кількох характерних індивідуумів, котрі вирішили нізащо не полишити польських «Кресів», уся еліта покинула місто; попри гучні в минулому заяви, я не пам'ятаю нікого з нашого середовища, хто б залишився. Декого затримали особисті трагедії, бо близькі люди відбували довготривалі вироки, то як же їх покинути? Потім з'ясувалося, що легше було комусь допомогти через Варшаву, а не з Вільна. Дехто, не виїхавши із загальною хвилею, десь там осів і влаштувався, але назагал все колишнє Вільно емігрувало. Залишилися літні, безпорадні люди, прив'язані до своїх домівок, де садочок, поросятко, півник і пару курочок гарантовано врятують своїх господарів від голоду.

Все це триває уже давно. Величезна зміна у способі мислення нових поколінь відсунула в минуле «польські Креси». Ніхто, досліджуючи цю зміну, не зможе оминати твору Януша Дуніна-Горкавича. В ньому відбилися погляди людини, відданої батьківщині, але й такої, що вже не мріє про пересунення кордонів. Він пише:

Здається, що завдяки брутальній сталінській операції, найгірше вже позаду. Історія точиться у напрямку нових форм співжиття, вони можуть поставати (і, здається, постають) на базі культурно-історичної спільноти без взаємних порахунків.

Я написав про втрату, щоб визначити чітку лінію, яка відділяє якнайправдивіше відтворення минулого від сентиментальних споминів. Слід визнати, що мої побоювання перед участю у всіляких з'їздах шанувальників Вільна породжені недовірою до німецьких земляцтв, які впродовж кількох десятиліть по війні були оплотом мрій про повернення земель у басейні Одри до Німеччини. Слід розуміти, що литовці сприймають Польщу, велику державу, як постійну проблему небезпечного сусідства, і що у вельми гречному ставленні давніх вільнян до «милого міста» вони схильні підозрювати приховані завойовницькі наміри, приблизно так само, як поляки, котрі читають про звичай давніх вроцлав'ян десь у Мюнхені чи Дюссельдорфі. Ці підозри зрозумілі, бо лише час поступово очищує місцеві прив'язаності від бажань відплатити.

Януш Дунін-Горкавич назвав свій невеличкий твір «Що було, та минулося». І можна додати, що він, хоча й не потрапить до канону, однак завдяки слову здобуде ідеальне буття на теренах пам'яті. У певному сенсі його оповідь можна вважати доказом перелому: від неокреслених жалів людей, котрі вже в дорослому віці покинули ті місця, до згоди молодших поколінь на новий географічний центр їхнього життя та уяви. Ці покоління здатні також без гніву сприймати обряди споминів. Дунін пише:

Мушу зізнатися, що я із заздрісно слухаю розповіді про німецькі земляцтва. Незалежно від засадничих відмінностей у генезі «вигнання» і репатріації, є певні спільні риси ситуацій, в яких опиняються люди. Добре, коли у власному колі не лише можна згадувати давній рідний край, а й офіційно допомагати навзаєм, опрацьовуючи спомини та

історичні матеріали, передаючи традиції молодшим поколінням. Якщо хтось там і кричить про повернення, то я б цим не переймався, адже можна відвідувати колишні рідні околиці, і, напевно, більшість на мить розчулюється, а потім повертається з полегшенням до рідні. Міста стоять, де й стояли, зруйновану суспільну тканину годі відтворити. Вже не оживе ані спільнота Вільна, ані міста Стеттіна²², хоча й тут і там не бракує тих, хто за ними сумує.

Переклад Олени Коваленко

ПРИМІТКИ

¹ Суто військове та адміністративне поняття прикордоння (Kresy, докладний переклад «українні землі»), яким упродовж кількох століть у польській мові означали лінію фронтиру між Річчю Посполитою і татарськими кочовими ордами в Подніпров'ї, у другій половині XIX ст. поступово набуло в польській художній літературі та публіцистиці розширеного тлумачення – своєрідних колоній Речі Посполитої, де ця держава здійснювала «цивілізаційну місію». Романтично налаштовані політики та громадські діячі плекали мрію про відродження давньої багатонаціональної країни в кордонах до 1772, скажімо, федерації, яка би включала, окрім Польщі, землі сучасних України аж до Слобожанщини, Білорусі, Литви, частину Латвії. Одним із чільних репрезентантів цієї тенденції був у XX ст. керівник однієї з фракцій Польської соціалістичної партії, творець відродженої Польщі маршал Ю. Пілсудський, її розробляло середовище «прометеїстів». Проте у дискусії про бажаний територіальний та політичний устрій відродженої Польщі перемогли прихильники ідеолога польського націоналізму та расизму Р. Дмовського, котрий сповідував «прагматичний» підхід і вважав, що слід добиватися приєднання лише тих земель історичної Речі Посполитої, непольське населення яких можна силоміць полонізувати. Відтак, від ідеї «широких Кресів» романтиків і федералістів у 1918-1921 відмовилися на користь «вузького» визначення, т.зв. «Східних Кресів», тобто території Західної України, Західної Білорусі та Вільнющини, які входили до складу II Республіки до 1939.

² Антоній Мальчевський (Antoni Malczewski, 1793-1826) – польський поет-романтик, один із основоположників «української школи» в польській поезії.

³ Ризька угода була підписана 18 березня 1921 у Ризі представниками советських Росії та України і Польщею. На підставі Ризької угоди було проведено східний кордон II Республіки, чинний до вересня 1939, визначені формальні права національних меншин та підстави міждержавних стосунків. Практично цей документ засвідчив повну поразку федералістської концепції Ю. Пілсудського та перемогу асиміляторської постави польських націоналістів із угруповання Р. Дмовського. Зокрема, польські переговори у Ризі відмовилися від запропонованих советською стороною ширших територіальних поступок на користь Польщі та «обмежилися» тими теренами, які сподівалися «ефективно» колонізувати. На підставі Ризької угоди до Польщі репатріювалися бл. 1,1 млн. осіб, проте на території СРСР залишилися бл. 1,5-2 млн. етнічних поляків, котрі в 1930-х роках стали жертвами советського геноциду, зокрема, бл. 21 тис. поляків загинули від советського геноциду голодом у 1932-1933, а під час «польської операції НКВС» у 1937-1938 лише за національну приналежність були розстріляні 111091 поляк і бл. 30 тис. заслані до концтаборів ГУЛАГу, а понад 100 тис. депортовані до Сибіру на поселення.

⁴ Ярослав Івашкевич (Jarosław Leon Iwaszkiewicz, 1894-1980) – видатний польський письменник і поет родом із Київщини, молодість котрого пов'язана з Києвом і Єлисаветградом (сучасний Кіровоград), українська тематика присутня у низці есеїв, оповідань, повістей, 3-томній епопеї «Честь і слава»; Єжи Стемповський (Jerzy Stempowski, 1893-1969) – польський есеїст і літературний критик, пов'язаний із середовищем паризької *Kultura*, походив із шляхти Поділля, вважав Наддністрянщину своєю малою батьківщиною та написав про Україну десятки блискучих есеїв, був провідним експертом із української проблематики в повоєнній Європі; Флоріан Чарнишевич (Florian Czarnyszewicz, 1895-1964) – польський прозаїк, уродженець Бобруйська, у 1921-1924 мешкав у Вільно, відтак на еміграції в Аргентині, де написав низку романів, заснованих на спогадах про дитинство і юність у Білорусі. Тадеуш Боровський (Tadeusz Borowski, 1922-1951) – видатний польський поет, прозаїк і публіцист, відомий своїми «Освенцимськими оповіданнями» про екзистенційний досвід духовної смерті в'язнів нацистських концтаборів; народився у Житомирі, його батьки були заслані до Сибіру, коли хлопцеві було 4 роки, а 10-літнім разом зі старшим братом він самостійно дістався до Москви, звідки переправлений Червоним Хрестом до Польщі; оскільки пу-

блікувався у сталінській Польщі, уміщав у своїх творах лише алюзії до трагічного дитинства.

⁵ Юзеф Мацкевич (Józef Mackiewicz, 1902-1985) – польський письменник і публіцист, котрий у міжвоєнний період мешкав і працював у Вільно, зокрема був знаним газетним репортером, а після війни мешкав у Великобританії; Тадеуш Конвіцький (Tadeusz Konwicki, нар. 1926) – польський прозаїк і драматург, дитинство і юність котрого пов'язані з Віленщиною, що стало темою багатьох його творів; Анджей Кушневич (Andrzej Kuśniewicz, 1904-1993) – польський прозаїк, поет і есеїст родом із Львівщини, значна частина його творчості апелює до галицької тематики; Юліан Стрийковський (Julian Strykowski, прибране ім'я Песаха Старка – Pesach Stark, 1905-1996 „פסח סטארק”) – польський прозаїк і драматург, у літературному імені котрого відображено факт походження із містечка Стрий на Львівщині, одним із найвищих досягнень його стала галицька тетралогія «Голоси в темряві», «Аустерія», «Сон Азріла» і «Відлуння», в якій у манері містичного реалізму зображено світ єврейського містечка в Галичині; Зигмунт Гаупт (Zygmunt Haupt, 1907-1975) – польський письменник, маляр і архітектор, уродженець Поділля, дитинство та юність котрого минули у Львові, після війни у США, автор численних оповідань про Галичину, зокрема Карпати; про Станіслава Вінценза докладніше див. в есеї «Ла Комб»; Владзімеж Одоєвський (Włodzimierz Odojewski, нар. 1930) – польський письменник, від 1971 в еміграції, відомий низкою романів, стилізованих в «українському» дусі, де еkleктично перемішані події часів української революції 1917-1920 і Другої світової війни на Волині.

⁶ Збігнєв Жакевич (Zbigniew Żakiewicz, 1932-2010) – польський письменник, публіцист, перекладач та історик російської літератури, уродженець Вільна, дитинство його минуло в Білорусі, автор ностальгійної мемуарної прози, зокрема циклу «Віленський триптих»; Владзімеж Пазньевський (Włodzimierz Paźniewski, нар. 1942) – польський поет «Нової Хвилі», прозаїк і есеїст консервативного спрямування, автор численних творів на українську тематику; Ярослав Марек Римкевич (Jarosław Marek Rymkiewicz, прибране ім'я Я.М. Шульца – J.M. Szulc, нар. 1935) – польський поет, есеїст і драматург, у творчості котрого українські сюжети представлені в зв'язку з репрезентацією творчості Ю. Словацького, А. Фредра тощо.

⁷ «Opowiadania na czas przegradowadzki» – збірка Павла Гіле (Paweł Huelle, нар. 1957) – польського прозаїка, автора низки романів, оповідань і есеїв, переважно присвячених гданським сюжетам.

⁸ Ян Блонський (Jan Błoński, 1931-2009) – польський літературознавець, критик і есеїст, чільний представник краківської школи літературної критики,

професор Ягеллонського університету, автор знаного есею «Бідні поляки дивляться на гето» (1987), інспірованого віршами Ч. Мілоша, в якому йдеться про гострі проблеми польсько-єврейських стосунків, зокрема байдужість значної частини поляків до Шоа, свідками чого вони були в роки Другої світової війни.

⁹ Тут йдеться про написану А. Міцкевичем у Парижі та видану в 1834 національну епопею «Пан Тадеуш», дія якої триває у часи наполеонівських воєн у вигаданому шляхетському маєтку в Білорусі Сопліцово.

¹⁰ Піотр Скарга (Piotr Skarga, 1536-1612) – польський теолог, письменник і блискучий проповідник, чільний представник контрреформації в Речі Посполитій, королівський духовник Сигізмунда III Вази, ректор єзуїтського колегіуму у Вільно та перший ректор Віленського університету.

¹¹ Якуб Вуєк (Jakub Wujek, 1541-1597) – польський теолог, ректор Віленської академії, автор перекладу Біблії польською мовою.

¹² Армія Краєва (Armia Krajowa) – підпільні збройні сили, створені польським еміграційним урядом у вересні 1939 після окупації Польщі гітлерівською Німеччиною, діяли під різними назвами (АК від 1942) до 19.І.1945 на всій території Польщі в довоєнних кордонах, структури Віленського територіального Округу АК 7-13.VII.1944 у рамках операції «Остра Брама» брали участь у визволенні Вільна, структура була розпущена командуванням у вересні 1944, а вояки АК частково влилися у лави антикомуністичного партизанського Руху Опору.

¹³ Йдеться про таємні протоколи до угоди від 23.VIII.1939 між Гітлером і Сталіном (за сигнаторами відома як угода Молотова-Рібентропа), які відкрили гітлерівцям шлях до Другої світової війни та передбачали спільну з СССР окупацію Польської Республіки, понад половина території якої, в тому числі Західна Білорусь і Віленщина, припала советам.

¹⁴ За австрійською офіційною термінологією в 1772-1918 на території історичної Галичини (з центром у Львові) та історичної Малопольщі (з центром у Кракові) існував коронний край *Königreich Galizien und Lodomerien mit dem Großherzogtum Krakau und den Herzogtümern Auschwitz und Zator* (скорочена українська назва: Королівство Галиції та Лодомерії), який входив до монархії Габсбургів; слово «Лодомерія» походить від латинізованої назви Володимирської землі, тобто, Волині, яка входила тоді до складу Російської імперії, але історично фігурувала в титулі австрійських монархів як спадковий лен.

¹⁵ Понари (Ponary) – околиця Вільна/Вільнюса, відпочинкова зона на лівобережжі р. Няріс, під час гітлерівської окупації 1941-1944 один із найбільших осередків геноциду в Литві, де нацисти та литовські колаборанти-шауліси

знищили понад 100 тис. осіб, зокрема, бл. 70 тис. євреїв, до 18 тис. поляків (солдати АК, віленська інтелігенція).

¹⁶ «Північним Єрусалимом» (Yerushalaim szel cafon) називали Вільно, починаючи від XVII ст., європейські євреї, відзначаючи таким чином видатну роль міста в розвитку єврейської науки, освіти, релігії та культури.

¹⁷ Януш Дунін-Горкавич (Janusz Dunin-Horkawicz, 1931-2007) – польський літературознавець, директор бібліотеки Лодзького університету, уродженець Вільна.

¹⁸ Тепер гора Таурус.

¹⁹ Станіслав Костялковський (Stanisław Kościałkowski, 1881-1960) – польський історик, професор університету у Вільно, засланий до советських концтаборів, разом із армією Андерса вирвався з СРСР, мешкав і викладав у Тегерані та Бейруті, після 1950 у Великобританії; Мечислав Лімановський (Mieczysław Limanowski, 1876-1948) – польський геолог, уродженець Львова, професор університетів Вільна і Торуні, водночас видатний організатор театральної освіти, викладач Варшавської драматичної школи, разом із Ю. Остервою заснував і керував у 1919-1927 експериментальним театром «Редута»; Теодор Буйницький (Teodor Wujnicki, 1907-1944) – польський поет і літературний критик, пов'язаний із групою «Жагари», у період першої советської окупації Вільнюса (1940-1941) та одразу після повернення советів у 1944 був редактором сталіністської газети *Prawda Wileńska*, засуджений польським підпіллям до страти за колабораціонізм і застрелений.

²⁰ *Labai skanu* (литовською) – смакота.

²¹ Початок вірша М. Конопницької «Rota» (1908), переклад Д. Павличка.

²² Німецька назва міста Щецин.

Про вигнання¹

Ритм є суттю людського життя. Перш за все, це ритм організму, залежний від серцебиття й кровообігу. А оскільки світ, в якому ми живемо, пульсує та вібрує, то він керує нами і, своєю чергою, задає власний ритм. Хоч ми й не приділяємо уваги систолам і діастолам спливаючого часу, мандруємо від сходу до заходу сонця, від однієї пори року до іншої. Повторюваність дозволяє нам призвичаїтись і сприймати світ як добре знайомий. І, можливо, потреба в рутині зумовлена самою структурою нашого тіла.

У знайомому з дитинства місті чи селі ми рухаємося в освоєному просторі і, поринаючи у свої справи, скрізь натрапляємо на опорні пункти, сприятливі для рутини. Опинившись у незнайомому просторі, ми відчуваємо тривогу від невизначеності простору і нібито загрозу. Там забагато нових форм, і вони зостаються плинними, бо не можна з'ясувати принципу їхнього порядкування. Кажучи це, я, звісно, лише узагальнюю власний досвід, але сподіваюся, що мене зрозуміють, бо багато людей переживали те саме, особливо у цьому столітті.

Серед нещасть вигнання особливо дошкуляє тривога перед невідомим. Якщо ви колись опинялися в чужому великому місті, то мусили відчувати щось на зразок заздрощів до його заклопотаних власними справами мешканців, котрі упевнено пересувалися поміж своїми крамницями та установами, гуртом прядучи величезне пасмо щоденної метушні. Такий прибулий іззовні спостерігач інколи може вдаватися до спеціальних прийомів, щоб зменшити почуття відчуженості. Мешкаючи в Парижі, я подовгу кружляв умовною лінією кількох вулиць Латинського Кварталу, бо хотів мати територію, про яку міг би сказати: це

моє. Одне за одним ішли ресторан на розі, книгаренька, пральня, кав'ярня, і, коли я щодня повз них ходив, вони давали мені відчуття безпеки завдяки тому, що я бачив заздалегідь знайомі місця.

Загубитися в чужому місті. Можливо, тут ідеться про щось більше, ніж просто збитися зі шляху. Зі мною раз таке трапилося в Парижі, місті багатьох моїх радісних хвиль і багатьох нещасть, коли я вийшов із метро у трохи, але не дуже, знайомому місці. Я рушив і раптом помітив, що немає жодного знаку, яким я міг би керуватися. Мене огорнув наче страх простору. Будинки навколо мене почали вирувати й падати. Я втратив орієнтацію. Тоді я усвідомив, що моя неспроможність вибрати якусь вулицю була відповідником втрати орієнтації у глибшому сенсі. Вигнання позбавляє нас точок відліку, які допомагають нам будувати плани, обирати наші цілі, організовувати нашу діяльність. У себе вдома кожен із нас підтримує стосунки з попередниками, наприклад, якщо письменник, то з письменниками, якщо художник, то з художниками тощо, ці стосунки можуть засновуватися і на повазі, і на опонуванні. Стимулом для нас є прагнення наздогнати і перегнати попередників у якійсь царині, щоб додати своє ім'я до імен, шанованих у нашому селі, місті, країні. Тут, за кордоном, від цього нічого не зостається, бо нас викинули з історії, яка завжди є історією певного простору на мапі, і ми мусимо протистояти цій, як сказав був один еміграційний письменник, «нестерпній легкості буття»².

Одужання завжди повільне і завжди лише часткове. Певний час ми не хочемо визнати, що перебралися назовсім, і що жодні політичні чи економічні зміни в країні нашого походження не змусять нас повернутися. Ми всього лиш починаємо поступово усвідомлювати, що вигнання не полягає лише в перетині кордонів, бо воно дозріває в нас, змінює нас ізсередини і стає нашою долею. Однорідна маса людських облич, вулиць, пам'ятників,

гатунків моди і звичаїв набирає виразних рис, і поволі чуже перетворюється на звичне. Але водночас пам'ять зберігає топографію нашого, минулого – і ця подвійна лояльність зумовлює, що ми відрізняємося від своїх нових співгромадян.

«Коли покинеш рідний край, не озирайся, бо Еринії позаду»³. Цей піфагорійський принцип слушний, але його важко втілити. То правда, Еринії вже за твоїми плечима, і сам лиш їхній вигляд здатен паралізувати смертного. За однією версією, вони дочки Землі, за іншою – ночі, в кожному разі вони прибувають із глибин підземного світу, мають крила, а замість волосся у них на головах звиваються змії. Вони є карою за твої колишні провини, а ти добре знаєш, що марно переконувати самого себе у власній шляхетності незалежно від того, чи ти свідомий своїх помилок, чи ні. Найбезпечніше – ніколи не озиратися. Але не озиратися неможливо, бо там, на землі твоїх предків, твоєї мови, твоєї родини, залишився цінніший за всі вимірні грошима багатства скарб – кольори, форми, інтонації, деталі архітектури, все, що формує нас із дитинства. Дозволяючи нашій пам'яті промовляти, ми розбухуємо минуле і тим самим накликаємо Ериній; але людина без пам'яті заледве є людиною, вона уособлює скалічену людяність. Так виникає суперечність, і треба навчитися з нею жити.

Також існує певний особливий аспект вигнання, коли мислити про нього, як про недугу ХХ століття. Найвідоміший із вигнаних колись поетів, Данте, залишивши свою Флоренцію, все життя блукав від міста до міста, але сьогодні ці міста не лежать «за кордоном», бо всі розташовані в Італії. Данте поховали в Равенні, яка сьогодні здається не такою вже й далекою від місця, де він народився. Чи не може трапитися так, що з освоєнням планети Землі, відстані, та й відмінності між окремими країнами, щоразу зменшуватимуться? Можливо, варто вже поглянути на мандрівки сучасних паломників як на пересування з місця на

місце в межах однієї країни, байдуже, як ми назвемо цю країну, – Європою, континентом чи світом? Якщо для цього ще зарано, то все одно існує певна динаміка, яка штовхає в цьому напрямку, вона зумовлена технологічним розвитком. ХХ століття також вносить кількісні зміни, як і належить епосі вибухової народжуваності. У часи Данте кількість людей, котрі виїжджали з рідних міст і сіл, була мізерна. Сьогодні сотні тисяч і навіть мільйони мігрують, вигнані зі своїх обійсть війнами, складними економічними умовами або політичним переслідуванням; а емігрант, скажімо, письменник, художник, інтелектуал, котрий покинув країну, керуючись своєю, так би мовити, забаганкою, а не страхом перед голодом або поліцією, не може думати про свою долю у відриві від долі цих мас. Їхнє кочівне існування, нетрі, в яких вони часто оселяються, пустки брудних вулиць, на яких бавляться діти, є, певним чином, і його, митця, долею; він почувається солідарним з ними і замислюється, чи це бува не щораз більш повсюдний образ людського становища.

Бо життя у вигнанні не здається вже трансплантацією з однієї країни в іншу. Промислові центри виманюють людей з їхніх спокійних, але зубожілих сільських провінцій, нові міста постають там, де ще недавно паслася худоба, а довкола столиць плодяться бараки й нетрі. Намагаючись схарактеризувати пригаманні вигнанню неокресленість і невизначену загрозу, ми помічаємо, що майже все, що можна про це сказати, стосується нових мешканців міського краєвиду, навіть якщо вони й не прибули з іншої країни. Відчуження стає долею занадто багатьох людських істот, аби бути хворобою однієї особливої їхньої категорії, й емігрантові, коли він над цим замислюється, складно побиватися над собою.

Парадоксально, але, можливо, саме нездатність гармонійно включитися у навколишній простір, неможливість відчутти себе у світі, наче вдома, така гнітюча для біженця, втікача, іммігран-

та, хоч як би його називали, інтегрує його в сучасне суспільство і робить митців зрозумілими для всіх. Ба більше, годі зобразити екзистенційну ситуацію сучасної людини без того, щоб вона не жила в якомусь вигнанні. Чи не про це п'єси Бекетта? В них час розуміється не як безтурботна приязна повторюваність згідно з рутиною; навпаки, він порожній і нищівний, мчить до оманливої мети та циклічно замикається в цілковитій даремності. У цих п'єсах людина також не здатна встановити контакт із простором, – абстрактним, одноманітним, позбавленим виразних рис, найімовірніше, просто пустелею.

Коли я це пишу, мені крутиться в голові мелодія польської релігійної пісні: «Вигнанці Єви, до Тебе волаємо»⁴. І справді, архетип вигнання з Райського Саду повторюється в нашому житті незалежно від того, чи цим садом є материнське лоно, чи захоплені дерева нашого дитинства. Столітні традиції підтримують образ усієї землі як країни вигнання, зазвичай представлені пустельним яловим краєвидом, де, похиливши голови, самотньо простують Адам і Єва. Їх вигнали з власного обійстя, зі свого справжнього дому, де їхніми тілами і всім навколо керував один ритм, де вони не знали ні розлуки, ні смутку. Озираючись, вони могли бачити меч вогнистий, який стереже браму Раю. Їхні ностальгійні думки про повернення до минулого щасливого існування протравлювало гіркотою усвідомлення заборони. Однак вони ніколи не зреклися останньої надії, що одного чудового дня їхнє вигнання закінчиться. Пізніше, набагато пізніше, ця мрія набуде постаті золотого міста, яке існує поза часом, небесного Єрусалима.

Біблійний образ нагадує про банальність, згідно з якою жити у вигнанні – означає озиратися на країну свого походження. І, напевно, багато віршів і романів у цьому столітті вийшли з-під пера втікачів, котрі описували свої регіони кращими, ніж вони були насправді, бо їх було втрачено. Проте тут можна і заперечити.

чити. Переїжджаючи, ми створюємо відстань, яку можна вимірювати кілометрами, милями, сотнями чи тисячами миль. Біблійний образ стосується руху в просторі, у перекладі на наші поняття, після перетину кордонів, які охороняють озброєні солдати. Однак відстань можна вимірювати не лише милями, але й місяцями, роками, десятками років. Тоді життя кожної людської істоти виявляється неблаганним рухом від дитинства до різних форм молодості, зрілості та старості. Те, що діялося в житті кожного з нас, зазнає в нашій пам'яті постійної трансформації та найчастіше набуває рис безповоротно втраченого краю, з плином часу щораз більш чужого й дивного. Таким чином, різниця між пересуванням у просторі та в часі не цілком виразна. Можна собі легко уявити літнього емігранта, котрий, медитуючи про країну своєї молодості, розуміє, що його віддаляють від тієї країни не лише певна кількість кілометрів, а і зморшки в нього на обличчі та сивина, ознаки, залишені суворим вартовим кордонів, часом. Тоді чим є вигнання, якщо в такому сенсі кожен із нас вигнанець?

Проте вигнання в географічному сенсі є досить реальним, і ті, хто його зазнав, шукають різних способів, щоб скористатися ним на благо. Вже саме лиш усвідомлення, наскільки воно нині поширене, може принести полегшення і навіть дати підставу пишатися належністю до авангарду. До того ж на допомогу приходить той факт, що історії відомі цілі країни, засновані біженцями, зокрема Сполучені Штати Америки. Однак художник чи письменник у вигнанні не може не запитувати себе, що буде з його творчими здібностями. Часто доводиться чути про таємничий зв'язок, який поєднує творчість індивіда із землею його предків, із ґрунтом і світлом, звуками рідної мови. Кажуть, що джерела натхнення легко можуть всохнути, якщо хтось мешкає за кордоном. І справді, багато здібних, багатообіцяючих поетів, художників, музикантів покинули свій край лише для того, щоб програти і потонути в анонімності, яка назавжди поховає їхні

імена. Дуже слухним є твердження, що рідна земля має життєдайну силу, навіть якщо залишити осторонь очевидне – рідну мову з її незамінними відтінками. Страх яловості супроводжує на чужині кожного митця, і хоча він притаманний усім митцям, але в тому випадку відчувається особливо гостро. Певною втіхою можуть послужити прізвища тих, кому, попри всілякі перешкоди, вдалося перемогти. Найвизначніші поетичні твори деякими мовами, як от польська та вірменська, були написані за кордоном, унаслідок політичних переслідувань на батьківщині, чинених іноземною державою. Проведені у Парижі, далеко від його рідного провінційного міста Вітебська, роки не завадили Маркові Шагалові й далі літати своїм небом разом із дахами хат, козами та коровами свого дитинства і ранньої юності. Ісаак Башевіс-Зінгер завдяки пам'яті та уяві відтворив у Америці назавжди проминуле життя польських євреїв. Можна сумніватися, чи Джеймс Джойс написав би «Улісса», якби мешкав у Дубліні; радше слід припустити, що коли б він не опинився на чужині й не відмовився служити ірландським патріотичним цілям, то не зміг би описати Ірландію з належним дистанціюванням. А Ігор Стравінський, попри злостиві чутки, що нібито після «Весни священної» він втратив талант, зберіг творчу наснагу (і свою російську ідентичність) упродовж свого багатолітнього вигнання.

У кожному з цих випадків, які можна перераховувати й далі, легко зауважити один повторюваний зразок. Той, хто покидає свій край, його обрії та звичаї, той опиняється на нічийній землі, подібній до пустелі, наче та, яку обирали відлюдники, щоб там молитися й міркувати. Відтак єдиний спосіб не втратити орієнтацію – це по-новому визначити власні північ, південь, захід і схід, і в отому новому просторі умістити свій Вітебськ чи Дублін, давши їм, так би мовити, нове дихання. Те, що було втрачене, тим разом повертається вже на вищому рівні, як присутнє й живе.

Вигнання є випробуванням внутрішньої свободи, і ця свобода лякає. Все залежить від резервів, захованих у нас, про які ми мало знаємо, а однак приймаємо рішення, припускаючи, що нам вистачить сил. Ми дуже ризикуємо, і цей ризик тепер не пом'якшує тепло спільноти, яка зазвичай терпляче ставиться до другосортності, визнає її заслуги і навіть нагороджує її. Вигравши або програвши, ми тепер опиняємось у сліпучому світлі, бо ми самотні, а самотність є хворобою, звичною для вигнання. Колись Фрідріх Ніцше славив свободу височин, самотності, пустелі. Свобода вигнання, власне, належить до такого вищого гатунку, але її накинута ззовні, і тому вона не пафосна. Коротка формула, мабуть, добре вхоплює результат боротьби з нашою внутрішньою слабкістю: вигнання нищить – але якщо воно тебе не знищить, то зробить сильнішим.

*Exodus*⁵ людей зі своїх країв є засадничою рисою нашого століття і має різні причини. Після російської революції у великих містах Заходу з'явилося багато росіян. Згодом до них приєдналися втікачі з гітлерівської Німеччини і колишні солдати армії республіканської Іспанії. Після Другої світової війни у переможній Німеччині роїлося від колишніх депортованих на роботи й колишніх в'язнів концтаборів, а також вигнаних зі Сходу німців. У наступні десятиліття біженці черговими хвилями прибували на Захід або внаслідок політичних потрясінь (придушення угорського повстання, вторгнення у Чехословаччину, воєнне становище в Польщі), або завдяки економічній привабливості капіталістичних країн. Схожі причини та категорії можна знайти і в Африці, і в Азії, наприклад, славнозвісний *exodus* в'єтнамців морем. Хоча чиновники, уповноважені вирішувати, чи новоприбулий має право залишитися, розрізняють ідеологічні та економічні мотиви, дійсність набагато складніша, і тому до еміграції людину спонукає цілий клубок причин. Одне ми знаємо напевно: люди покидають батьківщину, бо там несила витримати. Чи можна увидати собі світ, у якому явище вигнання

зникне через непотрібність? Той, хто передбачає таку можливість, здається, недооцінює течії, що несе нас у протилежному напрямку. Ймовірнішим, ніж досі, є усвідомлення, що, шукаючи щастя в далеких країнах, слід бути готовим до розчарування, а навіть до сумнівної розкоші потрапити з вогню та в полум'я. Це усвідомлення, звісно ж, нікому не відіб'є охоту, бо недуга, яка надокучає нам у даний момент, є реальнішою від недуги, від якої доведеться потерпати в майбутньому. Земля, з усією її красою і чарівністю, є, зрештою, землею «вигнанців Єви». Старий анекдот про біженця в бюро подорожей не втратив своєї актуальності. Отож, біженець у охопленій війною Європі шукає континенту й країни, де можна було б жити достатньо далеко й безпечно. Він задумливо обертає пальцем глобус і врешті запитує: «А іншого, бува, не маєте?»

Переклала Олена Коваленко

ПРИМІТКИ

¹ Авторський переклад із англійської мови на польську.

² Алюзія до назви роману Мілана Кундери «Nesnesitelná lehkost bytí», написаного чеським письменником-емігрантом у Франції в 1982 чеською, а виданому в 1984 французькою мовою.

³ Довільна цитата акусми третього роду грецького філософа Піфагора Самоського. Хронологічно найближчі до легендарного учителя етики його біографи Діоген Лаерський і Порфірій наводять це повчання у формі: «Ідучи на чужину, не озиратися назад», – тобто, «помираючи, не шкодувати про життя та його втіхи». У пізніших переказах і інтерпретаціях піфагорійців і акусмастиків трапляються дуже різні версії автентичного символічного повчання філософа, акусми Піфагора стали невід'ємною частиною західної попкультури, зокрема псевдо-езотеричних видань, звідки, мабуть, і запозичив Ч. Мілош цю цитату.

⁴ «Serdeczna Matko, Opiekunko ludzi, / Niech Cię płacz sierot do litości wzbudzi! / Wygnańcy Ewy do Ciebie wołamy, / Zlituj się zlituj, niech się nie tułamy» (пол.)

– дослідний переклад «Сердечна Матір, Опікунко людей, / Нехай плач сирітський Тебе до ласки схилить! / Вигнанці Єви, до Тебе волаємо, / Змилуйся над нами, хай більше не поневіряємося».

⁵ *exodus* (лат.) – вихід, переселення.

Про ідентичність

Слід уже відмовитися від традиційного поділу на світ інтелектуалів і світ бізнесменів. Саме в цьому напрямку рухається Польська Рада Бізнесу зі своєю ініціативою, котру я палко підтримую. Виступаючи на інавгурації Лекцій Польської Ради Бізнесу, я висловлюю сподівання, що вони стануть тивкою та важливою культурною інституцією в Польщі¹.

Ч. М.

Розширення Європейського Союзу за рахунок нових країн, як і одночасне явище глобалізації, спонукають нас до постановки запитань про культурну ідентичність конкретних європейських територій, зокрема, що нас найбільше цікавить, допіру віднедавна повернутих так званому Заходів теренів Центрально-Східної Європи.

Польща пишається своєю належністю до західної культури, однак ота західність у різні періоди її історії була досить сумнівною. І навіть у часи цілковитої незалежності Польщі поміж двома війнами поет Єжи Ліберт писав про її столицю Варшаву: «Тут ані Захід, ані Схід – / Наче в воротах раптовий спин...»², а Станіслав Ігнаци Віткевич говорив про постійне перебування Польщі на історичному протязі. Слід визнати, що вже саме географічне розташування Польщі як країни на межі двох цивілізацій, Риму та Візантії, зумовлювало цю історичну невигоду. Також варто пам'ятати про спадщину колишньої Речі Посполитої на Сході, з її мішаниною мов і віросповідань.

Сучасну глобалізацію супроводжує т.зв. масова культура, яка з'явилася пізно, допіру у ХХ столітті, завдяки кіно, телебаченню, музичній індустрії та кольоровій пресі. Поняття ма-

сової культури іноді протиставляють т.зв. високій культурі. Без сумніву, всі нарікання на затирання національної своєрідності та втрату історичної пам'яті скеровані на адресу масової культури. Далекі, починає формуватися новий тип людини, котра живе теперішнім і котру важко переконати займатися тим, що було колись. А я все ж стверджую, що історична свідомість є великим скарбом. Я покликаюся на багато років, проведених мною в Америці, впродовж яких я не припинив писати по-польськи, навіть попри тиск масової культури, і почувався упевнено закоріненим у моїй мові та у моєму надзвичайно провінційному минулому. Адже історична свідомість існує тоді, коли минуле певної культури не є абстракцією, а проявляється в безлічі образів і цитат.

Однак не нарікаймо на втрату пам'яті, бо історія Європи, зокрема й новітня, нагадує нам про отрути, які зберігає колективна пам'ять. Ще зовсім недавно люди вбивали одні одних у колишній Югославії, покликаючися на битву на Косовому Полі та століття поділу на мусульман і православних. А ми відчуваємо під ногами тонку кригу взаємної польсько-німецької, польсько-російської, польсько-української ненависті. Отже, пам'ять є чимось амбівалентним, і все залежить від того, до яких її складових ми апелюємо, шукаючи відповіді на запитання: хто ми? Зізнаюся, що, як викладач польської літератури в американських університетах, я усвідомив, як багато завдячую своєму дитинству та юності в Литві. І всім тамтешнім мовним і релігійним складнощам, які навіть мешканцеві Варшави або Кракова видавалися незрозумілою ахінеєю. Саме ота щільність, особливість і, так би мовити, докладність боронила мене від узагальнень, від т. зв. *idées générales*³. Я почувався багатшим, ніж мої студенти, котрі, з усіма своїми перевагами, були позбавлені історичного чуття, тобто були абсолютно аісторичні.

Однак зауважу, що масовій культурі я протиставляю тут високу культуру, тобто лекції з історії та літератури в ліцеях і університетах, або ж, коротко кажучи, все те, чого сам навчився в гімназії ім. короля Сигізмунда Августа і в університеті ім. Сте-

фана Баторія у Вільні. В середній школі на уроках латинської мови я дізнався про мистецтво колективного перекладу віршів і використав його на моїх семінарах із перекладу польських віршів англійською. Хочу тут поділитися певним спостереженням, важливим для запропонованої теми. Я зауважив, що найважче іншомовному читачеві переказати різноманітні алюзії до історії країни та її літератури. Проте саме ці незрозумілі слова та речення є найбільш моїми власними і свідчать про багатство традиції, в якій я виріс. Також зараз я думаю, що було би погано, якби ці речення та слова стали незрозумілими учневі польського ліцею в об'єднаній Європі.

Ми недостатньо усвідомлюємо, що лиш нещодавно настав кінець величезній утопії гігантського плану створення так званої нової людини та відмежування нашої частини Європи захисним муром від пошесті скаженої музики, нефігуративного живопису та літератури, яка досліджує нутро людини. То було величезне, проте, радше задалегідь безнадійне починання, адже вплив «гнилого Заходу» вилазив із усіх щілин. Тоді в Польщі відбувалася особлива зустріч прозахідного минулого із примусово східним сучасним. Польська інтелігенція була пошестістському прозахідна, впродовж кількох століть замилована Парижем. Пам'ятаю, що для нас у Варшаві 1940 року капітуляція Франції стала потрясінням, просто означала кінець Європи. Щоправда, вплив французької культури тоді вже добігав кінця, і Варшава раптово почала вивчати англійську вже в 1938 році. Я сам належу до тих, хто вивчив англійську мову за німецької окупації в роки війни. Тоді я почав перекладати англійських поетів, хоча ще до війни трохи їх перекладав, спираючись на паралельні французькі версії.

І тут я додаю одну анекдотичну деталь, мабуть, доволі промовисту для польської культури. Тож, чим я займався у Кракові в 1945 році, щоб профілактично чинити опір насуванню сірості зі Сходу? Я уклав антологію англійської поезії в різних перекладах і подав її до видавничо-освітнього кооперативу «Czytelnik»⁴. Зізнаюся в цьому, трохи соромлячись ментального тавра, яке

виказало мою схильність до перетворення на «прислужника американського імперіалізму». Якби це трапилося з людиною правих поглядів, тоді все було би більш-менш зрозуміло, але ж я був лівим, і мені лишень не подобалась утопія, накинута ззовні, із Кремля.

Поезія належить до т.зв. високої культури, але зв'язки між високою та масовою культурою [у цьому випадку] дуже складні, і вони не зводяться до протиставлення. У ХХ столітті таке явище, як музика Боба Ділана⁵, належить і до однієї культури, і до іншої. Тому уваги заслуговують маневри польських літераторів між Заходом і Сходом. Історія Польщі та польської літератури є, як нам відомо, винятково трагічною і заплутаною. Вистачить згадати про змагання з цією традицією в п'єсах Виспянського. Минуле – це романтична Польща-мучениця, Христос народів, але й те, що можна було би назвати історією енергії. А отже, – польська епоха Просвітництва, коли на уми ще не лягло тавро неволі. Потім великий порив романтичної поезії та значні зусилля інтелігенції наприкінці ХІХ ст., коли йшлося про те, щоб зберегти зв'язок зі світовою думкою, попри втискання самих себе в обсеію боротьби за незалежність. Так чи інакше, це образ Польщі, до якого нащадки мали ставитися шанобливо й побожно.

Та ось з'являється великий іконоборець Вітольд Гомбрович і проголошує бунт проти Польщі-богині. Він вважає себе месією, котрий визволяє поляка від його польськості. Спочатку цього великого наслідника визнала лише еліта, але поступово постава глузування із самих себе поширилася й перетворилася на своєрідну фішку. Всі ідеї, поширюючись і вульгаризуючись, набувають карикатурних рис. Щось подібне трапилося з глузливою ідеєю Гомбровича. Отже, сьогодні можна говорити, що вона охопила маси. Оцінюючи це глузування із власного краю та його історії у зіткненні з глобалізацією, тобто стиранням відмінностей між народами, я сказав би, що така схильність є хворобливою. Її можна, щоправда, зрозуміти як реакцію на надмір мартирології. Ліками тут можуть виявитися справжні думки Гомброви-

ча, зовсім інші, аніж їх деформації. Сутністю творчості цього письменника була боротьба з тиском Заходу, усвідомлюваного, як неосяжне багатство європейської цивілізації. Гомбрович запитував себе, як він – поляк – може встояти проти цієї навали чудових умів і талантів. Він, «латинізований слов'янин», усе культурне минуле якого полягало в переробці мотивів, що приходили із Заходу. Але західна цивілізація була стара, а він протиставляв їй нашу молодість, нашу незрілість, саме в ній вбачаючи більше свіжості й еластичності, які звільняють від панування наступних конвенцій і форм. Гомбрович зізнавався, що є шляхтичем-сарматом⁶, але водночас він мав обсеію філософської малоосвіченості польських літераторів. Критикуючи західні інтелектуальні моди, він завжди влучав у яблучко, поціляючи в найбільш чутливі місця. Він сперечався з екзистенціалізмом, структуралізмом і французьким *le nouveau roman*⁷, кажучи: «Що мудріше, то дурніше». Іншими словами, він засуджував ці західні течії за брак здорового глузду та почуття реальності. Гомбрович наполягав на виробленні поляками незалежної постави, суверенної щодо західного престижу, на який працювали століття.

Мені здається, що такий письменник, як Гомбрович, є винятково актуальним на сучасному етапі європейської інтеграції. Адже він не репрезентує ані заглиблення у власний партикуляризм, ані розчинення в однорідній культурі мас-медіа. У своєму протиборстві з Польщею Вітольд Гомбрович спонукає нас згадати про Виспянського та його «Визволення»⁸. Кажу це з певним подивом, бо нас звела емігрантська доля, а ще певна амбівалентність щодо власної ідентичності. Однак, як часто трапляється в дуже заплутані історичні періоди, суспільна придатність суто індивідуальних актів опору колективним призначенням розкривається лише поступово. Особлива роль у цьому випала двом еміграційним літераторам, яких просував редактор паризької *Kultury* Єжи Гедройць.

ПРИМІТКИ

¹ З ініціативи Польської Ради Бізнесу, починаючи з 2002, компетентні й авторитетні особи, тривалий час присутні в інтелектуальному, політичному й культурному житті Польщі, Європи та Америки, виголошують у палаці Собанських у Варшаві лекції з актуальної сучасної проблематики. Ч. Мілошу було запропоновано прочитати одну з перших лекцій, що він і зробив із використанням телебіму.

² Єжи Ліберт (Jerzy Liebert, 1904-1931) – польський поет, близький до групи «Скамандер».

³ *Idées générales* (фр.) – загальні ідеї.

⁴ Йдеться про знане видавництво, яке виникло в 1944 у Любліні, а від 1945 й досі функціонує у Варшаві.

⁵ Боб Ділан (Bob Dylan, нар. 1941) – псевдонім Роберта Алена Цімермана (Robert Allen Zimmerman), американського поета, композитора і співака стилю кантрі та рок.

⁶ Сарматизм – барокова культурно-ідеологічна постава, поширена серед шляхти в Речі Посполитій у XVI-XVIII ст. заснована на певності у походженні від сарматів з-над Дону і Волги (тобто, приналежності до іншої етнічної групи, ніж польські селяни) та успадкуванні від войовничого кочового народу любові до свободи, мужності, гостинності та добродушності. Зворотним боком цієї постави стало поширення анархії, схильність до насильства при вирішенні будь-яких проблем, надміру витратний і розгульний спосіб життя. У XX ст. був уже суто архаїчним світоглядом, а заяви про симпатії до сарматизму – виявом екстравагантності.

⁷ *Le nouveau roman* (фр.) – «новий роман», умовний термін для означення практики переважно французьких письменників 1950-1970-х, котрі творили тексти без героя і сюжету.

⁸ Драма Станіслава Виспянського «Wyzwolenie» була написана 1902 і вперше поставлена у Кракові 1903. Її назва є формулюванням найважливіших, на думку автора, завдань: визволення Польщі з політичної неволі, визволення польської нації від духовної апатії та безвольності, визволення мистецтва.

Людина в ХХ столітті

Розважаючи про ссавця

*He was born in Deutschland, as you would suspect,
And graduated in magic from Cracow
In Fifteen Five.*

Karl Shapiro, *The Progress of Faust*¹

Десять років тому новина про Хіросіму заскочила мене у Кракові, і якщо я не приділив їй належної уваги, то лише тому, що був зайнятий чимось іншим. Власне, намагаючись зафіксувати щойно побачене, я писав сценарій до фільму про знищення². Його головним героєм мало стати місто, яке до війни налічувало понад мільйон мешканців, а відтак за допомогою звичайних бомб і динаміту було перетворене на пустелю випалених вулиць, покрученого заліза і спорохнявілих барикад: Варшава. Задум цього фільму постав завдяки історії чоловіка, котрий мусив самотужки, втративши зв'язок із цивілізацією, давати собі раду з ворожим світом, – «Робінзонів Крузо» Даніеля Дефо. Далєбі, в руїнах Варшави, звідки нацисти депортували все населення, яке пережило битву³, протягом жовтня, листопада і грудня 1944 року аж до вступу советських військ переховувалися лише поодинокі люди, котрі жили, як переслідувані тварини. Для кожного з них попередня історія людства перестала існувати. Кожен із них мусив заново вирішувати найскладніші проблеми пошуку води і решток черствого хліба в закинутих підвалах, боявся розпалити вогонь, щоб не виказати своєї присутності, й тремтів, зачувши відлуння людського голосу. Я мав намір показати Робінзона Крузо наших часів. Нещастя того, давнішого, полягало в тому, що він опинився на клаптику суходолу, куди ще не сяг-

нула сила розуму, яка перетворює матерію. Нещастя нового Робінзона було зумовлене владою розуму над матерією, яку вжито з метою самогубства.

За кілька років фільм зняли на державній студії «Film Polski». Сценарій викликав такі серйозні політичні сумніви, що кожен два місяці його переробляли, вже без моєї участі. Як відомо, Робінзон Крузо є особою асоціальною, а його вірного П'ятниці не досить для створення суспільства. Тож новому Робінзону додали ще двох П'ятниць, а потім іще двох, аж поки їхня кількість сягнула дюжини. Усі вони були натхненні слухним ідеологічним запалом. Не забракло й героїчного советського парашутиста (якого тоді неможливо було спіткати у Варшаві)⁴. Отож, фільм, завданням якого було показати вражаючий пейзаж мертвого міста й застерегти людину від її шаленства, перетворили на кавалок пропаганди, вдавнись навіть не до викривлення правди, а пішовши цілковито всупереч правді⁵.

Я розповів про цю пригоду, щоб висувати з неї кілька тез. Отого літа 1945 року, коли Фауст, котрий у 1505-му починав із магії, продемонстрував свою всемогутність вибухом над Хіросімою, я, прогулюючись середньовічними вулицями Кракова, намагався абстрагуватися від своїх політичних пристрастей. Я мав усі підстави, щоб ненавидіти наці, але показати їх у фільмі означало би применшити силу зла, адже вони були лише його знаряддям. Тож я волів лишень зазначити їхню присутність як зачасної небезпеки. Не відчуваючи жодної симпатії до Сталіна й Берії, я залишив осторонь їхню участь у знищенні Варшави. Мене обходив лише такий факт: руїна і пересічна людина в ній, сорокарічний робітник, котрий ніколи не вивчав ані магії, ані соціальних доктрин, які б йому, врешті, не придалися в боротьбі за виживання. Конфлікт між цією концепцією та побажаннями керівництва «Filmu Polskiego» був суттєвим і в певному сенсі символічним. Тим, що вони представляли Партію і дбали про негайну для неї користь, питання не вичерпується. Зрештою,

уникаючи ухилів, керівництво чинило абсурдно: воно збиткувалося над твором, який міг би принести їм світовий розголос, не менший, ніж реалістичне кіно італійцям. Їхня постава водночас ілюструє засадничу суперечність між поступом Фауста та його знанням про себе самого.

«Що таке людина? Ми не знаємо такого поняття!», – вигуквали вони. «Ми хочемо знати, друг то, чи ворог. Як це можна з'ясувати, якщо він сам один?» Я відповідав: «Він жертва». «Так, жертва, але чи він розуміє, що страждає через капіталізм?» «Але ж він думає тільки про те, як здобути собі бодай щось поїсти!» «Тоді він чинить неправильно».

А тимчасом щоразу новий пил від атомних вибухів кружляв у повітрі над морями та суходолом, змушуючи вже не одного замислитися, чи не надто легковажно було викинуто за борт поняття «людини». У разі вторгнення з Марса ймовірним гаслом, яке б об'єднало усіх, було би «ми, люди». Тут відбувалося подібне вторгнення, хоча й не з інших планет, а з боку вивільненого розумом вогню.

Упродовж багатьох століть ніхто не ставив під сумнів існування «людської природи»; її оберігав авторитет релігій, які споруджували перегородку між людиною та рештою живих створінь, – виправдану перегородку, бо жодна тварина не має усвідомлення часу і не знає, що колись помре. Для того, щоб з'явилася така ментальність, як у керівників «Filmu», про яких я розповідаю (для мене вони є прикладом політики в чистому вигляді), потрібен був тривалий розвиток наукових досліджень не лише в певній сфері, а й інтегрований у рух історичних змін. Спершу Земля перестала бути центром Всесвіту, потім відкрили тяглість еволюції організмів і заперечили тезу, буцім людська істота може претендувати на відмінність від усієї живої матерії, адже її *fetus*⁶ повторює по черзі стадії, які колись пройшов увесь вид, причому настільки давні, що виявляє деякі риси риби і жаби. Соціальні доктрини XIX століття співпрацювали з біо-

логією там, де вона допомагала їм спростовувати *jus naturale* і заступати постійною мінливістю незмінність моральних засад, гарантованих Богом. Водночас вони бунтували проти біології, не погоджуючись із тим, що вона прирікає людину на ту ж саму примітивну *struggle for life*⁷, притаманну нижчим видам тварин. Якби те, що ми називаємо інстинктами, керувало людиною, вона була би лише частиною Природи, і надії на побудову ідеального суспільства виявилися б ілюзією. Саме цим зумовлений запеклий антинатуралізм марксистів, що виявляється, скажімо, в їхній огиді до літератури, яка показує найбільш примітивні сили сексу й насильства. Однак іще більш чужою є для них ідея особливого божественного привілею, завдяки якому людина носить у собі нерозв'язний вузол прагнень і обмежень. Шукаючи *differentia specifica*, яка відрізняє людину від інших хребетних, марксистки знайшли її в тому, що тільки людина має історію як суму переказуваного досвіду. Намагатися говорити про людину окремо від Історії, на їхню думку, – це все одно, що говорити про листя окремо від дерева. Але це, своєю чергою, означає, що слово «людина» позбавлене для них усякого змісту, допоки його не спорядять епітетом, який окреслює не лише місце й час, а її участь у колективних битвах. Отже, стає зрозуміло, чому вони інтерпретують «Робінзона Крузо» лише як роман про молодого купця з Англії XVII століття, котрий ставиться до свого острова як до капіталістичного підприємства, а відтак носить суспільство у собі – і чому мій Робінзон завдав їм справжнього клопоту.

Упродовж усієї моєї молодості, яка припала на не надто сприятливий період в Європі, я чув кепкування з гуманістів, які тільки й уміють, що заламувати руки над жорстокістю, й не здатні запропонувати бодай яких-небудь запобіжних засобів. Я знаю десятки літературних творів, темою яких є поразка беззахисного добра; їхні автори зневажливо змальовують серце, готове допомагати ближнім, незважаючи на їхню расу, релігію та політичну приналежність, і в цьому сарказмі криється багато не-

від взаємної любові. Оскільки всі ми (ми, люди, а отже я впадаю у гріх оперування поняттям «людська природа») більшою чи меншою мірою боягузи, до інших докорів ці автори додають звинувачення в лицемірстві. І слід визнати, позиція гуманістів дуже хитка. Якщо Ватикан покликається на людську гідність, то залишається у згоді з логікою, бо гідність цю ґрунтує на метафізичній есенції. Натомість щиросердні інтелектуали є спадкоємцями наукового світогляду, і турбота, яку вони виявляють до інтелігентної тваринки, певні успіхи котрої врівноважені поневоленням, концтаборами та газовими камерами, не видається достатньо вмотивованою. Виникає підозра, що вони не здатні обґрунтувати жодної вартості науковим методом, а тому вдаються до напівзасобів: або не визнають, що людина їх цікавить, бо вони є прихованими метафізиками; або ж заслуговують на зверхність із боку марксистів, бо не чинять того єдиного кроку, який міг би їх, принаймні позірно, вивести з глухого кута, тобто не занурюються в Історію та політику. Що, зрештою, змусило б їх негайно зректися симпатії до всіх і зичити життя друзям і смерті ворогам.

Та досить урешті констатувати цю слабкість їхньої постави, уникаючи приписування простих, але мало дієвих ліків. Виняткової ваги цим справам надає той факт, що видатні науковці на Заході, які усвідомили загрозу, що її несе в собі атомна енергія, здебільшого належать до цього гуманного типу. Розмірковуючи про всіх мешканців планети, вони висловлюють думку, що атомна війна знищила би все людство. Представники чистої політики в Москві розуміють імплікації цієї думки: вона впроваджує поняття «людини загалом», а отже, змушує до ревізії їхнього історизму, в якому для цього поняття немає місця. Тому вони обстоюють протилежну тезу: «війна знищила би капіталізм».

Висміюваним гуманістам несподівано допомогло розщеплення атомного ядра. Їхні блукання наосліп у пошуках спільного знаменника, до якого можна би було звести субстанцію людини

і таким чином розбудити почуття планетарної спільності, набути неабиякого практичного значення. Те, що ці зусилля вони мусять починати іноді від нуля, зумовлено вчиненим у ХІХ столітті надміру глибоким включенням людського виду в еволюційний ланцюг. Англійський біолог Голдейн на одному з міжнародних з'їздів вигукнув: «Я пишаюся тим, що я ссавець!»

Велич і поразка гуманістів утілені в постаті Альберта Ейнштейна. Його смерть багато змінила, бо його колишні супротивники тепер видають себе за палких прихильників. Прикрашаючи відбудоване місто до численних конгресів і фестивалів, у Варшаві на фронтах будинків довкола пам'ятника Коперника вивішують портрети Ньютона та Ейнштейна. Інакше було за життя останнього. Цензура забороняла теорію відносності як буржуазну, хоча спеціалісти й дискутували про неї у вузьких колах. Ейнштейнові застороги щодо атомної катастрофи сприймали, демонстративно знизуючи плечима. Всесвітній рух прихильників миру постав із ініціативи кількох польських комуністів, і перший Конгрес прихильників миру відбувся в Польщі, у Вроцлаві, в 1948 році. Ейнштейн надіслав на цей Конгрес свій заклик, чим переполошив організаторів: він виявив найвищу нетактовність, виступаючи з цим закликом в ім'я неприпустимого захисту всього людського виду, не даючи жодної можливості погратися в поліцейських і злочинців, чи то пак не даючи шансів демонології, про яку насправді йшлося; як єдино дієвий засіб він пропонував створити світовий уряд, який контролюватиме атомну енергію. Заклик не прочитали. Однак, щоб не втратити пропагандистського ефекту, вдалися до фальшування, зачитавши доданий Ейнштейном короткий лист із додатку і видавши його за сам заклик. Ці факти легко перевірити, бо Ейнштейн опублікував обидва тексти з короткими коментарями в *New York Times*.

На Сході Ейнштейна вважали нешкідливим диваком, прізвисьце якого, з огляду на славу, варто за можливості використовувати.

вати; в Америці ж спадкоємець Ньютона з тих самих причин чув звинувачення в наївності. Його почуття відповідальності як «батька бомби» наказувало йому засуджувати локальних мілітаристів, так само мало передбачливих, як і учасники конгресу у Вроцлаві, через що він накликав на себе звинувачення у «м'якості» та мало не потуранні червоним. Вічна хвала йому за те, що у ХХ столітті, коли забракло об'єднаних чинників, він до кінця намагався розворушити громадську думку.

Останній заклик, який він підписав – авторства Бертрана Рассела – не заперечує «титанічної боротьби між комунізмом і антикомунізмом», але нагадує, щоб ми сприймали себе перш за все як «представників одного біологічного виду, який має показову історію розвитку, і зникнення якого ніхто з нас не може бажати»⁸. Можна міркувати про те, чи це визначення-мінімум («біологічний вид») може слугувати містком, що єднає прихильників ворожих філософій. Але пригнічує нагота цього терміна після тисячоліть творчої думки, яка подарувала твори мистецтва, делікатні конструкції догм і розмисли про властивості душі. Водночас вона виявляє серйозність сучасного становища. Жодному із в'язнів концтаборів у наші часи не спало би на гадку вимагати для себе співчуття в ім'я біологічної спорідненості з тими, хто його засудив; він бо знає, що був ними виключений зі спільноти через історичну шкідливість, і визначальною є насамперед саме ця шкідливість, а не його приналежність до виду *homo sapiens*. Космічну перспективу було повністю відкинуто, а найкраще було б уявити собі Землю як корабель, на якому пасажери вбивають одне одного, збайдужілі до стихії моря. Засвоєння нової перспективи, чого вимагає останній заклик Ейнштейна, мабуть, дуже складне для політиків, вихованих на ленінсько-сталінській стратегії. Кожен заклик зайнятися стерном вони звикли сприймати або як підступ, або як прояв відмови користуватися зброєю, а отже як вияв зневіри у власному шансі. Однак вони не можуть не зауважити чогось революційного у примусовій моральній дисципліні: вперше за часи існування

Землі гуманісти занадто виразно позиціонують себе як реалісти. Мешканців Заходу цей заклик мав би вразити саме оголеністю вжитих термінів. Прагнучи достукатися до всіх, науковці вважали, що апелювати до братерства, особливого покликання людини чи людських прав було б марною справою, тому й віднесли ці заклики до категорії відмерлих фраз. Отож, ми маємо справу з переломним маніфестом, який визнає, що жодна з уживаних нині мов не здатна висловити «якість буття людиною».

Я дозволив собі почати зі зруйнованої Варшави ще й задля того, щоб підкреслити, як різуче різнився психологічний клімат в Європі та в Америці, коли пролунала новина про найвизначніше з усіх зроблених досі відкриттів. Упродовж кількадесяти років напередодні цього відкриття американці відчували «прискорення історії» лише як сталий поступ техніки, і акт визволення атомної енергії постав у їхніх очах водночас і як благословенний, і як демонічний і трагічний, спричинивши раптовий струс. В Європі на життя одного покоління припала I Світова війна, супроводжувана розпадом непорушних, здавалось би, потуг – Російської імперії та Габсбурзької монархії, революція 1917 року, постання низки малих держав, потім зародження нацизму й фашизму з їхньою кульмінацією в II Світовій війні, зрештою, похід Росії далеко за її територію до 1914 року, завдяки чому в її орбіті опинилися і малі країни, які від неї відокремилися, і замалим не вся колишня Габсбурзька монархія. Для учасника цих подій постання й розпад державних утворень, піднесення та падіння вождів, могили мільйонів і розвіяний по полях попіль інших мільйонів перетворювалися на запущений на шаленій швидкості фільм. Самі людські справи здійснювалися, як гриб атомного вибуху. Щодо техніки, то вона поверталася до людини своїм зловісним обличчям – ночі бомбардувань, колючі дрти під напругою на кордонах, фабрики мила з людського жиру, авто – пересувні газові камери, в яких конали ссавці, що спорідненістю з ними пишається Голдейн, а тимчасом водій і кат в одній особі покурював спокійно люльку. Хіросіма не внесла ні-

чого несподіваного в цей образ. Навпаки, її сприйняли як щось цілком належне.

Стрімкий розвиток подій супроводжували явища в царині думки, які можна порівняти з ланцюговою реакцією; ХІХ століття відіграло роль лабораторії дослідника, і допіру згодом лишень теоретичні – як здавалося сучасникам – помисли струсували небо й землю. «Ідеї мають руки та ноги». Щоб аналогія з фізикою була повнішою, всі доктрини, визнані людьми вартими втілення ціною власної крові, народилися в Німеччині, а отже там, де почалася Бомба. Німцями були Гегель, Фейєрбах, Маркс і Ніцше, а спільною рисою їхніх концепцій слушно вважається отетеріла людина, яка зауважує, що, окрім неї, у всесвіті нікого немає і що атрибутів своїх вона не завдячує жодному божеству. Фауст колись укладав угоду з дияволом. Тепер навіть цю допомогу він відкинув, бо вона ставить під сумнів його самодостатність. Іще для Гегеля Бог розчинявся в рухові, ототожнився із самим рухом. Для Фейєрбаха, а за ним і для Маркса він став принизливим витвором алієнації. У «Бог помер» Ніцше тріумфу стільки ж, що й болю. Втім, не раніше, ніж у ХХ столітті сформувалися умови, за яких поширилося усвідомлення нової ситуації, а пророческі поривання перетворилися на банальність. Європейська література, приховуючи філософію за символом і параболою, правильно фіксує це пробудження.

«Як створити вартість?» – ось постійно повторюване запитання цієї літератури. Якщо будь-яка вартість має своє джерело тільки в людині, а останню гризуть сумніви щодо вибору, адже вона схиляється перед тим, що сама, з власної волі, зробила предметом шани, але могла б вподобати й щось інше. Частина письменників схилялася перед Мистецтвом як найбільш автономною і самодостатньою діяльністю. Це не задовольняло пристрасніших за темпераментом моралістів. Дотримуючись хронології, вистачить нагадати, наприклад, що «Процес» Кафки був написаний у 1914 році, розголосу в Європі набув у трид-

цятих роках, а в Америці допіру після II Світової війни. Моралісти блукали *arid plain* [посушливою рівниною] Т. С. Еліота⁹, тужачи за новим одкровенням, а оскільки воно не наставало, то віщували катастрофу. Дуже рано, вже близько 1913 року, деякі з них відкрили панацею: активізм, і відтоді аж до сьогодні (політичний) активізм не перестає залишатися головною проблемою європейської літератури. Такий потяг пояснюється тим, що «чинові» Фауста було приписано «деміургічні» властивості, і не лише тоді, коли йдеться про матерію: активізм творить вартості, себто людина стає богом.

Першим рухом, який заявив про це відкриття, став футуризм, а його творець Марінетті¹⁰ пізніше підтримував Муссоліні. Однак було би недоречно, як це часто роблять, пов'язувати культ чину заради чину лише із фашистськими рухами. Найвизначніші письменники-комуністи в Європі першими досягали крайньої межі нігілізму, і лише потім, якщо вони не накладали на себе руки, то знаходили порятунок у Революції, до того ж цілком імовірно, що використовували її (старанно приховуючи це) як збудливий засіб; цей засіб мав забезпечити їм життя й творчість. Через це пройшли Маяковський, котрий спершу шукав притулку в футуризмі; нігілістичний іроніст на початку своєї творчості Бертольд Брехт; рафіновані паризькі поети Арагон і Елюар; а також багато інших. Одним із найцікавіших прикладів поляризації є Мальро¹¹, типовий для того періоду автор, котрий проектував свою віру в автономну велич людини спочатку на революцію, а потім на історію мистецтва. Тут варто би затриматися, адже важко не згадати про нові діжки на старе вино, тобто про слово *engagement*¹², запроваджене по II Світової війни, а також про ренесанс Гегеля у Франції *via* Сартр.

Якби хтось забажав укласти антологію часописів, бодай лише за 1930-1939 роки, які повідомляли про наближення загибелі – розпачливо, злякано, а не раз і радісно – різними європейськими мовами, то виявилось би, що вона за обсягом рівна величенькій

бібліотеці. Нічого дивного, що чимало європейців убачали між складною атмосферою тих років і лихоліттям війни такий самий зв'язок, як між обітницею і сповненням. Нацизм знищив рештки кволих ілюзій про «вроджену доброту» людини і скомпрометував апелювання до ірраціональних імпульсів. Сам у всесвіті – не вірячи навіть самому собі – де в'язень чи родич в'язнів і розстріляних міг сподіватися порятунку? Успіхи комунізму серед інтелектуалів можна либонь пояснити їхнім прагненням урешті гарантувати вартість якщо не Богом, то Історією, на яку покладено такі самі функції. В народних демократіях із опором, а водночас із полегшенням приймали дисципліну, що визволяла їх від самих себе.

Атомна енергія швидко перетворилася в Америці на головну тему розмов, статей, книжок і породжувала колективну тривогу. На європейському континенті нічого подібного не спостерігалося. Апокаліпсис був рутиною. Переважна більшість мешканців країн, які опинилися в орбіті Росії, чекали, що їм на голову скинуть бомби – чому ж ні? На мурах заводів у Польщі незнані руки виписували заклики до Трумена, щоб він урешті на це зважився. У західній частині континенту можливість швидкої масової смерті сприймали як не найгіршу долю – і поверталися до своїх повсякденних справ.

Вершинне досягнення техніки збіглося з політичною, економічною і духовною поразкою Європи, яка експортувала свою антитрансцендентальну філософію до Росії, свою техніку до Америки, і тепер пасивно спостерігала, як її власні промені повертаються, переломившись у призмі інших цивілізацій. Легковажність чи апатія, а радше страшенна втома людей, котрі багато втратили, які не будують жодних планів, бо майбутнє від них не залежить, не лише не дозволяли зауважити ймовірність того, що прометеївське досягнення Фауста може стати фіналом тривалої історії виду, а й заплющували очі на перспективи, які відкриває раціональне використання ядерної енергії для процві-

тання виду. В XIX столітті континентальна Європа породила геніального автора в жанрі наукової фантастики Жуля Верна, що гармонійно сполучалося з її вірою в безупинний прогрес. Якщо сьогодні європейська спільнота читає про героїв далекого майбутнього, то це переклади з американської літератури. Звісно, спільнота ця не залишається осторонь таких зображень; якщо вимір вічності слабне, то вимір часу залишається єдиною сферою надії; можливо, з початком міжпланетних подорожей надія знайде нове джерело у вимірі простору, як це було в часи дослідження планети в XVI, XVII і XVIII століттях. Пропаганда достоту змушує суспільство народних демократій жити не сумним сьогоденням, а щастям досконалого суспільства онуків і правнуків; це щастя значно принадніше, ніж в американській науковій фантастиці, і єдина його вада, яку хтось міг би вгледіти, – що воно втілиться лише після «остаточної битви» за Землю. Поет народної демократії, звертаючись до свого сина, каже йому, що ще за його життя «велетенська веселка розточить арку», і порівнює Історію з терплячим ткачем, котрий переплітає нитки таким чином, щоб укласти їх у найгарніший візерунок.

Мабуть, саме через перелічені обставини посмертна пересторога Ейнштейна, яка підштовхує до досягнення цілком нової перспективи, не знайде союзників серед європейських інтелектуалів, зайнятих дискусіями про *en-soi* і *pour-soi*¹³ чи про пригоди діалектики, або розмірковують, чи не суперечить інтересам людства критика таборів примусової праці. Читаючи їхні книжки ловиш себе на думці, що вони вкотре від початку намагаються прожити філософську виставу, відіграну сто років тому в Німеччині, між тим як гра точиться в Америці та Росії. Вони здебільшого є консерваторами (хоч і воліли б цього не визнавати, зносячи найбільші образи), котрих не обходить потенціал атомної ери. Однак складність і розмаїтість Європи настільки значні, що, може, і їхня праця, й інстинктивна нехить має віч-навіч зустрітись із занадто великою загадкою відіграють корисну роль, накладаючись на купу інших, менш помітних тенден-

цій. Ця корисна роль може полягати в гальмуванні розпачливих схильностей сучасного розуму до повороту далеко назад, поза зло, яке з'явилося внаслідок зазіхання на заборонені плоди з дерева пізнання.

Розбуджений шоком першого вибуху, «трагічний сенс» на-вернув багатьох американців на релігію. Немає нічого природнішого, ніж у судний час відкинути оту найпершу угоду Фауста із Князем Темряви, котрий обіцяв йому вічну молодість. Ренесанс почав тривалу історію узурпації Розуму, а наприкінці вже чекало покарання. Тож, чи не варто визнати помилку й покійрно погодитися, що розпорошення самої людської субстанції доволі влучно показує нам надмірність ціни, яку ми заплатили за науковий прогрес?

Завдяки своєму досвіду європейці засвоїли, якщо можна так сказати, «трагічний сенс» і недовіливо ставляться до цього покаяння, вбачаючи в ньому спокусу спростити те, що спрощувати не слід. Занадто прості розв'язання можуть зашкодити найактуальнішим проблемам сьогодення. Століття, які відділяють нас від Середньовіччя, не є дошкою, з якої все можна витерти губкою і, запускаючи штучні супутники в іоносферу, годі сприймати світогляд Данте за свій власний. Нам уже недоступний отой статичний образ світу. Тоді не знали, що людина – істота історична й підпорядкована суспільству, тож вона постійно дихає повітрям залежності. Значення марксизму, завжди присутнього в європейських дискусіях, полягає в тому, що він не дозволяє забути про цей факт – і, можливо, попри безнадійність чинного протистояння між ворожими блоками, колись спричиниться до повнішого пояснення вислизаючої істини. Але не можна звести людину лише до участі в історії, бо остання не здатна витворити морального суду. Якби вона змогла, то слід було би приписати їй магичні властивості, однак ніхто не розуміє, чому матерія мала би бути «машиною для витворення добра», як каже Сімона Вейль. Ця суперечність актуальна і неминуча.

Через усілякі *disastres*¹⁴, які випали на долю Європи, життя тут було б неможливе, якби не підземні ріки, які нечасто даються взнаки. Дістатися їх складно, і втаємничені неохоче показують непокликаним стежки до них; це річки ревно пильованої надії. Ті, хто з них черпають, розуміються з півслова і в західній частині континенту, і в народних демократіях. Стережимось детально описувати ці річки. Іноді одна з них вириває на поверхню, і тоді її називають прізвисьмом конкретної особи. Однією з таких осіб для мене є Сімона Вейль¹⁵. Уже самий стиль відрізняє її письмо від сентиментальних творів демагогів: чесний стиль. Ми одразу ж розуміємо, що її увага зосереджена на центральній проблемі повернення поняття «людської природи». Однак її метод так само обережний, як і в усіх тих, хто не тішить себе ілюзією, що можна повернутися до давно пройденого пункту, а навпаки, оцінює надані нам нові можливості. Вона не випадково займається філософськими основами марксизму, який вважає найвищим духовним виразом «буржуазного суспільства». Через критику внутрішньої суперечності марксизму: між його сцієнтичним і практичним (або радше апокаліптичним) елементами доходить до критики всіх позицій, які, намагаючись подолати суперечність у визначенні людини, лише маскують її і прикриваються штучною єдністю.

«Засаднича суперечність у людському житті, – каже вона, – зводиться до того, що людина, в чию природу закладено прагнення добра, водночас зазнає всією своєю суттю, своєю думкою і своїм тілом впливу сліпої сили, неминучості, цілком байдужої до добра. Так уже повелося, і тому жодна людська думка не може уникнути суперечності.

(...) Однак користуватися суперечністю можна двоюко. Неприпустиме її використання полягає в поєднанні двох різних незгідних навзаєм думок так, начебто вони узгоджуються. (Наприклад, матерія «як машина для створення добра», прим. автора.) Припустимий вжиток полягає в тому, що, по-перше, дві

різні незгідні навзаєм думки з'являються в умі, коли вичерпані всі ресурси розуму, щоб усунути принаймні одну з них. Якщо ж це виявиться неможливим, якщо обидві виглядають очевидними, слід визнати суперечність доконаним фактом. Потім слід нею скористатися як інструментом із двома різними плечима, як тягарцями, щоб увійти в контакт з трансцендентальною сферою істини, недоступної людським здібностям».

Варто зазначити, що Вейль знаходить відповідник цієї процедури в математиці. Її думка й думка всіх тих, хто рухається в цьому напрямку, не є ознакою зречення, натомість вона прагне до лояльного розпізнання межі та до використання цієї «межової ситуації». Для мене її твори дуже цікаві ще й тому, що в народних демократіях є багато умів із подібними схильностями. Там дуже інтенсивний інтелектуальний рух, бо вся молодь проходить через марксистське виховання, тобто має справу з однією із найскладніших філософій; а відтак або обмежується засвоєнням певної кількості гасел, або силкується пробити їхній мур, і тоді передусім зауважує замкнене історичне коло детермінованої етики. Непоодинокі випадки навернення найзапекліших молодих марксистів у католицизм є лише одним із симптомів. Доволі поширене трактування діалектичного матеріалізму як успішної «робочої теорії», котра, однак, не відповідає на фундаментальні питання.

Я не хотів би закінчувати цю статтю жодними очевидними істинами. Якщо Фауст потребує двох полюсів: творчості та знищення, то важко собі уявити, що він не знайде втраченої рівноваги між ними. На це він може витратити багато часу. Однак несправедливо було б, якби ми, позаяк живемо в часи переваги знищення, вбачали в ньому лише злочинця. Припустімо, що він зараз знову входить у стадію дослідження людини, до чого його спонукають відкриття в галузі фізики. Він визнає, що занедбав цю сферу. Ні Гегель, ні Маркс, ні Ніцше не дали б йому ключа, а радше ключ не зовсім пасує до дверей, які слід відчинити. Отож,

Фауст починає наступні досліди. Звісно, цілком можливо, що за цією справою його спостигне смерть. Певний фаталізм європейців, який підказує їм саджати яблуні, навіть якщо завтра настане кінець світу, підказує і йому, щоб передусім робив те, що мусить.

Надруковано в щоквартальнику Гарвардського університету «Confluence», 1955 р.

Переклала Олена Коваленко

ПРИМІТКИ

¹ «Він, як здогадатися легко, народився в Німеччині, / А вишу магічну освіту здобув у Кракові / В тисяча п'ятсот п'ятому» – дослівний переклад цитати із уперше опублікованого в 1946 вірша «Досягнення Фауста» американського поета, есеїста й мемуариста Карла Джея Шапіро (Karl Jay Shapiro, 1913-2000), видатної постаті культурного життя США, нагородженого в 1944 Пулітцерівською премією за збірку «Листи з фронту та інші вірші» («V-Letter and Other Poems»), у 1946-1947 відзначеного титулом «поета-лауреата США», у 1950-1955 головного редактора авторитетного журналу *Poetry*. В епіграфі йдеться про легендарного середньовічного медика, чорнокнижника та алхіміка доктора Йоганна Георга Фауста (1480-1540), котрий народився у містечку Кнітлінген (німецька земля Баден-Вюртемберг), а бл. 1500 навчався в Ягеллонському університеті в Кракові. Вірш завершується важливими для подальших міркувань Ч. Мілоша словами: «Faustus was expelled / From the Third Reich in Nineteen Thirty-nine. [...] / Five years unknown to enemy and friend / He hid, appearing on the sixth to pose / In an American desert at war's end / Where, at his back, a dome of atoms rose». (Фауста було вигнано / з Третього Райху в тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому. [...] П'ять років про нього нічого не знали ні вороги, ні друзі, / бо він ховався, а на шостому році матеріалізувався / в американській пустелі наприкінці війни / де, завдяки йому вознісся вгору купол із атомів.) Виразна алюзія до Мангатанського проекту в пустелі Лос-Аламос, започаткованого зверненням у 1939 до уряду США угорського фізика Лео Силарда і завершеним експериментальним вибухом атомної бомби в 1945, не має конкретного прототипу, адже образ доктора Фауста тут узагальнений, оскільки переважна більшість учасників проекту були американцями, група німецьких учених єврейського походження зму-

шені були покинути Німеччину ще в 1933, а ключові біженці від нацистського терору Енріко Фермі (1939) та Нільс Бор (1943) змушені були тікати з Італії та Данії.

² Спільно з Єжи Анджеєвським, тобто ідея була моя, а діалоги – Анджеєвського. – *Прим. Ч. Мілоша.*

³ Йдеться про бої під час Варшавського Повстання 1944, які тривали від I.VIII до 3.X (знищено 25% забудови, вбито понад 200 тис. цивільних мешканців і повстанців), відтак гітлерівці планомірно спалили бл. 35% забудови, 10% її були зруйновані в боях за Варшаву у вересні 1939, 15% – під час Повстання у Варшавському гето (загалом 85% забудови); на підставі акту капітуляції, підписаного повстанцями, нацисти депортували з Варшави бл. 700 тис. мешканців до спеціальних таборів у Прушкові та Урсусі, де відбулася їх селекція, а відтак 165 тис. вивезені на примусові роботи до Німеччини, а 60 тис. ув'язнені в концентраційних таборах. Окрім того, в 1941-1943 гітлерівці спершу зосередили у Варшавському гето бл. 460 тис. євреїв, а відтак знищили їх вивезячи до таборів смерті, створення несумісних із життям умов (голод, епідемії), розстрілів і операції планомірного знищення території гето.

⁴ Іронія історії полягає в тому, що справжнім рятівником прототипу героя фільму Владислава Шпільмана, котрий переховувався після поразки Варшавського повстання в руїнах спаленого будинку на Алеї Незалежності, 223, став капітан німецької армії Вільм Гозенфельд (Wilm Hosenfeld), замучений у сталінських концтаборах у 1952 році.

⁵ Йдеться про кінофільм «Нескорене місто» («Miasto nieujarzmione») режисера Єжи Жажицького (Jerzy Zarzycki, 1911-1971), який вийшов на екрани в 1950 році. Відомий також під назвою «Варшавський Робінзон» («Robinson warszawski») – такою була назва оригінального сценарію (текст опублікований у журналі *Dialog*, 1984, №9), створеного на підставі виданих у 1946 році спогадів польського піаніста й композитора Владислава Шпільмана (Władysław Szpilman, 1911-2000) «Смерть міста» («Śmierć miasta»). У 2002 році не спотворену комуністичною цензурою версію спогадів екранізував під назвою «Піаніст» американський режисер Роман Полянський (Roman Polański).

⁶ *Fetus* (лат). – зародок.

⁷ *Struggle for life* (англ.) – боротьба за виживання, ключове поняття теорії видів Дарвіна.

⁸ Цитата з «Маніфесту Рассела-Ейнштейна» (The Russell-Einstein Manifesto, 1955), який започаткував Пагвошський рух учених за мир.

⁹ *Arid plain* (англ.) – посушлива рівнина, образ запозичений із «Ялової землі» Т. С. Еліота: «I sat upon the shore // Fishing, with the arid plain behind me // Shall I at least set my lands in order?» («Я сидів на березі // Рибалючи, а позаду простягалася посушлива рівнина // Коли ж на землях моїх наведу я лад?»).

¹⁰ Філіпо Томазо Марінетті (Filippo Tommaso Marinetti, 1876-1944) – італійський письменник і поет, засновник футуризму, творець естетики італійського фашизму.

¹¹ Андре Мальро (André Malraux, 1901-1976) – французький письменник і культуролог, в роки війни герой Руху Опору, відтак ідеолог П'ятої Республіки у Франції та соратник генерала де Голя, міністр культури в 1958-1969 роках; у 1920-30-х роках писав романи про революційний рух у Китаї та громадянську війну в Іспанії, після війни займався переважно есеїстикою в галузі культурології та мемуаристикою.

¹² *Engagement* (фр.) – заангажованість; тут ідеться про *littérature engagée* – програму «заангажованої літератури», яка констатувала відповідальність письменника за долю світу, а також вплив на нього своєю творчістю, і була сформульована в повоєнній Франції в середовищі письменників-екзистенціалістів. У комуністичних країнах таке розуміння ролі письменника ототожили із підпорядкуванням пропагандистським цілям.

¹³ *Être en soi, être pour soi* – (фр.) «буття в собі», «буття для себе», філософські поняття, вживані Жаном Полем Сартром для представлення двоїстості буття, різниці між самосвідомою людиною (*être pour soi*) і навколишнім, позалюдським, позбавленим самосвідомості світом (*être en soi*).

¹⁴ *Disastres* (ісп.) – лихоліття, жахи, жорстокості; алюзія до серії офортів Франсіско Гойї «Лихоліття війни» («Los desastres de la guerra», 1810-1818).

¹⁵ Сімона Вейль (Simone Weil, 1909-1943) – французький філософ і релігійна мислителька, авторка посмертно опублікованих праць «Le Pesanteur et la Grâce» (1948) і «L'Enracinement» (1949). Про неї Ч. Мілошу розповів Юзеф Чапський, відтак той переклав польською і видав збірку її «Вибраних текстів» («Wybrane pisma») спершу в Інституті літератури (Париж, 1958), а пізніше у видавництві «Знак» (Краків, 1991). Ч. Мілош докладно пише про Сімону Вейль у вступі до цієї збірки, в «Землі Ульро» (Ziemia Ulro) і «Році мисливця» (Rok myśliwego).

Лист до захисників культури

Мені складно писати цього листа, і пишучи його, я намагаюся не думати про тих, хто його читатиме. Мені здається, що єдиний спосіб уникнути фальші, – говорити у простір так, наче твоїх слів ніхто не почує, наче ти розмовляєш із самим собою. Відстань, яка відділяє таке висловлювання від усіх інших, розрахованих на досягнення негайних результатів завдяки впливу на читача, – є водночас мірою, що відокремлює політику від літератури, висловлювання літератора від статті публіциста із тієї чи іншої партії. Тому мені дозволено вживати такі вирази, як «вірю», «кохаю», «ненавиджу», – чим не завжди послуговуються люди чину, адже вони мають інші, може, ефективніші засоби боротьби за сповідувані ними ідеї.

Почну зі страху. Чи не соромно, бува, зізнаватися в боязні, може, то не чоловіче відчуття, і його слід приховувати? Це несуттєво, якщо для побоювань існують серйозні причини. Атмосферу, в якій живуть у Польщі т. зв. молоді ліві, можна собі уявити, як утворений сильною течією вир. У цій мертвій точці люди й переконання вирують, щоб час від часу пірнати аж на саме дно дурощів. Мені тут ідеться лише про один аспект діяльності лівих, а саме про той, яким окреслене їхнє ставлення до питання культури. Ніхто мене не переконає, що все відбувається належним чином. Таке ставлення є варварським, – і я наполягатиму на своєму, навіть якщо мої колеги з-поміж лівих назовуть мене паршивим інтелігентом-анархістом, забуваючи про те, що і Жид, і Мальро, і Гію, і Гішанно,¹ і низка інших, чийми прізвищами вони люблять фехтувати, нічим не кращі. Це ставлення варварське, хоча підписання маніфестів на захист тієї ж

таки культури, вочевидь, зобов'язує до чогось іншого. Мабуть, немає сенсу в тому, щоб польський пролетаріат у майбутньому зрікся своєї участі у спільному культурному надбанні. Читаючи статті молодих польських марксистів про літературу й мистецтво, припускаю, що їм дуже залежить, аби сучасний період колись назвали часом повного занепаду художності: так вони стараються винюхати зраду і класове відступництво, так невтомно нишпорять, чи хто, бува, не написав «Бог» із великої літери, що після загальної великої ревізії в їхніх руках не залишається нічого, крім кількох книжок Ванди Василевської² (нова Зажицька³, котра спеціалізується на соціальній справедливості). Виходячи з припущення, що література є правдивим відображенням певних економічних процесів, вони впадають в оману, що саме їм вирішувати, *яким чином* ці процеси слід описувати в літературі. Їхня самовпевненість призводить до легковажної біганини краєм прірв, повних, щоправда, засідок і заплутаних проблем, а водночас явищ, які дають волю й силу для боротьби. Присутність таких духовно убогих людей, ймовірно, аж ніяк не прискорює настання нових суспільних форм, і якби ті люди справді мали слухність, то з вірою у перебудову устрою годі було би узгодити жодну іншу віру у відродження культури, якій загрожують фашизм і мілітаризм.

Є письменники, які акцептують світ, погоджуються з ним, і не так уже й суттєво, радісно чи меланхолійно вони це чинять. Є й такі письменники, які не хочуть погодитися зі світом, яким він є, протестують, щодуху галасують, і ними, власне, є письменники-революціонери. Однак у Польщі, щоб здобути титул письменника, котрий стає на прю з великим злом сучасного світу, замало кричати *ні*. Це слід робити у визначений спосіб, у відповідній позі – струнко, повернувши голову під належним кутом. Ба більше, слід це робити за допомогою уторованих форм, уторованої тематики і майже уторованої для таких випадків пунктуації. Будь-яка спроба самодіяльності та відваги закін-

чуються сумно: кривдний епітет «прислужник фашизму», яким так легко розкидаються, негайно пристає до прізвища. Вартості, які автор свідомо приховує під багатьма нашаруваннями свого твору (знаючи, що в мистецтві що глибше заховані ідеї, то ефективнішими вони колись виявляться), залишаються взагалі непоміченими. До цього, напевно, причиняється той факт, що особи, позбавлені не лише спеціальної освіти, але й освіти взагалі, почуються уповноваженими висловлюватись у справах мистецтва. У напрямку змін поруч із талановитими письменниками рухаються й ті, хто сподівається власну бездарність надолужити надмірним запалом. І тоді, коли справді талановиті письменники мовчать, пишучи книжки, ті інші завжди активні, завжди готові вихвалити й ганьбити.

Мабуть, саме їхній діяльності ми завдячуємо, що ціла плеяда молодих здібних письменників, донедавна солідарних із рухом народних мас, відійшли убік, віддавшись почесній злуді самостійності та ізоляції. І не кажіть мені, що «фашизм їх корумпує». Чинний режим не може дати молодим літераторам нічого, крім стипендій. Він не може гарантувати ні віри у стабільність існуючого стану речей, ні жодного гасла, яке б не було штампом, ні порядної праці. Втікачі з лівих лав також не пристають до нього, хіба що режим їх «пригорне» проти їхньої волі, але то не вони долучаються до режиму, а режим до них, хоча й усвідомлює, що не може розраховувати на їхню вірність.

Що мене лякає? Мене й моїх ровесників і колег, гадаю, також, лякає цілковите відособлення, зависання в порожнечі та загроза залишитися в пам'яті тих, хто прийде після нас, під маскою, яка нам здається нікчемною. У нас немає ні читачів, ні приятелів. Я вже бачу зарозумілу посмішку впевнених у собі та у власних переконаннях теоретиків: ось бо поет визнає свою злиденність, свою самотність. Ні, не страшна відсутність читачів, гідних, щоб до них промовляти; пуста навколо нас зовсім не свідчить,

що нам нема чого сказати; мене заспокоює думка про наступників, яким вдасться зрозуміти наш шлях і визнати, що він не був найлегшим. І якщо ми чогось боїмося, то лише тому, що не впевнені, чи той «товариш з майбутнього» зможе розпізнати наші обличчя під дивакуватими ярликами, які чіпляли на нас з одного й іншого боку, легковажно вважаючи своїми й ще більш легковажно відкидаючи.

Мотиви, з яких визнають певні доктрини, в цьому разі суспільну доктрину, можуть бути дуже різні, залежно від соціального походження, від індивідуальних особливостей та освіченості. На жаль, від гуманітаріїв, які схочуть виступити проти фашизму, жадають, щоб їхні мотиви ні в чому не відхилялися від норми, встановленої для робітника чи малоземельного селянина. Натомість, якщо вже гуманітарій вирішує долучитися до табору борців за новий суспільний лад, то у своєму рішенні він керується власними причинами, зрештою, нічим не гіршими від інших. Він ненавидить міщанство як клас, йому огидне життя, його моральність і соціальні болячки цього класу, і якщо він прагне суспільних переворотів, то лише сподіваючись, що вони знищать предмет його ненависті, вивільнять кращу й чистішу правду життя. Те, що любить гуманітарій, у сучасному укладі занедбане й приречене на загибель: загальна освіта є фікцією, мистецтву нема для кого існувати, мільйони людей позбавлені доступу до того, що для гуманітарія є сенсом існування. Тож із Міцкевичем і Данте під пахвою він ступає на нову стежку, не підозрюючи, що зустрине на ній вірних, але тупих прихильників, які закидатимуть йому, ніби він занадто класичний, що занадто любить... Пушкіна. І так починається трагічна подорож «між устами і краєм кубка⁴» – у гуманіста відбирають усе, що надавало смаку таємничій мандрівці у візію майбутнього.

Щоб залишатися у згоді з власним сумлінням, я мушу мати в таборі, до якого долучаюся, свою власну нішу, власне поле ді-

яльності, саме йому віддаючи всю силу своєї пристрасті. Брехати можна; особливо легко брехати нині, в часи нечуваного сум'яття, коли допіру народжуються несміливі заклики до дій. Але чого вартий письменник, який бреше сам собі? Краще б він одразу зізнався, що кпить із амбіцій творення т. зв. мистецтва і назавжди зарікся обманювати інших. Однак сумніваюся, що навіть найпалкіший прихильник прямої дії зважиться викинути мистецтво через вікно, якщо відчує відповідальність і знатиме, що рано чи пізно доведеться перед кимось за все відповісти. Отже, слід вибирати, і якщо цей вибір не відкидає конечності існування справжнього мистецтва, не можна відкидати й потребу правди. Я збрехав би, якби виступив проти режиму буцім із солідарності з упослідженими масами.

Не заздрю і не почуваюся скривдженим, але не можу побороти в собі переконання, що, незалежно від устрою, найближчі десятиліття будуть ще сповнені непримітною боротьбою між переконаннями народу та зусиллями митця. Щаслива година може настати лише для тих, для кого естрадний успіх є найвищою винагородою. Можливо, ця боротьба триватиме не кількадесят, а кількасот років, можливо, ще багато наших наступників розділять долю Норвідів і Лотреамонів,⁵ а коли вона перестане їх вабити, можливо, то буде дуже путній образ чудового нового світу⁶.

Адже Жид каже відверто: «Кожен тривкий твір мистецтва, тобто здатний задовольнити постійно мінливі смаки, містить набагато більше, ніж проста відповідь на короточасні потреби однієї верстви та однієї епохи. Безсумнівно, що СРСР виказує більшу любов до культури, видаючи твори Пушкіна та ставлячи Шекспіра, ніж підтримуючи велетенські обсяги літературної продукції, яка оспівує триумф системи, іноді навіть дуже вартісної, але такої, що відповідає на минуці зацікавлення».

Отже, надія на поліпшення долі, той батіг, який спонукає бігти усіх позбавлених спадщини, дуже незначною мірою може впливати на погляди літератора, якщо останній усвідомлює, що не повинен прагнути забагато. Якщо я й належу до якоїсь змови, то не до змови упосліджених проти сильних, а радше до змови сильних проти упосліджених. Я розумію це в моральному сенсі: я йду туди, де моє етичне відчуття найменше потерпає, та виступаю проти тих класів, чия моральність мені не імонує. Майже всі мої проблеми залишаються у площині етики. Тому я не погоджуюся з тими, хто трактує інтроспекції та певний вид символізму в мистецтві як щось апіорі віджиле, реакційне, проминуле, буржуазне й забуте. Прихильники «літератури факту», «суворої дійсності» та колективних почуттів трохи нагадують франтів із провінційного містечка, котрі вбачають у короткотривалій моді своєрідну заповідь, яка мусить існувати завжди і скрізь. Соромно зізнатися, але я також спокусився був на цю моду, і кілька разів мені траплялося написати вірша, в якому мистецьку кваліфікацію надолужувало влучне потрапляння в настрої мас (що, загалом, нескладно, якщо мати децицію вправності).

Право на інтроспекцію, передусім на самовираження, є водночас і правом судити себе і світ, правом вимагати максимуму, на який здатен письменник. Це межує із цариною філософії, точніше – метафізики; нехтї до неї та брак прагнення осмислити деякі її основи є грізною пересторогою, і закид, ніби вона слугує знаряддям у руках панівних класів, нагадує вислів: «Гроші є знаряддям експлуатації, отож, не слід брати їх до рук». Я не можу погодитися з російськими впливами, які обтяжують спосіб мислення найбільш запальних лівих письменників. Думаю, що зарахування до того чи іншого боку барикади, залежно від того, чи письменник наслідуює вироблені в СРСР зразки, лише свідчить про брак інших, більш далекосяжних мірок, а може й про брак уяви. Ми виступаємо проти чинного суспільного ладу, але це не означає, що нас задовольнить будь-яка з уже існуючих

форм. Усі явища неповторні, і культурні здобутки, які вдасться осягнути у країні месіанізму і Короля-Духа⁷, відрізнятимуться від осягнутого у країні Достоевського та Гоголя.

Я зовсім не розумію культу, яким молоді поети оточують вірші Маяковського. Вся ця спорохнявіла зсередини «буйність и геройство» мене не переконують, і я не можу не зауважити, що те, що в ньому сприймають за силу примітивізму, насправді є покладом садизму, означеного внутрішнім розпачем. Історія утнула б дотепну витівку, якби цей крикун і комедіант втратив свій титул провідного революціонера на користь якогось тихого здохляка, котрий пошкрябує пером у обшитому корком покої, на користь якого-небудь Пруста. Маяковський як учитель? З кутків виповзають усі кошмари, чутно голос Панкратія із «Небожественної комедії»⁸. Красінський мав рацію. У такому разі завжди хочеться увічнити свій протест у камені чи металі: «Дуже прошу пам'ятайти, що я був проти»⁹.

Закінчую мого листа. Я висловив у ньому кілька суто особистих застережень на теми, що їх, може, надто часто оминають у дискусіях. Ці застороги не заважають мені оцінити потребу спільних дій, скерованих проти небезпек, якими загрожує культурі фашизм. Тому висловлюю свою солідарність із письменниками, які підписалися під закликом до порозуміння літературної лівиці. Я лише не хотів би, щоб від урядових приборкувачів культуру боронили ті, хто сам має охоту випустити з неї кишки.

Proprstu, 20 січня 1936 року

[Полеміка навколо цієї статті: Ян Павел Немрава, «"Тупі прихильники" відповідають "гуманістові"», і Луціян Шенвальд, «Відповідаючи Чеславу Мілошу»].

Коментар до «Листа до захисників культури»

У 1936 році Польща з одного боку мала імперію Гітлера, а з іншого – імперію Сталіна. Різноманітність польська лівіція, приглядаючись до вітчизняних тоталітаристів, котрі черпали натхнення з Німеччини, намагалася чинити їм опір, натомість погляди на те, чим є держава Сталіна, дуже різнилися. Комуністи, і то не всі, не дозволяли собі про це говорити. Проте, згідно з новою політикою Єдиного Фронту, вони мусили намагатися привабити на свій бік також усіх, хто сумнівався.

Великим починанням антифашистської пропаганди став міжнародний Конгрес письменників на захист культури, який відбувся в Парижі у червні 1936 року, такий самий Конгрес комуністи організували й у Львові, з тією різницею, що він за сферою впливу не виходив поза межі Польщі, тобто участь у ньому взяли тільки польські, українські та єврейські письменники.

Цей відкритий лист окреслював мою позицію і свідчив про мою проникливість, а водночас про непристосованість поета до політичних завдань. Сьогодні в ньому можна розгледіти безнадійність тогочасної ситуації: що обрати, перебуваючи між Гітлером і Сталінім? Щасливі ті, кому здавалося, що обирати не слід. Свідоміші пам'ятали про місце Польщі на мапі.

Наприкінці ХХ століття з'явилося поняття «політичної коректності». Проектуючи це поняття в минуле, я би сказав, що моя стаття була вершиною некоректності. Інші, якщо й заявляли про приєднання до Єдиного Фронту, то принаймні тактовно мовчали про свої вагання. Написавши такого листа, я опинявся серед троцькістів. Тому *Poprostu*, який видавали у Вільні під негласним контролем партії, надрукував мій текст як дискусійний у рубриці вільної трибуни.

Зізнаюся, що в липні 1940 року я вже не пам'ятав про ту статтю кількарічної давнини. Отож, вона не вплинула на моє рішення перебраться із Вільна до Варшави через кілька «зелених кор-

донів». А прецінь, як я тепер розумію, її змісту вистачило би, щоб відправити мене до білих ведмедів. У Польщі міжвоєнного двадцятиліття ніхто не припускав, що інша країна може притягти людину до відповідальності за написане й надруковане. Декому довелося в цьому переконатися допіру на власному досвіді. Думаю, що якби я залишився у Вільні, то впевнився б у цьому в якомусь таборі.

У повоєнній Польщі я не квапився нагадувати про ті давні витівки, зрештою, лише згодом мені до рук потрапив той номер *Proprstu* за 1936 рік. Тут цей текст передруковано вперше.

Переклала Олена Коваленко

ПРИМІТКИ

¹ Андре Жид (André Gide, 1869-1951) – відомий французький письменник, лауреат Нобелівської премії 1947, «відщепенець» у сучасній йому культурі, переконаний проповідник протестантизму та автор, у творчості котрого вагому роль грав мотив гомосексуальності, прихильник соціалістичних ідей, до 1936 пропагандист сталінізму, проте пізніше виступив проти советського тоталітаризму; Андре Мальро (André Malraux, 1901-1976) – французький письменник і культуролог, предтеча екзистенціалізму, в 1920-30-х діяльно підтримував китайських комуністів, антифашистський рух у Європі, іспанських республіканців, написав про це низку романів; Луї Гію (Louis Guilloux, 1899-1980) – французький письменник, прекурсор екзистенціалізму, соціальний активіст, котрий писав реалістичні романи про життя робітників; Жан Гішанно (Jean Guchepno) – лівий французький філософ і публіцист.

² Ванда Василевська (Wanda Wasilewska, 1905-1964) – польська й советська комуністична діячка, письменниця та публіцистка, дружина українського літератора й політичного діяча О. Корнійчука; дочка Л. Василевського, похрещениця Ю. Пілсудського; у міжвоєнний період член ПСП, від 1939 у Львові, прийняла советське громадянство, була депутатом Верховної Ради СРСР і членом ЦК КП(б)У, редактором друкованих видань сталіністського чи соцреалістичного спрямування; під час війни займалася питаннями пропаганди, завдяки приязним стосункам зі Сталіном врятувала з таборів багатьох по-

ляків і переконала створити польське військове формування – 1 піхотну дивізію ім. Костюшка; у 1944 призначена заступником голови комуністичного Польського комітету національного визволення, проте вирішила залишитися в СРСР; попри офіційний культ у часи ПНР, викликає критичні оцінки та є для поляків одним із символів національної зради.

³ Ірена Зажицька (Irena Zarzycka, 1900-1993) – польська письменниця, авторка численних романів соціального спрямування, опублікованих до II Світової війни, після війни припинила писати літературні твори.

⁴ Алюзія до мелодраматичного роману Марії Родзевичівни з такою ж назвою (1890).

⁵ Польський поет Ципріан Норвід і французький поет граф Лотреамон мешкали самітниками та суспільними й літературними аутсайдерами в Парижі в другій половині XIX ст., вагу їхньої творчості було зауважено лише по смертю.

⁶ Алюзія до назви роману-антиутопії Олдоса Гакслі «Прекрасний новий світ» (1932, укр. переклад 1994).

⁷ Король-Дух – містичний персонаж історіософської поеми Ю. Словацького, написаної в 1845-1849.

⁸ Панкратій – персонаж «Небожественної комедії» (1833) Зигмунда Красінського, лідер революціонерів-бунтівників, руйнівник усталеного ладу.

⁹ «Bardzo proszę pamiętać, że ja byłem przesiw» – популярна цитата із вірша Антонія Слонімського зі збірки «Okno bez krat. Dokument epoki» («Вікно без ґрат. Документ епохи», 1935).

Два процеси

Коли Сланський¹, Клементіс² і їхні товариші повисли на шибениці, відразу до такого дивовижного явища, яким був перебіг їхнього процесу, змусила багатьох людей на Заході до пошуку раціональних пояснень; певні факти, які поціляють у наше розуміння людської природи, виглядають не такими жахливими, якщо вони принаймні зрозумілі.

Чи може будь-який політичний аналіз допомогти з'ясувати сенс звинувачень і слів звинувачених? Хіба частково. Справа виходить далеко за межі політики та радше належить до сфери антропології. Тому корисно, можливо, пригадати інший, не менш дивовижний, процес. Той процес відбувся в 1929 році у Французькій Західній Африці. Він зацікавив знаного дослідника первісних суспільств Леві-Брюля³. Після його смерті *La Nouvelle Revue Française* опублікував цей матеріал, знайдений у його паперах (число за червень 1939 року). Ось історія, заснована на судових документах.

Мешканець села Г. на ім'я Малікі К., повідомив владу про зникнення своєї трирічної дочки Амінати. У викраденні та вбивстві дитини він звинуватив свою сестру Сокону і сусідку Футумату. Жінки йому зізналися, що вбили дитину для того, щоб її з'їсти.

Почалося слідство. Підозрювані й не намагалися приховувати, що вони є винуватицями злочину. Вони також детально описали в суді обставини, за яких усе трапилося. Сокона стверджувала, що її до того вчинку намовила Футумата, а та не заперечувала.

Футумата розповідала:

– У грудні 1928 року, не пригадую числа, Сокона, моя співниця, прокралася до хати, де мешкали діти Малікі К., і забрала малу Амінату. Вона зустрілася зі мною на березі заплави, де мешканці села набирають воду. Вона дала мені дитину, котру я в неї взяла і вбила, б'ючи палицею по голові. Коли мала Аміната була мертва, ми розпалили вогнище і поклали труп у казан з водою, туди ж всипали солі. Коли страва була готова, ми насипали собі повну миску і їли. Оскільки на один раз цього було за багато, решту ми відклали, щоб з'їсти наступного дня. Юшку ми випили.

– Що вас схилило до вчинення того злочину?

– Мене схилив Бог.

– Кому належить задум злочину?

– Це я змусила Сокону вкрати малу Амінату.

– Чи ви вперше їли людське м'ясо?

– Так.

– Поясніть, будь ласка, справжній мотив вашого вчинку, – зажадав суддя. – Ви вбили малу Амінату, щоб принести жертву чи щоб з'їсти людського м'яса?

– Щоб з'їсти людського м'яса, бо це добре.

Сокона двічі опиралася наполяганням своєї подруги вкрати дитину. – Чому ви погодилися на третій раз? – запитав суддя.

– Я відмовлялася двічі, бо не хотіла викрадати дитину свого брата. На третій раз Футумата мене примусила, погрожуючи, що вб'є мене, якщо я не погоджуся.

Трибунал, який складався з французького урядника і двох туземних асесорів, виніс вирок. Обидві жінки були засуджені до

смертної кари. Але на цьому та історія не закінчилася. Вирок мусив затвердити апеляційний суд у Дакарі. Той суд, маючи значний досвід у подібних справах, установив, що в актах бракує відповідей на окремі пункти і зажадав надати речові докази. Нове слідство тривало рік. Тим часом одна зі звинувачених, Футумата, померла, а Сокона, від якої вимагали показати предмети, які прислужилися для вчинення злочину, після тривалого крутіїства зізналася:

– Я не можу сказати, де палиця, якою Футумата вбила дитину, ані казан, в якому ми варили дитину, бо насправді ми не користувалися ні палицею, ні казаном.

Несподіванка. Поволі в жінки вдалося дізнатися про нову картину подій. Ні, вони не крали й не варили Амінату. Усі попередні зізнання були зроблені зі страху. Але перед ким? Перед селом Г. «Вони б нас убили, якби ми не зізналися». Хто ж переконав село, що саме вони винні? Чаклун (з-поміж європейських мов найточніше окреслює цю суспільну функцію англійська: *witch-doctor*) із сусіднього селища О. на ім'я Кобате.

На допит викликали Малікі К. . Хто йому сказав, що ці жінки вбили його дитину? *Witch-doctor* із села Г. на ім'я Сіліп, котрий тоді гостював у Кобате.

– Я пішов до нього в О. і сказав йому, що, оскільки зникла моя дочка, то я хочу знати, як це сталося. Сіліп мені сказав, що, мабуть, дитину викрали відьми, і що він згоден викрити цих відьом. Він назвав їх не відразу, а через кілька годин. Він сказав мені, що Амінату викрала моя сестра Сокона. Разом із ним ми пішли до Г. Там на сільський майдан скликали всіх мешканців. Сіліп показав на Сокону і сказав їй, що то вона викрала дити-

ну. Сокона негайно зізналася й додала, що була не сама, і що Футумата допомогла їй вбити та з'їсти дитину.

Викликали Сіліпа і спитали, чому він заявив батькові дитини, що зникнення Амінати є справою рук відьом.

– Я йому це сказав, бо таке зникнення може бути лише справою рук відьом.

– Звідки він про це дізнався?

– Завдяки таємним діям, які я вчинив і про які не можу розповісти. Якщо я про них розповім, то помру.

Чаклуна Кобате не знайшли. Сіліп зізнався, що Кобате також брав участь у зборах на майдані в селі І.

Коли Сокону запитали, як вона поводитися, коли *witch-doctor* вказав на неї, та відповіла:

– Я не намагалася протестувати, бо то була би марна справа. Якщо чаклун каже, то всі йому вірять, а оскільки він сказав, що я винна, то я мусила вважати, що я винна.

– Але ж, Соконо, ви знаєте, що Футумата не вбивала і не їла Амінату.

– Справді, ми Амінату не вбивали і не їли, і Малікі це добре знає.

– Як то знає?

– Бо він знає, від чого померла його дочка.

– А від чого вона померла?

– Вона була хвора. Вона померла, і її не вбили, і не з'їли. Сам Малікі поховав її в землі.

Урядник, котрий провадив розслідування, звертається до Малікі.

– Сокона каже, що ваша донька не лише не зникла, але Ви самі поховали її, після смерті. Чи це правда?

– Так, вона померла, але тому, що Сокона і Футумата її вбили і з'їли.

– Ви були присутні в момент її смерті?

– Так.

– Тобто її не вбили?

– Вбили.

– І її не з'їли?

– З'їли.

– Ви самі її поховали?

– Так.

– Проведіть нас до місця, де ви поховали Амінату.

Чинovníк, перекладач, вартові та натовп селян вирушили слідом за Малікі. Почали копати і знайшли цілий кістяк дитини. Чи Малікі впізнає в ньому кістяк своєї дочки?

– Так, впізнаю. Я сам ховав тут мою дочку.

На запитання, чому він доніс на свою сестру, Малікі відповів, що дві жінки вбили і з'їли Амінату, але вчинили це по-вільдмачому, а в дійсності все виглядало так, наче вони її не вбивали і не їли.

Поставмося з повагою до цієї особливої логіки, згідно з якою дитину вбили, проте водночас вона померла власною смертю, її

банально поховали, а водночас з'їли. Це логіка, в якій принцип суперечності має зовсім іншу функцію, ніж у розвиненіших цивілізаціях. Повага з нашого боку буде виправданою: так зване примітивне суспільство існує сотні тисяч років, і в порівнянні з ним наші часи, зафіксовані в історичних хроніках, є краплею в морі.

«Примітивна ментальність» шукає пояснення явищ. Ці її зусилля належать до того ж гатунку, що й зусилля Пастера, який відкриває в бактеріях причину хвороб, чи Бора, який вивчає структуру атома. Мета однакова: пізнання світу. Не володіючи наукою та технікою, первісна людина вдається до магії. Наприклад, смерть їй незрозуміла – хіба що вона є наслідком старіння або заподіяна іншою людиною чи дикими тваринами. Кожна смерть мусить мати причину: ми також не обмежуємося констатацією, що хтось захворів і помер «природною» смертю, а шукаємо причин у бактеріях, вірусах або ж вадах функціонування серцевого м'яза. Для «примітивної ментальності» смерть, що менш вона сподівана, то ймовірніше мусить бути результатом дій інших людей, тобто чарів. У такий спосіб постає подвійна реальність. В одній реальності малá Аміната хворіє, помирає, а батько її ховає. Проте ці, відчутні на дотик, факти є лише оманливою оболонкою. Існує інша реальність, сконструйована, і саме вона містить ключ до «зникнення» дитини: дві жінки вкрали, вбили і з'їли Амінату, користуючись такими палицею та казаном, які не можна продемонструвати.

Громада переслідує зловмисниць. Елемент суб'єктивної провини, тобто свідомого наміру з їхнього боку, не має для селян жодного значення. Нічого дивного: «суб'єктивізація» вини в карному праві є відносно свіжим надбанням, доля якого й надалі непевна. Віками покарання призначали за принципом відплати, – і коли вже судові процеси провадили також проти тварин, то, якщо не рахувати чималої дози антропоморфізації, здебіль-

шого тому, що, приміром, бик, який убив когось на пасовиську, був винен уже на підставі самого вчинку: пролита кров вимагала поражунку. Леві-Брюль, коментуючи поведінку Сокони на процесі, припускає, що вона, зізнаючись, справді вірила у свою злочинність. «Те, що вона раніше не усвідомлювала, що є відьмою, нічого не доводить. Зародок зла, який становить основу відьомства, часто перебуває в комусь без його відома. Він виявляє своє існування лише завдяки шкідницьким учинкам, за які несе відповідальність».

Індивід у цивілізації, прикладом якої є село Г., цілковито належить спільноті, розчиняється в ній і підпорядковується їй беззастережно. Чаклуни Сіліп і Кобате відкрили мешканцям села істину. Ніхто не зміг би засумніватися в цій істині, бо її об'явили таємні закляття, проказані людьми, покликання котрих полягає в тому, щоб знати. Не сумнівалася в ній і Сокона: «Оскільки він сказав, що я винна, то я мусила вважати, що я винна». Звісно ж, можна замислитися, якою мірою цей доступ до прихованої істини є для чарівників засобом контролю. Зауваживши, наприклад, що якийсь чоловік чи якась жінка не дотримуються звичаїв, обов'язкових для всіх членів спільноти, вони легко можуть звинуватити норовливих у чаклунстві. І в цьому є вияв певної послідовності. Виокремлення у громаді, інакшість можуть виявитися лише зовнішніми ознаками, через які дається взнаки той зародок зла, що напевне провадить до вбивств – скоєних по-особливому, без видимих знарядь.

Я розповів про процес 1929 року, цілком усвідомлюючи, що занадто далекосяжні аналогії є найпоширенішим джерелом помилок. Утім, деякі риси «примітивної ментальності» потужно проявляються у «цивілізованих» людей ХХ століття. Не в науці й техніці. Відомо, що світ уникає наших спроб окреслити його, і,

намагаючись пізнати дійсність, ми її конструємо, підставляючи оту раціоналізовану (або ж математичну) версію на місце голої та неупорядкованої реальності. Попередивши про це, наука не схильна до необачних суджень. Але у сфері, в яку сьогодні занурений кожен, – у сфері суспільних і політичних явищ – усе відбувається по-іншому. Тут не просто співіснують дві реальності, але часто навіть не можна вголос сказати про те, що одна з них є лише спробою інтерпретації (зовсім, як у селі Г.).

Багато хто з читачів газет, стежачи за процесом у Празі (зауважмо, що новини надходили винятково з офіційних чеських джерел), запитували себе, як ставляться до цієї справи ті, хто зобов'язаний вірити, тобто члени комуністичних партій різних країн. Якщо вони вважають обвинувальний акт збіркою фантастичних нісенітниць, то мусять визнати, що боротьба за владу, яка спричиняється до застосування подібних засобів, за своєю дикістю перевершує будь-які попередні змагання за економічні блага, які тільки знає історія. Що підриває доктрину. Якщо ж, навпаки, вони вірять, буцім прокурор каже правду, то яким потворним мав би їм здаватися той факт, що старі комуністи, перебуваючи при владі та маючи змогу втілити мрію свого життя, здавна були зрадниками й ворожими агентами. Що спонукає до висновку: що вище хтось перебуває в ієрархії і що ширший у нього доступ до інформації, то більшим антисталіністом він є.

Проте, чи не міститься, бува, розв'язка деінде? Може, Сланський із товаришами були винні, але винні в іншому сенсі? Малікі вірив чаклунові, попри те, що сам поховав свою дочку. Можливо, слухняний член партії так само мусить вірити прокуророві, не забуваючи ні на мить, що немає і бути не може реальних палиці та казана?

Ці кружні шляхи мислення не виглядатимуть такими дивними, якщо збагнути, наскільки значним є тиск того, що називають пропагандою, – і що, властиво, пропагандою вже не є, бо

від тієї миті, коли будь-яке друковане і мовлене слово, видовища, малярство тощо слугують одній меті, зникає поділ на «істинну» і «пропаганду». Сягаючи глибше, легко зауважити солідну основу, на яку спирається ця клініка вдалих процедур. Усі ті, хто бодай трохи знайомі з проблематикою «соціалістичного реалізму», належно оцінюють значущість книжки Леніна, спрямованої проти емпіріокритиків. Бо ж, попри гримасування тих чи інших інтелектуалів, існує «революційна єдність теорії та практики», і хоч-не-хоч, а тут усе закінчується теорією пізнання. Великий парадокс полягає в тому, що філософія, яка прагне перекреслити філософію в ім'я сцієнтизму, в результаті зумовлює повернення до магії. Врахуймо, однак, що це неминуче. Теоретики, які заповнили сторінки «Вопросов философии», суворо дотримуються того різновиду монізму, який заперечує прірву між суб'єктом і об'єктом. Те, що суб'єкт (тобто людський інтелект) пізнає в об'єкті (тобто в навколишньому світі), є, на їхнє переконання, вірогідним відбитком, як на фотокліше.

Без необхідних поправок теорія втратила би політичний сенс. Прірву між суб'єктом і об'єктом подолано, але тільки для тих, у кого інтелект працює в гармонії з духом історії (*Weltgeist*). Іншими словами, тільки для передового класу, на місце якого в рівнянні підставлено партію, а на її місце, відтак, всеросійську партію, а на її місце, своєю чергою, – вождя. Вірогідне відтворення дійсності є привілеєм і силою партії. Вона, і лише вона, володіє інструментом, який точно вловлює дійсність. Інтелект, який забажає пізнати світ «самостійно», завжди стане жертвою самоомани. Навіть якщо це інтелект пролетаря: авторитет є втіленням класової свідомості, яка в індивіді виявляється несповна, недосконало.

Аж ось наслідки. Якій реальності слід більше довіряти? Тій, що атакує наші відчуття, яка нас звідусіль оточує, і в якій наявний, наприклад, постійний страх перед арештом, – або моги-

ла малої Амінати? Чи тій іншій, упорядкованій, яка роз'яснює наші дні світлом знання? Першій, – скажуть багато людей на Заході. Другій, – скажуть зациклені на своїй візії теоретики зі Сходу. Другій, бо вона слушно виловлює найістотніші риси з хаосу першої, що звільняє нас від оманливих уявлень, у неволю до яких нас штовхає наша недалекоглядність.

У тій цілісності погляду, не скаламученого «гіршою» реальністю, полягає таємниця успіху різних форм сучасної магії. Напевне, саме в цьому полягає секрет внутрішньої логіки процесів на зразок празького.

Сланський із товаришами винні, оскільки їх вирішили ліквідувати. Якщо їх вирішено ліквідувати, то це означає, що вони були шкідниками, тобто їхнє існування було певною перешкодою для Кремля, або ж партії, яка володіє абсолютною («науковою») істиною. Хто входить у конфлікт із партією, той потрапляє у конфлікт із істиною. Не важливо, які злочини він вчинив: усі вони закладені в одному найбільшому, з якого виростають, наче листя зі стебла. Істотним є лише «зародок зла». Злочин показаний у розгортанні, в русі, як такий, що не лише міг, а й мусив бути. Що з того, що обвинувачені були, з точки зору цього гіршого, приземленого спостереження, не винні. На їхньому прикладі слід показати всю дорогу, якою мусить пройти той, хто викликав підозру, – бодай би він і не здужав іще цю дорогу подолати. Слід також зазначити, що тієї миті, коли лінія змінюється, хтось залишається відповідальним за попередню лінію (*ex post*) – так само, як хтось несе відповідальність за економічні труднощі. Прокурор переймається лише тим, щоб згущувати барви, на місці ледь помітних обрисів («зародків зла») він наносить міцні, рішучі штрихи.

Вина має суто об'єктивний характер. Коли прокурор запитав міністра закордонних справ Клементіса, чи працював він також для французької розвідки, той відповів, що не пригадує, проте

негайно додав, що, оскільки прокурор його в цьому запевняє, то це мусить бути істинним. Уже сам цей приклад демонструє, про що йдеться. Основний закид, – буцім звинувачені «прагнули до відновлення в республіці капіталізму», – анітрохи не означає, що вони свідомо цього прагнули. «Об'єктивно» їхня діяльність мала саме таку спрямованість, подібно до того, як Клементіс міг, навіть сам того не усвідомлюючи, працювати на французьку розвідку. Тут ми опиняємося посеред кошмару сипучих пісків. Будь-який мінімум індивідуальної безпеки зникає тієї миті, коли її відповідальність було цілком відокремлено від її намірів. Кожен перебуває у небезпеці, бо вже завтра може виявитися, що за те, що він робив за велінням серця, його спіткає кара. Пробудження усвідомлення загрози (від якого боронить, хоча й дуже непевним чином, тільки сліпа покора) є ймовірною метою таких процесів.

Варто подумати про суто тактичні, зумовлені моментом, цілі процесу у Празі, а передовсім про його антисемітське забарвлення. Паризька щоденна газета *Le Monde* опублікувала з цього приводу статтю «Антисіонізм не є антисемітизмом». Шкода, що така турбота про добре ім'я прокурора (і генерального прокурора) не витримує критики. Расистський антисемітизм був лише короточасним спалахом однієї з псевдонаукових доктрин, а тим часом євреї століттями зазнавали переслідувань аж ніяк не через якусь там містичну приналежність до «раси». Їх винищували як «чужих», інших за релігією та звичаями. Ніхто не наполягатиме, що празький процес (і вся політика знищення в Росії єврейських видань і письменників) сягають теорії «раси». Тут стане в пригоді значно досконаліша й еластичніша теорія суспільного детермінізму. До пролетаріату належить мінімальний відсоток євреїв, уцілілих у Центральній та Східній Європі. Тому

легко вивести рівняння євреїв = *bourgeois*, тобто, за визначенням, сіоніст. «Об'єктивний» сіоніст – незалежно від його особистих поглядів. Зрештою, привід не має значення. Істотним є, по-перше, те, що євреї мають родинні та сентиментальні зв'язки із закордоном; по-друге, що їх залишилося мало. Якби мільйони їх не загинули від рук гітлерівців, центр ваги був би іншим, – тоді варто було би грати цією картою, як варто грати (чи намагатися грати) католицькою картою. Та оскільки їх мало, а найбільші їхні громади зосереджені в Ізраїлі та в Америці, шкура не варта вичинки. Натомість офіційні звіти про процес у Празі стали бальзамом на душу для арабів і німців, що значно корисніше, та й для внутрішніх потреб процес також придався.

Теоретично все гаразд. Євреї в Центральній та Східній Європі можуть собі жити та обіймати посади в урядових установах за умови, що вони перестануть бути євреями, що не будуть постійно нагадувати про своє трагічне минуле, натомість гучно заявлятимуть про свою ненависть до Ізраїлю. Здавалося б, якщо питання їхньої цілковитої асиміляції вирішиться уже невдовзі, то немає причин нагадувати про їхнє походження, вживаючи образливих слів про «сарану», – як це чинив прокурор у Празі. Оскільки відомо, що антисемітські кампанії розвиваються зазвичай від малого камінця до нестримної лавини, зрозуміла реакція, яку цей факт викликав на Заході. Він бо демонструє, що навіть палко наголошуване прагнення до ідеологічної асиміляції не завжди може допомогти. Звинувачений у сіонізмі Сланський був запеклим антисіоністом. На великому вічі, скликаному єврейськими організаціями в Парижі з приводу процесу, промовці заявили, що Сланський, з точки зору євреїв, є злочинцем, і як злочинця його би судили, якби він опинився в Ізраїлі; бо він завадив еміграції тисяч євреїв, а ще тисячі з його вини опинилися у в'язниці. (Щоправда, тоді б він не загинув на шибениці, бо в Ізраїлі немає смертної кари). Як бачимо, якщо модерний *witch-doctor* може вказати пальцем на осіб, котрі так чи інакше відріз-

няються від решти спільноти, – це дуже добре, бо їхні лиховісні практики тоді здаються правдоподібнішими.

«Механізм історії має свої приховані пружини». Промовиста міна, піднятий угору палець, усміх втаємниченого, – то, мабуть, найтиповіша постава людських мас у цивілізації ХХ століття. Апеляція до подібних хитрощів є найпевнішим засобом здобуття прихильників. Як і для мешканців африканського села, пояснення явищ за допомогою зонда чи мікроскопа є занадто пласким, воно не дає достатнього простору для польоту фантазії. Історія стає зрозумілою, лише якщо її можна звести до діяльності кількох виразних, персоніфікованих сил. Єзуїти, масонство, змова євреїв, котрі прагнуть влади над світом, мафії, агентури – все це у належний момент «з'ясовує» таємничі причини подій⁴.

Празький процес – не перше, і, напевне, не останнє магічне видовище, яке нам судилося побачити. Не випадково, що ці видовища набувають найбільшої досконалості в країнах, опанованих сталінізмом, бо він триває і міцнішає завдяки особливій автономії виведених на папері зразків. Для мешканців села Г. інша реальність – та, в якій Сокона і Футумата вбили дитину, – є цілком повноцінною; їм чуже усвідомлення меж і ступенів знання. Той момент, коли на значній частині земної кулі заборонено досліджувати ступені пізнання, тобто досягнуто абсолютизації знання, став моментом, коли суспільно-економічна теорія зажила своїм власним життям. Постала нова мова, а в тій мові $A \in A$ і водночас тим A не є.

Kultura, січень 1953 р.

Переклала Олена Коваленко

ПРИМІТКИ

¹ Рудольф Сланський (Rudolf Slánský, автентичне прізвище Зальцман, 1901-1952) – чехословацький комуністичний діяч, у 1945-51 роках генеральний секретар ЦК КПЧ. Був заарештований під час партійних чисток, зізнався у сфабрикованих проти нього звинуваченнях, начебто був сіоністським агентом і шпигував на користь Заходу. В листопаді 1952 року разом із тринадцятьма іншими комуністичними діячами був підсудним у показовому процесі, разом із іншими одинадцятьма засуджений до смертної кари і страчений. Реабілітований посмертно.

² Владімір Клементіс (Vladimir Clementis, 1902-1952) – один із засуджених і страчених, у 1948-1950 роках міністр закордонних справ уряду Чехословаччини. Реабілітований посмертно.

³ Люсьєн Леві-Брюль (Lucien Lévy-Bruhl, 1857-1939) – французький філософ і антрополог, автор праць, присвячених первісним суспільствам і мисленню їх членів (у т. ч. *La mentalité primitive*, 1922), яке має – на його думку – дологічний і містичний характер та не підлягає принципам суперечності.

⁴ Спрощення, які містить ця стаття, виправдані, адже я намагався представити офіційну доктрину, засновану саме на спрощеннях. – *Прим. Ч. Мілоша.*

ПРО ЦЕНЗУРУ

«Учителька, котра навчала за експериментальною програмою, розповіла їй [комісії], як складно було пояснити дітям, що таке ерекція, і що для цього вона принесла на заняття двох кроликів.

Коли нарешті у кролика почалася ерекція, вчителька попросила дітей, щоб ті підійшли та звернули увагу, яким великим тоді стає scrotum¹ кролика. Деякі діти підбігли, інші залишилися сидіти за партами, ще хтось навіть закривав собі обличчя.

У цей момент місис Вініана закрила обличчя руками, щоб показати цей жест комісії».

Уривок із дискусії про уроки статевої просвіти
у школах Сан-Франциско, *San Francisco Chronicle*,
11.IX.1968

Слово «цензура» одразу викликає ворожу реакцію, бо традиційно воно означає намагання церковної або світської влади обмежити свободу. У самій природі західної технічної цивілізації закладено суперечність із цензурою, адже остання ґрунтується на авторитеті, котрий вирішує, що слід дозволити, а що – забронити. Тимчасом, усі пригоди відкриттів і винаходів почалися з бунту проти авторитету. Кожен підручник наводить достатньо прикладів, як цензорів брали на глум, починаючи від гонителів Галілея і закінчуючи суддями, котрі веліли конфісковувати за аморальність літературні твори, до того ж власне ті, що згодом увійшли до класичного канону як обов'язкові для читання у школі. Проте, хоча парламентські системи гарантували свободу

наукових досліджень і право виголошувати політичні ересі, в нашому столітті й надалі тривали спроби зберегти поняття злочину проти того, що зветься публічною мораллю. Як ми сьогодні бачимо, ці спроби були приречені на поразку, зумовлену дедалі більшим зняковінням цензорів, оголошених дурнями та реакціонерами. Значну роль відіграла також занепокоєність Церков, ладних поступитися, аби лише зберегти у громадській думці свій новий образ освічених і прогресивних інституцій. Фортеця т.зв. публічної моралі впала тієї миті, коли з'явилася ще одна тріщина в мурі: загальна згода на недоторканність мистецького твору, тобто теза, буцім дозволено показувати будь-що – у словах, просторових формах, лініях і кольорах, якщо мета є «мистецькою». Ще двадцять років тому твори Генрі Міллера² були в Америці заборонені. Нині їх можна придбати в *paperbacks*³, і лишень одного цього прикладу вистачить, щоб проілюструвати загальну зміну.

Цензура, або її брак, здається, засновані на принциповому виборі, причому дуже непросто уявити, якої саме межі сягнуть висновки з обраної постави. Якщо свободу індивіда слід у певних випадках обмежити задля блага спільноти, то дуже значне благо виправдає дуже значні обмеження, а це означатиме велику владу в руках у тих, кому вирішувати, що саме для цієї спільноти є добрим, а що – поганим. Однак, якщо нікому не надати такого привілею, тоді важко заперечити, що кожен матиме право проголошувати власну філософію, бодай навіть вона з якихось засадничих і глибоких причин закликала до вбивства й людожерства.

1934 року сюрреалісти видали в Парижі збірку віршів⁴ на честь малолітньої злочинниці Віолетти Нозьєр, котру за отруєння обох батьків засудили до ув'язнення у виправному домі. Сюрреалісти, поєднуючи до купи Фройда й Маркса, мріяли про революцію, яка ліквідує приватну власність купно з буржуаз-

ною мораллю, і перетворить усіх людей на поетів, тобто стенографістів власної підсвідомості. Віолеттині батьки – то буржуа, вони терзали її, вимагали бути слухняною, забороняли ночувати не вдома тощо. Вона отруїла їх і тим довела, що її норми – це норми майбутнього вільного суспільства. Револьюційний вчинок. Хоча у віршах, які славили цей вчинок, можна побачити своєрідне відображення колективної огиди до самих себе, досить поширеної у Франції 30-х років, збірка вийшла невеликим накладом, і її вплив обмежився, мабуть, колами мистецької богеми. Ця збірка програла в конкуренції з іншою європейською книжкою, виданою трохи раніше, проте дуже популярною серед мільйонів. Ота інша книжка також рекомендувала, як нам краще облаштувати суспільство, і називалася «Моя боротьба»⁵.

Зрештою, Франція зберегла законодавство, спрямоване проти деяких вчинків, які нехтують пристойністю, звідси й судові процеси над видавничими фірмами, що спеціалізуються на порнографії. Однак ніхто не турбував тих видавців, які друкували порнографічні книжки англійською, а потім перевозили їх контрабандою до Англії, Канади, Сполучених Штатів. Іще зовсім недавно, десять років тому, я читав «Спогади Фанні Гіл»⁶ в єдино доступному тоді паризькому виданні. Сьогодні цей, так би мовити, класичний порнографічний роман, приправлений усіма принадами стилю XVIII століття, в Америці можна купити повсюди в *paperback*. Я не наважуся стверджувати, що так сталося, бо його визнали «твором мистецтва», чи тому, що увесь поділ цілей на т.зв. мистецькі й немистецькі став абсолютно розмитим. Джон Клеланд, котрий написав цей роман, щоб заробити, а потім намагався спокутувати молодечий гріх, пишучи святобліві трактати, мабуть, отетерів би, якби почув, що колись його витівку поставлять в один ряд із рапсодами Гомера. Мета книжки чітко окреслена: вона в якомога принагіднішому світлі показує, як займатися сексом, і, либонь, цей роман може збудити збуджених коханців чи мляве подружжя. До того ж, проми-

нулі роки надали цьому романові Клеланда ледь не буколічних рис. Його читають із ностальгією з огляду на відверто штучний реалізм та утвердження простих задоволень, що ними розкошували без ненависті до світу.

У *paperbacks* продають також твори маркіза де Сада⁷, разом із його «Філософією в будуарі», і що мене в тому зацікавило, – то це мій рефлексивний спротив. Припускаю дві причини. Або мій розум, вихований на католицизмі, марксизмі, чи просто на історичних судах Європи, є дещо тоталітарним і мовчки погоджується з тим, що слід контролювати ту духовну страву, яку споживають «маси», тобто узурпує знання про те, що для них корисне, а що – ні. Або ж, унаслідок дистанціювання від посполитих звичаїв довкола мене, я наважуюся вбачати проблему там, де інші не хочуть її побачити, бо вона незручна. «Філософія в будуарі» є, мабуть, найбільш нескромним літературним твором серед усіх будь-коли написаних, і не тому, що в ньому зображено гроно аристократів, котрі гуртом куштують усі можливі статеві позиції, з виразним уподобанням до содомії. Діалогічна форма надає цьому опусові характеру пародії, опери-буфф⁸, і спершу читаєш його з усмішкою, яка, чесно кажучи, невдовзі поступається місцем нудзі, бо повторені скількись там разів описи еротичного запалу стають монотонними. Проте де Сад також пропонує нову мораль, і в цьому виявляється попередником сюрреалістів, котрі публікують вірші на честь отруйниці Віолетти Нозьєр. Божі та людські закони вигадали для того, щоб позбавити індивіда його вроджених привілеїв. Звільняючися від брехні й лицемірства, досконалий лібертин єдиною мірою добра і зла обирає власну насолоду. Не можна, однак, успішно підважити божі та людські закони, не атакувавши їх основ, щодо яких погоджуються, не замислюючись, усі. Навіть найсміливіший філософ не наважується перетнути певну межу. Доказом відмови від абсолютно штучних заповідей, які нас марно спутують, є лише готовність до вбивства заради власного задоволен-

ня. «Філософія в будуарі» – це трактат про вбивство. Шістнадцятилітню Ежені втаємничують поступово: спочатку сексуально, а згодом, коли вона наважиться порушити засвоєні вдома заборони, то вже охоче слухає «вищі» науки. Вона дізнається, що можна вбивати. Однак, на думку загалу, існує щось гірше, ніж убивство людини, тому Ежені складає іспит інакше: зізнається, що ненавидить свою маму-священницю і радо приєднається до плану її покарання. Вона спостерігає, плескаючи в долоні, як її матір заманюють до *château*⁹ і гвалтують, не лише, щоб принизити, а й щоб заразити сифілісом.

Доля маркіза де Сада показує, що прихильна до певного морального кодексу громадська думка неохоче сприймала такі філософські пропозиції та виявляла у боротьбі з ними чималу впевненість у собі. Друкування витворів на кшталт «Філософії в будуарі» для масового вжитку можна пояснити послабленням міри осуду, але, найбільш імовірно, вирішальним тут став інший чинник: за аксіому мовчки прийняли тезу, що вплив писаного слова на інституції та мораль є мізерним, або й узагалі відсутній.

Усе, що я досі написав про цензуру, здається мені абсолютно старосвітським, так само, як і ті установи, в яких держава платить значній кількості чиновників лише за те, що вони викреслюють олівцем цілі речення з роману, чи, коли треба, навіть правлять вірші поетів. Адже вкритий друкованими літерами папір треба вміти побачити в контексті всього, що нас оточує, тобто на тлі незбагненої для наших предків безлічі – людей, ідей, засобів передачі інформації, виготовлених за допомогою сучасних технологій товарів, які лише частково використовують, і одразу ж виносять на смітник. Маркіз де Сад був цілковитим революціонером, найбільш радикальним з усіх радикалів. Він серйозно ставився до своїх філософських починань. Однак його книжки, як і книжки загалом, виконують зараз іншу функцію,

ніж колись. Вони є експонатами величезного, безупинно поповнюваного музею, де твори мистецтва всіх цивілізацій і епох, кодекси, біблії та корани стоять поруч у синкретичному гармидері. Найбільш крайні рекомендації паралізують одна одну, нейтралізують себе навзаєм, негайно перетворюючись на т.зв. культуру. Технічний апарат, що витворює мову, – усну, писану та візуальну, перехоплює та засвоює для власного вжитку кожен бунт, зокрема й бунт проти самого себе. Програми анархістів і обіцянки кінця світу, заклики до політичних убивств, заохочення тікати до лісу і в гори, щоб там зануритися в медитацію, проголошення ліг, учасники яких збираються голими й «пізнають власне єство», пропаганда наркотиків, гімни на честь тоталітарних устроїв є рівноправними та задовольняють ринкові потреби. Апокаліптична або революційна приправа пожвавлює ринок, а якби її забракло, то слід було б її винайти з комерційною метою.

Цензура як заборона втрачає сенс існування там, де відчутне на дотик, матеріальне має стійкий імунітет до будь-чого «удава-ного», до мови, яка складається з понять і символів. Відчутне на дотик, матеріальне обходиться без ідей, їх заступила всюдисуща потреба. Людина як об'єкт економіки поводить певним чином не тому, що в її голові виникають філософські узагальнення, а тому, що вона мусить задовольнити свої потреби, і зробити це вона може, лише підкоряючись законам, незалежним від її волі. Принаймні, так виглядає прихований засновок, що дозволяє радше поблажливо, ніж ворожо ставитися до культури, до музею, як до чогось такого, що «насичує інтелектуальну цікавість», або прикрашає суворе життя. Цей засновок трохи сумнівний, бо засоби масової інформації, тобто мова, є двигуном економіки, постійно формуючи за допомогою реклами нові потреби. Крім того, ми не знаємо напевне, чи замкнуті в культурній резервації задуми неодмінно захочуть залишитися там назавжди.

Яскравість маркіза де Сада, спутаного по руках і ногах титулом літературного класика та стилем давно минулої доби, щодня послаблюють усе нові суперники. Секс і насильство у нього доволі умовні, недостатньо фотографічні. Барвистий рій, штурмуючи байдужість загалу, лише іноді може вирватися з тенет і набути розголосу. Преміями нагороджують за стислість, виразність, бруталність вислову та спрощення думки до такої міри, щоб її можна було висловити без надто заплутаних розумувань, апелюючи винятково до відчутних на доторк «фактів». Ці вимоги цілком протилежні до тих, які чинні в системах, що нехтують ринком, де мова стає лабіринтом мінливих значень, де «факти» цензура цідить скромно, натомість багато зусиль витрачають на їх інтерпретацію. Мова натуралістичного, майже клінічного опису, схоже, доволі ефективна в боротьбі за увагу та гроші, натомість інтерпретація лишається вбудованою в самий монтаж, прихованою, тобто добір явищ представляють як найбільш істинну реальність. Добір мусить сприяти усьому найгаласливішому, тобто секс і насильство висуваються на перший план. Зрештою, слово конкурує з рухомою і нерухомою фотографією, яка перемагає у змаганні за виразність і, своєю чергою, підлягає вимогам великого аукціону.

Від наших очей нічого не приховують. Сцени, які нещодавно можна було знайти лише на сторінках Клевланда або де Сада, тепер переді мною, на екрані. Страждання, яких одні люди завдають іншим, убивства, масові мордування, війни тепер оглядають, сидячи вдома (перед кольоровим телевізором). Чи глядач співчуває вбивці, чи вбитому, – немає значення: дивиться. Неважливо також, чи автор, режисер, фотограф прагнуть заохотити, чи застерегти, бо ж використовують ті самі засоби. Прикладом такої амбівалентності впливу можна назвати фільм «Бонні та Клайд»¹⁰. Історія гангстерської пари показана в ньому як «реальна історія», з натуралістичною докладністю. А вона, як колись казали, аж ніяк не виключає тенденції. Картина містечок

американського Середнього Заходу в 1930-х роках, яку бачить глядач, невітшна: жахлива духовна пустка, нищість життя, зведеного до заробітчанської метушні, яка залишає особам із багатшою фантазією лише один вихід – гангстерство, цей героїчний епос розтоптаних душ. Такою тоді була, мабуть, уся Америка, хоча, можна запідозрити, що тут відбулася транспозиція нинішнього на вчорашнє. Бо власне так бачить сучасні провінційні містечка освічений американець молодшого покоління: як безглуздя карликового, нікчемного буття, тому й тікає звідти куди-небудь, хай навіть до Голівуду. Фільм «Бонні та Клайд», усупереч правді про реальних Бонні та Клайда, як здається, набагато прозаїчніших бандитів, розповідає про вбогих людей, позбавлених спадку людяності, котрі лише пострілами можуть повернути собі гідність, своє право на надію. Статєва імпотенція героя має, зрозуміло, символічний смисл, вона означає його внутрішню незгоду з нестатками, із засадничою безнадією. А отже, соціально критичний фільм відрізняється від подібних фільмів, знятих до Другої світової війни, наприклад, від «Грон гніву»¹¹, тим, що в останньому наголошували на кривді, матеріальних злиднях, тут же, відповідно до іншої інтелектуальної моди, – на відчуженні, на духовному вбозтві. Втім, не менш, а, можливо, навіть більш істотними є шматки кривавого (кольорового) м'яса в агонії, тобто все те, чого камера не насмілилась би показати кілька десятиріч тому. Оминемо виховний момент. Для студентів у Берклі «Бонні та Клайд» був видовищем, яке будило жалість і жах, спрямованим проти насильства, опосередковано – проти війни у В'єтнамі. Мабуть, багато глядачів убачали у ньому й інші спонуки, смакуючи поезію бунту та влучної стрілянини з пістолета. Річ у тім, що ні ті, ні інші вже не зможуть зітерти з пам'яті епізодів із кривавим м'ясом.

Наша уява вмщує більше, ніж уява попередніх поколінь. Жахиття було тоді, як і сьогодні, частиною існування, але все було влаштовано таким чином, аби на щодень прикривати його засло-

ною. Навіть у найбільш зловісних державах, наприклад, у Британії часів індустріалізації, яка надихнула гнівом Карла Маркса, існували царини доброти й тиші. У Росії сибірська каторга залишалася незрозумілою загрозою, навіть Достоєвський у своїх «Записках із мертвого дому» багато оминув у розповіді. Повідомлення про злидні селян сприймали як вісті з якоїсь екзотичної країни. Облави на негрів в Африці, перевезення рабів, напевно, докучали свідомості європейців, але, знову ж таки, не надміру, бо все це діялося далеко, і вони не бачили тортур на власні очі. На війні вбивали, проте ніхто цього не знімав на камеру. Людство поділялося на тих, хто говорить, але знає чи хоче знати небагато, і тих, хто багато знає, але мовчить.

Усі алькови та всі поля битв! Буддисти, які спалювали себе на знак протесту проти війни, помирили на більшій арені, ніж будь-яка арена стародавнього Риму. У В'єтнамі також уперше стріляли у ворога та вмирили перед кінокамерою. Можливо, схильні себе шкодувати європейці, в пам'яті котрих збереглися неймовірні видовища, почувися пограбованими, адже знання про певні похмурі особливості людської природи вже не були справою лише безпосередніх учасників подій. Хіба ми не бачили, попиваючи пиво, як начальник поліції Сайгона вбивав військовополоненого офіцера-в'єтконгівця, стріляючи йому в скроню? Чи ми не бачили, як застрелений Рубі Освальд хапався за живіт? Чи ми не бачили дітей, обпечених напалмом? І падаючого Роберта Кеннеді за мить після пострілів Сирхана¹²?

Багато років тому, коли одразу по війні я вперше опинився в Америці, то мав розмову про негритянські гето з одним відомим письменником, безсумнівним гуманістом. Я почув від нього, що, попри все, справи, однак, ідуть на краще. Після тієї розмови я ще довго дивувався: чому я почув це від того, чий твори, перекладені різними мовами, то ніби античні трагедії, розказані прозою? Отже, і він мусив турбуватися, щоб усувати правду зі

свідомості, так само, як відомі мені численні європейці, котрі не хотіли й знати про в'язниці та концентраційні табори, бо це послаблювало б їхню віру у власну партію або вождя? Сьогодні м'яким лібералам гатунку цього письменника не набагато легше, оскільки пекельна аура гето і бараків для сільськогосподарських робітників видобувається з телевізора й немовби осідає отруйною мрякою на меблях у *living room*¹³.

Було б наївно забувати про страшну вбогість поточних новин і про діяльність різноманітних видів прихованої, а часто й очевидної, цензури. Проте це вияв убозтва інтерпретації, а не «фактів», які що яскравіші, то їх вигідніше можна продати. І ось тепер наша уява мусить умістити біль, приниження, наругу, злидні, абсурдність вірувань і звичаїв на всій землі; думка, котра трохи лікує нас від тривоги, не зможе нічого попередити й опанувати, якщо на запитання «чому?» відповідають «тому що». Світ ударяє нас як утілений не-розум, як твір якогось гігантського божевільного мозку. Чи можливо прийняти весь цей вантаж і погодитися, що просто є так, як є, і крапка? Можливо, але тільки у стані тваринної медитації, жуючи жуйку, наче корова. Якщо ми здатні співчувати, але водночас безсилі щось змінити, то живемо в розпачливому роздратуванні. Очевидно, в цьому криється одна з причин зятягості, яку я назвав неоманіхейською.

Переклала Ірина Ковальчук

ПРИМІТКИ

¹ *Scrotum* (лат., анатомічний термін) – калитка.

² Генрі Валентайн Міллер (Henry Valentine Miller, 1890-1981) – американський письменник і маляр, автор двох автобіографічних трилогій: романів «Тропік Рака» (1934), «Тропік Козерога» (1939) і «Чорна весна» (1936), а від-

так «Сексус» (1949), «Плексус» (1953), «Нексус» (1960), низки інших прозових творів; твори Міллера сповнені сценами брутальної порнографії, які закріпили за ним репутацію скандального письменника, публікувалися переважно у Франції, у США лише після сексуальної революції та повної ліквідації цензури в 1965. Чеслав Мілош присвятив Генрі Міллеру есей «Генрі Міллер, або Дно» (*Odrodzenie*. – 1948. – № 39), розділ у книжці «Видіння над затокою Сан-Франциско» («*Widzenia nad Zatoką San Francisco*», 1969) та статтю в книжці «Абетка» («*Abecadło*»).

³ *Paperbacks* (англ.) – дослівно «паперові обкладинки»; книги у паперових обкладинках, виготовлені з використанням ошадних поліграфічних технологій та орієнтовані на масового споживача. Завдяки високим накладам ці книги порівняно дешеві, а завдяки маркетинговій стратегії, яка передбачає продаж їх не лише у книгарнях, а й місцях масового скупчення людей (торгових центрах, вокзалах, метро тощо) – надзвичайно доступні. Пейпербеки увійшли на масовий ринок завдяки ініціативі британського видавництва «Penguin Books» в 1935.

⁴ Збірник «*Violette Nozière*» («Віолетта Нозьєр») насправді був опублікований у 1933 накладом 2000 примірників. Серед його авторів були А. Бретон, Р. Шар, П. Елюар, М. Генрі, Е. Л. Т. Мезанс, К. Моро, Б. Пере, Г. Розе. Віолетта Нозьєр потайки від батьків займалася проституцією, втягнута хлопцем, якого нещасливо кохала. Родинний лікар повідомив батьків, що дівчинка хвора сифілісом, а коли ті спробували рятувати її, вона підсипала їм отрути; батько помер, мати врятувалася, підлітка судили, на суді вона обмовляла батька, що той гвалтував її у дитинстві, була засуджена до смертної кари на гільйотині, проте під тиском громадської думки покрання обмежили ув'язненням; звільнившись, В. Нозьєр вийшла заміж і мала п'ятеро дітей долі присвячений гучний фільм К. Шаброля «Віолетта» (1978), де роль убивці зіграла І. Юппе, відзначена за це як краща виконавиця жіночої ролі на Каннському фестивалі.

⁵ «*Mein Kampf*» [«Моя боротьба»], написана в 1925-1926 книга А. Гітлера, яка містить розширений виклад його расистської та нацистської доктрини, заборонена в багатьох країнах світу як екстремістський текст, який розпалює політичні пристрасті, вдаючись до вигадок і пересмикувань.

⁶ «Спогади Фанні Гіл» («*Memoirs of Fanny Hill*», повна назва «*Fanny Hill: Memoirs of a Woman of Pleasure*» [«Фанні Гіл: Спогади жінки для втіхи»], 1749) – роман Джона Клеганда (John Cleland, 1707-1789), британського письменника й філолога, за визначенням порнографічний, оскільки докладно описує життя і побут англійського борделю. Роман перекладений багатьма

мовами, поширюювався напівлегально, у США був заборонений до 1960-х років, проте саме американські текстологи реконструювали в 1963 первісний текст роману, рукопис якого втрачений.

⁷ Донасьєн Альфонс Франсуа де Сад (1740-1814) – французький письменник, автор творів, в яких шокуючі описи збоченої та сповненої жорстокості еротичної нестриманості переплітаються з роздумами філософського характеру. Де Сад значно вплинув на сюрреалістів і на таких письменників і філософів ХХ століття, як Ж. Батай, П. Клосовський або Ж. Лелі.

⁸ Опера-буффо – італійська комічна опера на побутовий сюжет.

⁹ *Château* (фр.) – палац.

¹⁰ «Бонні та Клайд» («Bonnie and Clyde») – відомий фільм Артура Пенна 1967 року виробництва, з Майклом Дж. Поллардом, Фей Данавей та Вореном Бітті, знятий на підставі реальної історії з 1932-1934.

¹¹ «Грона гніву» («Grapes of wrath») – екранізація відомого однойменного роману Джона Стейнбека. Фільм вийшов на екрани в 1940, режисер Джон Форд.

¹² Лі Гарві Освальд, засуджений за вбивство президента Джона Ф. Кеннеді, до виконання вироку був застрелений Джеком Рубі. Сенатора Роберта Ф. Кеннеді застрелив іммігрант-араб Сирхан Сирхан 5 червня 1968 року. Обидві події зафіксовані телекамерами.

¹³ *Living room* (англ.) – вітальня.

ВЗАЄМНІ ПОРАХУНКИ

Європа так дістала мене новизною своєї раптом зауваженої наступної фази, що від суперечливих почуттів, від гніву на її самовдоволену жадібність, від убоління з приводу дедалі більшої дистанції між її багатством і убогством слаборозвинених або загальмованих у розвитку країн, від огиди, а водночас любові та захоплення, залишилося тільки зізнатися в тому, що я нічого не розумію. Я в тому не виняток, бо всі мої західноєвропейські друзі також визнають, що нічого не розуміють. Здається, наче всі визначення, які ми засвоїли, луснувши, розсипаються, а прискорений час демонструє їхню старосвітськість. А що, коли Європа, жеручи, п'ючи, розмножуючись, виміщаючи свою брутальність на автостраді, вкотре являє собою не що інше, як людство, позаяк дезавуйовані будь-які ідеологічні алібі, і, бунтуючи проти неї, ми всього лише оприявнюємо той факт, що людство нам не імponує? Ми ставимо дату і бачимо, що все, що діється, слід назвати: двадцять років опісля. Ми протестуємо: ми не хочемо забувати. Але одразу ж на гадку спадає думка, що це пошуки ще одного алібі.

Чи можна, запитував я, спробувати з'ясувати, як ми це вміємо, із творів літератури, мистецтва, театру, кіно стан душі європейця, або, що, може, одне й те саме, сучасної людини? Якою мірою ці знаки та символи заслуговують на довіру? Я бачив Мадлен Рено¹, котра грала єдину роль у виставі-монолозі «Щасливі дні»² Бекета. Бекет, може, й не Есхіл, як стверджувала частина паризької преси, але в п'єсі йдеться про важливі речі. Через те, що часові людського життя тут відібрано будь-яку вартість, і час лише (лише – ось у чому річ!) рівний нищівній силі, яка занурює нас у смерть. Якщо так, то чи «театр абсурду» не є зво-

ротним боком європейської споживацької жадливості, аби лиш встигнути, перш ніж кожного (чи всю цивілізацію?) поглинуть сипучі піски смерті? І чи, бува, сягання нігілістичного дна не узгоджується якнайкраще з новим холодильником і новим авто? Адже, опустившись на дно, непомітно переходиш неначе на інший бік, сонце світить, біологія в нас діє, навіщо весь цей галас, урешті, ведеться цілком терпимо. І пригадалося мені «життя в тихому розпачі», яке, не знати навіщо, Торо³ спостерігав навколо себе в Новій Англії сорокових років минулого⁴ століття.

Але мені муляло щось інше. Плаваючи в морі поблизу мармурових скель італійського узбережжя в околицях Каррари, прогулюючись вулицями Флоренції, мандруючи осінніми винницями серед краєвидів Сан-Джиміньяно та Сієни, я шукав власну ідентичність, власну спорідненість із тим молодим чоловіком, котрий простував цими шляхами навіть не двадцять років, а чверть століття тому. І втомлива непрозорість нової Європи (бо ж оце мене гнітило, а не Джотто й Мазаччо) накладалася на мою власну непрозорість, змушуючи до якоїсь невловної для словесних формулювань очної ставки. Хто я? Якою мірою мої претензії до них, західних європейців, є повторенням того, що дошкуляло молодому прибульцеві з Польщі, котрому хотілося вперіщити пса, тож він одразу знаходив ту чи іншу ідеологічну ломаку? А якщо так, то я би мав не про сьогоднішній день просторікувати, а про вчорашній. І не тільки про себе вчорашнього. Коли ми дуже молоді, нам здається, що різні дивовижі трапляються лише з нами, і ми понуро розмірковуємо про винятковість нашої долі. Пізніше, на жаль, дедалі більше з того, що ми в нашій долі вважали суто нашим власним, відслоняє свою типовість і загальність. Так і я, рухаючись від запитання, ким я є, до запитання, ким я був, дедалі частіше зосереджувався на історії, географії тощо, які мене породили. Адже той молодий чоловік у Флоренції, Сієні, Асізі звідкись же ж узявся, з кимось розумівся, десь там, поза межами сучасної Західної Європи, складав іспити на атестат зрілості та навчався в якомусь університеті.

Я вже намагався колись отой міжвоєнний край розкусити і навіть описати, але мені це ніколи не вдавалося. Не зовсім реальний, як у драмах Словацького, які наче є, а насправді їх немає. Але не мені одному це не вдавалося. І що вже тут казати про двадцятиліття Польської Народної Республіки⁵, яке невдовзі заповнить гучномовці журналістськими церемоніями, якщо передумови та пояснення містяться деінде, в давно минулому двадцятилітті, ледь заторкнутому словами. Статистика, соціологічні зрізи, мемуари міністрів чи безробітних не надто придатні в нашій очній ставці з усім світом, вони не зачіпають субстанції. О субстанції пана Пасека, Підкоморія та Конрада, Чашника, Нотаря і Короля-Духа⁶, як тебе вловити? Як вловити отой потужний відбиток на усьому житті дурнувятих Ясів із казки, котрі дісталися за гори та моря, а тимчасом їхні розумніші брати потонули; так, відбиток, але яким був, як виглядав момент накладання того відбитку? Від отих митей у школі, в гімназії імені короля Сигізмунда Августа у Вільні, коли я всотував оту субстанцію, як щось природне, минуло чимало часу, а чи навчився я виділяти та називати оте еластичне, слизьке, як вугор, що сь певної цивілізації? Мабуть, ні. І визнаючи, що я не розумію Західної Європи, я визнаю також, що моїх бунтів проти неї також не розумію, тих, наче із Міцкевича, пересторог, буцім настане час, коли вони жертимуть своє золото й банкноти, а ніхто не подасть їм хліба й води, що врешті-решт не збулося.

Форма⁷

Я часто спинявся в італійських завулках, витріщаючись на освітлені інтер'єри столярних майстерень, на рухи рубанка (рух косаря, рух весляра, котрий штовхає човен уперед рухом одного весла) або на вирубану в темному мурі вітрину, за якою п'ятеро дівчат шили під наглядом вусатої матрони. Я подовгу просиджував у численних піцеріях, тракторіях і *Hôtels du Commerce*⁸. Те, що десь там нагорі існувала держава, італійська чи французька,

було не так важливо, це, за словами Поля Валері, *choses vagues*⁹. Проте італійці та французи існували й поза всяким сумнівом існують, їх мільйони, вони метушливі, запобігливі, дбайливі, жестикулюють і репетують, уміють узяти все, що лиш можна, від дрібних радощів, від склянки вина за роботою, вони розумні, жорсткі, хитрі. То вони – ремісники, робітники, крамарі, водії вантажівок (роздивися в полудень, де стоять на шосе вантажівки, – певний знак, що там знайдеш добру страву та добре вино), власники невеликих родинних забігайлівок, – є справжньою країною, а їхній *way of life*, тобто спосіб життя, не відкидає ніхто, він всезагальний, він національний, він поширюється, з незначними модифікаціями, також і на соціальні верхи, включно з їхньою, принаймні для мене, огидністю. Вони завжди були реальною країною. Чи ж не флорентійський цех сукноробів зафундував, наприклад, місцевий кафедральний собор, щоб віддати належне Богові в обмін на свої повсякденні купецькі шахрування?

І та їхня власна форма була для мене клопотом. На її тлі я виглядав у власних очах підозрілим, заплішеним, увігнаним, усупереч власній волі, в автоматизм власних рефлексів, а це принижує. Висловлюючи те ж саме іншими словами, – в мені жило царство картопляних облич на схід від Берліна, безпорадно підозріливого чухання голови, палюхів, які намагаються зарадити собі з формулярами. Сто, двісті років, усе міняється, тільки не міняється диспропорція двох Європ, така ж, як тоді, коли сюди їздив Достоевський, або й наш скромний Прус, котрий, якщо й потерпав у Парижі від агорафобії, то, може, не без підстав, бо занадто багато він порівнював. Ані рятувати, ані реформувати, вистачить нам власних клопотів, або, як сказав, отримавши одкоша, коханець-вірменин: «*Не хочешь, не надо, другую морду найдем*¹⁰», а попри це постійно опинятися, лише тому, що поставив ногу на цьому континенті, в Європі, роздвоєній на ту, що з формою, і ту безформну, на оту просунуту й оту, що економічно пасе задніх, носити в собі всю ту подвійність. Неначе

Вокульський із «Ляльки» того ж Пруса¹¹, коли в Парижі хотів порвати з надвісянським паралічем і не міг, а коли б і порвав, то не усунув би його зі свідомості. Й одразу ж повним ходом у відомі автоматизми, в оте практиковане польськими романтиками, російськими слов'янофілами, Достоевським, протиставлення тупій Європі принад чутливої та історично досвідченої душі?

Коли закінчилася війна, я міркував собі, гуляючи Краковом, що ті західноєвропейські структури, які породили таке жахіття, вже ніколи не оживуть, що існує межа, яку досягають, а далі вже край усьому. Нацькувати мільйони людей одних на одних, аби вони впродовж чотирьох років винищувалися навзаєм снарядами та газами, випускали тельбухи ножом і багнетом, а відразу потім, коли сурми, барабани й вірші славили Невідомого Солдата, готувати нову версію тієї забави, цим разом із газовими камерами і печами крематоріїв, засмачуючи водночас усе те філософією та естетичними дискусіями, сидячи верхи на плечах рабів виробництва, – невже цього мало? Але моє розумування було фальшивим, бо цим іванам-покиванам ніколи нічого не шкодить. Казали, що вони вирізуються навзаєм, бо їм конче потрібні колонії, буцім без них вони не зможуть існувати. Позбулися колоній, забули про своїх батьків, братів, племінників, котрі гризуть землю, бо вітчизна потребувала колоній, гладко впоралися з провинною своїх мудреців – і розквітли.

А те, що, здавалося, віщує зміну пропорцій, тобто зумовлена революцією раптова індустріалізація східної частини Європи, перетворилося на причину їхнього тріумфу, бо на Сході ідеологія взяла на себе роль Пенелопи: що однією рукою витче, те другою розplete. Коли вже нічого не могло перешкодити нормальності, коли стало відомо, що новий устрій, там, у варварів, є потворним, поліційним, а економіка, крім оборонки, жалюгідна, їхній молоді, котра відчула під принадою економічного дива пустку, залишилася лише туга за неозначеними духовними гли-

бинами, прихованими у східному картоплинні, а ще марксистський отчешаш, який читають у перерві між джазом, обмацуванням і автомобілем.

О, *Belle Époque*¹². Знову *Belle Époque*, наче заїло платівку¹³. Звідки ж береться ота моя іронія, якщо те, що є, либонь саме таке, яким і має бути! Чом це мені не подобається спокій корови на луці європейської цивілізації – тут квітка, там квітка? Припускаю, що вирішальним у цьому випадку є не лише те, що в нашому столітті зазвичай називають пам'яттю, тобто закарбованість в уяві пекельних сцен, але й також, а може, насамперед, вехівський пан П'єцик¹⁴, оселедчик, горілочка, мариновані огірочки, мухи на сирі, пиво, вислизаюча субстанція, недо-форма, ні тобі шляхетська, ні тобі селянська, інтер'єри інтелігентських помешкань із тканинами «Ладу»¹⁵, курні шляхи, Остроленки, Ленчиці¹⁶.

Для мене це загадка: ота держава¹⁷ була витвором інтелігенції, а може, навіть «інтелектуалів», безумовним інтелектуалом і непоганим політичним публіцистом був Пілсудський, Легіони вийшли із середовища мистецької богеми, а з іншого боку, якщо хтось воліє надавати ваги паризьким заходам Дмовського та компанії, то були вони, як-не-як, вихованцями позитивізму¹⁸. А проте, оте двадцятиліття відзначалося поступовим відтоком, відступом думки, що неважко довести, зокрема, пославшись на те, що дуже різні лідери опинилися в еміграції¹⁹, де в полемічних творах і спогадах продемонстрували майже суцільну інтелектуальну безпорадність. Чи була то «панська Польща»? Якщо судити за пихатістю кумедно вбраних офіцерів, за успішним гальмуванням аграрної реформи, за тим, як не надто успішно велось Навлоці із «Провесни»²⁰, за класовими відмінностями, – то так. Якщо ж судити за апаратом, який творили голі й босі білі комірці, за лідерами політичних партій і виборцями, за носіями професорських титулів ув університетах, за літературою та мистецтвом, – то не конче. Майже неодмінно шляхетський маєток

фігурував у літературі як об'єкт сатири, проте в кожному такому маєтку, якщо там містилася книгозбірня, то закінчувалася, мов ножем відтягли, на 1914 році, що яскраво свідчило про фінансовий та інтелектуальний занепад т.зв. поміщицтва. І не виключено, що ключа до цієї країни ми знайдемо на межі між інтелігенцією та люмпен-пролетаріатом, отій межі, на якій виринув К.І. Галчинський, і гімни Галчинського на честь Національно-Радикального Табору я вважаю не випадковістю, а доповненням до його віршів про безробітних інтелігентів. Коли форма стає шляхетсько-інтелігентсько-панак'ецьковою (що мусило пізніше неодмінно ще більше увиразнитися внаслідок руйнування скромних традицій торгівлі та ремесла), то може це й дуже зле, але слід визнати, що склалася саме така ситуація, і нею треба скористатися якомога продуктивніше. Я виходжу з такого засновку: тільки ліберально-прогресивна інтелігенція мала власну лінію розвитку, власних патронів, і тільки вона могла запропонувати інтелектуальні ферменти, необхідні для відновлення структури. Та все ж вона постійно програвала. Відколи? Чи не відтоді, коли був убитий її чільний представник, перший президент Габріель Нарутович²¹? Не збираюся поринати в політичні хитросплетіння, адже завжди, коли ми озираємося назад, усе виглядає абсолютно логічним, усі коліщатка надійно зчеплені між собою, проте нам бракує уяви, щоби примислити собі т.зв. історичну *contingence*²², себто мить рівноваги терезів і оту піщинку, яка переважила.

Сором за спільноту

Болісна жура у Пруса й Жеромського, своєрідна паніка щоразу, коли вони озиралися на села та малі містечка або на Повісля у Варшаві, паніка, бо ж як із цим солідаризуватися, як відповідати за це? А для нас – тих, кому довелося мати справу із цими незугарними злиднями, із соціальною вторинністю мешканців тих же сіл і містечок на різній чужині, починаю-

чи від маси польських робітників у Франції перед 1939 роком і до нетрищ польських кварталів у Чикаго, гірших, ніж вулиці Зомбковська і Гроховська²³, жалісно пророчою виявилася пісенька зі «Словомовок» Боя²⁴: «Від Чикаго до Тобольська лементує земля польська». І все це мішалось жужмом: курні шляхи, босі баби, котрі ганяють курей під дверима авангардистського театру, нетрі польських дільниць на різних континентах, сенкевичіада, куховарська книга в ролі національної біблії, вічна роль звірини, цькованої всіма можливими поліціями, роль об'єкта, але ніколи не суб'єкта історії. Але оті молоді люди, котрі нині розпачливо кепкують із усього того нероз'ємного комплексу, не матимуть слухності, коли думатимуть, наче в оте двадцятиліття всього того не було. Навпаки, гадаю, що й тоді то була одна з більш-менш явних детермінант. І хай там уже вся зневага поступовської інтелігенції до урапатріотичної балаканини, якою маскували злиденність, виглядає прометейством, проте під сподом нуртувало бажання відключитися або втекти, не важливо, куди – в сучасну поезію, авангардний театр чи потягом або літаком до Парижа. Бо надмір теж втомлює, а життя коротке, і як хочеш чогось досягти, то вдягни на очі шори, а у вуха вклади чопики, обмежся тим, що перебуває в межах твоєї досяжності, й працой. Припускаю, що оте прагнення відключитися (таємниця принадності для поляків усякої іноземщини, а також таємниця модернізму Пшибишевського, наявна також чи не в самого Лехоня, в його «Геростраті»²⁵) паралізувало нас у міжвоєнному двадцятилітті, ізолювало в безпорадних кпинах, а тимчасом націонал-демократи, а відтак Національно-Радикальний Табір були максимально вкоріненими, свійськими, врослими в ковбасно-рубцево-сенкевичівську спільноту. Ота спільнота дивним чином заражала й минуле, яке багато хто був ладен відкидати *en bloc*, аби лиш не занечиститися (це зауважив уже в соціалістів і поступовців Станіслав Бжозовський). Не можу тут утриматися, щоб не навести прикладів із моєї юності у Вільні, юності, мало не як у філоматів. Наше гроно, зрештою, було об-

дароване значно гострішою історичною інтуїцією, ніж побратими в інших містах (це властивість Вільна, там ми дихали минулим, проте воно не було інституціоналізованим, а отже, всього лише риторичним, як, скажімо, в Кракові). Попри це, нашу поразку я схильний пояснювати, принаймні, значною мірою, шляхетсько-інтелігентським походженням, яке в нашій свідомості вважалося чимось ганебним, тим, що непомітно втягує в спілку з нашими ворогами, котрі бігають у декелях із рапірами або палицями, а звідси впливала наша неначе сплутаність і чимало табу. Розмисел і письменство потребують свободи, вимагають узяти бика за роги, і я відчуваю жаль, коли читаю, скажімо, Фолкнера, адже ми марнували скарби, водночас ганяючись за химерами. Теодор Буйницький²⁶ був закоханий у Велике князівство Литовське, чимало знав про його минуле, вивчав історію в університеті, і якби він глибше занурився в цю проблематику, то залишив би по собі щось більшого, ніж пару томів доволі слабких віршів. Але між сучасністю та минулим йому забракло містка, а до офіціозу, який зводився до травоїдних регіоналізмів, культивованих літніми дамами, він повертався спиною. Якщо весь польський вузол був надміру складним і понад людські сили (дивись Ст. Ігн. Віткевича), то у Вільні ще й доводилося мати справу зі злочасними литовським і білоруським питаннями, і хоча ми писали мовою Міцкевича, але ніхто не міг уже стверджувати, що інші мови – це «мова простолюду». Так само, політична дурня Буйницького, пропагандистські вірші, друковані в советських журналах у 1940/1941 році, не є для мене всього лише виявом боягузтва та опортунізму, але й результатом дружби з молодими комуністами та спробою вирішити давній власний конфлікт, проте лихим способом, за зразками, що їх пропонували колишні втікачі із польського балагану в стан російської інтелігенції. Може, Єжи Загурський, я і двадцятирічний автор поеми «Слідопит» («Tropiciel») Александр Римкевич були більш завбачливими та вмiли більше прочитати з краєвиду, з відчутної на дотик історії, саме цим зумовлена наша екзо-

тичність на тлі механістичного (серед курей, качок і босих п'ят) авангарду, але то був радше інстинкт, а крім того, дехто з нас, скуштувавши історизму, потрапив пізніше в пастку національного розчулення, що свідчить, як важко утримувати баланс.

Що стосується політика Генрика Дембінського²⁷, то він спасував цілком безглуздо. Хоч би що там було з його розстрілом німцями, проте, вже раптове рішення вивезти архіви університету до советської Білорусі було самогубством. Мабуть, незрозумілим для тих, хто не знав, що дитинство Дембінського минуло серед олеографій із зображеннями святих, у релігійному екстазі, і що цей блискучий студент, оратор, публіцист, доктор права починав свою діяльність в ендецькій організації, а пізніше, все далі й далі, через католицьке «Відродження», його штовхало протистояння із самими собою, протистояння із правим крилом монополізованої правими, проте закоріненої у нього всередині, польськості, отож, замість морочитись із власною програмою дій, він заходився «робити ставку», в даному разі, на Росію.

Про Дембінського в мене залишилося багато спогадів, переважно про романтичну піднесеність його поривань, отож кастеляничі доби з-перед 1848 року²⁸ в моїй уяві мали його обличчя, і дуже шкода, що ніхто в Польщі не може через цензурні обмеження написати монографію про цього чоловіка, адже вона впровадила би читачів углиб гушавини невідомого двадцятиліття. В моїй пам'яті також залишився вислів, яким він часто послуговувався: *anima naturaliter endeciana*²⁹. Зрозуміймо правильно цей дуже песимістичний вислів; так само, як *anima naturaliter christiana* мала означати поганина (скажімо, платоніка) із по суті християнськими схильностями, то й іронічна переробка констатувала, що хтось може зовсім не бути ендеком, маючи, втім, усі рефлекси останнього. І такими була переважна більшість поляків, як доводили вибори. Нарутович був обраний президентом насамперед завдяки голосам національних меншин – євреїв, українців, білорусів – і власне за це був убитий.

Дуже прогресивне соціальне законодавство, яке робить честь тогочасній Польщі, припускаю (бо я цього не досліджував), теж було прийняте завдяки голосам меншин, хоча не виключено, що цьому сприяв також загальноєвропейський струмінь надії, який пересох близько 1930 р.

Конфлікт нечисленних індивідів із масою не є чимось при-
таманим лише одній країні, а вбивство Джона Ф. Кеннеді свід-
чить, що таке може трапитися, коли хтось надміру «вихилить-
ся». Але, мабуть, економічно відсталі країни дали б тут кращі
аналогії, насамперед, коли йдеться про африканські країни, з їх-
німи ізольованими, а водночас активними інтелектуалами, котрі
мусять поєднувати обов'язки поетів і політиків. У зв'язку з цим
слов'янська специфіка – зв'язок між літературою і політикою
– демонструє певну, вже не тільки слов'янську закономірність
і пояснюється малим числом покликаних, або тих, хто вважає
себе покликаними. Хоча, звичайно, існує гін усієї слов'янської
філософії, яка постала в особливих умовах, щоб урятувати на-
цію без її участі або всупереч їй. Чи ж уся боротьба
Табору Реформ у Польщі XVIII ст. не зводилася до махінацій
кількох індивідів, згуртованих у крихітній ложі? І чи пізні-
ший міф посланця провидіння, Наполеона, Конрада, Сорока і
Чотирьох, Короля-Духа³⁰ не став виразом недовіри до стану по-
літичної готовності спільноти? У XX столітті ми бачимо спад-
коємців цієї філософії. Виспянський зневажав тих, для кого пра-
цював, Станіслав Бжозовський зневажав їх і прагнув усю роботу
переробити за них. Марш легіонів (бітників ув одностроях)
декларував: «Не треба нам від вас поваги», – але найбільшу зне-
вагу демонстрував Пілсудський, котрий засновував її на аж ніяк
не уявній нехоті «литвинів» до поляків із Царства Польського.

У Росії філософія інтелігенції, ізольованої від народу, про-
те відданої його інтересам, навіть усупереч його волі, не ми-
нулася після поразки декабристів і народників. Ленін, перебу-
довуючи марксизм, приправляючи його Чернишевським, вніс

чужу Марксові ідею лідерства фахових революціонерів, що мусило надати його партії характеру тоталітарної піраміди, із центром прийняття рішень на вершині. А втім, поліцейське крило партії, яке відіграло величезну роль у всій історії ХХ століття, адже саме воно надало зразок для організації гестапо та німецьких концентраційних таборів, стало витвором водночас і російського генія (завдяки спадщині Охранки), і польського. Фелікс Дзержинський зачитувався Словацьким, і не буде особливим перебільшенням припустити, що, чинячи, як він це називав, «святу справу», Дзержинський бачив себе в ролі Попеля з «Короля-Духа».

Можливо, марення вбогого сухотника з Парижа³¹ мали ширший, ніж польський масштаб, тому втілилися деінде. Жодного Попеля в Польщі не було, від його експериментів країну врятувала перемога у війні 1920 року. Попри це, країною керували, за винятком короткого парламентського періоду, «ті, кого нація не бажала». Через три роки після вбивства Нарутовича переворот Пілсудського виглядав реваншем лібералів і лівих, так його сприймала навіть частина комуністів. А прецінь наслідки перевороту можна окреслити прислів'ям, яке мало би стати в Польщі найпершим національним прислів'ям з огляду на частий ужиток: «Зайшла гора в тяж, а привела мишу». Пасивність самого Пілсудського досі залишається нерозгаданою таємницею, хоча, не виключено, що єдино можливою в тогочасній Європі та дуже пошесною формою прямої дії був тоді фашизм, а цього він не хотів допустити і тамував, поки був живий. Але під картузом санації міцніла *anima naturaliter endeciana*, і правляча кліка цілком, з їхньої точки зору, логічно (бо вона репрезентувала чистої води інструменталізм, тобто не мала іншої мети, окрім утримання влади) зреклася невдовзі альянсу з мислячою меншістю, підлещуючись до емоційної більшості, що не завело ту кліку занадто далеко в хащі лише тому, що почалася війна. Подібна схема – відчуженої групи, яка дурить поступовську інтелігенцію та шукає підтримки серед носіїв націоналістичних

рефлексів, повториться з іншого боку в двадцятилітті 1944-1964 років, коли найжирнішим хробаком на гачку стала втілена мрія Національно-Радикального Табору, себто західні землі³².

Цей телеграфний виклад не надто вартісний як політичний аналіз, та й не про це мені йдеться. Я відчуваю наявність тунелів, які пов'язують зовнішні події та мою, і не лише мою, поставу щодо Західної Європи, чи навіть світу. Лихі стосунки зі спільнотою, коли її заперечують і висміюють, дають водночас реформаторський і диктаторський поштовх нечуваної сили, бо тоді людську масу уявляють схожою на магму, придатну до формування – або спокутування. При тому наявні два полюси: втечі та прометейського пориву, але з постійною напругою поміж ними, з метаннями від одного до другого. Ці метання можна легко проілюструвати на прикладі «Молодої Польщі», або літературних подій 1956-1958 рр., або творчості Гомбровича. А Тадеуш Ружевич, коли знущається у своїх віршах і прозі із західних європейців через їхнє свинство (бо вони, бачте, ходять, їдять, чхають, сплять, купують одяг і автомобілі, що абсолютно неприпустимо), перебуває під владою набагато давнішого, ніж його часи, укладу. Романтичне протиставлення «пильних» і «свідомих» «хруням» не зникло в Польщі, бо зникнути не могло, позаяк відповідальність ніколи не була перекладена на загал, а навпаки, її сприймали як тягар, який спочиває на плечах лише вузького кола відринутих. Тож енергія критики того, що поза Польщею, є, мабуть, виявом психологічного перенесення, адже складність соціальної структури та численність діючих механізмів для кожного, хто був у XX столітті назначений Польщею, так само мало помітна, як і для Міцкевича, а звідси легковажність суджень, якою, втім, іноді ми завдячуємо спрощеному підходові та влучності суджень, притаманній лише особам з-поза певного організму.

Але ж цей конфлікт, це виключення є постійною рисою європейської цивілізації принаймні з XVIII століття! Чим же є вся

європейська література та мистецтво останніх двохсот років, як не пошуком справжніх вартостей, розжалуваних чинним структурами? То навіщо в такому разі просторікувати про польську чи слов'янську винятковість і в такий спосіб приховувати перипетії власної долі, долі зневаженого «яйцеголового» чи поета, а отже, за визначенням, іконоборця?

Згода. От лишень, від занадто широких узагальнень, коли до одного мішка вкидають може, й рівні за масштабом, проте різні явища, користі мало. Завдяки іншому історичному ритмові певні типи конфліктів – наприклад, Гете у «Вільгельмі Мейстері», Бодлера, Флобера, були в Польщі відсутні. Натомість зв'язок між літературою та політикою, зумовлений вимушено політичним відгуком на слово, відсутній у подібних масштабах на Заході, і немає нічого більш повчального, ніж функція поезії Байрона у слов'янському світі, незмірно більш войовнича, ніж у західній частині континенту, не кажучи вже про його рідний острів. А якщо Байрон – то занадто давні справи, то чи важко покликати-ся на новіші? Таким чином, думка або активізується, межуючи із чином, або хиріє, пожираючи власного хвоста.

Вівтарі

Либонь, найважливішою літературною кампанією (а звичай неодмінно робить її також якнайбільш політичною) міжвоєнного двадцятиліття була кампанія Боя-Желенського проти «бронзувальників». Менша за масштабами, ніж кампанії Бжозовського, що свідчило про небезпечний регрес, вона, втім, була, попри свою фейлетонність, важливою завдяки причинам, які легше зауважити щойно тепер. Адже ця кампанія наче започаткувала в молодій державі процес пошуку балансу втрат, яких ми зазнали внаслідок зникнення давньої Речі Посполитої з мапи Європи. Ці втрати в підсумку зумовили появу певної ідеології, або радше релігійно-національного зліпку рефлексів і обрядів. Почавши зведення, цей баланс так ніколи й не довели до пуття, бо із на-

ближенням 1939 року дедалі інтенсивнішим ставало полювання на відьом, підозрюваних у демократичній ересі. Відтак нова мартирологія й тактики влади, яка дбала насамперед про забезпечення підданих добрячою порцією культу, мало тому сприяли. Однак між кампанією Боя та антипафосом сучасного молодого покоління в Польщі існує безпосередній зв'язок, причому, звісно ж, розпад довоєнних структур створив умови для багатьох змін у свідомості, які відбуваються переважно спонтанно.

Спустошення людської природи за допомогою творинь людських розуму й рук, які починають панувати над творцем, відбираючи в нього дедалі більшу частку його людяності, є сьогодні ключовою проблемою, і неортодоксальні марксистки, котрі апелюють до молодого Маркса, серйозно спричинилися до її вирішення. Однак розрив зв'язків між людиною та її природою внаслідок опанування людини речами, які набувають власної волі та енергії, мірою того, як людина волю й енергію втрачає, тобто, звертаючись до фахового жаргону, алієнація через реіфікацію, не обмежується тріумфом матеріальних об'єктів. Об'єкти, які існують у свідомості (мій Бог, моя партія, моя Церква тощо), можуть не менш успішно спустошити людину, адже що багатше вона їх прикрашає, то вбогішою залишається сама. Відтак починається ідолопоклонство, тобто поклоніння божеству, яке люди самі й зліпили. Таке божество почали ретельно ліпити одразу після 1795 року, хоча розміри його були доволі скромними приблизно до 1830 року. Назвали це божество Польщею. Незабаром посередників між божеством і людьми, своєю чергою, почали призначати на роль менших богів. Міцкевич бунтував проти «розбійних книг», які зумовили любовні страждання Густава, але його книгам судилося відігравати ту саму роль, що й лицарським романам у житті Дон Кіхота, що й любовним романам у житті мадам Боварі, що й середньовічному романові про Ланселота й Гвіневеру в житті Паоло і Франчески, котрих Данте зустрів у пеклі, себто вони породжували неавтентичність і фетишизм. Я не кажу нічого нового, все це давно зауважено, й

чинилися спроби прорватися крізь заборони національної цензури. Можливо, що це відчували зневажувані раціоналісти, як от Шнядецький, а також деякі позитивісти, відчував Норвід, коли писав, що в полякові поляк є велетнем, а людина – недомірком, і те саме криється у вигуку Виспянського: «Поезіє, геть, ти тиран!»³³ Бжозовський відверто глузував з «польського Оберамергау»³⁴. Заслуга Боя-Желенського полягала у спробі повернути меншим богам їхню людську подобу, здерти з них позолочені маски, але він водночас також опосередковано поціляв у нищівне врядування більшого божества, що добре бачили його супротивники. Хоч би як там було, дослідницький апарат, яким користувався Бой, був дуже скромним, а більш сучасних досліджень усього того клубка, включно з наслідками, які мало існування Польщі в 1918-1939 роках, досі не проведено.

Таке дослідження, мабуть, засвідчило би жіночу природу божества, зумовлену граматичною формою слова та його родоводом, який сягає доби Контрреформації, тобто залежності від культу Діви Марії. Тимчасом, коли Богоматір перестала бути для віруючих поляків єврейкою з Палестини, перетворившись у їхнього власного ідола, турботливу Ісиду, друга богиня поступово відривалася від землі, возносячись у небеса, сповнені лляно-волосими і волошковоокими пахолятами, а відтак обидві богині зливалися в сяєві й ефірності. Сексуальні ідеали таких письменників, як Міцкевич, Словацький, Красінський, спроектовані на цю постать, а також дані, які соціолог не може зігнорувати, скажімо, зображення янголів у гостях у дуже праслов'янських П'яста і Жепихи, могли б, либонь, пояснити чимало рис цього тривожно расистського міфу.

Коли я кажу про спустошення людської природи, то мені йдеться про таке: народження богині припало на час винятково потужних збурень усередині європейської цивілізації, коли розпадався ієрархічний та аристократичний лад (який усе ще боронили такі проникливі особи, як Меттерніх), а індивід, еман-

сипуючись, утрачав константи спадкових вірувань і звичок і мусив себе наче заново постулювати, винаходити свій власний фундамент, зрештою, незабаром наштовхнутися на новий тип заморожування, чиненого буржуазним «істеблішментом». Саме цим, дуже часто надлюдським зусиллям окремих індивідів зобов'язана усім без винятку європейська думка минулих майже двох століть. Натомість Польща-богиня звільняла своїх вірних послідовників від самотності перед лицем буття, вкривала їх своїм покровом і підказувала, як вирішувати всі суперечності. Поляки, хоча й цьковані та переслідувані, жили, проте, в надзвичайно комфортних психічних умовах, якщо порівнювати їх із іншими європейцями. Покаранням за цей комфорт став брак міркувань про людську кондицію, яку поглинула кондиція польська, й одним із наслідків цього став партикуляризм польської літератури, зрештою, не цілковитий, як помилково стверджують, але, щоб віднайти в ньому універсальне зерно, він потребує копіткої інтерпретації.

Нічого подібного ми не побачимо у значних сусідніх культурних групах. «Deutschland» не заволоділа першорядними умами Гете, Маркса, Ніцше. І хоча в Росії «Святая Русь» таки спокусила багатьох, проте й там її обриси вочевидь не набули достатньої ієратичності, позаяк навіть жаский у своїй публіцистиці імперіаліст Достоевський знімав жрецькі шати, сідаючи писати свої романи, і лише іноді пускався берега. Російська інтелігенція, починаючи від Белінського, вибудовувала собі цілком іншу володарку, нищівна сила якої дасться взнаки пізніше. («Порушення законного ладу, втрата коріння, якщо вона не є наслідком завоювання, якщо вона трапляється у країні внаслідок зловживань законного уряду, неминуче породжує нав'язливу ідею поступу, адже прагнення до мети скероване в такому разі в майбутнє», — каже Сімона Вейль).

У міжвоєнне польське двадцятиліття жодною мірою не сталося раптової відмови від національного обряду. Виключність

у доступі до нього тільки для осіб, котрі відповідають певним критеріям, призводила до поділу мешканців країни на громадян першої та другої категорій, до таких симптомів, як відсутність українського університету у Львові, а пізніше – до низького імунітету стосовно ідей, імпортованих із Німеччини, куди дехто з вождів «молодих» їздив на стажування. Звідси походить нехіть більшості польських євреїв до Польщі (з чим завжди контрастувала цілковито ірраціональна лояльність німецьких євреїв до Німеччини та російських – до Росії), яка значно зміцніла впродовж двадцятиліття.

Проте опір зачарованості красою богині, доволі, здавалось би, радикальний в окремих індивідів, не усував її зі свідомості, її образ надалі функціонував амбівалентно, то приваблюючи, то відштовхуючи, або ж приваблюючи та відштовхуючи водночас. І хоча не бракувало справ, які чекали на втілення у сфері думки, сучасники марнували енергію на вовтузіння з цим образом, і кампанія Боя проти «бронзувальників» була аж ніяк не єдиним прикладом цього. Я не думаю, що можна виразно розмежувати опір і підпорядкування, адже нав'язлива присутність будь-чого, не важливо, чи супроводжувана знаком плюс, чи мінус, однаково залишається присутністю.

Спробуймо якомога тверезіше оцінити можливі наслідки тієї пишноти, якою була оточена ефірна й вища істота. В роки, які безпосередньо передували війні, суспільство непомітно занурювалося в мерзенність, або опинялося на межі мерзенності, причому й ті, кого сьогодні вважають зразком чесноти, за рідкісними винятками, все ж зазнавали анестезії і, впавши в ілюзію, буцім іронія достатньо захистить їхню чистоту, поступово рухалися в бік мовчазної згоди на потворні діяння, аби лиш їх чинили інші. Товариські стосунки та загальний параліч, зумовлений страхом перед громадською думкою, схилили до промовчування (легалізація антисемітизму, руйнування православних церков тощо) або навіть бовкання, що «а зрештою...». Рівень то-

гочасної каламуті й товариських зв'язків можна проілюструвати прикладом. Один із моїх колег, редактор літературної колонки в одній варшавській щоденній газеті, після отримання Польщею подарунка від Гітлера у вигляді Заолзья³⁵, опублікував цілу сторінку віршів, які мали засвідчити, що поети радісно вітають «повернення земель до вітчизни» (авжеж, у Східній Європі нічого не трапляється без схвалення поетів). Я також знайшов у тій добірці мій вірш на зовсім іншу тему, колега вигріб його в якійсь із давніх публікацій та передрукував. Звісно, не було й мови, що газета опублікує моє спростування, бо це означало би, що хтось відверто виступає проти маєстату найяснішої. Мої стосунки з отим колегою охолонули, але я не шукав нагоди для публічного вияву ворожості. І ось так, поступово, дедалі щільнішою ставала темрява, в якій усі кішки сірі.

Природно, що в усіх Сарматіях і Румуніях тогочасна політична кон'юнктура так само використовували локальні міфи, і варто би радше замислитися над іншою, тривалішою роллю вищої істоти, яка легше набуде реальних обрисів, якщо ми їх назвемо, приміром, Бірмою чи Індонезією. «Працювати для Бірми», «діяти в ім'я Бірми» – це дуже убога філософія, і жоден із видатних, відомих нам витворів думки з такого імпульсу не починався. Простір, який займає в колективній свідомості ідол, причому, не важливо, чи йому поклоняються, чи, навпаки, ненавидять, може бути настільки значним, що, зокрема, варто цьому процесові поглиблюватися упродовж життя кількох поколінь, як це призводить до недолугості у вирішенні будь-яких загальнолюдських проблем, якщо вони бодай побічно не стосуються того простору. Це явище давно висміяне в анекдотах на тему «слон і польське питання», але його внутрішньому механізмові належну увагу приділять хіба що в майбутньому.

Шкідливість ідолопоклонства зрозуміла, проте значно важче вловити деякі переваги, зумовлені тим, що певний простір у свідомості залишається навіть тоді, коли з нього випарову-

ється та істота, яка в ньому донедавна мешкала, і цей простір дає нам систему відліку. Ситуація, що в ній опинилася технічно просунута частина людства, може, й не має інших ліків, ніж вибивання клина клином, себто противагою схилянню перед речами, які поїдають людину, наче миші, шматочками, може стати хіба що апелювання до сфери, визнаної сакральною. Отож, культ богині зумовив ревне вивчення руху Історії, а цей рух, завдяки фактові, що саме від нього залежала тілесна матеріалізація богині, своєю чергою, зазнав сакралізації; таке в Європі до 1848 року не було якимось винятком, але пізніше бодай ніде не збереглося настільки сильно, тож можна було ризикнути висловити тезу, що ще й тому кожен, хто Польщею назначений, досі залишається романтиком з-перед 1848 року, духовним нащадком Жецького з «Ляльки». (Не буду заглиблюватись у спокливу проблему спорідненості чи ворожості між «польським менталітетом» і «марксистським менталітетом», який також сакралізує історію.) Весь опір «нормальній» Європі грошви й торговельно-індустріальної експансії неминуче мав дійти спорядження історичного часу властивостями, які цей лад потенційно руйнують і нищать, причому доволі пихата думка, як от у Норвіда і Бжозовського, прагнула заповнити простір, з якого – для них – випарувалася богиня, новим змістом. Звідси іронія, скерована у двох керунках – і проти польських вірних богині, і проти антиісторичної стабілізації в міщанському поступі. Схоже, що саме патологічна залежність від сакральності, якщо можна так висловитися, і пуста, яка утворюється, коли в залежності вже немає об'єкта, може стати потужним стимулом для заходів, покликаних інтегрувати досвід, набагато важчих для суто індивідуалістичної традиції. Порівнюючи Норвіда, котрий умістив у центр своїх розмислів людство в русі, у христологічному поході, усвідомлене як містичне тіло, зі Стефаном Маларме, поетом цілковитої виключності, ушляхетненої деміургічним актом митця, можна було би дійти певних цікавих висновків. Але й Джозеф Конрад, удавшись до подвійного заперечення: наці-

онального ідола – утікши з Польщі, і Європи вікторіанської – втікши звідтіля на романтичні моря, таки шукав ерзацу образу в цивілізаційному міфі Альбіону. Та навіть його іноді чарували різні динаміти, що їх підкладали під європейську стабільність. Скептицизм, з яким він її трактував, був трагічним, адже й Лондон у «Таємному агенті», і Женева у «В очах Заходу» змальовані неприязно і з презирством.

Упродовж двадцятиліття відбувся регрес, і лише на початках незалежності Лехонь писав: «А навесні нехай весну, а не Польщу побачу я»³⁶. Легко перерахувати низку обставин, які завадили перетворенню країни на звичайну державу. Обряд незабаром повернувся у значно гіршій, ніж романтична, редакції, можна би сказати, в комедійний, якби вона не була такою жалюгідною. А тим, хто тоді підростав, була вкотре нав'язана боротьба Якова з ангелом, включно з її вадами і перевагами.

Дон Кіхот

Я навів уже два пояснення моєї непристосованості до європейських лук. Чи варті чогось ці пояснення, чи ні, але подаю їх такими, як є. Ймовірно, ті ж, не залежні від свідомих намірів, імпульси (посполитих перетворити на янголів, історичний час забарвити вартостями) зумовлюють мою відразу до *La Belle Époque* у буквальному сенсі, отієї з-перед 1914 року, що, зрештою, простіше обґрунтувати, бо нам відомі її наслідки. Тож хочеться мені того, чи ні, але погляд мій звертається до неба Ідеалу. Про донкіхотство як суттєву рису польського менталітету згадують часто, дивно лише, що ніхто, здається, не намагався в ній покопирсатися, пошукати її різновидів і личин. Лицар печального образу начитався, як відомо, романів, і під їх впливом байдужа незворушна реальність, яка просто існувала собі поза добром і злом (вівці, вітряки чи рослинно-тваринна Дульсінея Тобоська), трансформувалася йому в сцену боротьби між силами світла й темряви. Отож, міркуючи про польську літературу

як про вираз колективного етосу, неминуче доходимо висновку, що їй притаманний брак інтересу до реальності, яка не була би попередньо дооцінена, а навіть відмова від її сприйняття, що це література антиреалістична. Скажімо, чарівний реалізм деталей у «Пані Тадеуші» був підпорядкований ідеї ідилічності та доброчесності, а бій у Сопліцові, хоча в ньому гинуть люди, перетворюються на іроїкомічний пастиш «Іліади», і кров є тільки червоною фарбою, як і пізніше в «Трилогії»³⁷. До речі, цього року минає 250 років від дня народження литовського поета Крістіяноса Донелайтіса³⁸, тож варто згадати, що брутальність описів села в його «Порах року» (які були відомі Міцкевичу в німецькому перекладі) контрастує з м'якістю «Пана Тадеуша», хоча села, описані обома поетами, близькі за місцем розташування і часом.

Можливо, простежуючи опір оголеній дійсності, варто було би сягнути століть шляхетського існування, порівняно вільного від турбот, коли весь темний бік людської екзистенції, що був уділом селян, опинився (зокрема й завдяки товариським умовам) за заслоною. Було прийнято засновок, що людська кондиція є загалом доброю, і що цій доброті загрожують лише зовнішні небезпеки, а не ті, які внутрішньо їй притаманні. Адже буколічність й ідилічність означають не що інше, як знак плюс біля поняття життя. Так готувався не найкращий ґрунт для протистояння з Росією, що, мабуть, урешті-решт і визначило його результат. Відтак відбулася гвалтовна поляризація, і дійсність, оту самодостатню, лише-собі-еквівалентну, притягнув один із полюсів: добра (рідне) і зла (російське). Потрясіння, відчуте при зіткненні з Росією, було зрозумілим, жах і моральне обурення чужинців, змушених із нею ближче познайомитися, ніколи не були перебільшеними, і тому, наприклад, Міцкевичева описова поема про мандри її теренами така потужна. Однак феномен «самодержавія» до певної міри втрачає в ній свою наче загальнолюдську вагу, позаяк поема є хронікою походу до країни варварів, за постійного підкреслювання контрасту з європейською цивіліза-

цією, котра, задля увиразнення контрасту, зазнає ідеалізації: органічний характер зростання міст, грецьких, римських і середньовічних, протиставлено раптовому постанню Петербурга з волі Петра Великого, що породжує певні сумніви в гаданій іділічності європейських процесів, а римський імператор, навіть якщо то був Марк Аврелій, не міг бути такою світлою постаттю, як того би хотілося авторові, коли той таврує деспотизм Петра. Це не означає, що слід сумніватися в докладності Міцкевича-репортера, важливе щось зовсім інше – образ загалом доброго існування, наявний у його думці, який виводиться зі шляхетської Речі Посполитої, де, читаючи Цицерона та Сенеку, бачили себе в ролі вдосконаленого Риму. Так само, немає підстав звинувачувати в неретельності памфлетний твір маркіза де Кюстіна³⁹, котрий, завдяки дружбі з поляками і з пропольськи, прозахідно налаштованими росіянами (Козловським?⁴⁰) перейняв польську відразу до демонізму. Демонізму, позбавленого рис людської екзистенції як такої, й уміщеного географічно в Росії.

Звички формувались упродовж кількох поколінь, їх можна простежити на прикладі ставлення поляків до російської літератури після 1863 р. Її відкидали не тільки як осягнення ворога, що слугує засобом русифікації. У безлічі висловлювань повторюється: «морок», «пітьма», «безнадія», «фаталізм», «хворобливість», «потворність». Але цього разу звинувачення були спрямовані вже не проти російської дійсності, а проти її опису в творах Гончарова, Тургенева, Достоевського, Толстого. Себто тривала гвалтовна боротьба проти визнання, що ці письменники можуть оповісти правду про людину: ні, правда про людину не повинна бути такою похмурою, хіба що ця правда мала би стосуватися винятково росіян. Прагнення вловити безсилля та опір як риси світу, яким пересувається людина, а також безсилля та опір у ній самій, тобто реалістичні схильності російських письменників, відштовхували та разили поляків. Щоб уникнути непорозумінь, зауважу, що знаю про таємниці, які криються в понятті «реалізму», бодай тому, що будь-яке фотографічне від-

творення в літературному творі неможливе, адже в його основу покладено акт вибору, етичний акт, який неминуче проявляється як акт естетичний. Однак прагнення до якомога точнішого розрізнення між військом і баранами призводить до інших наслідків, ніж квапливість Дон Кіхота, котрому й на гадку не могло спасти, що маса, яка перегородила йому шлях, може бути чимось, позбавленим виміру і свідомості, брилою, що рухається винятково за своїми власними законами. Неодноразово обмірковувалося питання про слабкість роману в польській літературі. Отож, прийом самого Сервантеса, котрий вивищується над своїм героєм і має до нього сердечно-іронічну дистанцію, є типово романним прийомом, натомість, якщо сам письменник цілковито ув'язнений у Дон Кіхоті, то він залишиться усього лише романтичним героєм і роману не напише.

Як слушно кажуть літературознавці, роман у його класичних проявах розповідає про пригоди «проблемного героя», котрий присвячує себе «демонічному пошукові», тобто прокладає собі шлях крізь хащі й болота дійсності, сподіваючись вийти на битий шлях, лише для того, щоб поступово дізнаватися, наскільки велика та сила, яка його обплутує і тягне додолу. Цьому визначенню повністю відповідають лише два польські романи високого класу: «Лялька» та «Фараон» – зовсім небагато, як на все ХІХ століття. Натомість дидактично-панегірична проза, яка домінує в польській літературі, спирається на спиритне виведення поза дужки «мороку» (тому в «Трилогії» смерть не є смертю, а кров – кров'ю), і коли вона натрапляє на драму існування, то намагається трансформувати її у зворушливу, а отже прийнятну для товариства, мелодраму. Я підозрюю, що схильність цієї прози до пастишу (на слідування мови балакунів ХVІІ чи ХVІІІ століття) також пояснюється бажанням згладити занадто гострі кути, схильністю до театралізації – щоб казковий елемент, «удаваність» постійно перебували на передньому плані.

Немає нічого характернішого для польської чутливості, ніж «Доглядач маяка» Сенкевича⁴¹. Автор у ній нічого не вигадав, історія була цілком реальна, от лише дуже цікаво, як він використав цей матеріал. Поляк-доглядач із Аспінвол мав барвисте минуле, але він бурлакував Австраліями та Америками і ніде не міг загіртіти місця не тому, що лиха доля повсюди переслідувала заброду й пілігрима, як це описує Сенкевич. Усе було інакше: той чоловік був хворий на манію переслідування, і хоч би де він оселився, через якийсь час неодмінно знаходив агентів царської поліції, які за ним начебто стежили. Маяк був для нього не притулком від «життєвих бур», а єдиним безпечним місцем, і не виключено, що доглядач не так уже й розкошував своєю самотністю, але, якщо увесь світ був тереном діяльності царських агентів, йому не залишалося іншого виходу, як утекти в самоту на острові. Отого пам'ятного вечора, коли він забув засвітити ліхтар, він не витав душею на лоні вітчизни, схилившись над сторінками «Пана Тадеуша». Посилка з книжками від невідомого благодійника містила романи Крашевського, доглядач поринув у читання, бо його втягнув авантюрний сюжет, тобто він поставився до книжки, як до детективного роману. А потім, коли втратив роботу, то лютував, будучи певним, що агенти знайшли спосіб дістатися до нього і на безлюдному острові, бо то вони буцім прислали ту посилку.

Непольський письменник оцінив би пафос цього правдивого матеріалу та багатство готових символів (світ – безлюдний острів, зло людського суспільства, яке гніздилося в самому герої через його божевілля, суспільне в ньому як пристрасть читача детективних романів, яка завадила доглядачу залишитися на острові). Ясна річ, точно відтворити пригоди доглядача маяка Сенкевич не міг з огляду на цензуру, проте, якби його захопила людська драма, він би знайшов вихід, бодай змінивши національність персонажа. До речі, божевілля доглядача маяка дуже схоже на значно потужніший вияв дивацтва Дон Кіхота, бо ненавмисні випадки він мусив приписувати свідомій волі зло-

вісних сил. У Сенкевича ж він виступив у ролі шляхетного *vieux Polonais*⁴², героя підбадьорливої патріотичної казки.

Хтось може визнати подібну обробку матеріалу, який сам собою йде до рук автора, чимось, що не варто узагальнювати, помилкою слабкого письменника. Але Сенкевич був майстром ув одному: він відчував, як працює колективна уява, що теж постійно вдавалася до аналогічних інтерпретацій, і тут уже він заграв бездоганно.

Однак, якщо колективна уява вміє виводити поза дужки демонічний фундамент життя, демонічний у сенсі безсилля та кінечності, то це матиме серйозні наслідки. Я часто запитував себе, яким чином покоління поляків позиціонували себе так, щоб у власній проєкції, в усталених уявленнях про самих себе, неодмінно залишатися завжди в б р а н и м и панами та панями, котрих не оголює навіть смерть. Але й стосунки протистоянь та породжені ними проблеми влади вони не могли спіткати віч-на-віч. Тимчасом, коли Європа ХІХ століття, зрештою, непогано загартована століттями жорсткої влади королів і князів, сяк-так погоджувалася терпіти неминучий бруд національних інтересів, поляки впадали в антропоморфізм, тобто перетворювали держави на істот, обдарованих вродженою добротою чи злостивістю. І щоразу – аж до середини нашого століття включно – коли ці держави діяли за цілком передбачуваними правилами, які, зрештою, не так уже й відрізняються від тих, за якими яблуко, скотившись зі столу, впаде на підлогу, волюнтаризм і лементові поляків не було кінця-краю.

У 1927 році мій родич Оскар Мілош написав у Парижі трактат, в якому назвав Польщу «месіанською державою» та довів, що власне той месіанізм не дозволить їй облаштувати розсудливі стосунки із сусідами, а відтак стати в Центрально-Східній Європі осередком ефективного опору німцям, отож детонатором наступної війни стане, мабуть, Гданськ. Термін «месіанська держава» здається таким влучним, бо нагадує про тривалість

певних постав, які ж бо не зникли раптом у 1918 році. Не можна безкарно впродовж тривалого часу вважати себе Христом серед націй. Опинившись перед потребою виконувати приземлені, досі незнані обов'язки та нести за це відповідальність, уява, натренована все ділити на світло й темряву, чисту жертву й нікчемне насильство, була приречена визнати державний механізм за продовження янгольських рамен. Що вкрай нелегко, позаяк політики, збирачі податків і поліцаї рідко носять навколо голови німб.

Це й породило безліч спроб подолати зауважену суперечність, починаючи від ідеалізації самих себе ціною засліплення, і аж до політичного цинізму та копійчаного макіавеллізму, притаманного неофітам у галузі національних інтересів (схоже, жодні гальма в цій сфері не діють, тож ні в чому собі не відмовляймо). Винятково дивакуватою була особлива амбівалентність крайніх правих, із їхніми прощамми до Ясної Гури⁴³, відданістю Польщі-Абсолютові та схвальним ставленням до використання дрючка як засобу вирішення суспільних проблем, і це навіть схиляє до рефлексії про месіанізм, давніший, аніж із XIX століття – антипротестантський і антитурецький месіанізм Контрреформації.

Проте я не маю наміру влаштовувати тут процес над донкіхотством і осмішувати самого себе проповідями. Мою увагу приваблює тривалий *reziduum*⁴⁴, який залишається й тоді, коли всю справу перемістити на вищий, ніж очевидна пародія, рівень. Дон Кіхот як романтичний герой є дуже складною фігурою, і той факт, що патрон модерної польської поезії Норвід ототожнював себе з ним («ми, кавалери печальні»⁴⁵) не варто ігнорувати. Отож, ризикну тут сформулювати певний парадокс, зрештою, застерігаючи, що рухаюся цим мало вивченим тереном навпомацки. Розум, не здатний сприйняти жодних зовнішніх елементів, доки не укладе їх навколо кристалізаційної осі етики, геометрично – так, у вірші Норвіда про Дон Кіхота життя є виправою за істиною, зачарованою королівною, котру охороняють у вежі

дракони, – оголошує тому, що просто існує, позбавлене форми, в первісному вигляді й хаосі, вотум недовіри, а може, також оголошує цей вотум пасивній, вегетативній частині людської природи, яка близько приятелює з хаосом. Такий розум може спізнати чимало випробувань, навіть містичних, але насамперед його приваблює інтелектуалізм мораліте⁴⁶. На перший погляд, це твердження здається нонсенсом, бо прецінь мораліте – це ж відчуття, ірраціональність, бароковість тощо. Припустимо, однак, що Міцкевич якимось чином знаменний для цього різновиду умислу, і порівняймо його вибухову, емоційну творчість із набагато більш класичною, властивою радше для XVIII століття, творчістю Пушкіна. Не лише в «Дзядях» дія відбувається за участі духів справа і духів зліва. Палке та гвалтовне оцінювання повторюється майже в усіх творах Міцкевича, навіть у релігійних віршах (дихотомія розуму й віри), і є однією з причин, чому він замовк. Натомість, під холодною формою Пушкіна криється багатозначна матерія, котра уникає моралізаторських суджень. У «Мідному вершнику» Пушкін є водночас і шанувальником могутності імперії, символізованої потугою Петра Великого, і приятелем простої людини, Євгенія, котрого символічно нищить держава. Інший Євгеній, Онегін, є «проблемним героєм». Тому Пушкін зумів перейти до прози, започаткувавши жанр російського роману, тоді як Міцкевича загадковість стосунків між людьми не цікавила.

Є два чудові коментарі до польської спеціалізації на моралізаторстві – «Поляки в романах Достоевського» Павла Гостовця (в томі «Есеї для Касандри») і «Достоевський та поляки в Сибіру» Вацлава Ледніцького (у книжці «Росія, Польща та Захід»)⁴⁷. З обох цих праць випливає, що ненависть Достоевського до поляків (якщо не враховувати можливих внутрішніх клопотів із польським походженням його предків) була скерована проти їхніх панцирів – бий такого, скільки завгодно, а він, опинившись на самому дні, жалюгідний, кумедний, почуватиметься вищим і від тих, хто його лупцює, і від побитих, як і він, росіян, адже він

знає, де пролягає межа між добром і злом, а вони не знають: «Гордый поляк». Ледніцький порівнює слова Достоевського про його польських товаришів у нещасті із «Мертвого дому» та свідчення одного із цих в'язнів, Токажевського⁴⁸, наведене в спогадах останнього. Не треба бути поляком, щоб погодитися, що Токажевський, справді бездоганний лицар, освічений демократ, учасник змови о. Щегенного⁴⁹, репрезентував набагато вищий тип людини, ніж Достоевський, котрий там, на каторзі, мріяв про розширення кордонів і могутності Російської імперії та вважав Польщу, Литву й Україну власністю Росії, даною їй Богом, бо країни ті, якби не цар, погрузили б у злиднях і варварстві, безугавно демонстрував своє дворянське походження, а водночас дорікав полякам-демократам за їхню аристократичну зарозумілість. Слід, утім, зрозуміти, що тут ішлося про значно глибший конфлікт. Каторжників і кримінальних злочинців на каторзі поляки зневажали, відгороджуючись від них своєю гордістю політичних в'язнів, котрі знають, в ім'я чого страждають, котрі є жертвами деспотичної влади, яку вони не визнають. Натомість кримінальні злочинці вважали свою провину частиною самої сутності життя, демонструючи, оже, з погляду Достоевського, християнське смирення російського народу, і його особиста проблема полягала в тому, як подолати власну огиду до цих бандитів. Ось що пише Гостовець:

«В очах Достоевського поляки неначе ухиляються від справжнього мучеництва, і саме тому, попри очевидність, не тільки не заслуговують на співчуття, а навпаки, їх слід викрити. Поляки представляють для нього найбільш небезпечну, адже вона сягає самого дна каторги, спробу раціонального чи містичного пояснення мук засуджених, яка в усій творчості Достоевського, по суті, мала б носити нічим не пояснюваний характер, апелюючи до нас своїм одвічним протестом, який годі пояснити».

Тоді, коли інтелектуалізм мораліте погано надається для висловлення його в романі, він, мабуть, чудово годиться для пое-

зії, зокрема, коли виступає на рівні гумору, сатири або автосатири. У приправленій гумором поезії (скажімо, в «Пані Тадеуші») добросерда сутність буття не підлягає сумніву. Коли сміх чи усмішка стають кусючими, апріорі закладається міра вартості, тобто відсутність вартостей в описуваному світі не з'являється, як у романі, допіру наприкінці «демонічного пошуку». (Гоголь, як на мою думку, був радше поетом, і його українське виховання, либонь, вплинуло на це). Тож польську літературу я відчуваю як поетично-есеїстичну, причому в її найвищих осягненнях сценою для мораліте є історія. Чи ж не стосується це також Норвіда, Виспянського, Бжозовського?

Усе про літературу та про літературу, просто незручно. Але я використовую її як *pars pro toto*⁵⁰, приписуючи їй значення сукупності символів, що полегшують розуміння того культурного цілого, яким я прошитий. І не лише, а може, й не передовсім, завдяки друкованому слову. Хоча були і книги, в тому числі й оті нові. Тільки ж, чи «Провесінь» Жеромського не є мораліте, в якому стверджується, що Польща скляних будинків («кришталевих палаців» Чернишевського!) існує десь у майбутньому, де – невідомо, хоча марно було би шукати її і в Советській Росії, і в Навлоці? І чи Станіслав Ігнацій Віткевич, вирішальний чинник, батько нашого «катастрофізму», не надавав насправді надмірної ваги метанням своїх персонажів, отих ляльок із макабричного вертепу, апріорі ним приречених, бо ж історична фаза, коли вони діяли, не обіцяла жодного спасіння?

Якби я, замість кидати принагідно пов'язані думки, та захотів їх викласти систематично, то мусив би написати цілу книжку, що мені не з руки, тож нехай уже буде «мудрій голові двох слів доста». Того різновиду самоаналізу, в якому я тут вправляюся, замало, проте він мені корисний, бо не раз під час розмови мені ставало цікаво, а яким є прихований багаж кожного з моїх співрозмовників. Мені, звісно, доводилось іноді натра-

пляти в паризьких забігайлівках на такі запеклі дискусії, скажімо, про політику Наполеона III, учасники яких були кулаком по столу та мало не кидали один в одного чарками. Проте, загалом, таких людей у країнах індустріальної цивілізації небагато. А тимчасом мій прихований багаж складається власне з історичних пристрастей. Ніби цілком звичайна справа, біженці, котрих усюди повно, можуть всерйоз розмовляти тільки про свої Молдавії, Польщі й Трансільванії. От лишень, за винятком порівняно короткого часу моїх поррахунків зі сталінізмом, тамтешні політичні перипетії перестали мене доконечно обходити, а ностальгія рідко мене навідувала, може, тому, що Польща не є країною мого дитинства. Отож, визначення моєї ідентичності відбувалося не вздовж лінії «тут – там», а «я тут – а вони ось тут». Але хто «вони»? Упродовж десяти років, прожитих у Франції, я не пристав до жодного «середовища», і нещодавно відвіданий мною Париж, такий домашній, світив мені мало не пусткою. Всім відомі товариська ксенофобія й товариський конформізм французів, тож і це нормально. Проте й у мене бували так звані «успіхи», тому було неважко стати своїм у колі тієї чи іншої мадам Вердюрен⁵¹. Однак переклади моїх книжок іноземними мовами не давали мені жодної *kick*⁵² (окрім фінансової, адже я жив за рахунок пера), і мої друзі (якщо французи, то зазвичай іноземного походження) обурювалися, коли я уникав будь-яких нагод підтримати журналістсько-товариськими заходами свою «славу». Далєбі, як насамперед поет, я залишався далеко позаду, адже, чи не прикро для амбіції не могли показатися людям зі свого найсильнішого боку? Я також не клопотався про переклади своїх віршів, бо що то за контакт із читачем? Але, навіть якщо припустити, що я навчився би писати французькою, винятково чужою моєму внутрішньому ритмові, це мене зовсім не тішило, адже література є для мене чимось органічним, у що людина вростає, ми пишемо на протипагу тому, що хочемо виправити, бо воно, на нашу думку, погано функціонує, а без того

забави немає. Тож я цілеспрямовано культивував свою чужинність.

А тепер дозвольте сатиричний коментар. «Гордый поляк» може бути анальфабетом чи інтелектуалом, анальфабет – верзти дурниці, а інтелектуал – соромитися своєї маячні, але обидва вони вважають усі нації світу псячою підстилкою. Тож я зовсім не виключаю, що поведився, не усвідомлюючи того, достоту як польські робітники у Франції в 1918-1939 роках, сповнені презирства до «катанів⁵³», попри те, що останні набагато більш цивілізовані, ніж вони, або як польський герой нашого часу, моряк Костек із роману Чеслава Страшевича⁵⁴, котрий носився по Південній Америці зі своєю конституцією – куховарською книгою – і зневажливо поглядав на тубільців, бо ті не вміють готувати рубців: «Та то ж темні індіанці». Або, як в анекдоті про росіянина, котрий сп'яну намагався було в Парижі бити дзеркала, а інший росіянин його стримував, кажучи: «Брось, Ваня, всё равно не поймут»⁵⁵. Можливо, чіпляння за культурні особливості (куховарська книга) в одному випадку, або за глибини душі у другому, аби лиш якось себе порятувати під натиском чужини, репрезентує дві можливості порятунку для прибульців зі Східної Європи. Не менш комічне й не надто обґрунтоване відчуття вищості (чимало прикладів якого впродовж кількох минулих десятиліть можна запозичити із книжок Івашкевича, Рудницького, Ружеви́ча) після відповідного повороту може стати чесною. Бути горбатим погано, але якщо тільки завдяки власному горбові зауважуєш горбатість усіх тих, хто нас оточує, нехай горбатих інакшою горбатістю, яку вони не визнають, то варто іноді плекати свій горб.

Коли б не чужоземність певного типу, я б так само знав багато тих речей, які знаю, бо вони належать до рихтунку сучасної людини, але знав би їх на абстрактному рівні, вони б мене не зачіпали. Тоді б мені, скажімо, важко було визнати само собою зрозумілим, що свідомість, прихована під індивідуальною сві-

домістю, яка виражається у стилях і модах епохи, зазнає руху, переворотів і експансії, відтак іще недавно прикордонні пункти поглинають її нові території. Польський досвід тамтого двадцятиліття, особливо того моменту, коли властива йому свідомість перетворилася на музейний об'єкт, зберігшись лише в нечисленних групах або в середовищі еміграції, був для мене засадничим, так само, як і інший досвід: спроба дистанціюватися, піднятися над тією свідомістю (*collective sensibility? Zeitgeist?*²⁵⁶) у довоєнні часи, спроб, які вдалися лише абстрактно, тобто не вдалися.

Люди загалом занадто швидко до всього звикають, себто те, що існує, зазвичай здається їм таким, яким і мусить бути. Будь-який їхній опір проти встановленого ладу залишається на тій самій площині, що й лад, себто може бути опором щонайбільше політичним. Зусилля таких людей, як Свіфт, котрий побачив своє суспільство в його релятивності, дуже рідкісні. Коли ж приходиш ззовні, мало не автоматично потрапляєш у становище Свіфта, зауважуючи «дивовижність» звичаїв і норм, цілком домашніх для осіб, занурених у власне суспільство.

Я вчинив би непорядно, якби не згадав тепер, що мої висновки мають прихований дефект, а саме: я велемудро просторікую про щось, що може вимагати іншого зонду, бо, не виключено, що я одразу народився чужинцем за покликанням. Коли мені було шістнадцять років, я дивився на все навколо як на спектакль накрутних іграшок. Тож, може, пізніше я тільки шукав нагоди легітимізувати мою відчуженість, а, скажімо, добровільна експатріація не була для мене такою нищівною, як для багатьох інших, адже в моєму випадку не відбулося жодних засадничих змін. А якщо так, то не варто узагальнювати, і навіть не надто пристойно покликатися на риси даної спільноти. На свій захист можу згадати ту відому істину, що тільки приватне, зумовлене індивідуальною долею «відчуження» буває іноді пророчим. Окрім того, воно, прецінь, жилося тим, що було

в межах її досяжності, модифікувалася за вітчизняним романтичним зразком, саме в донкіхотстві, в інтелектуалізмі мораліте сягаючи своїх прав і привілеїв. Існують об'єктивні критерії тієї моєї родинності, які свідчать, що моє відчуження до війни (початок хворобливої залежності) не було аж так винятково велинням індивідуальної долі, а радше варто було би наголосити, проти чого воно було спрямоване.

Отож, Європа. Але вони зберегли, попри все, що їх спіткало (неправда, що того було не так уже й багато), вражаючи безперервність, і ніхто з них не мусив, як старий Леопольд Стаф, на спустошеній і зневаженій землі починати «від диму із коми-на⁵⁷». Проте, коли їх втягала працьовита буденність, в якій знову важить лише індивід й індивідуальний час та ставлення індивіда до індивіда, їх це непокоїло, бо вони розуміли, що щось трапилося, хоча неначе в них за спиною і лихо його знає що. Отож, акурат у мої паризькі роки я був свідком їхніх стрибків протесту, стрибків у давно ними занехаяне мораліте Історії першої половини XIX століття, в гегельянство, марксизм, і дивовижне то було видовище. Вони ностальгійно поклонялись усьому тому, надмір чого страшенно дошкуляв і через романтичні пориви, з якими так ніколи й не вдалося розпрощатися, і через нові події, а це викликало опір із боку тих, хто був краще, хоча й мимоволі та за сумних обставин, навчений цій гімнастиці. Нехай, по суті, ті їхні церебральні вправи залишалися на поверхні, а з-під неї, відображаючись у мистецтві та літературі, проглядало щось цілком інше: продовження самотніх виправ, в які вирушало самотнє я, започаткованих романтизмом, який у Польщі завів у зовсім іншу колію. Продовження, але, звісно, за інших обставин, і мало подібне до попередніх фаз, а навіть, може, й слушно, назване переворотом. *Art informel, le théâtre de l'absence*⁵⁸, прокафкіанський роман. Стосовно цих явищ я відчував роздвоєність. Старша, ніж я сам, закваска стримувала мене від того, щоб кинути без зброї в *abyssus*⁵⁹. Цим зумовлений мій гнів і, всім наперекір, охота замкнутися в темах, які можна змалювати

простим класичним стилем. Натомість пильність нашлітувала, що доречно було б розрізнити, що в моєму гніві було рефлексом вітальної сили, яка бунтує проти поширеного навколо мене тонкого відчаю, а що променіло із ношеного мною на голові ковтуна, *plica polonica*⁶⁰ (чи має ковтун щось спільного із гривую Самсона, ось у чому питання).

Поразки. Я не збираюся міряти їх тим, що Стасьові чи Мецьові краще або гірше повелося. Ані так званим «виїздом в еміграцію». То правда, що мої вірші зовсім не складні для читача в Польщі, а за кордоном їх розуміють п'ять або десять осіб, адже закордонні поляки представляють старше покоління, яке мене колись відчужувало, а водночас воно набагато скромніше інтелектуально, ніж їхні родичі в Польщі. Те ж саме стосується трохи важчої прози. Однак, перелік перешкод, на які наражається у другій половині ХХ століття кожна спроба самореалізації, такий довгий, що лише той, хто не обізнаний зі своєю добою, може всерйоз згадувати про черевички, які тиснуть поганій танцюристці. Ні, поразки мають інший сенс. Якщо вже вдалося піднятися на певний рівень свідомості, перемогою є знайдення для неї виразу, а поразкою – незнайдення. Свідомість письменника (я використовую це слово неохоче, бо вона набундючене, але прийнялося) не є ні ідеологічною, ні політичною. Якби вона була такою, то вдовольнялась би укладанням маніфестів чи програм, або написанням статей, що я в даний момент і чиню, не маючи, проте, жодних ілюзій. Отож, мені здається, що в порівнянні із Західною Європою, свідомість багатьох людей у Польщі, та ще кількох в еміграції, більш містка, меншою мірою відтята від пам'яті, краще охоплює вимір перемін у цьому столітті, зростає з історичною уявою. Спадковий горб і переживання минулих десятиліть в цьому радше допомогли. Це не суперечить моєму твердженню, що я Європи не розумію. Так, не розумію, але в ній не стримлю, як муха в бурштині, а йдеться лише про це.

Чіткіше усвідомлення не мусить вабити до монументальних історичних сюжетів. То було би наївним спорудженням будівлі з картону. Однак найбільш суб'єктивний твір у такому разі набуває інших пропорцій, автор по-іншому розміщує його в людському просторі. Сучасна польська поезія після 1956 року повністю це підтверджує. Але тільки поезія, сатира, малі театральні форми, есеїстика. А водночас (тут я збуваю мовчанням хронічну слабкість польської белетристики та розпад традиційного нарративу на всіх географічних широтах) нині в Польщі відбувається поступова втрата одного разу набутої гостроти, розчинення її в провінціалізмі. Той провінціалізм набуває двоїстої іпостасі. Те, що не вдалося Пшибишевському, котрий мислив потужніше, ніж його сучасні конкуренти, начебто має вдатися тепер, тобто, користуючись західною шпаргалкою, звільнившись від нестерпної суспільної служби, маємо надію показати в якомусь усюди, себто ніде, «я», поставлене перед демонічною сутністю буття. Бідні діти, котрі потрапляють поміж вістря потужних фехтувальників! Західні європейці багато віків тому навчилися сприймати злиденне життя як найперший принцип, утримуючи держави, плаваючи вітрильниками, вбиваючи, торгуючи, і в порівнянні з ними добросерди, котрі галасують, що життя завжди лихе, виглядатимуть банальними істериками. А тимчасом, як вільні духи так розважаються, неквапно розвивається інший провінціалізм, побожно-органічний, гідний, але до клопотів людства повернутий задом. Себто, досконала законмірність: Модерн і Родзевичівна⁶¹ вкупі. Кажу це, щоб нагадати, що відтіля, де можливість продається за миску чечевиці, не слід очікувати ні допомоги, ні об'явленя.

Таким чином, з Європою утрьох. У мої паризькі роки я побував на тій виставі «En attendant Godot»⁶² у Théâtre Babylone, з якої почалася світова слава Бекета. Елегантна публіка, еліта. А я вщипнув себе у шоку, щоб повернути почуття реальності. На сцені Освенцім – Посо катує Лакі, а вони лягають від сміху. Чи я не збожеволів? П'єса біла їх по обличчі, руйнувала всі підва-

лини їхнього ладу, але ніхто з них не відчував своєї відповідальності, залишаючись солідарним із існуючим ладом, та фаза цивілізації була зовнішньою стосовно кожного з них, і кожним із них уже засуджена. Можна інтерпретувати Бекета лише «з точки зору вічності», але то кепська метафізика, краще вже тоді читати Паскаля. Я повертаюся, покружлявши, до початку моєї статті. Якщо розум у всіх його проявах обертається проти власної цивілізації, кожним своїм актом позбавляючи її п і д с т а в, чи слід це розглядати як сталий атрибут Західної Європи, як уміння принизити, вилучити мислителів і митців, котрі у відповідь мстяться, що завжди врешті йде їй на користь, а чи як обітницю меншого або більшого апокаліпсису? Як я маю до того поставитися, якщо знаю, що віщували у трансї медіуми, Рембо та Лафорг? Припускаючи, що це тільки гра індивідуума, котрий будує свої повітряні замки, гра, яка за своїми позаособистісними наслідками ялова, я б не зміг у неї бавитися, бо не отримав достатньо індивідуалістичного виховання, і час для мене завжди має високу цінність (за всієї своєї кумедності «соціалістична рима» Пейпера⁶³ була дуже польським задумом). Вважаючи натомість, що автозаправні станції у Вероні та французькі перукарі, котрі тільки й розмовляють про свої авто, і розкіш, і котрась за чергою промислового революція – все це роздута куля порхавки, один апокаліпсис у мене вже позаду, що схиляє до байдужості, а крім того, історичні мораліте заслабли на параліч, бо занадто багато утопій зазнали краху.

Моя шляхетність і негайне відторгнення. Ті зуби скажених, загнаних у глухий кут щурів, які стримлять із книжок, п'ес, образів – дивовижне відчуття якогось *déjà vu*. Неначе 1930-1939 роки, Віткаци, катастрофізм вичерпали конспективно запас нігілізму.

Але амбітна свідомість повинна принаймні вміти захистити себе від непорозумінь, хоча вони неминучі, і ледве встигнеш узятися за перо, вже ніколи проясненню, як це називається, сво-

єї точки зору не буде кінця-краю, а либонь життя в цій професії чи ордені не є нічим іншим, аніж підпорядкуванням невиразному імперативові, який наказує не згубити й крихти зі складнощів власної думки. Як поет, котрий порається також і прозою, а отже міняє коней, я витратив чимало зусиль на опір класифікаціям, які спрощують, а відтак фальсифікують, замикаючи в межах одного жанру. Боюся, що й тепер, багато просторікуючи про минуле, давнє й нове, я спричинюся до непорозумінь. Хтось, напевне, вважатиме, що «історична неминучість» має для мене величезну вагу, що інтелектуалізм мораліте мені подобається, а не тисне, як незручне нав'язане вбрання, і що рослинне, пасивне, інтуїтивне поглинання світу є для мене чимось випадковим, що я намагаюся в собі подолати. Іншими словами, що я соромлюся своїх, уживаючи термінологію дзен, саторі⁶⁴. Це зовсім не так, підозрюю, однак, що то вже моя непольська частка, отож, для трактування тут вона не надається.

Жодних висновків не буде. Спадкові обтяження, благословення цих обтяжень і їхня злиденність, складнощі, ними породжені, коли з таким багажем перебуваєш поза межами однієї, маніакально любленої «Серединної імперії»⁶⁵, відчуття поразки, без якого, мабуть, жодна перемога неможлива – все це нічого більше, ніж відкриття гіпотетичної дискусії.

Але де ж Америка, куди мандрівник повернувся з Європи, водночас рідної та чужої? Або ж Америки стосується, внаслідок засадничої цивілізаційної єдності, все, що вже було сказано, або не стосується, а коли не стосується, «то це вже зовсім інша історія».

1964

Переклав Андрій Павлишин

ПРИМІТКИ

¹ Люсі Мадлен Рено (Lucie Madeleine Renaud, 1900-1994) – легендарна французька актриса, одна з провідних постатей французького театру й кіно ХХ століття, котра у 1920-1989 зіграла в «Комеді Франсез», «Одеоні» й театрі Рено-Барро 129 театральних ролей, а також у понад 30 фільмах. П'єса С. Бекета була поставлена в паризькому театрі «Одеон» у жовтні 1963 режисером Роже Бленом. М. Рено виконувала роль Вінні, відтак вона грала цю роль упродовж наступних 26 років до самого кінця акторської кар'єри. В оригінальному тексті Ч. Мілош неточно вказує прізвище актриси як Рейно (Reynaud).

² Двоактний трагіфарс ірландського драматурга Семюела Бекета (Samuel Beckett, 1906-1989) «Щасливі дні» («Happy Days») був написаний англійською мовою у 1961, а 1962 автор переклав його французькою, давши дуже схожу назву «Oh les beaux jours» (цитата з вірша П. Верлена «Colloque sentimental»). Персонаж класичного твору театру абсурду, закопана по пояс у землю, Вінні чекає удару дзвона, щоб заснути до настання смерті. В оригінальному тексті Бекета є ще другий персонаж – Віллі, котрий упродовж дійства переважно мовчить, лише іноді подаючи короткі репліки.

³ Йдеться про американського письменника, мислителя та нонконформіста Генрі Девіда Торо (Henry David Thoreau, 1817-1862), котрий у 1845-1847 влаштував експеримент екологічно мотивованої втечі від сучасного суспільства, оселившись у власноруч збудованій хатині на березі Волденського ставу (неподалік Конкорда), що пізніше описав у романі «Волден» (1854), а також виступив теоретиком громадянського спротиву неправедній владі (памфлет «Про громадянську непокору», 1849).

⁴ Тобто ХІХ ст.

⁵ Текст було опубліковано в 1964; фактично польська комуністична держава була створена 22.VII.1944, але формально почала існувати як суб'єкт міжнародного права після 05.VII.1944, коли її визнали західні союзники Сталіна; тож двадцятиліття ПНР відзначали у 1964-1965, попри те, що у 1944-1952 вона називалася Польська Республіка, і шойно за конституцією 22.VII.1952 в її назві з'явилося слово «Народна».

⁶ Пасек – мемуарист кінця ХVІІ ст. Я.Хр. Пасек; Підкоморій – персонаж поеми А.Міцкевича «Пан Тадеуш», Конрад – містичний образ із ІІІ частини «Дзядів» А. Міцкевича; Чашник Матвій Раптусевич і Нотар Мільчек – антагоністичні персонажі комедії А. Фредра «Помста»; «Король-Дух» – історіософська поема Ю. Словацького та її ключовий метафізичний образ.

⁷ У цьому розділі автор оперує ключовим філософським та естетичним поняттям творчості В. Гомбровича.

⁸ *Hôtels du Commerce* (фр.) – комерційні готелі, в ширшому сенсі – заїзди.

⁹ *Choses vagues* (фр.) – розпливчасті речі.

¹⁰ «*Не хочеш, не надо, другую морду найдем*» (рос.) – «Не хочеш, то й не треба, іншу пикну знайдемо». У Ч. Мілоша слова наведені російською.

¹¹ Станіслав Вокульський – головний герой роману Б. Пруса «Лялька» («*Lalka*», 1890), в минулому патріот-повстанець, пізніше вдалий підприємець, котрий зазнає поразки у спробі сподобатися цинічній та жорстокосердій аристократці, хоча й ладній вийти за нього заміж задля грошей.

¹² *Belle Époque* (фр.) – дослівно «чудова пора», вживана в публіцистиці назва періоду від закінчення франко-пруської війни 1871 до початку I Світової війни в Європі, доби найвищої в історії людства глобалізації, порівняного добробуту й стабільності.

¹³ Носієм звукозапису в доцифрову добу були круглі вінілові платівки, на які наносили концентричні заглибини, з яких чутлива голка в процесі обертання «зчитувала» інформацію про звук. Якщо в процесі користування платівка зазнавала незначного механічного ушкодження – поперечної подряпини, голка «зістрибувала» після повного оберту платівки на попереднє місце, отож слухачі отримували ефект «заїдання платівки», тобто раз у раз повторювався короткий фрагмент запису.

¹⁴ Пан Теофіл П'єцик – гумористичний персонаж опублікованих у 1930-1970-х численних фейлетонів польського сатирика Стефана Вехецького (Stefan Wiechecki, 1896-1979), відомого під псевдонімом Вех (Wiech). Пан П'єцик «на хлопський розум» коментував події, які відбувалися у Варшаві, послуговуючись говіркою пересічних мешканців столиці, що стало часто вживаним засобом осягнення комізму. С. Вехецький настільки точно відобразив у своїх творах цей соціолект, що польські філологи почали називати «вехом» варшавську говірку або загалом міські аргі.

¹⁵ *Кооператив митців «ЛАД»* (Spółdzielnia Artystów Plastyków ŁAD) – багато-профільне підприємство, яке у 1926-1996 займалося виготовленням ужиткових предметів у т.зв. «польському стилі», з використанням зразків народного мистецтва, залучаючи до розробок широке коло художників; у 1950 підпорядкований державній установі «Цепелія» (аббревіатура назви Центральної установи народного та мистецького ремесла), відтак під тиском вимог соцреалізму та невибагливих смаків малоосвіченого комуністичного керівництва якість продукції подекуди деградувала й примітизувалася.

¹⁶ *Остроленка і Ленчиця* – в ті часи невеликі провінційні містечка, які часто згадували в пресі в контексті різних ідеологічних кампаній; Остроленка є своєрідною вітриною культури польської етнографічної групи курпів, Ленчиця – давня княжа столиця, яка стала в 1950-х роках центром залізничного басейну.

¹⁷ Йдеться про II Річ Посполиту, польську державу міжвоєнного періоду (1918-1939).

¹⁸ Йдеться про протистояння між двома провідними політичними таборами міжвоєнної Польщі: прихильників і послідовників творця нової польської держави, центриста Ю. Пілсудського, котрий спирався на колишніх вояків і офіцерів т.зв. Легіонів, серед яких було багато літераторів, малярів, осіб вільних професій, а з іншого боку – націоналіста і расиста Р. Дмовського, котрий завдяки значним фінансовим можливостям і зв'язкам у політичних колах Антанти домогся, керуючи делегацією переговорників від Польщі у 1918-1920 в Парижі максимально корисного для країни мирного договору, який передбачав утілення уявлень ендеків про територіальні форми та національний склад відродженої Польщі, значна частина його прихильників були технократами й позитивістами, адептами «органічної праці».

¹⁹ У травні 1926 в Польщі відбувся державний переворот, очолений Ю. Пілсудським, відтак упродовж наступних кількох років відбувалося згортання демократичних прав і свобод громадян, зокрема Берестейський процес 1930, створення табору в Березі Картузькій для адміністративного арешту опонентів тощо, що змусило багатьох опозиціонерів (скажімо, п'ятикратного прем'єр-міністра В. Вітоса) виїхати в еміграцію. В роки II Світової війни саме польські політичні емігранти створили уряд, який керував польською підпільною державою.

²⁰ Навлоць – масток персонажа роману «Провесінь» Іполіта Вельославського, де відбувається дія другої частини твору.

²¹ Перший президент Польської Республіки професор Габріель Нарutowич (Gabriel Narutowicz, 1865-1922) був убитий через кілька днів після обрання на посаду фанатичним прихильником націонал-демократів.

²² *Contingence* (фр.) – випадковість.

²³ Зомбковська і Гроховська – головні вулиці північної та південної частин варшавського передмістя Праги, заселеного до війни переважно пролетаріатом або вбогими дрібними ремісниками і крамарями.

²⁴ Йдеться про Тадеуша Бой-Желенського.

²⁵ Віршем «Герострат» («Herostrates») відкривається дебютна збірка «Кармазинова поема» («Karmazynowy poemat», 1920) видатного поета-скамандрита Яна Лехоня (Jan Lechoń, 1899-1956).

²⁶ Теодор Буйницький (Teodor Bujnicki, 1907-1944) – польський поет, сатирик, літературний критик, пов'язаний із літературним угрупованням «Жагари», за освітою історик, випускник Вільнюського університету; у період першої советської окупації Литви (1940-1941) працював у комуністичній пресі, відтак до 1944 в Москві, після повернення в Литву страчений за вироком військового суду Польської підпільної держави партизанами Армії Крайової.

²⁷ Генрик Дембінський (Henryk Dembiński, 1908-1941) – польський громадський діяч, публіцист, діяч молодіжного християнського та соціалістичного руху, випускник Вільнюського університету, член групи «Жагари»; засуджений у 1937-1938 за комуністичну пропаганду, в 1940-1941 працював у советських органах освіти, розстріляний німцями на початку окупації Білорусі.

²⁸ Йдеться про персонажів оповідання «Кастеляниці Любачевські» («Kasztelanice Lubaczewscy», 1851) популярного польського письменника, котрий писав на історико-героїчні теми та вважався предтечею Г. Сенкевича, Зигмунда Качковського (Zygmunt Józef Erazm Kaczkowski, 1825-1896).

²⁹ *Anima naturaliter endeciana* (лат.) – дослівно «душа за природою ендецька», вираз, утворений за аналогією до *anima naturaliter christiana* («душа за природою християнська») – вислову Тертуліана з «Апологетики».

³⁰ Про Конрада і Короля-Духа див. примітку вище, Сорок і Чотири (44) – містичний образ із III частини романтичної драми А.Міцкевича «Дзяди» (сцена «Видіння отця Пйотра»), ім'я (атрибут) месії, майбутнього рятівника Польщі.

³¹ Тобто Юліуша Словацького.

³² Правляче в післявоєнній Польщі політичне угруповання, зосереджене навколо Польської об'єднаної робітничої партії, здобуло владу завдяки організованому насильству та військовій підтримці з боку ССРСР. Але, намагаючись досягти легітимності в очах суспільства, польські комуністичні еліти у 1940-1980-х широко використовували націоналістичну риторику довоєнних фашистів, одним із елементів якої була запекла антинімецька пропаганда. До складу повоєнної ПНР були включені т.зв. західні землі, звідки вигнано німецьке населення, натомість переселено біженців зі Сходу, переважно з теренів, окупованих сталінським ССРСР на підставі рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій. Польські комуністи апелювали до «одвічної польськості» приєднаних земель і регулярно проводили мобілізаційні ідеологічні кампанії, в яких в образі ворога виступали німці.

- ³³ Вигук Конрада, персонажа драми «Звільнення» («Wyzwolenie». 1903).
- ³⁴ Оберамергау (Oberamergau) – невелике містечко в Баварії (бл. 5 тис. мешканців), де від 1634 у роки, які закінчуються на «0», тисячі місцевих мешканців влаштовують виставу Страстей Господніх, на яку з'їжджаються шанувальники екзотики з усього світу; крім того, містечко славиться народним промыслом – виготовленням дерев'яних скульптурок у наївному стилі.
- ³⁵ Заолзя, або Тешинська Сілезія – невеликий регіон на польсько-чеському прикордонні, предмет територіальних суперечок між двома молодими державами, від 1920 у складі Чехословаччини, 1 жовтня 1938 анексована Польщею після розчленування Чехословаччини гітлерівцями на підставі Мюнхенської угоди, а через 11 місяців анексована вже Німеччиною; після 1945 перебуває у складі Чехії.
- ³⁶ Дослівний переклад рядків вірша «Герострат» зі збірки Яна Лехоня «Кармазінова поема» (1920)
- ³⁷ Зазвичай «Трилогією» в польській культурі називають цикл історичних романів Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володийовський».
- ³⁸ Великий литовський поет, засновник литовської літератури Крістіянас Донелайтіс (Kristijonas Donelaitis) народився 1714.
- ³⁹ Французький аристократ, мандрівник, письменник і філософ маркіз Астольф де Кюстін (Astolphe-Louis-Léonor, Marquis de Custine, 1790-1857) після відвідин Російської імперії написав книгу «Росія в 1839» («La Russie en 1839», 1843), де описав країну варварів і рабів, загального страху і бюрократичної тиранії.
- ⁴⁰ Йдеться про російського письменника і дипломата князя Петра Козловського (Петр Борисович Козловский, 1783-1840), котрий був обізнаний із польською проблематикою завдяки роботі з намісником Царства Польського І.Паскевичем, а Кюстінові докладно розповів про російські порядки під час мандрівки пароплавом «Микола І», коли французький аристократ вирушив до Росії.
- ⁴¹ Новела «Доглядач маяка» («Latarnik») написана Г.Сенкевичем у США, опублікована в Польщі в 1881.
- ⁴² *Vieux Polonais* (фр.) – справжній поляк.
- ⁴³ Ясна Гура – монастирський комплекс ордену паулінів у Ченстохові, центр культу Діви Марії в Польщі, де перебуває чудотворна ікона Ченстоховської Божої Матері, а водночас символ боротьби поляків за незалежність під час війни з протестантською коаліцією в часи т.зв. «Потопу» (1655).
- ⁴⁴ *Rezidium*, точніше, *residuum* (лат.) – залишок.

⁴⁵ Цитата з вірша Ц.К. Норвіда «Епос-Наша» («Epos-Nasza», 1848).

⁴⁶ Тут ідеться про повчальну алегоричну драму, поширену в Європі, починаючи з XV-XVI ст. Фабула мораліте заснована на схематизованих стосунках людини зі світом від коліски до могили. Герой мораліте завжди пасивний, а за його душу борються навзаєм сили добра і зла.

⁴⁷ Hostowiec Paweł [Stempowski J.], *Polacy w powieściach Dostojewskiego*. – [в:] *Eseje dla Kasandry*, Paris, 1961; Lednicki Wacław, *Dostojewski and the Poles in Siberia*. – [в:] *Russia, Poland and the West*, New York, 1954.

⁴⁸ Йдеться про Шимона Вінсенти Токажевського (Szymon Wincenty Tokarzewski, 1823-1890) – котрий юнаком брав участь у т.зв. змові священика Щегенного (1842-1844) та був ув'язнений у 1846 у Варшавській Цитаделі, в 1848 засуджений до 1000 ударів палицею і 10 років каторги, яку відбував у Омську, 1857 за амністією звільнений та повернувся на батьківщину. В 1862 заарештований повторно за участь у патріотичному русі, засланий на каторгу до Александровська на Амурі, звідки повернувся щойно у 1883. У в'язницях, на каторзі та засланні провів 37 років. Написав розлогі, у 9 частинах, спогади про своє життя, опубліковані після смерті автора.

⁴⁹ Отець Пйотр Щегенний (Piotr Ściegienny, 1801-1890) – католицький священик, учасник руху за незалежність Польщі та селянський лідер; у 1842-1844 організував на Люблінщині підпільну Спілку селян (т.зв. змова Щегенного), яка готувала на 1844 велике селянське повстання під гаслами національного визволення; після арешту царською поліцією засуджений до хльости і довічної каторги, яку відбував у Нерчинську, до Польщі повернувся після 1871.

⁵⁰ *Pars pro toto* (лат.) – дослівно «частина замість цілого», різновид синекдохи, коли ціле явище називають його частиною.

⁵¹ Персонаж роману Марселя Пруста «У пошуках втраченого часу».

⁵² *Kick* (англ.) – віддача.

⁵³ Прізвисько французів.

⁵⁴ Йдеться про персонаж гумористичного роману польського письменника Чеслава Страшевича (Czesław Straszewicz, 1904-1963) «Туристи з лелечих гнізд» («Turyci z bocianich gniazd», 1953).

⁵⁵ *Брось, Ваня, все равно не поймут* (рос.) – припини, Ваню, все одно не зрозуміють.

⁵⁶ *Collective sensibility* (англ.) – колективна чутливість. *Zeitgeist* (нім.) – «дух історії», інтелектуальний і культурний клімат епохи.

⁵⁷ Цитата з вірша Леопольда Стафа (Leopold Staff, 1878-1957) «Фундамент» («Podwaliny») зі збірки «Wiklina» (1954).

⁵⁸ *Art informel* (фр.) – «безформне мистецтво», інформалізм, напрямок у європейському мистецтві 40-50 років XX ст., який включав різні течії абстракціонізму; *le théâtre de l'absence* (фр.) – «театр відсутності», одна з характеристик театру абсурду.

⁵⁹ *Abyssus* (лат. з давньогр.) – безодня.

⁶⁰ *Plica polonica* – дослівно «гостець польський», латинська назва ковтуна (гостця), запалення сальних залоз голови, яке призводить до збивання волосся у жмут, подібний до дредів. Польська культурна традиція схвалювала носіння ковтуна, вважалося, що він захищає голову власника, а його усунення призведе до психічних розладів й інших хвороб; з практикою носіння ковтунів селянами та міщанами в Польщі було покинчено завдяки зусиллям лікарів-гігієністів тільки в XIX столітті.

⁶¹ Марія Родзевичівна (Maria Rodziewiczówna, 1863-1944) – польська письменниця, все життя і творчість котрої пов'язані з білоруською глибинкою, польським шляхетським маєтком на інонаціональних околицях, природою Полісся.

⁶² «В очікуванні Ґодо».

⁶³ Польський поет Тадеуш Пейпер (Tadeusz Peiper, 1891-1969) був творцем програми літературного угруповання «Краківський Авангард» (Awangarda Krakowska, 1922-1927), спроби перенесення на польський ґрунт конструктивізму та футуризму. Т. Пейпер вважав, що поет конче мусить бути суспільно активним, а позаяк був активістом довоєнної польської соціалістичної партії, то написав: «Моя рима є соціалістичною. Мій соціалізм міститься в тому, що я називаю асоціативною точною римою. Саме так. Мій соціалізм. Бунт проти тієї волі, яка з тих самих вузлів віку породила вільну конкуренцію, вільний голод і вільний вірш». Літературознавці трактують ці слова у ширшому контексті творчості Т. Пейпера як заклик до якомога прозорішої конструкції тексту та його впорядкованості, що нібито зумовлює вищий рівень соціальності.

⁶⁴ Саторі (япон.) – дослівно «просвітлення», в медитативній практиці дзенбуддизму внутрішнє персональне переживання досвіду осягнення істинної природи людини, зокрема й завдяки тривіальним подіям і предметам.

⁶⁵ «Серединною імперією» традиційно називали в минулому свою державу китайські літописці. У цьому разі можна припустити, що йдеться про алюзію до Советського Союзу.

Антисемітизм у Польщі

Останнім часом світова преса повниться репортажами про рецидив однієї з найстаріших польських хвороб – антисемітизму. Від часу «революції» Гомулки в жовтні 1956 року, варшавська преса поверталася до цієї проблеми в численних статтях, застерігаючи читачів від антисемітської пропаганди, яка достоту переливалася через край. Не потрібен особливий досвід, щоб зауважити політичне значення синхронності падіння сталінізму в Польщі та рецидиву антисемітської кризи. Натомість, не існує простого пояснення характерних обставин життя в Польщі, які дозволили реакційним групам знову скористатися цією випробуваною політичною зброєю.

Передовсім, слід усвідомити, що в менталітеті східноєвропейського селянства ніколи так і не відбулося послаблення тривалої спадщини антисемітизму, антисемітизм значною мірою процвітав у Польщі в період сталінської ортодоксії. Те, що раніше було оповите мовчанням, тепер лише відслонилося внаслідок більш ліберальної політики, яка дозволяє польським журналістам відверто писати про цю та інші болячки польського життя. Багатьом іноземним кореспондентам, котрі відвідують Польщу, пощастило розговорити їхніх співрозмовників, що також сприяло привабленню уваги до цієї проблеми. Немає жодного сумніву, що в СРСР та інших країнах східного блоку, якими іноземцям важче подорожувати, і де місцева преса підлягає суворій цензурі, напруга, породжувана антисемітизмом, не менша, а може, навіть і більша, ніж у Польщі. Польща стала першою країною, де розсування залізної завіси дало змогу вивчати таку характерну для комуністичного світу ворожість між етнічними групами.

Родючий ґрунт для згнилого зерна

Антисемітизм глибоко вкорінений у свідомості людей, котрі мешкають в усіх кутках значних просторів Східної Європи. Щоб змогти пояснити поширеність і вірулентність цього захворювання, слід вирушити у подорож минулими століттями та реконструювати розвиток структури східноєвропейського суспільства. Тут ми натрапимо переважно на землеробські суспільства, які зберігають виразний поділ між містом і селом. Євреям не дозволяли володіти землею чи вступати до більшості цехів, тому вони заробляли на прожиття як торговці та міські ремісники. У Західній Європі завдяки бурхливому розвитку торгівлі та промисловості професійні обмеження були скасовані, а мешканці сіл потягнулися до міст; тим часом у багатьох містечках Східної Європи євреї складали більшість населення. Їхня фізична ізоляція від навколишньої сільської людності була підкреслена релігією, мовою їдиш та унікальним одягом. Витоки антисемітизму в країнах Східної Європи слід шукати переважно в економічному протистоянні міста й села та в селянській ментальності, яка зумовлювала, що кожного, хто не належав до селянської громади, вважали аутсайдером.¹

Розпалювання приспаних антисемітських почуттів задля політичної мети було вже масштабно випробуване у Східній Європі царськими чиновниками, котрі в 1905 році створили сумнозвісні «чорні сотні», – там вкрай реакційна юрма намагалася придушити ліберальний і соціалістичний рух й відстояти царське самодержавство. Відтоді отой політичний інструмент часто використовує советський режим, проявляючи значно більшу спадкоємність методів, ніж це коментують іноземні спостерігачі. Варто нагадати, що у Советському Союзі джерелом робочої сили, технічних і бюрократичних кадрів для втілення запізнілої програми індустріалізації стала сільська молодь, і що батьки, бабусі та дідусі сучасних робітників і службовців працювали на землі. Багато з тих молодих людей завдячують інстинктив-

ний антисемітизм своєму селянському походженню, яке стало благодатним ґрунтом для сучасного народного антисемітизму. Скеровані проти «безрідних космополітів» і «сіоністів» кампанії під час процесу Сланського в Чехословаччині (листопад 1952), арешт лікарів («убивць у білих халатах») в Москві в січні 1953 року, – всі вони мали вражаюче антисемітський присмак. А що вже й казати про страшний епізод, який стався наприкінці 1948 року, коли були арештовані 48 советських письменників, котрі писали мовою їдиш, а відтак окремі з них були розстріляні.² Подібні заходи, натхненні старим принципом «поділяй і володарюй», аж ніяк не припинилися після смерті Сталіна. Щоб відволікти маси від їхніх власних страждань, сучасні советські володарі, хоча й діють не так відверто, як «кат народів», ні на мить не вагаються, щоб вказати на цапа-відбувайла.

Євреї у повосній Польщі

Проте, сучасний рецидив антисемітизму в Польщі, схоже, важче зрозуміти. Адже ця країна була ареною одного з найстрашніших масових убивств у історії, саме тут гітлерівці замордували близько трьох мільйонів польських євреїв. Вціліли тільки від тридцяти до дев'яноста тисяч євреїв, більшість із яких після війни емігрували до Ізраїлю. Могло би здатися, що перестав існувати об'єкт, на який антисемітизм міг би виливати свою лють. Тож як пояснити сучасну кризу в Польщі?

Легко не зауважити певну істотну для польських євреїв обставину – географічну близькість Польщі та Советського Союзу. У 1939 році пакт Молотова-Рібентропа призвів до захоплення сусідом східної частини Польщі. Значна кількість осіб єврейського походження на цих теренах відтак unikли винищення гітлерівцями, багато хто із них були депортовані советським режимом до таборів, де їм вдалося вижити, чимало інших із власної ініціативи втекли на Схід разом із відступаючою Червоною Армією під час німецького наступу в 1941 році. В 1944-1945 роках вони

почали, користуючись своїм польським громадянством, *exodus* із меж Советського Союзу. Цей процес, безумовно, ще не закінчився. Угода про репатріацію між урядом Гомулки та Москвою прочинила замкнуту браму, серед репатріантів, – а кажуть, що врешті-решт повернуться пів мільйона, – буде багато євреїв.

Внаслідок міграційних рухів, які сталися в Польщі, відбувся цікавий суспільний поділ. Єврейський ремісник, робітник чи купець часто емігрували, позаяк бачили для себе кращу долю в Ізраїлі або на Заході. Проте, з іншого боку, чимало інтелігентів вирішили залишитися в Польщі не лише з огляду на свою прихильність до країни, але й тому, що боялися втратити свій статус за кордоном (наприклад, у країні, мови якої не знаєш, диплом про вищу освіту на практиці небагато вартий). Таке рішення в тоталітарній державі, де відсутній «приватний сектор» (вільна ініціатива), автоматично означає вступ до лав бюрократії.

Існувала й ще одна причина, чому багато польських євреїв, котрі вижили, пристали до комуністичної бюрократії. Коли у роки війни в Советському Союзі формувалася Польська армія Сікорського, євреї, котрі намагалися до неї вступити, натрапляли на дві перешкоди: опір антисемітськи налаштованих польських офіцерів і відмову советського керівництва видавати дозвіл на вступ до Польської армії полякам із «приєднаних» східних теренів Польщі, тепер «советських громадян». Проте, та ж влада не чинила жодних труднощів, коли формувалося інше, комуністичне польське військо. Євреї масово записувалися до нього, адже то була нагода вибратися із країни, де вони вже не хотіли більше жити. У війську їх піддавали ідеологічній обробці, яка давала кваліфікацію членів апарату. Слід пам'ятати, що перші кадри польської комуністичної партії в 1945 році склалися з людей у мундирах, причому, значну їх частину становила інтелігенція єврейського походження. Росіяни вважали її надійнішим інструментом втілення своїх намірів, сподіваючись, що вона буде менше схильною до польського патріотизму через

дискримінацію, якої зазнавала з боку польських правих до війни.

Вищезгадані обставини у випадку сучасних польських євреїв призвели до несприятливих наслідків. Хоча ненависть мас була спрямована проти всієї привілейованої групи, тобто проти всіх найвищих партійних урядовців, лише такі аутсайдери, як політичний диктатор Якуб Берман, економічний диктатор Гіларі Мінц, чи один із керівників Управління безпеки полковник Ружанський, були визнані відповідальними за потворні злидні й терор. Ужитий у даному випадку метод полягав у апелюванні до примітивної ментальності мас. Іншими словами, їхня ворожість зосередилася на людях, котрі якимось чином вирізнялися своїм єврейським походженням, хоча й не були найбільш ревними в нав'язуванні наказів із Москви, аніж тисячі інших вищих урядовців несврейського походження.

Наслідки «відлиги»

Хитке становище режиму, зумовлене «відлигою» 1955 року, підштовхнуло певні партійні кола до висновку, що загрози робітничого повстання можна уникнути, перекинувши відповідальність за безнадійне економічне становище на цапів-відбувайлів. Проте, щоб зрозуміти, яку роль тут відіграє антисемітизм, слід спершу зрозуміти чинний уклад політичних сил у Польщі. У подіях 1956 року можна виділити такі політичні центри:

Натолінці. Ця група, яка виникла в березні 1956 року, свою назву завдячує місцевості під Варшавою. Група складається з високих партійних чиновників. Усі вони – сталіністи, які підтримували тісні контакти з Хрущовим, і, ймовірно, за його порадою вирішила «полегшити тягар», запропонувавши масам жертву. Упродовж тих кількох місяців, коли натолінці користувалися впливом, вони намагалися зберегти тиранічну владу партії над нацією, купуючи підтримку загалу за допомогою націоналістичних гасел і чистки в апараті згідно з «арійським пунктом».

Ця тактика окреслена в цитаті з одного із найбільш слухняних сталіністів, котрий встиг стрибнути на гомулівського коня:

«[Натолінці] також проектували вирішення проблеми відповідальності за сталінізм класичним шляхом призначення певних цапів-відбувайлів. Дивним чином, то мали були насамперед особи єврейського походження. Це давало нагоду зіграти на постійно популярних у певних колах нашої нації антисемітських настроях.

Тих кілька фортелів мали б забезпечити перехід до нового етапу, не підриваючи основ такої зручної (для тих, хто при владі) системи управління...

Не думаю, що то була нереальна концепція. Якщо уважно поглянути навколо Польщі, – то ми побачимо тут і там, як минулого року були втілені дуже схожі концепції».³

Як усім добре відомо, військовий «переворот», який готувала в жовтні 1956 року група Натоліна за підтримки росіян, покликаний захопити цілковитий контроль над партією, не вдався.

«**Пакс**» – Товариство прогресивних католиків. Під цією назвою виступає особлива група, метою якої була боротьба проти Римо-католицької Церкви, і яка упродовж багатьох років перебувала під опікою Управління безпеки. Лідер «Паксу» Болеслав П'ясецький до війни був провідником фашистської «Фаланги», організації, програма якої відзначалася расизмом. Заарештованого НКВС у 1944 році, його звільнили з в'язниці, коли виявилось, що він готовий до співпраці. Задля протидії впливові Церкві сталінське керівництво надало «Паксові» монополію на виготовлення та продаж предметів культу. Цей «найбільший трест на схід від Ельби», як колись писала варшавська преса, став власником видавництва, двох тижневиків, щоденної газети, шкіл тощо. Книжка П'ясецького «Фундаментальні проблеми», в якій він намагався примирити сталінізм із католицизмом, була внесена Ватиканом до індексу заборонених книжок. Напередодні жовтневої кризи 1956 року П'ясецький опинився

за крок від великої кар'єри – натолінці-сталіністи обіцяли йому високу посаду в уряді в обмін на послуги, для яких він чудово пасував, – проведення масштабної антисемітської кампанії, покликаної послужити димовою завісою для безугавного прислужництва керівництва Польщі Москві. 16 жовтня 1956 року, всього лиш за три дні до «революції», П'ясецький опублікував статтю під назвою «Державний інстинкт», в якій лякав советською інтервенцією в разі, якби Гомулку включили до складу уряду.

Ліберальне крило партії: ця група зрозуміла, що тиск знизу занадто сильний, і що його можна знешкодити лише завдяки обережним поступкам, і що «відлига» зайшла занадто далеко, навіть як на їхній смак. Познанське повстання в червні 1956 року стало вражаючим доказом того, що країна перебуває на порозі революції, і що єдиний спосіб її уникнути полягає у здобутті підтримки Гомулки, не заплямованого в очах людей минулими злочинами. Тільки завдяки подіям 19-20 жовтня 1956 року Польща уникнула нещасливої долі Угорщини.

У цей критичний момент спалахнула боротьбі всередині Центрального Комітету, питання антисемітизму відіграло в ній значну роль. «Ліберали» безкомпромісно засудили антисемітські маневри, здобувши завдяки цьому підтримку тих членів Центрального Комітету, котрі вагалися, й чи то через єврейське походження, чи то через сповідувані принципи, зайняли ворожу щодо вимог натолінської групи поставу. Коли Гомулка узяв на себе керівництво урядом, Польща встала на шлях незалежності. «Ліберальне крило», яке він очолив, внутрішньо неоднорідне, в ньому постійно протистоять різні тенденції. І «ліві», котрі вимагають радикальних змін, і «праві», і «реформовані сталіністи», намагаються переконати громадськість, що саме вони є найкращими інтерпретаторами програми Гомулки.

Скажені: Та група молодих людей представляє четверту політичну силу сучасної польської сцени. Вона включає усіх

тих, хто, незалежно від партійної приналежності, підтримують Гомулку, а водночас відверто визнають, що гасло «повернення до Леніна» нічого для них не варте, і що конче слід переосмислити значення слова» соціалізм «у другій половині ХХ століття. Їхньою спільною рисою є не чітко окреслена програма, а радше відраза до будь-якої ортодоксії в поєднанні з моральним обуренням з приводу злочинів, скоєних комуністами. Цей моральний фермент з'явився переважно в інтелектуальних і студентських колах. Він зумовив польську «відлигу» і проклав шлях до повернення Гомулки. Якщо в Югославії символом радикалізму є Джилас, то в Польщі, де існує більша свобода, мешкають тисячі Джиласів. Багато нових тижневиків, які видають здебільшого молоді інтелектуали, понад триста дискусійних клубів і скетчі, які ставлять студентські театральні групи, – усе це разом утворює загату, всередині якої розвивається той рух.

Із низки статей, зокрема зі стенограм дискусій у клубах, можна виснувати, що гострий конфлікт між бюрократичною кастою і «скаженими» є відтворенням старого конфлікту поміж буржуазією та філістерами з одного боку, й інтелектуалами з іншого. Прихильники Натоліна дивляться на «деморалізаторів» і «ревізіоністів» із ненавистю. Добре відомо, що одна з опор натолінської групи, генерал Віташевський, будучи керівником політичного виховання в армії (Гомулка усунув його з цієї посади), підготував список чистки в рамках підготовки до «перевороту». Список містив сімсот прізвищ, головним чином письменників і журналістів, підозрюваних у «лібералізмі». Судячи з усього, антисемітизм натолінської група не був лише продуманим планом, але й завдячує інстинктам нової бюрократичної буржуазії, котра вважає інтелектуала та єврея однаково підозрілими, а дуже часто – однією й тією ж особою. (Високі позиції в польських інтелектуальних колах традиційно посідають особи єврейського походження.) Ота бюрократична каста не виказує надмірних здібностей до незалежного мислення, проте, походячи із сус-

пільних низів, вдячна сталінізмові за добрі, високооплачувані посади.

Таким є головний противник «скажених». Жовтень 1956 року став їхнім тріумфом, і цей тріумф триває, позаяк завершилося падіння сталінізму, заснованого винятково на терорі. Гомулка є боржником «скажених», проте мусить рахуватися із потугою бюрократичного класу, особливо в провінції, і з тиском Москви, яка день у день звинувачує «скажених» польських інтелектуалів у державній зраді. Досі Гомулка терпів їх. Немає жодного сумніву, що вони мусять повною мірою представляти надії на демократію, а завдяки своєму союзові з промисловими робітниками можуть успішно сприяти викоріненню нацистських тенденцій. Їхня рішуча підтримка Гомулки стосовно питання антисемітизму, була висловлена в «По prostu», одному з провідних органів молодих інтелектуалів, наступним чином:

«Антисемітизм віками виконує роль громовідводу для систем, які розпадаються. Тож, чи випадково, що саме в середовищі тих, на кого спиралася колись сталінська система правління, найраніше і найсильніше розбурхалася антисемітська комедія? У цьому середовищі була започаткована майстерно організована операція, покликана відродити в суспільній свідомості рудименти давніх комплексів і ураз. Спершу напіввідкрито, а потім уже майже офіційно було висунуто тезу про виняткову відповідальність євреїв за систему беззаконня, за втрату суверенітету та економічний спад.

Всупереч твердженням антисемітів, переважна більшість євреїв у Польщі не мали нічого спільного ні з владою, ні зі злочинами попереднього періоду. Вони мають не менше підстав ненавидіти виродків, ніж решта суспільства. Чимало євреїв повертаються тепер із таборів на Сході, чимало виходять із наших тюрем, чимало серед них посмертно реабілітованих.

Але ж теза про колективну відповідальність євреїв прикриває іншу, тим разом слушну тезу: про особисту відповідальність

людей за вчинене. Теза про колективну відповідальність дозволяє держиморді та удільному князькові арійського походження відкинути власну провину та уділити самому собі повне відпущення гріхів...

Натомість, держиморда та удільний князьок єврейського походження, зазнавши критики за власну діяльність, отримує до рук зброю, яка дозволяє йому оголошувати слушно скеровану проти нього критику антисемітською кампанією. У такий спосіб він не тільки може уникнути відповідальності, але й понад то убраться в мученицькі шати невинної жертви етнічних переслідувань».⁴

Та ж стаття виразно констатує, що антисемітська пропаганда ведеться згідно з планом, опрацьованим у Москві та розрахованим на компрометацію «гомулківщини»:

«Важко переоцінити, які б наслідки не лише для стосунків у нашій країні, але й для нашої репутації за кордоном, мав би той факт, що ми спіймалися на гачок провокації сталіністів, котрі рятують власну шкуру. Партійні консерватори та посполиті бовдури є в нашій країні основними носіями антисемітських гасел, а всі ті за кордоном, хто вороже ставляться до змін у Польщі, не забарилися скористатися антиєврейськими ексцесами для очорнення польської революції в очах прогресивної громадськості усього світу, для представлення польського визвольного руху, як руху шовіністичного та ретроградного. Для очорнення Польщі, як країни темної, відсталой, яка не заслуговує на незалежність».⁵

Перспективи на майбутнє

Маючи вже начерк образу основних діючих сил, ми не можемо забувати про те, що складний комплекс прихильностей і прагнень неорганізованих мас може вчинити тиск, який, як виявилось в жовтні 1956 року, іноді буває вирішальним. Довгі роки терору, гіркоти і крайніх злиднів розвинули потужний націо-

налізм і зміцнили релігійний фанатизм. Належність до Церкви стала символом опозиції до маріонеткового уряду, а кожного, хто не був католиком, вважали слугою Москви. Це, як не парадоксально, стосувалося навіть членів партії і СПМ (комсомол, тепер ліквідований). Коли кілька місяців тому в школах відновили вивчення основ релігії (усюди там, де цього забажали батьки, тобто, скрізь), можна було натрапити на повідомлення у пресі про побиття, ба навіть важкі ушкодження, яких завдавали дітям, чиї батьки були атеїстами. Тих дітей змушували записуватися на уроки до священників. Газети також повідомляли про побиття єврейських дітей та про дискримінацію, яку чинили вихователі. Проблема антисемітизму в Польщі, особливо в малих містечках, є критичною.

Найбільший вплив на думку громадськості має церковна ієрархія. З усією певністю можна сказати, що провідники цієї ієрархії, кардинал Вишинський та його оточення, не мають антисемітських схильностей. Проте, важко визначити, якою мірою нижче духовенство, яке традиційно поділяє звичаї та навички своїх парафіян, вільне від цих схильностей.

Іншим несприятливим для польських євреїв чинником може стати абсолютна конечність проведення масштабних економічних реформ. Насамперед, Гомулка мусить скоротити потужну, коштовну та часто абсолютно даремну бюрократію. Специфічна стратифікація польських євреїв, серед яких дуже мало звичайних робітників, призведе до того, що кампанія економії прямо поцілить у них.

Ситуація в Польщі не надто зрозуміла. Це країна, яка, як сказав один варшавський літератор, учиться ходити після дванадцяти років примусового стояння на голові. Антисемітизм є ознакою того, що люди ще не цілком відновили рівновагу.

Уряд Гомулки видав багатьом громадянам закордонні паспорти й дозволив емігрувати до Ізраїлю. Для низки людей, які змушені обирати між своєю польською вітчизною і побоюван-

ням, що тут вони залишаться ненависними аутсайдерами, таке рішення є вкрай важким, а навіть містить трагічні елементи. Підсумовуючи, мусимо усвідомити, що попри деякі счпцифічно польські обставини, течію ненависті, яка вирвалася тут на поверхню, можна легко відшукати і в інших країнах східного блоку, – якщо трохи підняти накривку, яка перешкоджає зазирнути всередину. Там ситуація, безумовно, була б іще гіршою, – пропорційно до тривалості й міри важкості терору. Голод і страх – це сумнівні виховні засоби для досягнення мирного співіснування громадян будь-якої країни.

Одним із первісних ідеалів комунізму була ліквідація нелюдської расової та релігійної ненависті, яка була і залишається великим лихом людської історії. Молодих ідеалістів обдурюють і досі, плекаючи в них ілюзію, що советській системі вдалося втілити цю мрію. Польща та Угорщина засвідчили, що та система призвела до практично протилежних наслідків. Нечувані страждання вправили підданих советського уряду в хворобливий стан ірраціональної ненависті та забезпечили той тип поживи, завдяки якому завжди перемагали демагоги.

1957

Переклав Андрій Павлишин

ПРИМІТКИ

¹ Тут слід відзначити виразну відмінність між старою моделлю землеробських суспільств та антисемітською політичною демагогією, повсюдною від початку ХХ століття, особливо серед міського населення. – *Прим. Ч. Мілоша.*

² 20 листопада 1952 року чотирнадцять чільних чехословацьких комуністів, з-поміж котрих одинадцять були в офіційному звинуваченні названі особами «єврейського походження», постали перед судом у Празі за звинуваченням в участі у світовій «єврейсько-націоналістично-сіоністсько-імперіалістичній» змові, спрямованій на повалення «народної демократії» в Чехословаччині.

27 листопада одинадцять із обвинувачених були засуджені до смертної кари, а 3 грудня повішені. То був кульмінаційний пункт офіційної сталінської антисемітської політики, яка об'явилася в 1948 році. В той сам час советська преса почала нападки на осіб, підозрюваних у «сіоністських» симпатіях і користувалася такими термінами, як «люди без батьківщини», «люди без роду і племені», «безрідні космополіти», які актуалізували в пам'яті старі антисемітські стереотипи. Крім того, советських євреїв, котрі взяли собі російські прізвища, називали мало не злочинцями, а газети публікували їхні оригінальні прізвища в дужках після прибраних. Допіру нещодавно (квітень 1956 року) варшавське видання мовою їдиш «Фолкс-Штима» повідомило, що багато єврейських письменників, заарештованих під час кампанії у Советському Союзі, чия доля залишалася невідомою, були насправді нишком засуджені та страчені 12 серпня 1948 року. Тепер це було підтверджено офіційними советськими джерелами. Подальші докази не лише політичних мотивів антисемітської політики, але й глибоко вкорінених антисемітських упереджень у лідерів «соціалістичної вітчизни», були наведені видатним канадським комуністом, котрий повідомив («Morgnfraihait», Нью-Йорк, 12 грудня 1956 року), що двогодинна розмова з Хрущовим переконала гостя у тому, що Хрущов «заражений антисемітизмом». – *Примітка видавців оригінального тексту Ч. Мілоша.*

³ Putrament J. «Zły celownik, nieskuteczna taktyka» // *Polityka*. – 1957. – 27.II-5. III. – *Прим. Ч. Мілоша.*

⁴ Ambroziewicz J., Gonciarski E., Olszewski J., «Gdy budzą się upiory» // *Po prostu*. – 1957. – 6.I. – *Прим. Ч. Мілоша.*

⁵ Там само. Сталіністи не вперше вдаються до того підступу. Погром у Кельцях 4 липня 1946 року був організований Управлінням безпеки, підрозділом НКВС. Деталі оприлюднив Стефан Корбонський, активіст Польської селянської партії, у своїй книжці: Korboński S. W imieniu Kremla. – Paris: Instytut Literacki, 1956. – S. 135-138. – *Прим. Ч. Мілоша.*

МОВА ТА НАЦІЇ

Лондонські *Wiadomości* гідно засвідчили свою толерантність, публікуючи в кінці 1972 та на початку 1973 років серію неприємних для польського читача статей. Їх автором є Ян Даровський, польський поет, а також перекладач польських поетів англійською, за фахом – англійський друкар. Його статті – це нападки на історію всього слов'янського світу й історію Польщі, та ще й із боку мови. Не претендуючи на детальне відтворення його висновків, що неможливо, адже в них занадто помітне травматичне тло, обмежмося нарисом. За Даровським, невловні риси кожної групи людей виявляються в мові, якою вони послуговуються, а мова, своєю чергою, визначає ту культурну межу, якої ця група здатна досягти. Розвиток Європи демонструє змагання мовних груп, одні з яких програють, а інші – перемагають. Так, наприклад, поразка кельтів – ірландців і валійців – пояснюється тим, що гельська мова за своєю природою не була готова до засвоєння складних понять, і як інструмент вона не могла змагатися з бездоганно гнучкою англійською мовою. Щоб скласти враження про слов'янські мови, вистачить їх почути, бо вони, з їхніми збігами шиплячих приголосних, з їхніми багатоскладовими словами, клишоногі й безпорадні, і вже цілком хиблять, коли ними доводиться користатися в роботі інтелекту, бо тягнуть думку додолу, «до буди іменника». У них проглядають слов'янські лінощі, нездатність індивіда мислити самостійно, схильність піддаватися масовим поривам, звідси також оті слов'янофільства, месіанізми, панславізми тощо. Слов'яни потребують філософії, «яка б думала за них», тому не випадково, що всі вони опинилися в одному ідеологічному таборі,

якому притаманна матеріалістична філософія. Ця остання працює з безпомильною монотонністю, як годинник із зозулькою, і слов'яни не змогли перетворити її на щось творче. «Навіть ті, хто найзатятіше з нею воюють, зовсім не є аж такими інакшими. Вся їхня думка наче зводиться до так само, зрештою, безглузлого, так само некритичного й декларативно причепленого до іншого ідеологічного плоту тотального заперечення матеріалізму. Поза такою критикою на жодне індивідуальне, метафізичне мислення там ніхто не здатний».

Польська мова («*chrząszcz brzmi w trzcinie*¹») позбавляє поважності зустріч людини з життям, адже на слова з інших мов вона «вдягла блазенський ковпак своїх *ś, ć, sz i cz*. *Amor, love, Liebe* – це *miłość* [кохання]! *Mort, death, Todt* – це *śmierć* [смерть]! *Bonheur, happiness* – це *szczęście* [щастя]! За Даровським, брак фонетичної прозорості свідчить про неунікнуну непрозорість понять у носіїв цієї мови. «Тому кожна дискусія хутко й неминує перетворюється немов на взаємне драгівливе перекрикування, на суперечку, на відверту колотнечу, на принижування іншої особи та позбавлення її права голосу. Наша мова чомусь не дозволяє відчувати тієї радості й відпочинку, які чуєш, порозумівшись із іншою самотійною людиною, і які майже завжди відчують англосакси завдяки своїй свіжій та економній *sotto voce*² мові, яка шанує нерви співрозмовників».

Переходячи, відтак, до історичних трагедій, які начебто покалічили поляків, Даровський каже: неправда. На його думку, жоден із наведених ними прикладів не витримує критики. Поляки мали волю, мали велику державу, і все це змарнували. Вони не зуміли створити власної культури, бо її мірило є матеріальним. З 1496 року вони починають утискати селянина та вести кампанію проти міст, унаслідок чого поступово зменшується основа матеріальної культури. Єзуїти? Але ж саме єзуїти навчалися у картезіанській Франції. Нищівні війни XVII століття? Але ж За-

хідну Європу також невпинно роздирали війни, та це не заважало вдосконаленню техніки і творчості в усіх галузях. Руїна після Тридцятилітньої війни була не меншою, ніж наслідки шведської навали, проте творча діяльність у ті часи не припинялася. А вже через кілька десятиріч од руйнувань не залишилося й сліду, бо весь Захід Європи завжди відзначався мурашиною працьовитістю.

Якщо я правильно розумію Даровського, мова неначе концентрує в собі ті численні генетичні, географічні, суспільні чинники, які впливали на життя поколінь певної спільноти. Відтак не можна теж покласти відповідальність на один клас, наприклад, на шляхту, адже прецінь вона говорила цією мовою, й усі її звичаї накидала саме ця мова. Якщо складно з'ясувати, де тут курка, а де – яйце, то, в кожному разі, знесене куркою яйце, тобто мова, є чимось якнайбільш дотикальним, а її риси можна досліджувати. Польська мова здатна досягнути лише незначну кількість абстрактних понять, не впадаючи при цьому в незрозуміле белькотіння, вона не дозволяє людям по-справжньому порозумітися навзаєм, у ній також слід шукати властивих причин віковичної польської технічної нездарності.

Дуже провокативні статті Даровського є виявом непокори щодо племінних обрядів, спробою визволитися. Проте, хоч-не-хоч, ці статті належать до розряду вподобаного слов'янами самобичування. Поза просторами слов'янського світу запитання: «Чому ми не є тими, ким мусимо бути?» – лунає набагато рідше, хоча ті, хто знають арабську мову, напевно б заперечили, та й читачі латиноамериканської преси внесли б, мабуть, свої поправки. Про національні риси можна говорити нескінченно, бо це – як казав Поль Валері, – *les choses vagues*, речі туманні. Але, у випадку Даровського було б неслухно, якби хтось обурився на нього і закинув, що він хоче ув'язнити нас у мовному детермінізмі, не набагато кращому від детермінізму расового. Його

статті, породжені щирим відчаєм, закликають схаменутися, поціляючи у всіх тих, хто сьогодні розмовляє і пише польською.

Оскільки ми послуговуємося польською мовою, то не залишається нічого іншого, як сказати собі: «*One must make the best of things*», – або ж – слід зробити все можливе. Якщо приказки є виразом мудрості різних націй, то французький відповідник цієї фрази звучить образніше, хоча й не свідчить про надмірну лапідарність мови західних Афін: «*Où la chèvre est attaché il faut qu'elle broute*», тобто: хай коза пасе траву там, де прив'язана. У нагоді може стати й інша максима, щоправда, теж англійська. Коли хтось дуже скаржиться на свою долю, йому говорять: «*Count your blessing*», – або ж: порахуй тобі подароване; цінуй те, що маєш.

Англійська мова не може бути зразком для оцінювання інших мов, бо то мова-гібрид, зліплена після завоювання Британських островів норманами, тому їй властива двоколіїність. З норманської французької вона перейняла вирази на позначення абстрактних понять і, йдучи цим шляхом, легко засвоює нові вирази. Зрештою, доволі характерною є межа, яку їй не вдалося здолати у цій царині, бо, наприклад, *l'être* (буття), *le devenir* (ставання), *la durée* (тривання) не мають задовільних еквівалентів у *being*, *becoming*, *duration*. Друга колія, англосакська, забезпечує їй шорсткі ритми, які слушно цінують англійські поети, а також стислість і розважливість. Рясність односкладових дієслів (*do*, *bring*, *make*, *speed*, *switch*, *catch* etc.) особливо придатна для технічної цивілізації, бо з їхньою допомогою окреслюють нові, нетрадиційні набутки. Разом із тим, ці слова-на-кожен-випадок пожирають субстанцію мови, що в умовах браку димінутивів і відірваності від світу природи дедалі більше охолоджує англійську, і без перебільшення її можна назвати мовою, на якій лежить тавро людської самотності.

Відірваність від природи ми спостерігаємо не лише в англійській. Старофранцузька мова була надзвичайно багата на слова, що позначали хліборобські роботи, зміни погоди, рослини, тварин, полювання. Але навіть раніше, ніж змінився сам стиль життя, всевладдя літературних салонів і Академії, котра ревно наглядає за коректністю слововжитку, витіснило безліч цих виразів у діалектну сферу, і сьогодні їх навіть не розуміють. Проте, французька принаймні має жіночий і чоловічий роди, наотмість, у англійській середній рід (*it*), до якого належить майже все, окрім людей, заздалегідь немов полегшує віддалення від природи. Найгарніша риса слов'янських мов – це потужна індивідуальність рослин і тварин, а також предметів. Береза, дуб, плуг, сокира – це набагато більше, ніж *birch, oak, plough, axe*. І де в англійській різниця між *оболоком* і *хмарою*, між *лисом* і *лисичкою*, між *дорогою* і *шляхом*, між *потічком* і *поточиною*? Та й гатунковою різницею між *смуток* і *печаллю*, *сном* і *маренням*, *долею* і *таланом* не варто нехтувати.

Кожна мова має схильність до лише їй притаманних хвороб, і кожній загрожує щось своє. Серед слов'янських мов польська рано, відразу після чеської, набула літературної зрілості, й у XVI столітті, коли Леополіта³, кальвіністи, аріани і нарешті Якуб Вуек перекладали Біблію, то була вже добре сформована мова. Але літературність стане також її ахіллесовою п'ятою. Те, що з нею діється в наступному XVII столітті, цікаве, як зразок, що повторюється й досі. Її словник майже не збагачується запозиченнями з народної мови, і, наприклад, говірка в комічних інтермедіях підкреслює дистанцію між освіченими і «мужиками». «Правильна» польська мова залишатиметься мовою шляхти, а згодом інтелігенції, аж урешті преса й телебачення, стираючи різницю між діалектами, не нав'яжуть їй всім. Спроби відтворити «простонародну мову» рідко були вдалимими. Це вдавалося Трембецькому⁴, Міцкевичу, хоча тут можна довго розмірковувати над дивною іронією долі: вся «народність» Міцкевича по-

лягає в тому, що він походив із дрібної шляхти Великого князівства Литовського й живився мовою тамтешнього простолюдю. Натомість пізніші спроби Виспянського, Каспровича, Реймонта відтворити мову селян закінчилися лише тим, що ми відчуваємо відверту немічність цих спроб. А що міський люд? Гумор Веха⁵, котрий, зрештою, недалеко утік від інтермедій XVII століття, ґрунтується на почутті суспільної вищості.

У XVII столітті починається навальне засвоєння чужомовних виразів, і то переважно без помітної потреби. Латинські слова здавалися тоді вишуканішими, ніж їхні польські відповідники. Ця схильність про щось свідчить, можливо, про пихатість, можливо, про лінощі. Пізніше, упродовж кількох десятиліть наприкінці XVIII століття діячі Просвітництва пророблять велетенську роботу, очищаючи мову, і я ніколи не втомлюся повторювати, що вони заслуговують великої подяки. Однак, якщо зі станіславівської епохи ми перенесемося у сьогодення, то побачимо, що доля чигає на нас, і що нелегко звільнитися від старих залежностей. Не кажучи вже про журналістику, яка заслуговує на окрему розмову, досить узяти до рук книжки і трактати численних польських освічених гуманістів, і просто диво дивне. Вони читають своїх французьких, англійських, американських колег і не бажають пасти задніх, а того, вочевидь, не можна зробити інакше, як лише живцем запозичуючи слова з англійської та французької мов, а за можливості – і з грецької, мабуть, щоб було незвичніше. Прикладів вистачить на кілька сторінок. Ось перші-ліпші. Що означає *«аварійна ситуація»*? *«стабільні парадигми»*? (і що тоді мали би означати *«нестабільні парадигми»*?). Чому *«екстремально тенденційна творчість»*? Чому *«формалізована структура інституту»*? Чому *«анекдот проектує стиль»*? Я це узяв зі статті полоніста, професора, вихователя молоді. Може, люди вже не сприймають це як дивину, звикли? А чи знав їхній шляхетний пращур, що не слід змішувати польську з латинською? І чим кращі ці нібито тямущі гуманісти

від бідних «Polacks» в Америці, які «паркують кара і йдуть до стору»?

Кілька років тому Станіслав Лем видав книжку про історію наукової фантастики⁶, і ота книжка була би бездоганною, якби не те, що написана вона не польською мовою. Оскільки мені трапляється почитувати такі журнали, як *Scientific American* чи навіть *Science*, я здужаю втямити Лемові речення, хоча й не цілком, бо суміш слов'янського синтаксису та покручів іншомовної лексики вельми вже особлива. Погодьмося, що в окремих галузях існує професійна мова, користувачі якої скрізь послуговуються однаковими термінами. Проте кожен гуманитарій (а Лем, начебто, ним є) має певні обов'язки перед читачами.

У жодному разі не йдеться про якийсь навіжений пуризм, адже нам не обійтися без слів іншомовного походження. Йдеться про те, що ми не знаємо міри, а це прояви того, що треба було би назвати недостатньою енергією мови. Ймовірно, мова залишається енергійною, коли змагається з речами і поняттями, намагаючись їх назвати, але стає замало енергійною, коли мова обвивається навколо іншої мови та перекривляє її. Прикладом зменшення мовної енергії може слугувати порівняння французької мови сторічної давнини та сучасної, але польській мові це загрожувало постійно, і вона лише ненадовго спробувала на жвависть. Її вадою є балакучість («Бо я цей, тако люблю побалакати, значит, як не знаю шо», – як сказав один горянин), що безповоротно веде до браку інтелектуальних чеснот. Якби, наприклад, Чешковський написав опасисті томи свого «Отче наш» стислою і чіткою мовою, то постав би вартісний твір, але, на жаль, кількість води в його реченнях доводить читача до розпачу. У XVII столітті натхненно віршували, однак цей рясний доробок зводиться переважно до балакливості. Приголомшує кількість віршів, переважно патріотичних, написаних у XIX столітті, і варто було би дослідити, чи й у інших мовах наявне

таке саме кількісне співвідношення мови-гомону до нечисленних справді поетичних творів.

Можна закинути, що, не живучи в Польщі, не варто про це говорити, бо мова – то щось живе, що безперервно змінюється. Певно, що змінюється, але невідомо, чи на краще. Такий ото, як Даровський, у повсякденному житті мусить постійно перемикатися з англійської на польську і навпаки, тому він вразливий на певні слабкості польської мови, що їх мешканці Польщі рідко помічають, а через те не слід легковажити його судженнями. Втім, здається, ніхто не розуміє, що власне таке спостереження за рідною мовою, неначе збоку, належить до обов'язків літературної критики. Нас не дивує те, що так діється в еміграції, де літературна критика майже відсутня, але в Польщі, де кохаються в усіляких тонкощах, безліч випускників полоністики прищеплюють своїми статтями всілякі закордонні моди, не здогадуючись, утім, що є можливість існування вітчизняної критики, яка б запровадила вдома такий-сякий порядок.

Така критика мала би самотужки підготувати собі інструментарій, бо позичити його з-за кордону не вдасться, оскільки кожна мова має тільки їй притаманні гризоти. Потім за допомогою цих інструментів вона мусила би взятися за дослідження, коли і де, в яких польських письменників мова сягає максимально доступних меж енергетики, і де й коли вона ту енергію втрачає. Збіги шиплячих приголосних, багатоскладовість слів і сталий наголос на передостанньому складі визначають ці межі, відтак дуже складно досягти ритмічності речення. Тут на нас чекають численні відкриття та несподіванки. Наприклад, може виявитися, що польська мова у приблизно 1400 році була на правильному шляху і заповідала більше, ніж сталося в наступні століття. Порівняймо в'язкий ритм «Пулавського псалтиря» із заспаною побудовою речень у «Святому Письмі» видавництва «Паллотинум» (1965).

«Пулавський псалтир»:

Błogosławiony mąż, jen nie szedł po radzie niemiłościwych i na drodze grzesznych nie stał, i na stolcu nagłego spadnienia nie siedział.

Ale w zakonie bożem wola jego i w zakonie jego będzie myśleć we dnie i w nocy.

A będzie jako drzewo, jest szczepione jest podług ciekących wód, jes owoc swój da w czas swój.

A i list jego nie spadnie i wszystko, cokoli uczyni, zdarzy się.

[...]

«Паллотіnum»:

Błogosławiony mąż,

który za radą niezbożnych nie idzie,

nie wchodzi na drogę grzeszników,

nie siada w kole szyderców.

Lecz w prawi Pana swą rozkosz znajduje,

nad prawem Jego myśli dniem i nocą.

Jest on jak drzewo

zasadzone nad strugami wody,

które wydaje owoc w swoim czasie,

a liście jego nie więdną –

i co uczyni, pomyślnie wypada. [....]?

«Пулавський псалтир»:

[...]

Uczynił w sądzie stolec swój, i on będzie sądził okrąg ziemię w sprawiedliwości, będzie sądził lud w prawdzie.

I udzielan jest Gospodzin uciecha ubogiemu, pomocnik w przygodach i zamęcie.

I надзиваць ся бѣда в тоbie ci, co знаја имя твое, бо ты не
 został jes szukających ciebie, Gospodnie.

[...]

«Паллотіnum»:

[...]

na sąd swą stolicę ustawił.

I sprawiedliwie będzie świat sądził,
 narodom bezstronnie porozstrzyga sprawy.

I będzie Pan ucieczką dla uciśnionego,
 ucieczką dogodną w czasach utrapienia.

I zaufają Tobie znające Twe imię,
 bo nie opuszczasz, Panie, tych, co Cię szukają.

[...]⁸

Розбір наголосів та інтонацій в обох перекладах дозволив би з'ясувати, в чому сила першого і слабкість другого, але не пояснив би, чому невідомий чернець писав набагато краще, ніж його наступник майже шістьсот років потому. Це зіставлення не на користь сучасної польської мови, і постає питання, чому саме цією слабкою мовою правлять божественні літургії. Але не тільки давні Біблії кращі. Загалом, може виявитися, що польський читач обманюється, коли він переконаний, що основні письмові твори нашої цивілізації доступні йому в перекладах. Гідна свого імені літературна критика мала би зайнятися цією майже польською спеціалізацією, якою є *псевдопереклади*, народжувані з великими зусиллями у мовно важкі періоди, навіть досить точні переклади, але нудні й цілком непридатні для читання. Вартісної «Божественної комедії» Данте чи «Фауста» Гете у польському варіанті немає й досі, а поширена колись традиція перекладу давньогрецьких і латинських поетів римованим силабічним віршем залишила нашому століттю у спадщину чимало сухостою,

який лише займає місце на поличках бібліотек – оце й уся його заслуга. Псевдопереклади шкідливі, адже вони дають ілюзію спілкування з традицією, хоча насправді є школою неухважності й поверховості.

Кожна мова переживає врожайні часи і часи недороду, іноді стається так, що вона потрапляє у глухі кути. Так, наприклад, пишучи по-англійською, ми остерігаємось у лексиці чи в будові речення всього того, що занадто відгонить вікторіанською добою. Й напевно ж до цього спонукає не примус моди, а відчуття, що тоді дозволяли собі занадто далеко відійти від головного нурту чи канону, до якого прямує сам геній мови. Бо канон існує, – або ж повинен існувати. Багата, тепла і примхлива польська мова має з цим, власне, найбільше труднощів. Це надзвичайно *неналагоджена* мова, і Гомбрович, беручи за взірць Пасека і Сенкевича, вчиняв слушно. Але скільки письменників ХХ століття дбали про канон? Небагато. Величезна, хоча й не перша, лакуна в польській культурі постала тому, що близько 1900 року годі було пережити інтелектуальний перелом. Усе знали, все читали, і Ніцше, і Бодлера, і французьких символістів, але з-під пера виходила сама лише каша. У цій спробі засвоїти нові інтелектуальні сенси польська мова програвала, бо, спокушені довільністю синтаксису, тогочасні літератори повірили, що все можливо. Якими ж письменниками були би Пшибишевський, Каспрович, Тетмаєр, Міцінський, Берент, якби опанували мову на міру своїх чуттєвих напруг і розмислів! А може, то розмисли виявилися заслабкі, – знову курка та яйце. А втім, то вже музей, і хтозна, чи не були вони експонатами ще тоді, коли тільки поставали. І невідомо, чому програв Жеромський (чий «Щоденник» пригнічує та засоромлює): чи тому, що поринув у «мовну стихію», заподіявши цій мові багато шкоди, чи ж тому їй віддався, бо не мав чого сказати?

Критиці відомі зльоти й падіння «Молодої Польщі», та аби лиш так не трапилося, щоб наші нащадки, озираючись на наші десятиліття, не зауважили тут саму лише кашку. Адже й тоді, в часи «Молодої Польщі», критика на мить вразила читацьку аудиторію глибінню й барвистістю тодішньої поезії та прози. Справжня критика, про яку мені йдеться, не намагалась би встановити одноденну ієрархію, бо мова – не на один день і не на одне покоління. Звісно, прикро, що польська мова 1400 року, чи мова «Нового Завіту» Вуека 1593 року переважає сучасну соковитістю та гідністю. Але завданням критики мало би стати розрізнення співіснування сучасних мовних тенденцій, з яких одні обнадіюють, а інші – ні. Є правила певної мови, і є реальність, не важливо, духовна чи фізична, яка від нас вислизає і чинить нам опір. Мова вважається здоровою, якщо, не порушуючи своїх правил, вона є відчайдушним борцем і намагається цю реальність вловити. Істина є гігієною мови. Натомість слова, здивовані іншими словами, речення, які показують іншим реченням «не спіймав, не спіймав», іронічні забави поетів-лінгвістів, пародія, персифляж матимуть успіх лише там, де канон мови залишається непорушним. Берізка мусить мати навколо чого витися. Цілком імовірно, що за допомогою певних поняттєвих інструментів вдалося би з'ясувати, в чому полягає «берізкуватість» польської мови, виявом чого, мабуть, є і слово, що безупинно кепкує з себе, і базікання, і сороча жадібність на слова-блискітки.

Сьогоднішні зміни в мові – міські. Жоден музей під відкритим небом у жодній країні не зможе врятувати селянські говірки. Це так само, як і з народним мистецтвом, яке сьогодні є лише підробкою. Ескімоси їздять на мотосанях, проте на замовлення вирізьблюють «автентику», чого вкрай не люблять, бо, якби могли, воліли б зображувати на різьбі свої сани та рушниці «як живі». Позаяк ця сторінка вже перегорнута, варто було би тепер подумати, чому простонародні компоненти так слабо відбиті в польській мові. Тут не все пояснюється соціальним по-

ділом, і виникає припущення, що вирішальними стали ганджі самих говорів, їхня шиплячість, їхня слабка ритмічна артикуляція, що, безумовно, підтверджують твори літераторів селянського походження. У ХХ столітті музика починає по-новому використовувати народні мотиви (Стравінський, Барток, Шимановський), так само й поезія. Проте жоден із польських поетів, котрі написали гарні й незабутні вірші, які підносять сільське буття наче на вищий вимір, не походили із села. Йдеться про Лесмяна, частково (і під впливом Лесмяна) Тувіма, Титуса Чижевського, Юзефа Чеховича. Натомість Каспрович і Пшибош у цьому аспекті виглядають слабко. Критики, котрі бачать дерева, але не бачать за ними лісу, зчинили навколо Пшибоша так багато галасу, що жодна дитина не посміє вигукнути: «Король голій»! Але ж, попри вартісність його віршів у царині поетичної майстерності, вони є цілковитими недоносками із того ж ряду, що й «Живе каміння» Берента.

Критика, розпочата з міркувань про правила однієї мови, не спокусилась би поділом на школи та напрямки, бо лінія поділу між бадьорістю і німечю проходить через різні школи та групи. За критерій вона обрала би мовну вправність (як в альпініста). У нашому столітті з тією вправністю не так уже й зле, якщо польською подужали написати певну кількість визначних книжок і якщо постали нею такі шедеври перекладу, як Рабле у перекладі Боя, чи Лоренс Стерн у перекладі Кристини Тарновської. Проте загрози такі очевидні, що такий гатунок критики просто необхідний. Хоча, не варто обманюватися, то лише мрії. [...]

Переклад Олени Коваленко

ПРИМІТКИ

¹ Дослівно, «Хрущ гуде в осоці». – жартівлива скоромовка, якою користуються при вивченні польської мови, зразок збігу шиплячих.

² *Sotto voce* (іт.) – негучно, упівголоса.

³ Леополіта (Leopolita) – псевдонім львівського священика отця Яна Ніча (Jan Nicz), гаданого перекладача і редактора польського перекладу Біблії 1561, 1575.

⁴ Станіслав Трембецький (Stanisław Trembecki, 1737-1812) – польський поет доби класицизму.

⁵ Йдеться про польського сатирика Стефана Вехецького (Stefan Wiechecki, 1896-1979), відомого під псевдонімом Вех (Wiech). Його персонажі послуговувалися говіркою пересічних мешканців Варшави, що стало часто вживаним засобом осягнення комізму. С. Вехецький настільки точно відобразив у своїх творах цей соціолект, що польські філологи почали називати «вехом» варшавську говірку або загалом міські арго.

⁶ Йдеться про збірку есеїв Станіслава Лема «Fantastyka i futurologia», видану в 1970, яка містить оригінальний огляд історії наукової фантастики.

⁷ Псалом 1: «Блажен муж, що за радою несправедливих не ходить, і не стоїть на дорозі грішних, і не сидить на сидінні злоріків, та в Законі Господнім його насолода, і про Закон Його вдень та вночі він роздумує! І він буде, як дерево, над водним потоком посаджене, що родить свій плід своєчасно, і що листя не в'яне його, і все, що він чинить, щаститься йому!» Пс. 1.1-3 (переклад митрополита Іларіона (І. Огієнка)).

⁸ Псалом 9: «...Він для суду поставив престола Свого, і вселенну Він буде судити по правді, справедливістю буде судити народи. І твердиною буде Господь для пригніченого, в час недолі притулком. І на Тебе надіятись будуть усі, що Ім'я Твоє знають, бо не кинув Ти, Господи, тих, хто шукає Тебе!» Пс. 9.8-11 (переклад митрополита Іларіона (І. Огієнка)).

Письменник у плетиві політики

Про історію польської літератури, вільнодумців і масонів

Як свідчить назва, далі будуть порушені надто різноманітні проблеми, отож, випадає відразу на початку сказати кілька слів про структуру змісту. Я рухатимуся від меншого до більшого, тобто від зауваг про одну книжку до міркувань, які виникають від спілкування зі століттями польського письменства. Рецензії на мій англomовний підручник¹ потребують певних спростувань і уточнень. Можливо, також, що в його оцінці я виявлюся жорсткішим, ніж мої критики, хоча мене в ньому турбує щось зовсім інше.

Нездійсненність

Досить лише на мить замислитися, щоб виснувати: написання історії польської літератури для іноземців є нездійсненим починанням. Найбільш очевидною перешкодою є брак віри у повноваження істориків. Коли ми натрапляємо на монографію, припустімо, «Історія міста Комп'ень», або «Історія Олькуша», ми схильні поставитися до неї з певною довірою. Проте вже «Історія Вірменії» чи «Історія Мексики» викличе безліч підозр. Адже ми знаємо, що отримана картина залежатиме вже навіть не від інтерпретації фактів, а від самого лише їх добору, і чим багатший матеріал увібгають у невелику кількість сторінок, тим вищою буде вибірковість. Справді видатний французький історик Анрі Пірен написав був «Історію Європи»². Однак вона здатна породити певні сумніви, адже в другому її томі, який охоплює період від XIII століття до Реформації включно, Чехії,

Угорщині, Московії, Польщі тощо, тобто усьому європейському «Сходові», відведено всього двадцять сторінок.

Ще гірше з історією літератури. Вона с'як-так давала собі раду, поки спиралася на біографії письменників і характеристику їхніх творів. Питання про метод, – від економічних і соціальних «детермінант» до самостійності розвитку стилістичних структур, – довело її до стану стоніжки-неврастенічки, котра міркує, з якої ноги ступити, тож не може рушити з місця. Мабуть, винятковим прикладом героїчного рішення зберегти методологічну чистоту є історія української літератури (українською мовою) професора Дмитра Чижевського. Географічні, історичні, економічні, соціальні відомості ретельно промовчані, ця книжка – то історія стилів, але вміщених в абстрактний простір, який нагадує, через відсутність земних пов'язань, небо ідеї.

Ну, Чижевський писав для українців. Але що мав би вдіяти той, хто мусить розповісти про свою літературу, припускаючи, що його читачі нічого не знають ні про географію, ні про історію, ні про жодну іншу річ, приналежну до даного простору? Чи не знехтує він методологічною чистотою в ім'я суто практичних і нагальних цілей? А навіть якщо знехтує, то опиниться перед стрімкою, мов піч, горою.

Книжок англійською мовою про Росію сила-силенна, а всіх видатних російських письменників читають у добрих або непоганих перекладах. Попри це, труднощі, притаманні історичному письменству, зумовили, що існує лише один лапідарний підручник історії російської літератури. Написав його літературний критик, знавець російської поезії Д. Святополк-Мирський, котрий викладав у Лондонському університеті у двадцятих роках. Пізніше він навернувся в євразійство, далі в комунізм, повернувся до Москви і через кілька років по тому помер у таборі на Колимі. Його книжку постійно перевидують в Америці у м'якій обкладинці³.

Втім, Росія в уяві західних читачів має певну форму, може, чудернацьку, але форму. Натомість простір між Росією та Німеччиною лише дратує їх невизначеністю і надмірною складністю племінних обрядів. Зрештою, в отому роздратованому невігластві немає нічого нового. Ідея розподілу Польщівилупилася із голів *les philosophes*⁴, а монархи виявилися тямущими учнями. Те, що занадто перенасичене деталями, хаотичне, далеке від норм і правил, було огидним для геометричних умів діячів Просвітництва. Так само, можна здогадатися, що віддаючи в Ялті⁵ під владу Росії пів-Європи, західні державні мужі керувалися не тільки бажанням угамувати ведмедя, а й бажанням позбутися територій, населених народами, претензій, скарг і взаємної ненависті яких ніхто не годен зрозуміти.

Однак найбільша перешкода полягає в тому, що ми успадковуємо суцільну трясовину під ногами. Це болото ревно плекали і перекладачі, і польські науковці. Самоук Джеремі Кертін⁶, перекладач Сенкевича та Пруса із дещо незвичними поглядами і на польську, і на англійську мови, може гідно представляти перших. Що ж до других, то пальма першості тут, мабуть, належить книжці Юліана Кшижановського⁷ «Polish Romantic Literature» [«Польська романтична література»]. Вона є збірником усіх можливих банальностей, покликаних на віки вічні утвердити образ «*la Pologne martyre*»⁸. Ця книжка породжує д читачів кровожерні почуття, про що свідчать її примірники в бібліотеці в Берклі, з написами англійською мовою на полях: «Так їм і треба!», «Мало їх били!», «Недомірки, які вдають велетнів!» – тощо. А все тому, що засновок польських професорів, буцім вистачить повідомити світові про шляхетність польської душі, щоб визволити приховану любов, є помилковим. Рід людський не цінує поразок. Вони радше вивільнюють садистські пристрасі.

Про все це слід пам'ятати в ситуації, яка дещо змінилася дпродовж кількох минулих десятиліть. Змінам сприяють переклади сучасних авторів, а також ті кілька, – зрештою, їх можна

полічити на пальцях, – факультети славістики в університетах, які не обмежуються русистикою. У зв'язку з розвитком компаративістики починає формуватися думка, що, можливо, і в інших слов'янських літературах, окрім російської, щось цікавого теж є. Тим, кого така думка навідала, радили ознайомитися з «A Survey of Polish Literature and Culture» [«Огляд польської літератури та культури»] Манфреда Крідля⁹. Цей чарівний чоловік, лагідний і насмішкуватий, ініціатор формалістичних досліджень у Польщі, написав цю роботу під час II Світової війни польською мовою і для польських читачів-емігрантів, що пояснює радше дидактичний тон книжки, і, як для пересмішника, занадто добродушно-конвенційний характер його огляду. Можливо, Крідль є доказом того, що професор, аж доки не відвикне від польської аудиторії, не годен говорити з іноземцями. Вітчизняні міфи, які укорінені в мові та породжують емоційний резонанс, для чужинців мертві. Звідсіля, ймовірно, їхні скарги, що Крідль украй нудний. А те, що кожен підручник мусить бути нудним, поки що не доведено.

Ідея позмагатися з Крідлем (мені б таке ніколи й на гадку не спало, коли ми разом із ним плавали човном під час студентських маївок по Тракайських озерах) була абсолютно божевільною. Однак, якщо хтось хоче якомога краще виконати, не виключено, що найгіршу з усіх робіт, бо ніхто інший за неї не береться, то має стимул у власному відчутті азарту. Це вправління в екстравагантності й безтурботності, адже скнарість і заклопотаність радять не каляти поетичного покликання жодною утилітарною метушнею.

Неможливе збулося, і книжку було видано. Її переваги і недоліки можна оцінити лише в порівнянні, наприклад, у зіставленні із Мирським, котрого вважають класиком, і Крідлем. Свідомо вжита форма «старосвітських» підручників (її випрацювали в XIX столітті французькі історики літератури) подарувала мені, не приховую, багато збоченого задоволення. Чому *the History*, а

не *a History*¹⁰? Так захотілося видавцеві. Зрештою, коли книжка йшла у друк, наклад Крідля був уже вичерпаний, а нове видання наче не планувалося.

Що воно таке?

Спробуймо спростувати кілька точок зору.

Буцім це «бундючний наїзд, який толочить спорохнявілий живопліт» (Марія Данилевич¹¹). Отож, ані бундючний, ані наїзд. Порівняння зі Станіславом Мацкевичем, напевно, почесне, бо розмах він таки мав. Однак стиль шляхетської публіцистики, видатним представником якого той був, не відповідає ні природі моїх здібностей, ні уподобанням. Цей стиль «блискучий», «пишний», але шаблею не дуже помахаш у кабінеті юриста, вже не кажучи про майстерню годинникаря. Прикро, але здається, що покровителем моїх літературних занять є не Чашник Раптусевич, а радше Нотар Мільчек¹². Авжеж, книжку було продиктовано, а не написано, завдяки чому відсутні багатопроверхові підрядні й сурядні речення, що зумовлює жвавність мови. Але проблемою для мене став не розмах, а лапідарність. Натомість толочення живоплоту не належать до повноважень того літературного жанру, яким є підручник. І навпаки, живоплоти є частиною культури, з якою читачеві належить ознайомитися, і він про них мусить довідатися, перш ніж почне бавитися «ревізіями». А що можна зробити, то це показати ці живоплоти якомога розсудливішим чином. Якщо деякі з них я й потолочив, то сливе супроти власної волі.

Буцім, підхід до сучасної літератури є «спірним і суб'єктивним» (Богдан Чайковський¹³), і що вражає «широке застосування технології замовчування» (Данилевич). Ці судження будуть радо підхоплені авторами, котрих обійшли, числом близько тисячі. Розсудливість змушувала би обмежитися уже замкненими періодами, або ж завершити 1939 роком. Як свідчить приклад Крідля, котрий не відмовився від розповіді про сучасників, тобто

про двадцятиліття 1918-1939 років, сягаючи навіть до літ війни, ієрархії, встановлювані в нурті поточного часу, завжди залишаються тимчасовими. Проте сучасну літературу годі було ігнорувати, бодай через ту просту причину, що коли вже іноземний читач щось та чув про польську літературу, то лише про сучасну, і що його інтереси можуть, щонайбільше, скеровуватися в минуле, а не навпаки. Але тільки телефонний довідник, уміщений замість розділу про 1939-1966 роки, вдовольнив би і авторів, і критиків: усі б там знайшлися, і не було би великих і малих.

Жанр підручника має власні закони, і вони зобов'язують, мов у шахах: не можна пересувати слона рухами коня. Автор є всього лише людиною, тобто має схильність експонувати «знайомих і родичів кролика», водночас ігноруючи ворогів. Проте це суперечить правилам гри, і автор мусить уміти стримуватися. В цьому сенсі книга, є, на жаль, занадто аскетичною. Починаючи від минулого століття: Сенкевича не терплю, але поставився до нього порядно. Наближаючись до нашої доби: я не сказав (а лише подумав), що стиль «Селян»¹⁴ – це просто жах, я висловився доволі м'яко, або що «Озимина» Берента¹⁵ була би великим романом, якби хтось написав його повторно нормальною польською мовою. Згадані й оті потворні бабиська, як-от Зоф'я Налковська, *précieuse*¹⁶, чиї романи мають ту рису, що після прочитання однієї сторінки починає млоїти, але повага до «живоплоту» змусила мене приділити місце і їй. Або Марія Кунцевич, посередня романістка, до того ж дратує мене ця кралечка, котра усе життя вдавала малятко («А сьо то таке глосі?»), але в живоплоті до війни вона щось та важила, то й є. Леон Кручковський, шанований, хоч радше мул, ніж письменник, але важко було цілком промовчати його «Кордіана і Хама», рівно ж, як і його п'єси. Ніхто не запідозрить мене в любові до Пшибоша¹⁷, але й він посів доволі почесне місце. І так далі. Натомість деякі поети та прозаїки, котрих я люблю, з різних причин узагалі не були згадані.

З яких причин? Аж ніяк не через застосування «технології замовчування», що передбачає наявність підступних намірів. Я спробую пояснити критерії. Якщо ще в ХІХ столітті публіцистика, літературна критика та філософія виступали гуртом, то розмежування дисциплін і рясність писаного слова змушують чинити вибір. У мене, скажімо, відсутні Станіслав Мацкевич (публіцистика), Тадеуш Котарбінський (філософія), Павел Яшеніца (історія). Есеїсти (Бжозовський, Бой-Желенський, Вика, Котт, Колаковський, Гостовець) є винятком, який підтверджує правило. Другим критерієм є канон: тимчасова і без моєї участі усталена ієрархія. Нарешті, третім і найважливішим критерієм є вимоги форми. Якщо читач нічого не знає про пригоди даної спільноти та проблеми, які її хвилюють, літературні твори, навіть слабкі, можуть стати засобом, щоб дати читачеві уявлення про орієнтації та напрямки думки. Це не повинно відбуватися за рахунок справді талановитих авторів. Проте помиляється той, хто вважає, що форма тримає за руку тільки поета чи письменника, тим часом автор «вільної прози» має цілковиту свободу, і нічого не зміниться, якщо він докине тут п'ять, а там – десять сторінок. Якщо мій том «фантастично читабельний» (Чайковський), то це тому, що в ньому відбувається танець акробата на ливні. Багато імен відсутні просто тому, що мені не вдалося їх ні з чим заримувати. Ото і вся таємниця «технології замовчування».

Буцім, я легковажу артистизмом і не роблю аналізу цитованих віршів (Чайковський). Та я не тямлюся від захоплення видавцем, котрий погодився вмістити в обох версіях, англійській та польській, вірші, які разом склали чималу антологію. Можна собі лише уявити, якими тортурами є для друкарів складання незнаною їм мовою. Пояснювати мистецькі секрети рядок за рядком? Історія літератури – це не *explication des textes*¹⁸. Далєбі існувала людина, котра винайшла пістолет-гребінь (і стріляє, і можна ним зачісуватися), але тільки в анекдоті. Проте закид, що я не кажу, наприклад, про артистизм Норвіда, неслухний. Адже

цій меті слугують і порівняння його поезики із поезикою його сучасників, і переказ його поглядів на польське віршування.

«Коли б не ці мапи на вклейці, коли б не той орел без корони!¹⁹» (Данилевич). Видавець надіслав мені паперову обкладинку (*dust-jacket*), – з його боку це було гречно, бо автор за контрактом не має жодного впливу на графічне оформлення книги. На обкладинці був орел без корони. Мій лист, – що є два орли, один із короною, а другий без, і що я жодного собі не зичу, породив у видавця величезний подив. Нічого подібного він ніколи не чув. Тим не менше, видавець викроїв кількасот доларів, і замість орла умістив малюнок доби Ренесансу. Натомість, вклейки я побачив, допіру отримавши друкований примірник. І яку ж бо іще мапу він мав умістити, коли, наскільки я здогадуюся, видавець хотів підкреслити, що йдеться про сучасну Польщу, а саме у таких обрисах вона фігурує в енциклопедіях і атласах? І чи езотеричне знання про двох орлів не належить до кола смутно-комічних проблем?

Зрештою, видавці не вперше влаштовують мені такі витівки. Я тільки-но отримав від «Пенгвіна» видання моєї антології «Post-War Polish Poety» [«Післявоєнна польська поезія»] в м'якій обкладинці. З білим орлом на червоному щиті (так, наче антологія віршів, – то якийсь корабель чи воєводське управління). Орел без корони, зате він хижо позирає на Схід, а не на Захід. Себто, одного видавцям не відмовиш: благої байдужості.

Три епохи

А тепер час уже перейти до серйозніших турбот, до нотаток олівцем, які могли би з'явитися на полях історії літератури. Маючи справу з багатовіковою спадщиною певної людської спільноти, дослідник неминуче змушений шукати дороговказні нитки, повторюваність у її долі, і нічого дивного, що стільки міркували про призначення націй. Згадаймо елементарний факт: польська література є однією із слов'янських літератур, отож, і той, хто

про неї пише, і той, хто про неї читає, безугавно, іноді навіть не-свідомо, порівнюють її з Росією. У цьому випадку історія краху контрастує з історією сталого посилення могутності – військової та інтелектуальної. Річ Посполита у XVIII столітті була вже російським протекторатом, а поділи Польщі стали радше помилкою зовнішньої політики Росії, оскільки царат був змушений поділитися з іншими монархіями тим, чим уже володів раніше неподільно. Мало не чудесне пожвавлення відбувається наприкінці століття, триває кілька десятиліть і сягає кульмінації в літературі романтизму. От лише, чи романтизм – хоч би що він там рекомендував і хоч би що він там сам вважав, – був спрямований у майбутнє? Радше, ні. «Пан Тадеуш, або останній наїзд на Литві²⁰»: останній. А «Пан Тадеуш» є найдосконалішим дистиллятом і завершальним акордом усієї ідилічної старопольської поезії. Словацький уявою залишався в польському бароко. Початком чого є романтизм? Театру Виспянського, гаразд, але це відбувається дуже пізно. Тим часом, Пушкін був націлений у майбутнє. Він започаткував велику російську прозу і тому, що сам був видатним прозаїком, і тому, що «Євгеній Онегін» є романом із «проблемним героєм».

Наслідки краху держави поступово далися взнаки у літературі скороченням її інтелектуального виміру, і постала вирва, якої ніколи так і не вдалося заповнити. Адже це дуже серйозно – бути позбавленим XIX століття, віку прози і глибинного занурення в душу модерної людини. Крашевський, Прус, Сенкевич, Ожешко, Жеромський мають лише локальне значення. Не відбулося також того, що можна назвати настроюванням голосу. Вижив капризно-хиткий рисунок прози, щось середнє між гутіркою [gawęda], балачкою [gadulstwo] і стилізацією, і мабуть не випадково, що «Трилогія» апелює до Пасека²¹. Дилеми, якими мучилося подеколи XIX століття, раптом звалилися (купно з щойно відкритою Норвідом і Словацьким містичною фазою) на покоління «Молодої Польщі», і не важко здогадатися, особливо беручи до уваги брак настроєного голосу, в чому причина недо-

ношеності геніїв. Отож, саме від «Молодої Польщі», а не від когось іншого, веде свій родовід уся модерна польська література, і це триває й досі. Так само, міркуючи про сучасність і майбуття російської літератури, мірою того, як жовкнуть піраміди задрюкованого паперу, дедалі більш очевидно, що вона конче мусить апелювати до періоду 1890-1917 років, який, зрештою, був чимось зовсім іншим, ніж у Польщі.

Судомність розвитку. Після розквіту в добу Ренесансу, ще було XVII століття, але тільки барокове, бракує того другого, якому був притаманний культ наук, раціоналізм, класицизм, якщо не рахувати задатків, – закритої в 1638 році школи в Ракові чи школи Коменського в Лешно. Майже повністю бракує XVIII століття. Далі вінегрет із Просвітництва і романтизму, тобто квапливе надолужування не зробленого впродовж двох століть. А відтак література на службі в національного виживання, – адже саме цим займалися, врешті-решт, Крашевський, Прус, Сенкевич, Ожешко і багато інших. І новий вінегрет від модернізму до сучасності, про якість – окрема розмова.

Можливо, цей поділ стане для когось несподіванкою, але такою є перспектива, коли дивитися на польську літературу ззовні. Ніхто не переконає чужинців, що польський роман XIX століття у будь-якій, – чи то позитивістській, чи крипто-романтичній іпостасі, має універсальне значення, а не є просто захопливою сторінкою в історії європейських суспільств.

Сталі та змінні

Сороміцька недуга істориків будь-якої літератури полягає в тому, що в кожному з них антрополог чубиться із захисником вічних естетичних вартостей. Можна тижнями демонструвати артистизм «Chanson de Roland» [«Пісні про Роланда»], проте, далєбі ніхто, якщо його не змушують до цього на шкільній лаві, «Chanson» не читатиме. Адже цей твір належить до давно відмерлої формації, проте засвоєної наступними, і в цьому сенсі

нехить молодих поколінь до читання розмаїтого шпаргалля виправдана, бо вони наче з повітря черпають те, що вже було за-своєне раніше. Але така доля, зрештою, в різних варіантах очікує на більшість артефактів культури. Праці, «до яких завжди повертаються», нечисленні. За певної вправності (чи цинізму?) можна дійти до того, щоб майже увесь поточний літературний процес розглядати лише як повчальну антропологічну докумен-тацію.

«Дослідники комашиних лапок» часто забувають, що літе-ратура існує для людини, а не людина для літератури. Те, на-вколо чого обертається життя цілих поколінь, скажімо, риту-ал, прислів'я, гімн, коляда, є, мабуть, важливішим, ніж шедеври або напівшедеври. Подією, з якою в історії польської літератури ніщо не може зрівнятися, стало прийняття в Польщі латинсько-го християнства. Нас учили, що позаяк Польща стала частиною Заходу, то це гарантувало їй вищість, бо східне християнство було «візантійське», закостеніле. Проте все не так просто. Ві-зантія, від якої Київська Русь перейняла свою релігію, безмежно перевищувала цивілізованістю та культурою латинський Захід, який щойно позбувався варварства. Там, у Візантії, збереглися у грецькому оригіналі скарби стародавньої філософії та пое-зії, незліченна кількість богословських трактатів, розвивалося історичне письменство та блискуча літургійна поезія. Опини-тися у сфері впливу Візантії, – то було щось цілком інше, ніж опинитися у сфері впливу нещодавно охрещених германських розбійників. Медієвіст Г.П. Федотов, намагаючись пояснити, звідки взялася нерівномірність і судомність в інтелектуаль-ній історії Росії, звідкіля «*безпочвенность*», тобто брак ґрунту під ногами російської інтелігенції, знаходить віддалені причи-ни цього явища там, у Києві²². Бо Русь не перейняла у Візантії багатовікової традиції, і допіру через багато віків, починаючи з XVIII століття, російська освічена верства раптом накинула-ся із жадібністю зголоднілих простаків на все грецько-римсько-західноєвропейське багатство, що породило провалля між нею

й народом. А чому не перейняла? Бо Русь отримала Біблію і літургію слов'янською мовою. Забрало того примусу, яким скрізь на Заході було нав'язано вивчення єдиної універсальної церковної мови, латини, а завдяки тому відкрито доступ до всіх гуманітарних наук. Якби Східна Церква не натрапила тисячу років тому на ту ж ідею, що нині Ватикан, тобто, що обряд мусить відбуватися місцевими мовами, грецька мова стала би для східних слов'ян на віки мовою шкіл, літописів і диспутів. Таким чином, тамування слов'янського елемента латиною, що зумовило худорбу та штивність польського середньовіччя, виявилось в підсумку корисним, бо Польща поступово насичувалася середземноморською культурою, і то не лише у вищих верствах, а й навпаки, асимільовані поняття, метафори, топоси потрапляли в народ завдяки церковній споруді. Оскільки нині знову модно зворушуватися шляхетним дикуном, слід покликатися на досвід тих із нас, кому довелося переконатися, що відносні вартості цивілізації годі відкинути безкарно. Легко ставитися з іронією до старопольських ненажер із густими довгими вусами, котрі хлентали свою пивну юшку, проте гуманізм доби Відродження впав у Польщі на готовий ґрунт, став мало не природним плодом, цілком домашнім, а це, либонь, про щось та свідчить. Тут без жодної манії величі слід констатувати, що лише суспільство з глибоко вкоріненими звичаями *civilitas*²³ могло створити літературу, сповнену такої теплоти, лагідного гумору, витонченості, і то не лише в кількох виняткових її осягненнях, а й в анонімних піснях, любовній ліриці [padwany] та колядках.

Утім, чи століття панування латини не пояснюють чимало рис польського письменства аж до сучасності? Релігійний обряд відбувався незрозумілою для більшості мовою, зрозумілою, натомість, меншості, проте вилученою з повсякденного життя цієї меншості, мовою сакральною, і, не виключено, що звичка переписати у прозі польські речення латинськими зродилася не лише з поваги до Цицерона. Латина була мовою літургії в усіх католицьких країнах, і йдеться не стільки про неї, як про зіткнення у

вусі її ритмів із доволі розлізлимими ритмами слов'янської мови. І магія мови, і насиченість людяними елементами (сердечний гумор вертепу, церковних видовищ, церковних співаників) неминуче зумовлювали в Польщі інакше переживання християнства, ніж у Росії, а яке, – хто ж то може знати, хіба розпливчата інтуїція нашіптує, що у Східній Церкві це переживання відбувалося вглиб, уздовж єдиної вертикалі, а в Польщі неглибоко, але по всій поверхні. Житіє святого Феодосія XI століття впроваджує мотив *кенозису*, євангельської істини про добровільно прийняте пониження, мотив, який переслідуватиме всю російську літературу, аж до Пастернака й Солженіцина. Неначе реверсом медалі є фанатизм протопопа Авакума та його «Житіє», від якого волосся стає дибки на голові. У Польщі такі спогади просто не могли би постати, вони розчинилися б у театральності, у стилістичних вихилясах, у комізмі гутірки.

Хіба це не дивно, що хоча католицтво породило рясну благочестиву літературу, релігійно-філософська медитація припадає лише на часи, коли в Польщі змагалися навзаєм протестантизм і Ватикан? Екуменічний «Псалтир Давидів» Кохановського, «Плачі»²⁴, сильно зачеплений у молодості вченням Лютера Шажинський²⁵, праці полемістів, поезія аріан. Це тривало недовго. Добою шведських воєн датовано початок легенди про мудрагелів, вільнодумців, єретиків, котрі запроднують вітчизну неприятелеві, і про вірність Матері Божій. Сенкевич увічнив цю легенду в «Потопі» і добряче навтішався, описуючи важку агонію на смертному одрі кальвініста Януша Радзивілла. Єретики носили шаровари до колін із буфами, короткі каптани чужинського крою, перуки, і начебто навіть молилися німецькою мовою. Пізніший культ обоженної Польщі-жінки, має, напевно, зрощення з культом Діви Марії. Це наче еквівалент іншого зрощення, в Росії, де Богородицю ототожнювали з Матір'ю-Землею – «*великая мать сыра земля*», яку слід напоїти сльозами на пів-аршина вглиб, і тоді вже не буде суму, а буде радість (дивіться пророцтво Марії Тимофіївни в «Бісах» Достоевського²⁶).

Агонія протестантизму і шведські війни залишили по собі прототип розламу, який повторюється й пізніше. Хоча багато протестантів і католиків йшли до шведів із опортуністичних мотивів, можна було б визначити щось на зразок ідеальної схеми: тогочасні «інтелектуали» робили ставку на шведського короля-протестанта, бо саме він репрезентував універсальність, а не католицизм, який був, немов деталь національного костюма. Спалення польською армією бібліотеки Коменського в Лешно, себто знищення одного з головних центрів думки в Європі, має тут символічне значення.

Католицизм урятував тоді країну від чужинського панування. Він і надалі боронив її після наступних, остаточних катастроф, хоча й за високу ціну загусання в національний обряд і прихованого в ім'я захисту від чужинського насильства розколу – агностицизму інтелігенції. Символічною подією наших днів став похорон Марії Домбровської²⁷. Будучи агностиком, вона з поваги до віри своєї нації забажала церковного похорону. Її труну виносили з кафедрального собору колеги по перу, такі ж агностики чи атеїсти.

Історія літератури, незалежно від того, що про це гадають ідеологи та політики, не може обійтися без брутално простих стверджень. Минуло тисячу років, і мешканець Польщі (а лише він, окрема особа, нам важить), шукаючи т.зв. духовної страви, нашттовхується на руїни потрощених ілюзій, і має або католицизм, або нічого. До того ж, здається, сенкевичівський католицизм – не статистично й соціологічно, а для людини, коли вона опиняється наодинці з собою, – добігає кінця, адже те, що було в ньому пов'язане з «польським характером», бюрократичний апарат заходився перехоплювати і використовувати як засіб тоталітарного контролю.

[Моя версія історії цілковито відрізняється від католицько-націоналістичної версії, яку після II Світової війни найбільш послідовно розробляв Єнджей Гертих²⁸. На його переконання, лихо

на країну накликали протестанти, котрі змовилися зі шведами і з ненависті до католицизму підготували шведське вторгнення. В тому особливо відзначилися аріани, котрі, своєю чергою, зробили значний внесок у західноєвропейський деїзм і атеїзм (тут випадає погодитися, бо вплив видань із Ракова на Локка, ба навіть на Спінозу, підтверджений фактами). Серед радикальних протестантів найбільш зловісною фігурою був Ян Амос Коменський, котрий віддячив за гостинність, започаткувавши світову змову проти Польщі. Спадкоємцем тих підступів стало незабаром масонство, яке через своїх агентів (як от французька Енциклопедія) намагалося Польщу сплюгавити і призвести до зникнення її з мапи світу. Так само, впродовж XIX і XX століть масонство постійно діяло за лаштунками світової політики на шкоду католицькій Польщі.

Такою є месіанська версія, версія «оплоту» [«przedmurza»]: Польща завжди ставала жертвою своєї лицарської відданості католицизму. Ні, насправді, це розумування не тримається купи. Якщо хтось висловлює жаль з приводу наслідків Контрреформації в Польщі, то це не означає, що він мусить встати на бік протестантів і шкодувати, що ті не перемогли, – адже саме конкуренція між конфесіями була творчою. Це по-перше. По-друге, заслуги Польщі перед Ватиканом доволі скромні. Внутрішньо розкладаючись, вона не змогла захистити Унії та Греко-католицької Церкви, яка була нещадно знищена після розподілів царською владою, виживши тільки під владою Австрії. Польща також не породила видатних богословів, містиків і католицьких філософів. Своєю чергою, її соціальний устрій сумно дався взнаки в епоху масової заробітчанської міграції. Відсоток американців польського походження вищий, ніж засвідчить будь-яка статистика, бо емігранти міняли свої прізвища і затирали сліди. Однак потужні католицькі структури в Америці розбудували ірландці та німці. У католицьких школах представники польської етнічної групи, як правило, посідають за успішністю останнє місце, виток чого слід шукати в культурній упослідженості їх-

ніх бабусь, дідусів і батьків. Звідси й сором етнічної ідентифікації та зміна прізвищ.

Ворожість освіченого Заходу до Польщі неможливо звести до таємних рішень і змов. Вистачало існування абсолютно незрозумілих установ – республіканських, але супроводжуваних погордою шляхти та винятковими злиднями селян, що в сукупності було схоже на пародію. *Les philosophes* були продажними, і вистачало дециці золота монархів, щоб вони здійняли галас про переслідування інакодумців у Польщі, хоча об'єктивно для цього сливе не було підстав. Але вони до краю розгнівалися, бо в Польщі натрапили на католицизм, який легко було таврувати, найбільш обскурантський у Європі.

«Національний католицизм» (а така версія історії цілком у нього вписується) нині, може, й не виконує захисної функції, а радше зневладнює: родючий ґрунт для параноїчних снів, які кожен намісник може плекати, прищеплювати та підстригати скільки йому завгодно.

Розпач Берента

Я доволі пізно зрозумів, чому Берент у похмурі тридцять роки написав «Нурт», «Діогена в кунтуші» і «Присмерк вождів»²⁹. Мізантроп, відлюдник, він із жахом і огидою спостерігав за наростанням націоналістично-тоталітарної маячні, не маючи жодних надій, а його розпач дорівнював хіба що розпачеві іншого відлюдника, Мар'яна Здзеховського³⁰. На думку Берента, нова ера колективного засліплення вже почалася. Однак, аби попри все бодай якусь надію в собі таки викресати, він апелював до тієї історичної миті, коли всупереч ймовірним сценаріям, енергія небагатьох пододала сарматський маразм, до витоків польської інтелігенції, яка постала з публіцистів-просвітників, реформаторів освіти, офіцерів Костюшка і Наполеона.

То була по-світськи орієнтована інтелігенція, іноді відверто яacobінська, чи просто вільнодумна й масонська. Масоном був

верховний головнокомандувач легіонів, генерал Генрик Домбровський³¹, масонами були науковці, а романтизмові судилося пустити паростки у Віленському університеті, де роїлося від масонів. Загальноєвропейське щеплення Доби Раціоналізму виявилось плідним, тим більше, що універсальні ідеї не були надміру чужими, вони зустрічалися та поєднувалися із відновленою гуманістичною традицією Еразма кількасотлітньої давності. Це так само, як із літературним стилем, який відновлював ясність і лад Кохановського.

Що ж відбулося в романтизмі? Чи хтось це справді розуміє? Усе, що в його стилі міцного, походить із класичної школи, але водночас з'являється мідянка, яка коломазю лягає на друковані сторінки. Щоб зрозуміти, варто було би провести синтаксичні дослідження, адже імлістість синтаксису супроводжується розперезаністю думки. Авжеж, романтизм загалом окреслюють як містико-політичний рух, а таке поєднання погане. Але в шаленстві духа, який зневажає матерію, польський романтизм перевершив усі інші. На жаль, втіхи професорів-колекціонерів не є втіхами пересічних людей. Поклавши руку на серце, – хто нині здатний прочитати численні томи літературної продукції Красінського (за винятком «Не-Божественної»³²), хто вважає, що в самостійному змаганні зі світом йому допоможуть Чешковський, Трентовський чи Лібельт³³, і чи не бувало так, що взявши якось у відпустку збірку творів Словацького, ми часто вагаємося між захопленням і нехіттю? Дефектів Норвіда було, не виключено, що годі уникнути, зваживши на велетенський опір, який він мусив чинити, – а іноді трапляється так, що чому чиниш опір, тим і стаєш.

Вдруге після Ренесансу метафізична та релігійна інспірація породжує велику поезію («Кримські сонети», римські вірші, лозаннські поезії, «Думки та зауваги»³⁴, лірика Словацького, Норвід). Проте чимось цілком іншим є месіансько-релігійно-національна інспірація. Вона майже впродовж усього ХІХ сто-

ліття розмиває рисунок поезії та розріджує трактати національних філософів, котрих, зрештою, поступово спихали вбік, але їх одразу ж привласнювали політики правого табору.

Просвітницька генеалогія польської інтелігенції, мабуть, не викликає сумніву. Може, «Меїр Езофович»³⁵ Ожешко – це не лише оповідь про єврейське містечко? Адже та сімейна сага показує трьох праведників: перший праведник Езофович за часів правління Сигізмунда Августа, другий – прихильник табору реформ наприкінці існування Речі Посполитої, третій – сучасник Ожешко. Таким чином, «Меїр», можливо, є також метафорою почергових утілень польського «інтелектуала», котрий бореться із забобонами свого оточення. Але страх перед забобонами, перед посиленням релігійної правиці перекривав польській інтелігенції доступ до вкрай важливих, «глибинних» царин, накладаючи численні табу. Я був би вдячний, якби хтось вказав мені принаймні на один роман, де серйозно потрактоване духовне життя католицького люду, – в кожному разі, інакше, ніж у «Форпості»³⁶ Пруса, де селяни моляться до Леди з лебедем. То мали би бути потужні заборони, якщо нікому не спала на гадку подібна ідея, у той час, коли в Росії народне християнство опинилось у центрі уваги Толстого, Достоевського, Лєскова. Перший священник-селянин з'являється допіру в ХХ столітті, в романі зачепленого російськими впливами Бжозовського «Сам поміж людьми»³⁷.

Табу в ХХ столітті не слабшає, навпаки, на ньому ще більше наголошували мірою того, як політична правиця, що монополізувала католицизм, тужавіла в завойовницьку партію. Жодному письменникові, котрий дбав про свій інтелектуальний престиж, не спало би на гадку «наблизитися до католицизму», бо то мало би цілком однозначний резонанс, скажімо, саме так було інтерпретовано збочення Бжозовського. Пізніше, коли у Франції виникла мода на Марітена, Бернаноса і Моріака, почали заклопо-

тано переступати з ноги на ногу (то що, у Франції можна?), але на тому й скінчилося.

Розпач Берента тоді, у тридцятих роках, був виправданий. Він бачив поразку і, мабуть, кінець інтелігенції, котра виводилася із Просвітництва, натомість перемогу монстрів, породжених чудернацьким паруванням сарматизму із месіанським самодурством. І якщо ще можна пошкодувати, що та інтелігентська формація, чиїми предтечами були публіцисти «Коллонтаївської Кузні»³⁸, а останніми спадкоємцями Бой-Желенський, Слонімський, Домбровська, настільки переймалася служінням, що для глибинного зондування їй забракло часу, то, хоч як би там було, саме вона зберегла і врятувала все, що можна було врятувати, саме вона була інтелектуальним кістяком країни. А що вона була здатна до глибинного зондування, свідчить найвидатніший (цю поширену думку поділяють не лише іноземці) польський роман «Рукопис, знайдений у Сарагосі» пера вільнодумця Яна Потоцького³⁹. Нема в ньому ні Польщі, ні романтизму, ні аналізу суспільства в ім'я шляхетної тенденції. Зате є люди, долі людей у трагікомічних хитросплетіннях поміж божественними та диявольськими силами. Ціна відриву, може, й занадто висока, позаяк роман був написаний навіть не польською, а французькою мовою. Втім, усе покоління Потоцького ще вмiло с'як-так утримувати рівновагу між людською комедією і польською трагедією, щось від аури «Рукопису» було у віленському Товаристві Мерзотників. Романтизмові судилося цю рівновагу порушити, хоча й не відразу, не в «Баладах і романах»⁴⁰. Проте чимало рації було в словах Яна Снядецького, коли він назвав романтизм «школою пошесті». Адже після романтичної навали в інтелігенції додалося обов'язків, тягарів, обмежень, байдуже, що немичних.

Модерність

Відважмося, нарешті, тепер, коли «модерність» налічує вже майже сто років, судити про неї інакше, ніж то чинили Млодзяки і Стомілі⁴¹, засліплені новизною. Цей незвичайний переворот, внаслідок якого померло фігуративне малярство, мова почала говорити сама за себе, а форма обрала своїм об'єктом форму, вже, либонь, не породжує не затьмареного жодним сумнівом ентузіазму. Не дуже зрозуміло, яка від того користь людині, котра не належить до жодного мистецького клану, життя котрої минає у зароблянні хліба щоденного, і котра замикається в собі, бо т.зв. дійсність дедалі більше нагадує божевільню, і намагається власними силами щось утямити у вічних, але для неї, на жаль, минутих, таємницях людської долі.

«Ми теж! Ми теж брали участь!» «Ще задовго до сюрреалістів у Польщі...» І таке інше. Звісно, уже у Пшибишевсько-го⁴² ми знаходимо близько 1900 року теорію несвідомого і лібідо («хіть» [«*chůć*»]). Підробки, на які спроможне *ego*, людські очі як дзеркало, що змушує нас маскуватися, ба навіть влада стилю, який накидає зміст, – усе це ми знайдемо в Іжиковсько-го⁴³, в його (новаторській, проте страшенно нудній) «Палубі». Звісно, книжка Мартіна Есліна «The Theatre of the Absurd» [«Театр абсурду»]⁴⁴, яка стала мало не кодексом у своїй галузі, у нових виданнях згадує серед попередників жанру, поруч із Арто, Аполлінером і сюрреалістами, також Віткевича і Гомбровича. Проте важливі не «першість» і не «участь», а те, звідки воно взялося й куди веде. Оскільки ми занурені в модерність, вимоги та прогноз годі відокремити від оцінки.

Оглядання тоді, близько 1900 року, на французький символізм... Не було ніколи жодного символізму як школи. Були поети, котрі слідом за їхнім метром Стефаном Малларме вирішили цілковито й велично повернутися спиною до публіки. Малларме у своїй поезії прагнув більш-менш до того самого, до чого трохи пізніше прагнув у малярстві Мондріан. От лише бульйон,

який він готував у своєму тиглі, був дуже французьким, – бульйон із Расіна та до краю класичного Бодлера. Його вплив на поезію різними мовами в багатьох країнах був справді вирішальним. Проте сьогодні один із закидів, які лунали з уст сучасників на адресу Малларме, здається не таким уже й необґрунтованим: яловість (хоч, абсолютна чистота форми, за визначенням, мусить бути яловою.) Для розчарувань нашого століття, мабуть, знаменним є повернення до «змістовного» Бодлера, головною темою в котрого був Первородний Гріх.

Мова «Молодої Польщі» була не готова до бульйонів із класично укладеного рисунку вірша. Бодлера теж не зуміли перекласти. Замість Малларме – дикий і розхристаний Пшибишевський. Якщо там була яловість, то від надміру аскетизму, натомість Пшибишевського, навпаки, неможливо читати, бо йому бракує елементарної дисципліни. Чому так трапилося? Через відсутність будь-яких вітчизняних витоків і в думці, і в стилі. Той глибинний аспект, який прагнув досягнути Пшибишевський, у Польщі надто довго був табуований.

По-іншому все це відбувалося в Росії. Там майже всі нитки символізму розходяться з одного вузла, і тим вузлом був Володимир Соловйов⁴⁵. Як і личить епосі *fin-de-siècle*, Соловйов мав «демонічні» риси. Тим більше дивує чіткість, лад, прозорість його викладу, глибина й широта його поглядів на православ'я, католицизм і Росію. Включно з написаною в 1900 році дуже простою мовою, пророчою «Короткою повістю про антихриста».

[Візіонерство Соловйова іноді нагадує теософію Словацького. Можна сказати, що, замість Соловйова Польща отримала «Генезу з Духа», «Короля-Духа» і «Самійла Зборовського»⁴⁶ з примітками та коментарями. Втім, принципова недискурсивність і самого Словацького, і його шанувальників не дозволили спорудити мости між його «системою» і сучасним світом, отожд його творчість сприймали естетично, погоджуючись на «дивацтво», якщо воно породило велику поезію. Нашадків у тієї тео-

софії в літературі не було, за винятком Тадеуша Міцінського⁴⁷, котрий, якщо вже комусь подобався, то саме завдяки колоритові. Натомість Соловйов був дуже дискурсивним, а водночас, хоча й не був цілком правовірним, проте добре пасував до медитативної традиції східного християнства].

Завдяки Соловйову російський символізм набув зовсім протилежної, ніж французький, орієнтації, яка відзначалася надзвичайною «змістовністю». Отож, саме в середовищі, яке було б немислимим без Соловйова, беруть початок ниточки, які ведуть в поезії до В'ячеслава Іванова, Олександра Блока, а далі, завдяки особливій мутації перед 1917 р., до акмеїстів і класичної досконалості Мандельштама, у філософській прозі – до плеяди письменників, котрі працюють спершу в Росії, а відтак в еміграції. Поширені серед поляків судження про російську еміграційну літературу є хибними, їм властиво погоджуватися з кліше, що постали в Москві. Якщо однією з рис «модерності» ми визнаємо спіткання філософії та літератури після тривалого періоду розмежування, спіткання, імпульс якому дали К'єркегор, Достоевський і Ніцше, то російський внесок у масштабі світу є величезним. Це внесок екзистенційно орієнтованої релігійної думки, представленої іменами, скажімо, Льва Шестова, Сергія Булгакова, Миколи Лосського, Семена Франка. Творчість цих людей принесе свої плоди в Росії (пророцтво), і, з огляду на «граничність» жанру (богословсько-філософсько-літературний есей), належить до історії літератури. І нічого більш знаменного для розколу в Польщі на світську інтелігенцію і католицизм, ніж неопозитивістська орієнтація університетських кафедр, з одного боку, та нестравний неотомізм – з іншого. Ці простори суворо розмежовані, з літературою вони практично не перетинаються.

Тим, ким для модерної французької літератури був Малларме, а для російської – Соловйов, для польської був не Пшибишевський, а свіжо відкритий Норвід і частково Бжозовський, хоча той помер надто молодим, щоб устигнути впорядкувати

свій надмір і хаос. Але з Норвідом несподіванка: світській інтелігенції підкинули зозулине яйце. Хтозна, чи Норвід не співвідноситься із релігійно-націоналістичними правими ХІХ століття так само, як Достоєвський з російськими слов'янофілами та консерваторами. Тобто він чинив пересадку несерйозного в серйозне. Норвід був католицьким поетом, у цьому суть, квінтесенція його творчості, і безпорадність коментаторів, мабуть, слід пояснити саме тим, що він як поет їм подобається, проте вони бояться його торкнутися, як чорт свяченої води. Одначе від Норвіда мало що залишиться, якщо визнати його віру реліктом, як-от культ тотема. Чи насправді можна осмислено міркувати про Норвіда (незалежно від того, чи є хтось католиком, чи ні) без теологічної підготовки?

З Норвіда, з деяких сторінок Бжозовського виринає те, що дуже важко назвати, своєрідна обітниця нової субстанції в польській літературі, чи, може, відновлення субстанції, яка завжди в ній була, якщо ця література змогла дати лозаннські вірші. Вимоги політиків тут будуть, мабуть, іншими, ніж вимоги письменників. Адже є, напевне, політики, які порятунок від цілковитого перетворення країни з багатим минулим на нікчому вбачають власне у тривалому розколі на світську, прогресивну інтелігенцію (бо лише вона зможе протиставити соціалізм пародіям на нього) і націонал-католицизм (бо він «твердий», не ослаблений філософствуванням). І навіть нині, коли та інтелігенція побита й позбавлена впливу, а національний католицизм зазнає ерозії. Сучасний читач, утім, знайде для себе однаково мало у продукції обох нуртів. Найвидатніші польські автори ХХ століття репрезентують типове для модерну співіснування позитивістських засновків із бунтом проти тих засновків, до якого підштовхує, скористаймося тут терміном Віткевича, Метафізичне Відчуття Дивності Існування. Таким є Лешмян, котрий марно біг до Віфлеєму і є поетом Всесвіту як самовідтворюваної омани. Таким є Віткевич із його розпачливою системою Окремих Істот [Istnienia Poszczególne], монад, які не спілкуються між

собою. І врешті, онтологічний жах покладено в основу побудов Гомбровича, жах перед довільно упорядкованим свідомістю безміром (порівняйте опис нічного неба в «Космосі» та в романах Віткаци). Я зовсім не кажу, що модерна субстанція літератури мусить бути християнською. У згаданих авторів вона не є ні християнською, ні навіть теїстичною. Однак, завдяки гостроті відчуття екзистенційних крайнощів, вона провадить до тих лабіринтів, у яких релігію вже важко наївно та прогресивно вважати «реліктом».

Наскільки сильними є традиційні заборони, я відчуваю її нині, бо мене призвичаїли боятися звинувачень у «містиці». Кого лиш не вдалося тим епітетом порішити! Схоже, в польського інтелігента надовго засів страх перед тов'янщиною⁴⁸. Аж ось раптом у ХХ столітті Камю і Бекет? Щоправда, може має рацію Мартин Еслін, коли каже, що театральна публіка в Польщі аплодувала на виставі «В очікуванні Годо», вбачаючи в ній політичну притчу. Так само у Мрожека, у «Втечі на Південь»⁴⁹ селяни з радісним хвилюванням читають афішу, де йдеться, що Годо прибув і виступить у кооперативі «Косар».

Поспішаю випередити закид, що «модерність» я зводжу до «Молодої Польщі» та її похідних. Цілком свідомо, тут і тепер я намагаюся виділити певний екстракт, пам'ятаючи водночас про всіх тих, чиє пасивне внутрішнє життя, захищене самим фактом існування Римо-католицької Церкви, вимагає резонансу в літературі. Чи не став вирішальним для безплідності, в тому числі й мистецької, різних літературних «явищ» довготривалий поділ на кав'ярню і парафіяльний *bush*⁵⁰? Безплідним (навіть якщо хтось статистично доведе, що воно й надалі обґрунтоване) залишатиметься розмежування між «вищою» літературою, в якій пораються п'ятнадцять тисяч спадкоємців Стефана Малларме, і «нижчою», в пантеоні якої стоять бюсти Крашевського, Сенкевича, Косак-Щуцької та Родзевичівни⁵¹.

Масони та інші

Видання, в якому буде опубліковано цей нарис, паризька *Kultura*, значну частину її читачів вважає органом євреїв і масонів, ворожим католицизмові. ХХ століття стрімко рухається до своєї останньої чверті, але католицька нація – осьдечки, а літератори (євреї та масони) – ондечки. Якщо ж іще додати ревно поширювану «чоловічою, жіночою та андрогінною» поліцією новину, буцім це видання є органом ЦРУ, то ми отримаємо прегарну картину Сальвадора Далі.

Щоб заспокоїти читачів (доволі численних), котрі й далі вірять, що тільки єврей чи масон може чогось досягнути на Заході, мушу зізнатися тут, що ніколи масоном не був, хоча мій університет у Вільно був дуже масонським, мабуть, не менше, ніж за часів Міцкевича. Розповім також про певну подію, щойно тепер, коли всі особи, котрих це стосується, вже покійні. Під час війни я бував у Марії Домбровської на Польній. Вона мешкала там із чудовим, пишнородим паном Станіславом Стемповським, у неї також знайшла притулок письменницька пара біженців зі Львова Єжи й Анна Ковальські. Подейкували, що у квартирі в Домбровської у клозеті замість туалетного паперу для економії висіли потяті протоколи масонської ложі, хоча сам я того не бачив. У плітці були пов'язані докупі поширена в літературних колах обізнаність про посаду великого майстра, яку колись посідав Стемповський, та іронія з приводу невдач польського масонства.

Помешкання на Польній вціліло, і приїхавши до зруйнованої післявоєнної Варшави, ми скористалися гостинністю Домбровської, провівши в неї останню ніч перед від'їздом за кордон. Міркування Стемповського про міжнародне становище були спокійно-катастрофічними, а позаяк такими ж були й погляди Домбровської, варто про них згадати: жодного сліду злуди, сподівань на західних союзників тощо, навпаки, своєрідна примиреність із катаклізмом планетарного масштабу, як у російської

інтелігенції в «Докторі Живаго». «Щось мені здається, – сказав він, – що це паскудство мусить затопити весь світ». Стемповський був старий, але найближча приятелька Домбровської Анна Ковальська не могла змусити себе поводитися так само спокійно. Одного разу ми йшли разом із нею вулицею Кракова, і вона почала говорити про все, що діється, уриваючи речення на півслові, з перехопленим горлом, аж урешті схопила мене за лацкани піджака і трусилася від ридань, у мене вся сорочка була мокра від сліз, я намагався її втішати, не маючи насправді жодного аргументу чи розради. То був плач найвищого зворушення, *caritas*. Правди про 1945 рік, про нещастя країни, де нашвидкуруч із харцизяк і бандитів монтували владний апарат, ніколи так і не розповіли, її притрусили вигадками та казочками. Досі мені невтямки, скільки було тих, котрі (як я), погодившись із konieczністю, зуміли раціоналізувати самим собі скорботне народження нової держави до такої міри, що забули про побачене на власні очі. Мабуть, дуже мало, а звідси, либонь, як замітник, стільки нігілізму в літературі.

Отож, Стемповський трохи урочисто повідомив мені, що вирішив дати мені рекомендаційного листа, «бо ніколи не відомо, що може придатися». Мабуть, він доволі скептично ставився до мого наміру повернутися⁵². Відтак Стемповський розповів мені, де шукати якогось там великого майстра американського масонства, і написав листа. Я цим листом, що, може, й неумдро, ніколи так і не скористався. Я остерігався подвійної гри, тобто т.зв. «зв'язків на Заході», що, врешті-решт, врятувало мене під час майбутніх неприємностей у Варшаві. А крім того, ця респектабельна лінія, від чудового дідугана Стемповського в минуле до масона Немцевича⁵³, котрого приймав у себе в гостях у Маунт-Верноні брат Джордж Вашингтон, здавалася мені занадто приналежною до XVIII століття. Тоді, в тому столітті, так: якби командири британських і американських військ не належали, бувало, до тих самих лож, що гальмувало розмах і дикість війни, хто знає, чи колоністи змогли би вибороти собі незалеж-

ність. Таким ото був початок і кінець моєї масонської посвяти. Мораль цієї історії понадособиста: в національно-католицькій країні, де вмоцувалася при владі купка недобитих у Росії комуністів, «нас», тобто спадкоємців ліберальної інтелігенції, залишилося мало, і масонська допомога традиційно здавалася пано-ві Стемповському абсолютно природною річчю.

Читаючи російських письменників, я задумався над часто повторюваною в них тезою: що слов'янський світ сякою-такою духовною формою завдячує винятково християнству, що якби його у слов'ян відняти, то залишиться щось на зразок розлізлого киселю, булькітної мазі, яка, не виключено, як пророкував у 1890 році Леонтєв⁵⁴, «лусне, як мильна бульбашка, і заллють його китайці». З іншого, російського погляду, також більш відчутними є вигоди від турботи з боку католицтва, яке, зрештою, є для багатьох росіян предметом ревнощів. Це не означає, що конче наслідувати маловірів, котрі ходять до церкви, бо так краще для Нації. Це націоналізм, а будь-який націоналізм, чи польський, чи український, чи російський, мертвий, хоча б його й очікували щоразу більші тріумфи, адже пустка у стані марксизму мусить чимось заповнитися. Література (тобто голос однієї людини, котра промовляє до іншої людини) не витримує подібного повороту ієрархії. Слід радше спитати, чи католицизм може вродити в сучасній літературі по-іншому, ніж досі, щоб зникли традиційно окреслені категорії: тут – просто література, а там оно – «католицька література». Союзником у такому починанні стане радше поезія Лесмяна, хоча й не християнська на позір, як «Quo Vadis»⁵⁵.

Тривкість посполитих побрехеньок про відьом, привидів і тих же масонів достоту дивовижна. Хоча частка правди в тому є: нечисленна еліта дотримувалася певних звичаїв, певних зразків і таки становила щось на зразок масонства, втім, переважно без фартухів і келень. Проте належність до неї мусила породжувати радше журбу, ніж гордощі, бо забагато злого як на одно-

го. Чи лицарські казки Сенкевича можуть у тривалій перспективі жити й боронити, – питання, щонайменше, сумнівне, і або постане література для дорослих, однаково цінована «елітою» і звичайними людьми, або і прискіпливі нігілісти, і юрми тих, що ходять до церкви, непомітно для себе зазнають трансформації в непомітків і нікчем.

Ігор Стравінський, відвідавши кілька років тому Москву⁵⁶, сказав, що для нього Росія – це завжди «*merde*⁵⁷ із шампанським». Хтозна, чи не стосується таке визначення слов'янства загалом. Дурнувате відчуття – знайомити американських студентів із таємницями творчості кількох відмінних «елітарних» авторів, постійно пам'ятаючи про т.зв. підгрунтя.

Шарлатан

Я знайшов такий афоризм (Адам Чернявський⁵⁸ у лондонських *Wiadomościach*): «Компонування історії літератури є завданням для шарлатанів і педантів». Наче в морду зацідив. Хворобливий і ненависний то мав би бути добродій: «*Złe sobie wystawia świadectwo, gdy kto wyszydza kalectwo*»⁵⁹, – як мовиться у старосвітському віршику. Каліцтво нас усіх, сучасних людей, котрі претендують на компетентність у будь-якій галузі. Ми постали перед такою силою-силенною зафіксованих досягнень людського розуму, що хіба лиш ста років, відданих напруженим дослідженням, могло би вистачити для попередньої підготовки. Що означає сьогодні, наприклад, «знатися» на якійсь літературі, якщо опубліковано тисячі коментарів до коментарів, якщо нескінченно множаться архівні матеріали та інтерпретації? Чи «знавець» Руссо може також бути «знавцем» Монтеня? Порадити собі з усім цим можна було би, хіба що, приєднавшись до тих груп студентів із Канади та США, котрі вимагають спалити бібліотеки, оскільки примусове вивчення літературних творів минулого є нестерпним порушенням невід'ємних прав і свобод.

А може, в тому афоризмі криється щось інше? Може, охоплено соромо-болем польська душа виступає проти укладання англійською мовою історії польської літератури? Тут проблема стає серйозною. Адже, якщо польська література є літературою країни, приреченої на залежність і вторинність, цілком можливо довести твердження, що її, як і інші провінційні літератури, слід залишити на поталу провінційним науковцям, натомість, як хто виносить її на світовий ринок, то неначе тягне її силоміць за чуприну вгору, або із шила робить вила. І далєбі, більше виглядає шарлатаном, ніж педантом. Тим більше, що нині подальші міркування вже не здаються екзотичними:

«Перестаньмо роздмухувати фіктивних велетів нашого минулого і переконувати себе, що в нас було все: і мистецтво, і наука, і еретики славні, і філософія, і техніка, і дідько його знає що».

(С.І. Віткевич)

«Я на історії знаюся надто мало, щоб тут у надто вчені дисертації вдаватися. Але коли читав якось історію нашу, то просто аж вив від обурення і розпачу, і мимоволі кулаки стискав від люті, що подібні речі могли діятися, і що нація, котра мала такі великі зовнішні та внутрішні можливості, так мало істотного вчинила і створила, а всіх своїх, рідкісних, зрештою, по-справжньому великих мужів, через брак підтримки їх, і знову ж таки, тупий опір їхній величі та щедрій для інших силі, змарнувала і, висловлюючись далі тим трохи бундючним стилем, – згноїла».

(С.І. Віткевич)⁶⁰.

І ось з'являється моральна суперечність. Адже той особливий випадок латинізованого слов'янського племені є однаково повчальним і приголомшливим, а його література своїми раптовими й нетривалими моментами розквіту, відчуженням видатних творців, боротьбою із ласою на жертвоприношення Польщею-богинею безуважно відсилає до явних або прихованих

поразок. Таким чином, представляючи її, варто було би набагато більше перейматися обіцянками і їх недотриманням, аніж досягненнями. Проте підручник із історії літератури є літературним жанром, так само, як драма або наукова фантастика, його форму можна розширити і збагатити, але тільки до певних меж. Це не трактат з історії філософії, і не есей, в якому автор дає волю своїм дуже особистим роздумам. Уся структура свідомо організована, матеріал осмислено згрупований і ущільнений, але це дається взнаки лише опосередковано, коли автор тисне на гальма там, де невчасно поставлена крапка започаткувала би мудроване відхилення від теми.

Чому ця суперечність моральна? Професія письменника полягає у повільному, поступовому плеканні рослини з однієї зернини, стебло, пагони та листя її повинні представити світові вміщену в зерні засаду чи квінтесенцію. Для того існують дві тактики. Одні вирощують своє дерево, заклопотані лишень стовбуром свого твору, інші, через темперамент або з потреби, погоджуються на бічні гілки та крони. Проте й отих інших зобов'язує бодай недосконала вірність їхнім первісним засадам. Коли Гомбрович бештав мене за переклад польських поетів англійською мовою й укладання історії польської літератури, йому йшлося про небезпеку марнотратства. Втім, він робив це із гумором, і свої нападки викладав у схожому на піквіківський сенсі.

«Аби лиш не занадто далеко від стежки честі»⁶¹. Та стежка – це давати якомога менше приводів для непорозумінь, себто не подавати себе за того, ким не є. Це не завше вдається, що породжує почуття провини. Гусар, прапорonosець, пропагандист польської культури серед чужинців, – як би я міг ним стати, якщо моїм призначенням завжди була іронічна дистанція? Але ж, ось мій підручник, відповідний до вимог свого жанру, він, бодай завдяки подобицям видатних мужів на крейдовому папе-

рі, надає польській літературі блиску, а видавець знущається з мене, пакуючи мої книжки в орлів, – у короні чи без неї.

Проте спробую апелювати до свого здорового глузду. Той же Ст.І. Віткевич, такий терпкий в оцінці минулого, за такі риси польського національного характеру, як «бундючне набивання собі ціни», внутрішню фальш, інтелектуальну лінь, чинив відповідальним «вузловище упослідженості». Презирство до самого себе є поганим порадиником. Польська література не є аж такою геніальною, як те, що від надмірного комплексу неповноцінності вигадали полоністи, ані такою вже вторинною, як іноді нас намагаються переконати. А найголовніше, що вона існує. Жодна людина не здужає затерти своїх минулих помилок, лихих учинків, нездійснених намірів таким чином, щоб вони перестали існувати, проте вони не тривають статично, вони змінюються, залежно від того, що чинять із набутих у подібний спосіб досвідом. Так само й із літературою, в якій ми закорінені: добрий сучасний письменник вивищує також усього лиш скромні традиції, якщо, послуговуючись ними, досягає того, чого ніхто інший, позбавлений пам'яті про це, досягнути не здужає.

А поза тим, є елемент, який зумовлює, що той *pensum*⁶², та ужиткова робота виростає, однак і незважаючи ні на що, з одного стовбура: свідомий і стійкий анти-естетизм. Це ж бо не ігнорування краси, або навіть не заперечення заслуг дослідників, котрі тягнуть до власної нори чи то крило хруща, чи то ногу комахи, хоча всякому мистецтву ведеться добре, коли секрети майстерності пильно охороняють, і надміру цікавих спускають зі сходів. Здатність творити (справді рідкісні) малюнки, вірші чи небуденні романи свідчить, що певна людська спільнота має силу, потрібну для інтелектуальної дисципліни, а нездатність, – що ця спільнота внутрішньо розповзається. Проте, насамперед, важливим є важке для проникнення у нього життя мільйонів пересічних людей, а не література, бо вони не можуть бути «творцями», що не означає, буцім їх менш дошкульно, ніж «творців»,

ранять їхня доба, самотність, любов і смерть, що вони не мусять собі з тим усім якось давати раду. Цілком можливо, що я сам вважав би укладання історії літератури ганьбою, коли б не той факт, що під виглядом підручника я намагався написати оповідь про патетичну, трагічну, гротескную, фантастичную пригоду латинізованих слов'ян, яка рясніє від т.зв. загальнонародських вартостей.

Берклі, 1970

Переклав Андрій Павлишин

ПРИМІТКИ

¹ Miłosz Cz. The History of Polish Literature. – London: The Macmillan Company, Collier-Macmillan, 1969. – XI + 570 pp. Це нью-йоркське видавництво, тож незрозуміло, чому місцем видання заявлено Лондон. – *Примітка Ч. Мілоша.*

² Анрі Пірен (Henri Pirenne, 1862-1935) – бельгійський історик, котрий писав французькою мовою, фахівець із медієвістики, історії міст, економічної історії Західної Європи, формування бельгійської нації; автор класичних праць «Історія Бельгії», «Магомет і Карл Великий», «Міста середньовіччя, есеї з економічної та соціальної історії». Згадана Ч. Мілошем «Histoire de l'Europe, des invasions au XVIe siècle» («Історія Європи: від падіння Західної Римської імперії до XVI століття») – це незавершена праця, яку історик писав, перебуваючи в німецькому полоні під час I Світової війни, була опублікована його сином після смерті батька у 1936, тобто сам історик не вважав її довершеним самостійним твором.

³ Князь Дмитро Святополк-Мирський (Дмитрий Петрович Святополк-Мирский, 1890-1937) – видатний російський літературознавець родом із України, з дитинства володів багатьма західними мовами, у студентські роки вивчав китайську та японську, близько товаришував із кращими російськими поетами Срібного віку; як учасник білого руху емігрував, у 1921-1932 мешкав у Лондоні, викладав курс російської літератури в Королівському коледжі Лондонського університету, опублікував низку літературознавчих праць англійською мовою; у 1931 вступив до комуністичної партії Великобританії, у 1932 повернувся в СРСР, у 1937 засуджений за «шпигунство» до 8 років концтаборів, помер від виснаження у таборі поблизу Магадана; двотомна англомовна «A History of Russian Literature: From Its Beginnings to 1900» [«Історія російської літератури від початків до 1900 року»] була видана в 1926-

1927. Факт публікації у м'якій обкладинці свідчить про високу популярність у читачів, а відтак значні наклади.

⁴ *Les philosophes* (фр.) – філософи; тут йдеться про французьких філософів-енциклопедистів, предтеч Просвітництва та Французької революції.

⁵ У польському некомуністичному дискурсі слово «Ялта» є знаком найдошкульнішої європейської політичної катастрофи ХХ століття – розподілу Європи між переможцями у II Світовій війні на Ялтинській конференції 1945, унаслідок якої покинута напризволяще західними союзниками Польща до кінця 1980-х потрапила у зону советської окупації.

⁶ Джеремі Кертін (Jeremiah Curtin, 1835-1906) – американський юрист, дослідник індіанського фольклору і перекладач-любитель із польської та російської, переклав англійською більшість творів Г. Сенкевича, «Фараона» Б. Пруса, романи Е. Ожешко.

⁷ Юліан Кшижановський (Julian Krzyżanowski, 1892-1976) – польський історик літератури та фольклорист, викладач Люблінського, Лондонського, Ризького та Колумбійського університетів, у 1934-1962 професор Варшавського університету; книжка *Polish Romantic Literature* постала як підсумок викладання у школі славістики Королівського коледжу Лондонського університету (1927-1930), вперше опублікована у 1931 в Нью-Йорку (видавництво E.P. Dutton).

⁸ *La Pologne martyre* (фр.) – Польща-мучениця.

⁹ Манфред Крідль (Manfred Kridl, 1882-1957) – польський історик літератури, родом зі Львова, доктор Львівського університету, професор Брюссельського (1929-1931, 1940) та Віленського (1932-1939) університетів, у 1940 емігрував до США, у 1948-1957 професор Колумбійського університету (винятково для нього було створено кафедру ім. А. Міцкевича); систематичний виклад відомостей «Literatura polska na tle rozwoju kultury» [«Польська література на тлі розвитку культури»] вперше опублікований у США польською в 1945, розширену англійську версію «A Survey of Polish Literature and Culture» (переклала Ольга Шерер-Вільська) опублікувало 1956 у Нью-Йорку наукове видавництво Колумбійського університету.

¹⁰ Означений артикль «the» виокремлює конкретний, відомий авторіві й читачеві, часто унікальний, об'єкт, його вживають перед назвами літературних і художніх творів, щоб підкреслити одиничність певного артефакту; натомість, неозначений артикль «a» надає узагальненого значення, підкреслюючи повторюваність явища, у випадку назви твору – приналежність до ширшої академічної традиції, тобто, коли йдеться про наукову історію, вживається сполучення «a history».

¹¹ Марія Данилевич-Зелінська (Maria Danilewiczowa-Zielińska, 1907-2003) – польська письменниця, літературний критик, до війни працювала у Національній бібліотеці у Варшаві, відтак емігрувала через Францію до Британії, де упродовж 31 року керувала польською мандрівною бібліотекою на чужині; як літературний критик публікувалася в емігрантській періодиці різного спрямування – від консервативної газети *Wiadomości* до ліберального щомісячника *Kultura*.

¹² Чашник Мацей Раптусевич і Нотарій Мільчек – персонажі-антагоністи комедії Александра Фредра «Помста». Чашник Раптусевич (тобто, «гнівливий») уособлює прямолінійного і поривчастого колишнього вояку, котрий простує до мети, не зважаючи на перепони, натомість Нотар Мільчек (тобто, «мовчун») уособлює силу розуму, розважливість і спокій, а водночас жорстокість, підступність і грошолобство.

¹³ Богдан Чайковський (Bogdan Czaykowski, 1932-2007) – польський поет, літературний критик, професор славістики університету Британської Колумбії; родом із Рівного, у роки сталінської окупації засланий до колгоспів Куйбишева і Самарканда, у 1942-1948 мешкав у Індії, у 1948-1962 в Британії та Ірландії, відтак у Канаді; публікувався в емігрантській періодиці, в т.ч. паризькій *Kulturze*.

¹⁴ Селянська епопея «Chłopi» Владислава Реймонта (Władysław Reymont, 1867-1925), відзначена в 1924 Нобелівською премією.

¹⁵ «Ozimina», експериментальний роман письменника із середовища «Молодої Польщі» Вацлава Берента (Wacław Berent, 1873-1940), опублікований у 1911, оповідає про події у Варшаві напередодні російсько-японської війни.

¹⁶ *Précieuse* (фр.) – манірниця.

¹⁷ Юліан Пшибош (Julian Przybós, 1901-1970) – польський поет, есеїст і перекладач, чільний представник «Краківського Авангарду», яскравий поет-модерніст, після війни став активістом комуністичного руху, першим головою прокомуністичної Спільноти польських письменників, учасників ідеологічних кампаній проти «ворогів режиму» в т.ч. проти Ч.Мілоша, після того, як останній залишився на Заході; Ю.Пшибош, втім, вийшов із комуністичної партії після придушення советами угорської революції (1956), а в 1966 став заступником голови польського ПЕН-клубу.

¹⁸ *Explication des textes* (фр.) – роз'яснення текстів.

¹⁹ Суть претензій консервативної еміграційної критики із табору «непримирених» (переважно мешкали у Лондоні) у цьому випадку полягає в неприйнятті ними територіальних змін, які відбулися в Європі після II Світової

війни (відмова визнати від'єднання від Польщі Західної України, Західної Білорусі та Вільнюса), і зміни символів у ПНР (геральдичний орел у гербі ПНР був позбавлений королівської корони – свідчення імперського минулого Польщі, – яку було повернуто після здобуття незалежності зусиллями консерваторів і націоналістів).

²⁰ «Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem» [«Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві: Шляхетська історія 1811-1812 років у дванадцяти книгах віршами»] – повна назва польського героїчного епосу, найвідомішого твору Адама Міцкевича, опублікованого в 1834.

²¹ «Трилогією» зазвичай називають тритомну історичну епопею Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», «Потоп» і «Пан Володийовський» (1883-1888). Одним із джерел її змісту та стилю стали написані у 1690-1695 «Pamiętniki» («Спогади») Яна Хризостома Пасека (Jan Chryzostom Pasek, 1636-1701), блискучий зразок польської барокової прози, де йдеться про авантюрне життя автора та його пригоди на війні та вдома.

²² Федоров Г.П. Лицо России. – Париж: YMCA Press, 1967. – Прим. Ч. Милоша.

²³ *Civilitas* (лат.) – громадянськість, громадянська свідомість, почуття приналежності до громади.

²⁴ Тут згадані збірки творів найблискупішого польського поета доби Ренесансу, королівського секретаря Яна Кохановського (Jan Kochanowski, 1530-1584). «Psałterz Dawidów» («Псалтир Давидів») – вільний переклад польською Книги Псалмів, виданий 1579 у Кракові; «Tępy» («Плач») – цикл із 19 ламентаций пам'яті померлої дитиною поетової дочки Урсули, виданий у 1580 у Кракові.

²⁵ Миколай Сємп-Шажинський (Mikołaj Sęp Szarzyński, 1550-1581) – один із найблискупіших польських поетів доби Ренесансу, котрий писав польською і латинською мовами, автор метафізичних сонетів і вільних перекладів псалмів.

²⁶ «...Богородица – великая мать сыра земля есть, и великая в том для человека заключается радость. И всякая тоска земная и всякая слеза земная – радость нам есть; а как напоишь слезами своими под собой землю на поларшина в глубину, то тотчас же о всем и возрадуешься. И никакой, никакой, говорит, горести твоей больше не будет, таково, говорит, есть пророчество» (Ф.М. Достоевский, «Бесы»).

²⁷ Марія Домбровська (Maria Dąbrowska, 1889-1965) – видатна польська романистка, есеїстка, перекладачка, авторка багатотомного «Dziennika» («Щоденника»), громадська діячка, яка була впливовим полюсом формування ліберально-демократичної громадської думки в комуністичній ПНР (письменниця не виїхала в еміграцію).

²⁸ Єнджей Гертих (Jędrzej Giertych, 1903-1992) – польський політик і публіцист, близький соратник творця польського націоналізму та модерного політичного антисемітизму Романа Дмовського, лідер польських націоналістів у еміграції (після II Світової війни перебрався до Великої Британії), погляди котрого були настільки крайніми, що його виключили із національної партії, натомість, він завжди підтримував усі шовіністичні кампанії польського комуністичного уряду, засуджував діяльність демократичної опозиції в ПНР та підтримав військовий переворот генерала Ярузельського; онук Є. Гертиха Роман Яцек Гертих (Roman Jacek Giertych, нар. 1971) відродив у сучасній Польщі католицько-націоналістичний рух у формі партії Ліга польських родин, за мандатом якої у 2006-2007 був віце-прем'єром польського уряду та міністром національної освіти.

²⁹ Романи В. Берента «Nurt», «Diogenes w kontuszu», «Zmierzch wodzów» були опубліковані відповідно у 1934, 1937 і 1939.

³⁰ Мар'ян Здзеховський (Marian Zdziechowski, 1861-1938) – видатний польський історик ідеї та літератури, філолог, філософ, літературний критик, у 1899-1919 професор Ягеллонського університету, у 1919-1932 професор і ректор Віленського університету; провадив листування з Львом Толстим, підтримував постійні контакти з видатними російськими інтелектуалами-сучасниками, викладав у Вільно в школі політичних наук Товариства вивчення Східної Європи.

³¹ Ян Генрик Домбровський (Jan Henryk Dąbrowski, 1755-1818) – польський генерал, учасник костюшківського повстання та наполеонівських воєн на боці французького імператора; творець польських Легіонів у Італії, для яких 1797 було написано «Мазурку Домровського», яка у XX столітті стала національним гімном Польщі.

³² «Nie-Boska komedia» («Не-Божественна комедія») – романтична драма Сигізмунда Красінського, написана в 1833 і видана в 1835 у Парижі.

³³ Генрик Цешковський (Henryk Cieszkowski, 1808-1873) – польський письменник і поет-романтик; Броніслав Фердинанд Трентовський (Bronisław Ferdynand Trentowski, 1808-1869) – один із найвидатніших польських педагогів і філософів XIX століття, творець цілісної педагогічної системи народної освіти; Кароль Фридерик Лібельт (Karol Fryderyk Libelt, 1807-1875) – поль-

ський філософ-месіаніст, політичний і громадський діяч, улюблений учень Гегеля, творець філософської системи, подібної на інтуїціонізм Бергсона; усі троє в молодості брали участь у повстанні 1830/1831, були дуже популярними публічними постатями своєї доби.

³⁴ Тут йдеться про твори А. Міцкевича: «Кримські сонети» («*Sonety krymskie*») – цикл 18 сонетів, які описують подорож до Криму, опубліковані в 1826; римські вірші (*wiersze rzymskie*) – неформалізований цикл поезій переважно релігійно-філософського спрямування, які постали внаслідок подорожі до Італії 1829/1830 у 1830-1832; лозаннські поезії (*liryki lozańskie*) – опубліковані після смерті поета твори, написані в 1839-1840 під час перебування у Лозанні; «Думки та зауваги з творів Якоба Бьоме, Ангелуса Сілезіуса і Сен-Мартена» («*Zdania i uwagi z dzieł Jakuba Bema, Anioła Ślązaka i Se-Martina*») – цикл із 163 2-рядкових або 4-рядкових моралізаторських афоризмів, над якими поет працював у 1833-1835 і які є парафразами висловлювань видатних філософів-містиків XVII-XVIII ст.

³⁵ «*Meir Ezofowicz*» – опублікований у 1878 роман Елізи Ожешко, родинна сага Езофовичів і Тодросів, яка описує соціологічний образ вигаданого, але типового єврейського містечка Шибова у Польщі XIX ст.; головний герой, єврей-торговець Меїр Езофович намагається реформувати юдейську громаду в дусі світського позитивізму, проте зазнає поразки в протистоянні з обскурантизмом і середньовічним варварством місцевих караїмів.

³⁶ «*Placówka*» – натуралістичний роман Б. Пруса, написаний у 1880-1886, присвячений опорі польських селян німецькій колонізації та боротьбі їх за землю в другій половині XIX ст.

³⁷ Станіслав Леопольд Бжозовський (*Stanisław Leopold Brzozowski*, 1878-1911) – польський філософ, письменник і мистецький критик, пропагандист марксизму в Польщі, творець першого польського інтелектуально роману «*Płomienie*» («Полум'я»); роман «*Sam wśród ludzi*» («Сам поміж людьми») опублікований у 1911.

³⁸ «Коллонтаївська Кузня» («*Kuźnica Kołłątajowska*») – група польських суспільних і політичних діячів, публіцистів і письменників, зосереджених навколо Гуго Коллонтая, котрі становили «партію реформ» у часи Чотирилітнього сейму (1788-1792), поширювали ідеї Французької революції та розробили план трансформації держави, втілений пізніше у Конституції 3 травня.

³⁹ Ян Непомуцен Потоцький (*Jan Nepomucen Potocki*, 1761-1815) – польський франкомовний письменник, мандрівник, політик, історик, етнограф, перший польський археолог; фантастично-філософський роман «*Manuscrit trouvé à Saragosse*», написаний французькою мовою, має три версії, які постали у

1804-1810, проте жодна не є остаточною авторською, за життя Я. Потоцького були опубліковані лише уривки різних версій, повна комбінована франкомовна версія з'явилася вперше у 1958, а остаточні реконструкції авторських варіантів з'явилися тільки у 1989 і 2006 у Франції та Бельгії; перший комбінований переклад польською мовою з'явився 1847 (Едмунд Хоєцький), найповніша тритомна версія польською мовою в 1917 (Ян Лорентович).

⁴⁰ «Ballady i romanse» – збірник балад А. Міцкевича, опублікований у 1822 у Вільні, яким було започатковано жанр балади у польській літературі та який вважають маніфестом польського романтизму.

⁴¹ Узагальнені іронічні образи палких, проте дуже обмежених прихильників «новизни»: родина Млодзяків (Młodziakowie), у гості до якої приїжджає головний герой роману В. Гомбровича «Фердидурке» (Ferdydurke, 1937), і батько родини на ім'я Стоміль (Stomil) у комедії С. Мрожека «Танго» («Tango», 1964).

⁴² Станіслав Фелікс Пшибишевський (Stanisław Feliks Przybyszewski, 1868-1927) – польський письменник і поет, романіст доби «Молодої Польщі», скандаліст і яскравий представник декадентської богеми.

⁴³ Кароль Іжиковський (Karol Irzykowski, 1873-1944) – польський літературний критик, письменник і перекладач, оригінальний філософ і теоретик мистецтва, автор оригінальної етичної концепції «клеркізму» (дистанціювання митця відбудь-яких форм громадської та політичної активності; Експериментальний роман «Палуба. Біографічна розвідка» («Pałuba. Studium biograficzne») увійшов до опублікованої у Львові в 1903 книги «Палуба. Сні Марії Дунін», яка містить ще одну повість і металітературні коментарі.

⁴⁴ Мартін Еслін (Martin Esslin, 1918-2002) – британський (угорського походження) продюсер, драматург, журналіст і учений-теоретик драми, автор терміну «театр абсурду», запровадженого завдяки його книжці «The Theatre of the Absurd», вперше опублікованій у Нью-Йорку в 1961.

⁴⁵ Володимир Соловйов (Владимир Сергеевич Соловьёв, 1853-1900) – російський філософ, богослов, публіцист.

⁴⁶ Усі три твори написані Ю Словацьким. «Генеза з Духа. Молитва» («Genezis z Ducha. Modlitwa») – медитативна поема в прозі, написана в 1844, опублікована у Львові в 1871 після смерті поета; «Король-Дух» («Król-Duch») – незакінчена історіософська поема, яку поет писав у 1845-1849, підсумок його поглядів; «Самійло Зборовський» («Samuel Zborowski») – Драма віршами, написана бл. 1844/1845 і вперше опублікована щойно 1902. Усі ці твори містять виклад оригінальної філософської концепції Словацького, яку той називав «філософією генезису» («filozofia genezyjska»).

⁴⁷ Тадеуш Міцінський (Tadeusz Miciński, 1873- 1918) – польський поет і письменник доби «Молодої Польщі», автор містичних романів і медитативної поезії, один із чільних представників польського експресіонізму, котрого вважають одним із предтеч сюрреалізму.

⁴⁸ Тов'янцизна (towiańszczyzna) – містичний месіанський рух, започаткований польським філософом і харизматичним лідером Анджеєм Томашом Тов'янським (Andrzej Tomasz Towiański, 1799-1878), провідником організації «Гурт Справи Божої»; свою проповідницьку діяльність проводив спершу в середовищі польської еміграції у Франції, а в останні 30 років життя у Цюриху (Швейцарія); проголошував автентичне слідування Христові, примат Слова Божого над політичними поглядами, екуменізм, реформу інституцій Церкви у напрямку демократизації, особливу історичну місію поляків, французів і євреїв тощо; послідовниками та однодумцями Тов'янського були чимало видатних поляків-сучасників, зокрема А. Міцкевич, Ю. Словацький, С. Гошинський; рух був цілковито розгромлений і маргіналізований через проповідь його засновником братерської любові між поляками та росіянами – поліція європейських країн вбачала у цьому підривну російську пропаганду, а польські патріоти – капітуляцію перед варварством окупанта, зокрема в зв'язку з брутальними переслідуваннями усього польського в Росії після 1863.

⁴⁹ Йдеться про роман С. Мрожека «Втеча на Південь» («Ucieczka na Południe», 1961).

⁵⁰ *Bush* (англ.) – чагарі, дика, пустельна місцина.

⁵¹ Софія Коссак-Щуцька (Zofia Kossak-Szczucka, 1889-1968) – польська письменниця авторка популярних історичних романів католицького спрямування, дуже відомих спогадів «Пожежа» («Pożoga») про українську революцію 1917-1918 на Волині, ініціаторка створення у роки війни Ради допомоги євреям «Жегота», в'язень табору Аушвіц та учасниця Варшавського повстання; Марія Родзевичівна (Maria Rodziewiczówna, 1863-1944) – польська письменниця, яка усе життя мешкала у Білорусі, була активною прихильницею польської та католицької асиміляції тих теренів, опублікувала чимало романів і повістей, позначених місцевим колоритом і сильною екологічною свідомістю.

⁵² Ч. Мілош їхав на дипломатичну роботу у Вашингтоні й Парижі, на еміграцію він зважився щойно у 1951 році, залишившись із політичних мотивів на Заході.

⁵³ Юліан Урсин Немцевич (Julian Ursyn Niemcewicz, 1757-1841) – польський драматург, романіст і поет, співавтор Конституції 3 травня, учасник костюшківського повстання, як ад'ютант Т.Костюшка 1796 виїхав до США, де меш-

кав до 1807, а після повернення до Польщі запровадив у своєму поміщицькому господарстві американську систему рільництва; на запрошення Дж. Вашингтона гостював у нього у маєтку Маунт-Верноні 2-14 червня 1798.

⁵⁴ Тут ідеться про Костянтина Леонтєва (Константин Николаевич Леонтєв, 1831-1891) – російського консервативного мислителя, філософа й письменника.

⁵⁵ Роман Г. Сенкевича про життя громади перших християн у Римі, опублікований у 1895/1896.

⁵⁶ Один із найвидатніших композиторів ХХ століття Ігор Стравінський перебував із гастролями в СРСР восени 1962.

⁵⁷ *Merde* (фр.) – лайно.

⁵⁸ Адам Чернявський (Adam Czerniawski, нар. 1934) – польський письменник і літературний критик, перекладач на англійську мову, публікувався у емігрантській пресі різних напрямків (*Wiadomości, Kultura*).

⁵⁹ Хто каліку ображає – сам себе не поважає (пол.).

⁶⁰ Цитую за: Szpakowska Małgorzata. Witkiewiczowska teoria kultury // *Dialog*. – 1968. – № 10, 1968. – Прим. Ч. Мілоша.

⁶¹ Тут наведено дослівний переклад цисти з вірша Стефана Георге (Stefan George) «Der Waffengefährte» («Товариш по зброї»), опублікованого в 1895. Мілош неодноразово цитував ці слова у перекладі Я. Івашкевича, опублікованому в 1932: «Jakać pójść drogą po jego śmierci?/Kto mnie obroni przed ciosami surowego życia?/Umrę daleki od jego wielkości/**Oby niezbyt daleko od ścieżki honoru**».

⁶² *Pensum* (фр.) – нудна важка розумова праця.

Приватні обов'язки перед польською літературою

*Ни звуков здесь, ни красок, ни движенья –
Жизнь отошла, – и, покорясь судьбе,
В каком-то забытьи изнеможенья,
Здесь человек лишь снится сам себе.*

Ф.И. Тютчев, *На возвратном пути*

Тютчев добре чувся лише в країнах Західної Європи, в Баварії, Швейцарії, Італії, де провів більшу частину свого життя. Щоразу, коли він їхав додому, то впадав у депресію, і процитована строфа увічнеює один із таких меланхолійних станів під час в'їзду в кордони імперії в 1859 році. Смуток, який охоплював Тютчева, коли на овиді з'являлися східні рівнини, не був політично мотивованим. Поет вірив у історичну місію самодержавної Росії. Навпаки, саме красива, жвава, барвіста Західна Європа готувала собі згубу, дозволяючи вільно діяти всіляким лібералам, поступовцям і революціонерам. Місія Росії полягала в тому, щоб урятувати Європу силою своєї зброї від революції, так само, як одного разу вона вже врятувала її від Наполеона.

Я вмістив цю цитату на самому початку, бо Тютчев неначе висловив загальнослов'янську, а не лише російську, двоїстість прив'язаності – відрази, гордості – сорому, любові – ненависті. Ця двоїстість існує в багатьох варіантах, які завше містять певну нерозв'язну внутрішню суперечність, і хоча долі Польщі та Росії були дуже різними, вона спільна для мешканців обох країн. Ці варіанти полягають в укладанні щоразу нових комбінацій двох крайніх постав, які рідко трапляються в чистому вигляді:

насправді любити тільки власну країну, але вірити лише в Захід; насправді любити тільки Захід, але вірити лише у свою країну.

Цей нарис є спробою поглянути свіжим оком на суперечки, на які вже змарновано багацько чорнила. Тут я маю намір говорити якомога простіше про справи напрочуд складні, а водночас якомога безпристрасніше про справи гіркі та соромні.

Чому література?

Література – це голоси людей, котрі промовляють однією із земних мов, увічнені за допомогою значків на папері. Мова складається зі слів-символів, відтак значки на папері є символами символів. Спробуймо зрозуміти, як мислить шестирічна людина, і відтворити жажливі головоломки, з якими борюється її розум, коли вона мусить знову промовити вголос низку значків, які повідомляють, що «Аля має kota». Дашок, поєднаний рисочкою, означає звук «а», проте, чи тільки тут, один раз, чи так має бути завжди? Чи «к» належить одному-однісінькому котові, чи, може, вештається собі десь, де йому заманеться, і з'явиться колись пізніше в інших низках значків? Аля? Хто така Аля? Звідки ми знаємо, що дівчинку на малюночку звать Алею? І чи кожна Аля має kota, чи тільки та одна Аля має kota? Подібні труднощі, притаманні користуванню символами символів, повторюються на різних рівнях і виправдовують віднесення до літератури всього, що записано певною мовою, від букварів і підручників до кодексів і поетичних творів. Отож, польською літературою мали би бути всі книжки, які може читати той, хто володіє польською мовою. Згода, але ж існує поняття художньої літератури! Авжеж, через кілька років після битви з букварем юначий розум, зазнаючи ідеологічної обробки з боку старших, дізнається, що така річ справді існує. Цілі покоління займалися порядкуванням, розкладанням по полицках, найменуванням, і новачкам у спільноті не вільно обійтися без покажчиків. Вони успадковують т.зв. культуру, себто сукупність канонів, укладених до їхнього народження,

проте укладених не у відповідності зі залізними, раз і назавжди обов'язковими зразками, бо такі не існують. «Богородиця»¹ є мовознавчою пам'яткою чи «красним письменством»? Які проповіді, які публіцистичні твори, які спогади заслуговують на честь бути включеними до т.зв. історії літератури? Порівняно нещодавній канон спритно поділив «художню літературу» на поезію, драматургію та прозу, але він не зобов'язував колись, і немає підстав припускати, що він зобов'язуватиме в майбутньому. Ми знаємо, що чимало голосів тих людей, котрі всього лише прагнули переконати інших, або поінформувати, вважають наділеними «художніми» якостями (чи ж Стендаль не вважав Кодекс Наполеона зразком для прози?), і навпаки, те, що самі автори проголошували Мистецтвом, часто виявлялося не надто вагомим, ніж позаторішній календар.

Історія літератури переказує міфи та легенди, якими обростають ті чи інші постаті, твори, міста, регіони. Що тісніше така література переплетена з історією, то більшою є роль літературних легенд і міфів, тому такою мірою спеціалізуються на них слов'янські літератури. Пушкін – то не лише його поезія, а ще й персонажі, витворені його уявою, можливо, навіть більш реальні, ніж люди, котрі насправді жили, а ще – його біографія, яка настільки трансформувалась у спільну власність усіх росіян, що ті мають безліч емоційних асоціацій за однієї лише згадки про заслання до Бессарабії, осінь у Михайловському, дуель із Дантесом. А Петербург – то не лише вулиці й будинки, то насамперед зловісно-ефемерне місто-фантом Пушкіна, Гоголя, Достоевського, Анненського, Белого. Коли ж ідеться про польську літературу, то вистачило би перелічити самі лише, так би мовити, спадково обтяжені слова, проте їх так багато, що ними можна заповнити багато сторінок. Припустимо: Чарноляс², Вавель³, Вільно, філомати⁴, Сопліцово⁵, лозанська лірика⁶, Дім св. Казимира⁷, Листопадова Ніч⁸.

Той, хто читає польською мовою, спілкується з голосами багатьох епох і багатьох поколінь водночас, проте не може бути всього лише вартовим міфів, яких його навчили, хоча те, чого він набравсь у молодості, потужно впливає на нього, залягаючи в підсвідомості. Він не може бути вартовим, бо перебуває в русі, а минуле змінюється залежно від точки у часі, звідки ми за ним спостерігаємо. Так пасажир, котрий їде вздовж гірського пасма, щоразу по-іншому бачить ті самі верхи. Живучи в той, а не інший момент, ми маємо власні, неповторні за своїм колоритом, клопоти й інтереси, тому шукаємо те, що для нас корисне, живе, сильне в якості думки й форми.

Врешті, судження про писане слово не конче мусять покладатися винятково на зміну перспективи, зумовлену плином часу, або на приватні примхи. Можна усталити певні засадничі вигоди, обов'язкові для всіх, хоча це вже потребує більше часу і зусиль, а нині ще й відваги, адже норми корисності та служіння сильно скомпрометовані. Але ж прецінь писане слово апелює не до якихось абстрактних витворів, як от нації, суспільства чи маси, ні, одна особа промовляє з певною метою до іншої особи, а окрім того, існують норми людського співіснування. Коли людина, котра вчилася читати «Аля має kota», ознайомиться з літературою, то література може її або духовно умалити й отуманити, або допомогти їй у вільному розвитку. Себто, якщо висловитися по-старосвітському, допомогти їй у прагненні до щастя нині та вівки віків. Якщо ми керуватимемося саме цим, то цілком припустимим був би поділ літератур на ліпші й гірші. Ліпшими були б ті, які комусь, хто знає лише одну, свою рідну мову, забезпечили би втаємничення найвищого гатунку, а гіршими ті, які не є в цьому сенсі достатніми, себто, прагнучи до вищого втаємничення, слід було би вивчити іншу мову. Не забуваймо, що більшість мешканців Європи – то варвари, в котрих писане слово започатковують переклади Євангелії, або ж Доброї Новини, яка приходить до них ззовні, і що відтоді сливе правилом стане запозичення й творча переробка. Упродовж багатьох століть дру-

гою, вищою мовою була латина, натомість нині в різних країнах можна спостерегти співіснування сучасних мов. На жаль, уже занадто пізно, щоб на півдні Франції постала література вмираючою окситанською мовою, а молодий бретонець, котрий волів би читати лише те, що написане бретонською мовою, прирік би себе на інтелектуальну другосортність.

Можна також поставити інші вимоги. Нічого не стоїть на заваді, щоб до успадкованих легенд і міфів застосовувати істини, які дуже польський письменник Вітольд Гомбрович, борюючись із тими легендами і міфами, допоміг нам втямити: що одні люди вчепилися в інших людей, а тих вхопили інші, і так вони всі гуртом громадаються в «міжлюдську церкву», не знаючи, як мало кожен із них є самим собою і як сильно він залежить від інших. Цьому підпадають цілі цивілізації, іноді просто ума рішаючись, але пояснювати зануреним у стихію учасникам, що стихія, в якій вони рухаються, ними ж і започаткована, що вона не є чимось «природним», – це так само марно, як риbam викладати про принади мандрівок на авто. Отож, можна припустити, що в певних фазах людське суспільство виділяє та накидає форми, винятково відразливі, патологічні, настільки потворні, що в них проглядає своєрідна жага смерті, наче в лемінгів, які вкорочують собі віку, тисячами стрибаючи в море. Писане слово є основним засобом взаємного зараження і добром, і злом, тому, якщо ми вважаємо, що людина, котра засвоює «Аля має kota», заслуговує на певний захист, то важко зичливо поставитися до нав'язування їй силоміць обрядів, що зумовлять її каліцтво. Польська література ХІХ століття дає нам чимало прикладів колективного захоплення потворністю, а деякі твори, публіковані нині у Варшаві, свідчать про недуги, для яких ще немає назви в підручниках психіатрії, бо ті підручники мають справу з індивідуальними випадками. Межа між здоров'ям і хворобою, може, й не надто виразна, проте, побачивши двоголове теля або птаха з трьома ногами, ми, так би мовити, ніяковіємо.

Із широкого простору та в мішок

В дитинстві я не знав, що польська є мовою битих, принижуваних, слабих на комплекси мучеництва та рабства. Цією мовою балакали панство і гречні простолюдини, тобто шляхтичі, ремісники, кваліфіковані робітники. Гречні, не в останню чергу тому, що зверталися один до одного через «шановний пане». Той факт, що про це пам'ятаю я, людина другої половини ХХ століття, виглядає доволі дивно. Однак усе ХІХ століття, яке, здавалося б, мусило відсунути далеко в минуле світ «Пана Тадеуша», не було на землях Великого князівства Литовського добою швидких змін. Не лише в «Над Німаном» Ожешко поміщицьке обійстя й хутір виглядали сливе як оті з 1811 року, але й у романі Флоріана Чарнишевича «Надберезинці»⁹, опублікованому в 1942 році в Аргентині, учасники подій у Білорусі наприкінці Першої світової війни розмовляють і рухаються, достоту як їхні співвітчизники понад сто років тому. Коли вони довідуються, що десь там, далеко, постала незалежна Польща, вони хочуть знати, хто ж у ній король, і залишаються розчарованими, почувши, що короля немає. За тих умов польська мова зберігала престиж, набутий перед розподілами. То була мова в ситуації, більш-менш схожій на німецьку чи французьку: хто балакає німецькою, не конче мусить бути німцем, а може бути австрійцем, саксонцем із Трансільванії, швейцарцем із Цюріха; хто балакає французькою, не конче є французом, а може бути бельгійцем, канадцем, швейцарцем із Женеви. Не виключено, що такий, наче вільніший стосунок до мови, не замкненої в географічних чи етнічних комірках, залишається десь у тлі свідомості та дозволяє пізніше мешкати у великій республіці тіней, більш розлогій та поважній, ніж Варшавське герцогство в його наступних метаморфозах.

Польська література нагадує каптан із одним рукавом для недомірка, а іншим – для гіганта. Той більший рукав пришитий на мірку спокійного, звичайного життя-буття в не такому вже й не-

зручному місці в Європі, як пізніше, після поразки, нас заходилися переконувати. Натомість менший рукав еквівалентний поняттю «польської нації» як пригнобленої етнічної групи, котра відстоює т.зв. «польськість». Романтична епоха ще остаточно не окреслилася, хоча саме тоді відбулося оте зменшення масштабу до розмірів, які зобов'язують і сьогодні. Виняткова вага польського романтизму власне у тому й полягає, що тоді водночас постають два засадничі виміри, до того ж, як у Міцкевича, вони співіснують в одній особі. «Балади і романси», «Кримські сонети», лозаннські та римські вірші написані тим, хто начебто ще не мусив брати до відома історичної поразки, зате, скажімо, «Конрад Валенрод» – це поема про завойоване плем'я, яке виштовхують у резервацію, причому її герой поводитьсь так само, як поводяться в американських романах охрещені індіанці, котрі повстають проти своїх опікунів, бо чують «поклик крові». А в «Пані Тадеуші» можна углядіти певні особливості, які наближають цей твір до нечуваних проєктів Словацького. Суть цих проєктів полягала у визнанні поразки, а водночас її поетичному запереченні, тобто витворенні в уяві простору, де фактичні злигодні були б заговорені пишнотою словес. Однак такі плутані операції не обходяться без утрат, навіть якщо не зважати на такі кривобокі та невдалі твори, як «Лілла Венета»¹⁰.

Мабуть, усіх польських письменників ХХ століття мучило питання: чи можна бути великим письменником, пишучи польською мовою? Це не рівнозначно запитанню, чи можна бути великим письменником, пишучи норвезькою мовою, бо тут не йдеться про кількість норвезьких чи польських читачів, а про перешкоду, якою в будь-якому розмислі про світ і людину є злощасна «польська проблема». Це запитання небезпідставне, бо якщо немає жодних причин сумніватися, що великі літературні твори можуть постати, скажімо, в африканських країнах, то маймовірно, щоб їх створили негри в Америці, одержимі єдиною проблемою: чорноти-білизни. До книжок польських професорів, присвячених поширенню серед іноземців звістки про

польських геніїв, завжди ставилися з недовірою, породженою бодай тим, що вухо читача вловлювало тон ураженої гідності, хвалькуватий тон бідняка, котрий удавано тішиться, буцим у його батьки не з лопуцька.

Геній Виспянського... Якщо його представити митцем театру, умістивши на тлі загального театрального перевороту в Європі, нескладно довести, що він був великим новатором. Натомість письменником він був провінційним. Не те щоб локальним, – це не може бути недоліком, навпаки, річ у тому, що локальність не була достатньо трансформована. Виспянський, мабуть, знав про це. Його особистою трагедією був приречений на поразку бунт проти міста королівських могил¹¹, визволення без визволення. З Виспянського врешті-решт виводиться вигук молодого Лехоня-Герострата: «А навесні нехай весну, а не Польщу спіткаю»¹².

Амбітні письменники знаходили вихід для своїх прагнень в наслідуванні Заходу. Ключ до величчя вони вбачали в тому, щоб писати, як французи, німці, англійці. Тут придалися старі навички, оскільки вся польська література починається з адаптації латинських текстів, а відтак із запозичень в італійців і французів. Допомогає снобізм, важіль будь-якої товариської культури, а польська культура досі є культурою суто товариською. Однак зачарованість Заходом виконує в нашому столітті, починаючи приблизно від модерну Пшибишевського, особливу, доволі складну, функцію: допомагає звільнитися, а водночас засліплює, бо змушує знехтувати загадками, якими годі знехтувати. Деякі поети «Скамандера» далекі повірили після 1918 року, що Польща є «нормальною» країною, такою, як Франція. Зрештою, явною ознакою тієї віри в 1918-1939 роках було заснування Польської Академії Літератури за французьким зразком. Крах ілюзій змусив повернути назад, щоб знову схватися в романтизмі. Лехонь був безнадійно закоханий у Польщу, проте вірив тільки в Захід. І в тому, що він став співцем «польськості», і в його са-

могутстві, – абстрагуючись від особистих клопотів¹³, – можна углядіти певну парадоксальну логіку.

Звіряння

Дивлячись на мапу Європи, мушу здобутися на кілька елементарних тверджень. Я не народився в Польщі, не виховувався в Польщі, не живу в Польщі, проте пишу польською мовою. Це, мабуть, не так уже й незвично, якщо врахувати, що найбільший польський творець ніколи не бував у Варшаві чи Кракові, а Музою собі обрав Литву¹⁴. Однак часи змінилися, і маємо плутанину, яка вимагає якогось нового діагнозу. Можливо, літератури мають свою сталу долю, і коли долею російської літератури є заслання (до Бессарабії, на Кавказ, у провінцію, в табори), то долею польської літератури є еміграція. Може, й правда, що «постачає контрабандою в Литву єврей примірники моїх книжок»¹⁵. Але працювати пророком на службі ПНР, яка навіть не є моїм рідним краєм, було би чимось мертвим, як будь-яке історичне епігонство, окрім того, євреїв мало, зате багато «митних доглядачів» зі списками заборонених книжок. Хіба що полин еміграції більш-менш той самий, що й раніше, з невеликою зміною у гірший бік. Аніж видавати книги польською мовою, з тим самим успіхом можна було би закладати рукописи в дупла дерев.

Чи можна бути вірним польській літературі, любити її, служити їй, а водночас виявляти національну байдужість, яка виражається бодай у тому, що кожен лехіт¹⁶ мені трохи підозрілий? Не варто звинувачувати мене у плеканні литовської снобістської міфології, котрій, зрештою, цілком незле ведеться й досі. Якщо я тут покликаюся на Литву, то лише тому, що вона є метафорою «пришестя ззовні», а тому певної іншості та дистанції, що її дозволяє іншість. У мене не буде другого життя і, намагаючись показати суперечність, яка є моєю властивою долею, я не збираюся задля жарту переодягатися в костюми іншої епохи.

На Заході є аудиторія, але, щоб до неї дістатися, слід писати іншою мовою. Якщо чийсь твори справді глибоко закорінені в

самій фактурі польської мови, то найкраще в них є неперекладним. Найпростіше було би визнати, що іншою мовою я просто писати не вмію. Авжеж, якщо на то немає ради, я пишу англійською, але неохоче. І в тому «неохоче» міститься все. Бо неправда, що навіть коли хтось дуже захоче добре засвоїти іноземну мову, він цього не здужає, якщо не матиме вродженого таланту Володимира Набокова, котрий і в російській мові був майстром пастишу, підробки всіх стилів. От лише, віддаючи належну шану блискучій майстерності Набокова і у прозі, і у віршах (ціла довга поема у «Блідому полум'ї»¹⁷), чи хотів би я стати автором книжок, які написав Набоков? Аж ніяк. І можливо, що це неймовірне досягнення іммігранта, котрий, як ніхто інший з-поміж прибульців, за винятком Конрада, освоїв англійську мову, стало можливим завдяки якомусь таємному ганджеві.

У моєму «неохоче» можна виділити кілька складових. Однією з них є свого роду зневіра в літературному Заході, Заході сучасному, хоча я й не перебуваю в ситуації Тютчева, котрий міг протиставити Заходові самодержавну Росію. Я не маю нічого спільного із прочанами з-над берегів Вісли до Парижева¹⁸ за мистецькими первинками. Авжеж, поза всяким сумнівом, французька мова ще в перших десятиліттях [XX] століття утримувала позиції нової латини. Якби доволі рано, ще в початковій школі я не навчився читати по-французьки, мабуть, моє життя поточилося би цілком інакше. «Переваги» володіння французькою мовою, либонь, полягали насамперед не в можливості ознайомитися з видатними творами красного письменства, позаяк багато з них перекладали польською мовою, згадаймо, бодай, цілу бібліотеку тлумачень Боя¹⁹. Натомість тоді майже зовсім не перекладали польською мовою релігійно-філософську літературу, і під цим оглядом я багато завдячую французам, у тому числі маловідомим авторам, як от Луї Лавель²⁰. У цій галузі французька дещо зберегла від колишньої ретельності, і в цій галузі я користувався «Парижевом». Але сучасна французька поезія? Я також не годен перейматися надвіслянськими балачками про

англосаксонську поезію. Їй ведеться зовсім не краще, ніж будь-якій іншій. Один із найталановитіших молодих поетів, котрий мешкає в околицях Сан-Франциско, сам відверто визнає, що пише під впливом поетів із Польщі, Чехії та Югославії. Та, зрештою, принади тих далеких країв не такі вже й суттєві. Як каже англійське прислів'я, трава за огорожею завжди зеленіша. Якби я не жив на Заході, я б, напевне, мав до нього більше довіри. А позаяк я тут живу, то раз у раз спалахую від обурення. Це обурення бідняка, котрий опинився в домі, де ніхто не шанує хліба, а собакам і котам подають фрикесе на золотих тарілках. Іще дивовижніше, що мешканців цього дому зворушують пісні про благодать злиднів і примусово запровадженій дисципліни. Що то за собаки та кішки, і на яких тарелях я б аж так нестримно хотів би подавати їм фрикесе?

Пиха? Можливо. Але радше усвідомлення, що коли промовляєш до людей, слід мати багато що їм сказати. А таке багатство можливе лише тоді, коли слова змушують нас до певного демонізму, якоїсь внутрішньої туги, якщо вони несуть із собою весь бруд наших страхів і соромів. З огляду на індивідуальні, географічні, історичні рокованості, увесь мій демонізм зосереджений на протидії польській обмеженості, протидії, а не втечі, а відтак баталія може точитися в межах лише однієї, польської мови. Іноземні критики, аналізуючи творчість Гомбровича, переважно обходяться без наріжного каменя піраміди, яким є «Транс-Атлантик». То щербатий промисел, адже тільки «Транс-Атлантик», неперекладний через свої мовні пов'язання, провадить до суті гомбровичівського починання, змагання із польською неспроможністю. Гомбрович, боронячись від тиску Форми, вказав спосіб, як піднятися понад обома полюсами, – замість обирати писання, «як на Заході», або занурюватися в провінціалізм. Його засадою було перемінити (чи переянголити?) власну схильність до сарматизму²¹ в силу. Я продирався до дещо схожих на Гомбровичеві рішень цілком іншими шляхами, міркуючи, врешті, над долею. Польська література неначе при-

речена на з біса складні операції, а тим часом «нація» (зокрема еміграційна), мало що з того вловлює.

Зізнаюся, що в мене алергія на «польськість». А водночас я розумію, що кожна цивілізація має свій власний кітч і непотріб, занадто вже багато я знаю, наприклад, про росіян і німців, щоб їм заздрити. Не виключено, що конфлікт, який виявляється подібним чином, є лише метастазом якогось засадничого конфлікту з існуванням, що я – прихильник поза-світу. Мої стосунки з чужинцями занадто плиткі, занадто поверхові, щоб зачепити живий нерв і щоб відгукнулася та тривога, підстави для якої дає наша приналежність до роду людського. Натомість у поляків мені вистачить дрібного знаку, і я вже відтворюю все, що в них сидить, бо воно не тільки в них, поза мною, а й у мені сидить, як частина мого *le moi haïssable*²². Їхня поведінка дратує мене, оскільки демаскує схильності, які в самому собі я намагаюся підкорити розумові та волі.

Я не раз бунтував проти романтизму, але на Міцкевича, Словацького і Норвіда, прочитаних у дуже юному віці; не існує жодної протиотрути, так воно й залишається. Звідси обмежена можливість вибору, яка зводиться до більш-менш інтелігентних відмін романтичного, по суті справи, погляду на поезію. Згідно з цим поглядом, поет – людина покликана, він може спробувати уникнути визначеної задалегідь долі, але це йому не вдасться – як не вдалося пророкові Йоні, хоч він і опирався та сперечався з Господом Богом. Отож, поет покликаний до, зобов'язаний перед, працює для. Це погляд не лише польських поетів-романтиків, а й Бжозовського («Наше життя, наше я – це форпост, коли ми його покинемо, все людство назавжди втратить його»²³). Упродовж останніх кількох десятиліть виникло чимало розмаїтих літературних шкіл, програм, авангардних угруповань, але час уже, напевно, відкласти вбік усі ті кав'ярняні диверсії та шукати головний нурт польської літератури, який неодмінно існує, так само, як існує головний нурт російської літератури.

Зобов'язаний перед ким? Працює для кого? Не для польськості, не для націоналістичної примари. Якщо всерйоз увірувати в якісь таємничі узи етнічної приналежності, то доведеться чергові польські поразки пояснювати гіршим гатунком генів. Але, радше за все, людина, котра оце щойно вчиться читати «Аля має kota», не є генетично обтяженою. Саме через виховання в деформуючих корсетах вона набуває не вельми чарівних форм. Якщо написана польською мовою книга буде бодай якось цьому запобігати, я віднесу її до доброї літератури.

На тризні?

Польська література знає багато розпачливих творів, починаючи від посталих після розподілів Польщі «Жалів сармата»²⁴, через «До матері-польки»²⁵ і закінчуючи «З димом пожеж»²⁶, чи, скажімо, «Трояндою» Жеромського²⁷. Проте набагато похмурішим од них усіх є вірш, який я зараз процитую. Він опублікований у 1968 році в липневому номері варшавського щомісячника *Poezja*. Це епітафія, і якщо її байдуже ігнорують, то, мабуть, лише тому, що шанси всього людства не найкращі, а через декаданс якоїсь його частинки, бодай навіть у кількості сорока мільйонів, небо на землю не впаде. Автор – Ернест Бриль²⁸, назва вірша – «Мтацмінда», з поясненням, що так називається свята гора в Грузії. А ось і сам вірш:

*Tam właśnie – pijąc wino – zobaczyłem
śmierć mej ojczyzny:
Wszystko co najlepsze
skwaśnieje z nagłą w tak bardzo banalne
takie skarłate i prowincjonalne
że nie utrzyma się na wielkim wietrze
jaki przez ziemię chlusta...*

*Gdzieś tam w etnografii
 pozostaniemy, gdzieś tam po słownikach
 zasuszą listek naszego języka
 – Jakiś tam znawca na pewno potrafi
 wygrzebać potem spośród kłębowiska
 – Krew oskrobując uczonym pazurem –
 na wpół umarłe tętno
 Może wesz najska
 – jedną z tych co oblaży naszą świętą górę
 I to już będzie wszystko...*

[Дослівний переклад: «Саме там – п'ючи вино – я побачив / смерть моєї вітчизни: // Усе найкраще / раптом прокисне і стане таким тривіальним / таким хирлявим і провінційним / що не втримається від подмухів сильного вітру / який понад землею свище... // Десь там в етнографії / ми залишимося, десь там у словниках / засушать листочок нашої мови / – Якийсь там знавець, напевно, здужає / вигребти її потім із клубка / – Обшкрятати кров ученим кігтем – / напівмертвий пульс // Може насъкає вошу / – одну із тих, що обсіли нашу Святу гору / І то вже буде кінець...»]

Зауважмо, що образ батьківщини, як вичавків, як усього лише сонної, пасивної території, над якою дме «великий вітер», адекватний сучасним уявленням про Польщу за кордоном, де часто можна почути, що реакційна до війни країна нарешті повернулася до своєї реакційної норми²⁹. У пророцтвах Віткаци Польща також фігурувала як вічне ні те, ні се, розлізле та невизначене, ні риба, ні м'ясо, – щось на зразок постійного повернення у саксонську добу, коли землі між Віслою і Дніпром когось цікавили тільки тому, що ними туди-сюди марширували, як собі хотіли,

іноземні війська³⁰. Або ж усе нових і нових постановок «Короля Убу» Альфреда Жаррі³¹, дія якого з волі автора відбувається «в Польщі, тобто ніде».

«Десь там в етнографії / ми залишимося». Це означає, що міра є зовнішньою, ця країна буде неспроможна на твори, якими захоплюватимуться («Polacy nie gęsi bo swój język mają», «Zastaw się a postaw się», «Jak cię widzą tak cię piszą»³² – і все марно). Хвалькуватий поляк потерпає не тому, що «хирлявість і провінційність» рівнозначні втраті людських можливостей, обітниць і потенціалу, а радше тому, що це перекриває йому шлях до світового визнання та розголосу.

«Якийсь там знавець», – тобто історик або літературознавець зі світу широкого, котрий, якщо і насъкає щось, то хіба «вошу». Себто йдеться про образу млявого, приреченого на вторинність племені, скеровану проти більш інтелектуально наснажених, більш енергійних «вошей, що обсіли нашу Святу гору», образу за те, що лише їх і можуть зауважити. Росіяни порадили собі простіше, без посилань на Святу гору. Коли Борис Пастернак отримав Нобелівську премію, про нього в Москві написали, що він «свиня, котра їсть російський хліб»³³.

Особливість цього твору полягає в тому, що він є водночас і пророцтвом, і сповненням. Він пророкує смерть вітчизни, зумовлену скисанням і хирлявістю, а водночас є виявом цілковитої злиденності. Доволі похмурий пам'ятник на двадцять четверту річницю – чи на тисячоліття³⁴. Як це трапилося? Природно, легко пояснити політичні причини явища. Але я не цілком переконаний, що виняткова відповідальність у цьому випадку лягає на цензуру та поліцейський режим. Якби я захотів «позиватися», то радше з людьми пера. Неважко сформулювати певні вимоги до них, і тоді може виявитися, що письменники надто квапливо виправдовуються існуючими обставинами. В Польщі після 1956 року було чимало свободи, проте важко пристати на думку, що нею скористалися найкращим чином. Слонімський цілком

слушно застерігав від модного авангардного «белькотіння», яке дедалі більшою мірою відчужувало письменників, жерців мистецтва (дивіться 1900 рік). Звідси, так би мовити, діалектичний стрибок: ну, так, Польща – це місто Глупов, але ж ми самі родом із Глупова, тож давайте писати про те, що нам не судилося вийти поза межі Глупова. Процитований вірш Бриля саме це й каже нам, нічого іншого.

Національні ночі

У Польщі перед Другою світовою війною перемогла ідеологія Романа Дмовського³⁵. Якби у варшавських ліцеях навесні 1939 року було влаштоване опитування, то про свою прихильність до неї заявили би близько 90% молоді. Згідно з цією ідеологією, держава мала стати власністю й органом Нації, натомість мільйони євреїв, українців, білорусів до Нації не належали, отож їх відносили до піднаглядних. Політична публіцистика і тоді, й пізніше успішно приховувала дуже виразний поділ поляків на два табори, який не збігавсь із поділом на угруповання та партії. Адже дефініція «національного» табору мала б охоплювати не лише тих, хто визнавав свою належність до ендеків, націонал-радикального табору чи санаційних правих³⁶. Другий табір, який поступово втрачав позиції впродовж міжвоєнного двадцятиліття, потерпаючи від внутрішніх чвар, намагався апелювати до понять XIX століття, проте ці поняття були радше звичасви-ми, а тому їх важко вловити. Вони перетривали у федеративних задумах Пілсудського, в соціалістів, у польському масонстві.

Посмертна звитяга Дмовського не була чимось незвичайним, якщо врахувати, що він користувався семантичними трансформаціями в мові. Колись слово «naród» означало те саме, що латинське «gens» («naród niewieści» [«жіночий рід»], «naród psów» [«порода собак»]), тобто йшлося про якусь спільноту загалом. Ні «gens», ні «natio» не мали націоналістичного забарвлення. Упродовж XIX століття це слово набуває [в польській мові] но-

вого, неперекладного сенсу, бо воно не ідентичне французькому «*la nation*», англійському «*the nation*», чи російському «народ» (польський відповідник *lud*, французький *le peuple*, англійський *the people*). Себто слово оточила особлива емоційна аура.

Той факт, що Польща міжвоєнного Двадцятиліття, свідомо чи несвідомо, але погодилася на ідеологію Дмовського, мав величезні наслідки, не лише в 1939-1944 роках (бо ж, наприклад, можна собі уявити підпільну армію, до складу якої входили б, окрім поляків, ще й євреї, українці, білоруси), але також пізніше, і так до нинішнього дня. Письменник начебто не мав би займатися такими справами, та що вдієш, коли саме в цьому ключ до багатьох літературних явищ, які, здавалось би, не мають із тим нічого спільного.

Нація боролася, страждала, чинила подвиги, а потім переможці-союзники поставили її на коліна та заходилися бити по обличчі³⁷. Того всього цілком достатньо, щоб ожив мученицько-месіанський рефлекс. Можливо, помиляються ті, хто пов'язує цей рефлекс із періодом романтизму. Тут ми, схоже, маємо справу з однією з детермінант польської культури, хіба що не завжди помітною, але значно давнішою, ніж романтизм, – різновидом буколічного рефлексу. Себто: «злотобджола» Польща репрезентує правічний лад на землі в саду Творця. Усі навколо стають її ворогами саме тому, що її було обрано, а вони, кляті, не можуть змиритися з думкою, що цей одвічний лад колись урешті переможе. З подібних переконань не варто іронізувати, адже по-справжньому «янгольська душа» раз у раз проявляється в польській історії. Хоча тепер додається менш шляхетний порив ураженої гідності, котра, якщо вже бракує інших підстав для похвальби, пишається, що ми стільки натерпілися. «Ви маєте велику архітектуру, мистецтво, техніку, багатства – так, але скільки у нас трупів». Ці претензії незрозумілих і недолюблених особливо помітні у стосунках із Заходом. Жорстоко та холоднокривно підглянув цю польську рису Мрожек в

оповіданні «Моніза Клав'є»³⁸. Його персонаж, молодий турист із Польщі, котрий харчується у Венеції кабаносами, випадково (його помилково сприйняли за росіянина) потрапляє на вишукану міжнародну вечірку. Викритий, припертий до стіни, припинюваний у товаристві (Достоевський знав, що справжнім пеклом для поляків є приниження у товаристві!), він хапається за останнє, що йому залишилося, – показує пальцем на роззявленого рота і белькоче: «Вибили, пане, вибили»³⁹.

На перший погляд, це не має жодного стосунку до ідеології Нації. Але таки має, хоча причину важко пояснити, ба навіть усвідомити, як завжди, коли йдеться про не більш ніж зміщення перспективи. Можливо, є частка правди у фразі, що поляки – «хороша нація лихих людей» і що вони так палко чіпляються одне за одного, бо якби zostалися самі як індивіди, то усі побачили б, які вони недобрі. Але та влада національного колективу над ними утримується завдяки протиставленню іншим національним колективам, які відтак слід показувати у фальшивому світлі. Іншими словами, Х або Y такі не впевнені у власній вартості, так залежать від того, «що про них подумують», що можуть добре чути лише *завдяки* групі, – вони чогось варті, адже, чи то українці, чи євреї, чи росіяни, чи німці, чи інші чужинці, всі служать темним силам. Національному колективові не пощастило, та, принаймні, він має у власному активі опір темним силам.

Мені й на гадку не спало приписувати тривалий вплив творам Дмовського. Він лише назвав те, що дозрівало впродовж цілого століття, і романтичний за походженням націоналізм подав під позитивістським соусом. То сама історія, втілюючи його постулати (національна держава під контролем Росії, скерована проти німців), сприяє зав'язуванню тих самих вузлів, а що ті вузли дивні для когось ззовні, самі скручені у вузол не помічають.

Той, хто пише польською мовою, мусить собі тверезо сказати, що польські читачі лише вдають, наче їх цікавлять будь-які

людські проблеми. Насправді їх цікавить лише одне: «бути поляком». Натомість, «бути поляком» – це: 1) Сидіти собі й пильно спостерігати, чи хтось, бува, не вистромився. 2) Роззиратися навколо, чи, бува, кимось не можна скористатися, тобто, чи може той хтось возвеличувати ім'я Польщі у світі.

Сутність модерних польських обрядів описали не Жеромський, не Виспянський, не Домбровська (котра замалим не образилася на мене, коли я з найкращими намірами прирівняв її до Ожешко), ані жоден із письменників ПНР. На це здобувся лише Гомбрович. Як тут не повірити в емігрантську долю польської літератури? Кожен, хто в цьому сумнівається, нехай перечитає наступний уривок із «Транс-Атлантика»:

Коли я прийшов до тьми, то угледів себе в Темниці, мляво освітленій світлом із малого віконця. Першої миті я ніяк не міг зрозуміти, як я сюди потрапив, але вигляд Барона, Пицкаля й Цюмкали, котрі сиділи на іншому дивані, а особливо вигляд отих жахливих Гачкуватих Острог, які були прикріплені до їхнього взуття, вже небавом дивину моєї пригоди наочно мені показали. Я однаково ж думав, що то вони хіба напилися і через якусь між собою чвару, може, й давнішу, отаке зі мною вчинили. То я й кажу: – Як Бог святий на небі, люде, та ви либонь п'яні усі, скажіть же ж мені, де я, і за що ви мені не даєте спокою, бо усім, що є на світі святого, присягаюся, – я вам нічого не винен. Усієї відповіді то я лиш подих їхній важкий, утомлений, почув, а на мене вони очима якимись невидючими споглядають, і прорік Барон: – Мовчи, заради Бога, мовчи! Так ото й сидимо, мовчимо. Втім, Цюмкала порухав ногою, та Баронові острогу садонув у стегно! Вереснув Барон від страшного болю, але не ворухиться, боячись порухатися, щоб йому ще глибше штичак не встромився... і наче в пастку спійманий, тишком-нишком сидить... аж тут за якийсь час Пицкаль як не гукне та острогу

свою Цюмкалі не встромить, а той, острогою вілений, зблід, але скам'янів. І знову тихо сидять.

Посеред повсюдної розгубленості, коли людина як вид божеволіє, бо не знає, звідки та куди вона йде, може, це й добре, що поляки мають принаймні свою Острогу? Може, краще нишком мучити одне одного в пивниці (воно, як не крути, а збуває час), ніж блукати занадто широкою безплідною землею? Зважмо, однак, на наслідки. Патріотизм є чеснотою, але жодну чесноту не можна вважати за благо завжди і скрізь, бо за певних обставин вона перетворюється на власну протилежність. Оскільки спільнота, охоплена однією лишень пристрастю, зазнавала побоїв і принижень, їй за оте побиття належала якась компенсація, і, розпалюючи таким чином одну з пристрастей, вона намагалася укласти угоду між урядом і нацією. Минає ось уже чверть століття, відколи друкарські верстати в Польщі продукують достоту несамовиту кількість спогадів, оповідань, романів про останню війну, зокрема, про німецьку окупацію і страждання колективного героя. Звичайно, це дає політичні дивіденди («На Сході дай кордон сусідський / На Заході ж довічну прірву», – як каже у «Польських квітах»⁴⁰ Юліан Тувім). Але, якщо навіть та квапливість, із якою Друга світова війна майже повсюдно, окрім Польщі, відійшла у сонне напівзабуття енциклопедій, і разить нас, то важко дорікнути поколінню, яке її не пам'ятає, що спогади воно залишає своїм батькам. Навіть у часи, коли «темп історії» був не рівня нашому, наполеонівські війни, які завершилися в 1815 році, через чверть століття, тобто в 1840 році, були вже лишень міфом. Підтримування пам'яті за будь-яку ціну, щоб далекі події були постійно живими, наче вони трапились учора, може легко призвести до чогось на зразок колективного психозу.

Польські письменники написали безліч творів, із яких випливає, що польський досвід був унікальним у своїй страхіт-

ливості, і тому, вважають вони, дає їм надзвичайно високу обізнаність у механізмах історії. З цим можна було би погодитися, якби їхні наміри не були настільки прозорими, особливо там, де вони протиставляють свою мудрість ситій дурості Заходу. Голі, безборонні, не підтримувані жодною сторонньою силою, вони мусять накладати маску із надщербленими іклами, яка бодай би трохи когось лякала. Це ще одна версія прийому, до якого вдався герой Мрожекової «Монізи Клав'є» («вибили, пане, вибили»). Окрім того, слід узяти до уваги, що вся польська культура, по суті, шляхетська, буколічна, товариська, завжди намагалася успішно оминати жорстокість існування, що й зумовило особливе потрясіння, коли вона була змушена спіткати жорстокість у її політичних формах, привнесена ззовні (росіяни, німці). Можна припустити, що потворні страждання так званих людей Заходу, в тому числі мешканців американського континенту, яких ті зазнали в економічній боротьбі за існування, ніколи так і не промовили до польської свідомості. Тюрми й заслання до Сибіру – це, безумовно, серйозно, але коли польські поети порівнювали Польщу з Христом, у мирній великодержавній Британії мільйони людських істот були втоптані в крайне зубожіння, втоптані до такої міри, що навіть помираючи з голоду у прямому сенсі слова, демонстрували покірну повагу представникам вищих класів.

Мудрість пізнається по плодах, і якщо її плодом мали би бути такі твори, як зіграна на сцені, рясно коментована і мало не зареховувана до національних шедеврів п'єса Бриля «Листопадова справа»⁴¹, то годі чогось сподіватися від польського історичного втаємничення. Я обрав Бриля, бо він мені здається найбільш типовим літератором кінця шістдесятих років, завдяки своїй – перепрошую, не маю під рукою іншого слова – *disponibilité*, тобто готовності на все. Своєрідний феномен польського браку догматизму, який дозволяє змішувати будь-які принципи та ідеї, бо ж вони, прецінь, не важливі.

«Листопадова справа» покликається на традицію, це спроба відродити суто національні форми літературної творчості. Отож, віршована драма, дія якої відбувається вночі («Дзяди», «Кордіан», «Весілля», «Листопадова ніч», роман «Озимина»⁴²), героєм є добірне товариство (знову ж таки, «Дзяди», «Весілля», «Озимина»). Назва, окрім її емоційних алюзій, пояснюється тим, що у п'єсі показана сучасна Варшава у ніч Задушок⁴³.

Чому соромно, чому ніяково читати драму Бриля? Некрофілія може мати своїх прихильників, але, загалом, не рекомендовано вправлятися у ній публічно. Автор належить до покоління, яке мало пам'ятає війну, і якщо навіть для тих, хто втратив на війні найближчих, покійні дедалі більше відходять у минуле, бо таким є закон проминання часу, то слід припустити, що ми маємо тут справу з літературною конвенцією, підтримуваною потоком окупаційної літератури. Це конвенція колективної *delectatio morosa*⁴⁴. Варшава в п'єсі Бриля – це бордель на могилах, і власне така зустріч фізичного розкладу полеглих із моральним розкладом живих мала би становити польську специфіку, оте вище втаємничення, недоступне для одного з персонажів, іноземного журналіста. Мета п'єси сатирична, але це вдавана сатиричність, бо так само, як у процитованому вірші Бриля, свідомість не запрошують вирватися з інерції, навпаки, їй пропонують оселитися в ній. У «Листопадовій справі» непомітно печаті марксизму, але, припустимо, що ми забудемо про марксизм Бертольта Брехта і визнаємо певну слушність деяких його театральних ідей. На думку Брехта, театр покликаний унаочнити глядачам те, чого вони, занурені в соціальну непрозорість, не помічають, тобто допомогти їм зрозуміти більше, ніж вони розуміли, коли прийшли до театральної зали. Для Брехта така п'єса, як «Листопадова справа», була би чимось потворним, бо її суть полягає у відмові від розуміння. Врешті, можна обійтись і без Брехта, бо вже Міцкевич сказав, що метою драми є «спонукати, а радше, якщо так можна висловитися, приневолювати до дії мляві душі»⁴⁵. Міцкевич не вимагав від театру тез і моральних висно-

вків, він жадав тієї енергії, яка далєбі пронизує кожен видатний театральний твір. Напевно, єдиний результат, до якого може приневолити «Листопадова справа», такий самий, як у мене в даний момент: кожен здоровий організм мусить відкинути національну форму, повернуту до життя лише для того, щоб констатувати: «Такі вже ми є». Звичайно, легко було передбачити, що Варшавське Повстання залишать по собі легенду, яка непокоїтиме багато наступних поколінь. Але прикро думати, що завжди можна буде мобілізувати загиблих для всіляких, не виключено, що й абсолютно чужих їм цілей.

Усе в цій націоналістичній п'єсі силуване й надумане.

«Гостю, скажу коротко. Місто, / в якому ти їси обід, є могилою...»⁴⁶, – урочисто заявляє іноземному журналістові один із персонажів. А яке місто не є могилою? Чи вся людська цивілізація не побудована на могилах? Якщо не тільки Варшава, а й уся Польща має скорботну славу, бо тут було вчинено злочин геноциду⁴⁷, то, може, варто би було поводитися трохи стриманіше? Натомість Варшава як бордель? У якому ж то місті світу жінки не лягають до ліжка з чоловіками за гроші? Ні, звичайно, ці реквізити не вичерпують п'єси Бриля. Властивий їй зміст, хоча й невисловлений, полягає в єднанні навколо похмурої містерії національної долі. Ми, безумовно, отримаємо матеріал для вивчення градусу настроїв у Варшаві кінця шістдесятих років. І тут постає аналогія зі свідченнями, які залишили про Варшаву до Першої світової війни іноземці. «Весела Варшавка», а під цією оболонкою конденсована ненависть до інших і ненависть до самих себе. То це для того стільки всілякого діялося, щоб повернутися у початкову точку? Не зовсім, бо в отій, давнішій Варшаві вирували динамічні сили, які прагнули оновлення. Берент, котрий розпачливо шукав об'яв енергії в загальному маразмі, натякає на це в «Озимині» – прецінь, ця назва символічна. У Бриля немає жодного «лиш вони хотіть не хочуть», як у «Весіллі», відсутнє очікування, а є цілковита статичність. Саме тому

один із критиків з-над берегів Вісли назвав Бриля «Касандрою на окладі». І це окреслення ще доволі обережне та лагідне.

Жартуни та фіглярі

Світова література останніх десятиліть змагається у гротеску, іронії, моторошності. Цей жахливий сміх (*horrible laughter*), мабуть, свідчить про відчуття безпорадності перед долею, про втрату віри у справедливість керованих розумом починань і досягнень. Польські автори виявилися надзвичайно талановитими трудівниками на цій ниві, та аж ніяк не епігонами, оскільки лише чорний гумор міг їх рятувати у вкрай неприємних історичних ситуаціях. Польська література під цим оглядом мала добру стилістичну підготовку, бо її виразно назначило бароко. Пізніше безпорадність, мати іронії, багато чого навчила письменників після розподілів і еміграційних мандрів. І сьогодні суміш пафосу та глузування із самих себе є, мабуть, найдивовижнішою рисою польського письменства, яке зводить висотні споруди із натяків, алюзій до алюзій, правдивого лабіринту, в якому губиться іноземний читач.

Зважмо на той парадокс, що не поет-комуніст Броневський, а фігляр Галчинський став бардом Народної Польщі. Галчинський мав би нас зацікавити, бо існує якийсь, можливо, досі не розшифрований, сенс його життєвої місії. То був (якщо не згадувати про його лихі миті) чарівний поет, набагато розумніший і значно талановитіший, ніж так званий авангард, представників якого він зневажав. Щоправда, тільки-но його проголосили поетом-пророком, він одразу ж зазнав косметичних процедур, і молодші читачі уже не знайомі з деякими його довоєнними висловлюваннями у віршах і прозі, усунутими зі збірок вибраного та колективних видань. Його націонал-радикальну фазу⁴⁸ зазвичай пояснюють тимчасовим запамороченням, хибним кроком божемного митця, ласого до слави та грошей. Але в тому було щось більше.

Існує так багато різновидів людського інтелекту, що, називаючи когось із поетів людиною інтелігентною, ми тим самим аж ніяк не характеризуємо художню якість його віршів. Із поетів «Скамандера», мабуть, найменш інтелігентним був Тувім, але такої констатації замало для якихось суджень. Гірше, либонь, із теоретизуючими опонентами «Скамандера», котрі намагалися покладатися власне на інтелект, а тим часом того інтелекту, як це нині легко зауважити, їм бракувало. Але про Галчинського багато писали, наче забувши, що за всіма пісеньками та трюками того менестреля-жонглера крився бистрий, чіпкий розум, який неначе утримував дистанцію до слів, ставлячись до них, мов до чогось принагідного, потрібного саме в цей момент, розум, готовий до подальших витівок. А насправді, найцікавіше в ньому – це думка, яку майже неможливо простежити, бо Галчинський не був поетом лишень емоційних станів, мисливцем за невимовним чи колекціонером метафор, а попри це перебував поза істиною і брехнею, поза щирістю й нещирістю.

Галчинський володів, так би мовити, соціологічною проникливістю, налаштованою на вловлювання звичаєвих форм. Його спостережним майданчиком була міська Польща, у той момент іще не народжена, але він відчував, що вона поволі з'являється на світ. Галчинський відрізнявся від поетів «Скамандера» тим, що вони походили з вищих сфер, отож, на міські «низи» поглядали із сентиментом, як на дивовижу, чи страхом, – у Тувіма, наприклад, постійно відчувається лячна відраза до наволочі. Галчинський, сам виходець із міського «люду», кохався у кітчі, тандиті, з якої формувалася ново-міська культура, він вправлявся у поп-арті, ще коли цієї назви не існувало. В його віршах мало не від самого початку присутня Польща не шляхетська, не селянська, не робітничка, а насамперед не інтелігентська. Творчість Галчинського завдячує своєю цілісністю нападкам, які поет і до, і після війни чинив на польську інтелігенцію як соціальний прошарок, а особливо на дилеми, які та успадкувала від минулого століття. Справжню національну Польщу міського люду репрезентували,

на його думку, бойовики націонал-радикальних угруповань, котрі крокували вулицями у маршових колонах. Його антисемітизм був різновидом ворожості до інтелігенції. Адже, коли перед війною він оголосив, що «вітер історії» знищить «юдейські грибки у польському лісі», слово «грибки» він ужив не випадково. Грибок є ферментом, «міазмом», як писала тоді права преса, а отже, розмаїта єврейська софістика, всілякі комуністичні, пацифістські, гуманітарні, соціалістичні ідеї, – все це розкладає націю. Після війни Галчинський із запалом кинувся в сатиру на польську інтелігенцію, бо та поводитися, немов плакальниця на похороні, не в силах змиритись із втратою національного суверенітету. Позаяк цій верстві властиві численні кумедні риси, поетові легко вдавалося навіть моральний розпач подавати як примхи, зумовлені декласуванням («Ані бе, ані ме / Адже я є *déclassée*»).

В оцінці специфічно польських «законів розвитку» Галчинський був більш проникливим, ніж Броневський, інтелігентсько-робітничий, ба навіть шляхетсько-робітничий поет, котрий наче самим своїм існуванням підтверджував шляхетський родовід перших польських вождів пролетаріату. А окрім того, Броневський був поетом-солдатом, і історія уявлялася йому як похід під ідейним приводом, по-перше, шляхтичів-інтелектуалів, по-друге, робітничого класу. Натомість Галчинський, потішаючись із усіх ідей, впроваджував у поезію сам перебіг, самé формування міського люду радше на люмпен-пролетарський або дрібно-міщанський зразок. Немає достатніх підстав для відокремлення його повоєнної творчості від довоєнної, якщо їх єднає спільна філософія – біологічного виживання польської громади, котра, щоб вижити, не потребує верстви-лідера.

Його неприязнь до інтелігенції могли зумовити якісь дитячі переживання, але це не так важливо, – так чи сяк, проте вона занадто очевидна, щоб її ігнорувати. Не виключено, що він привіз її з Росії, куди у роки Першої світової війни була евакуйована

з Варшави сім'я залізничника Галчинського-старшого. Тут слід додати, що, коли Галчинський щойно починав публікуватися, майже всі молоді поети вороже ставилися до «хорошого товариства», тобто соціальної верстви, яка відрізнялася наявністю атестата зрілості та білого комірця, і складалася з юристів, чиновників, лікарів, офіцерів. Утім, загалом, коли вони протиставляли себе цій інтелігенції, полюбляючи називатися інтелектуалами, то хотіли виглядати не менш, а більш інтелігентними, тобто роль інтелігенції сприймали в дусі XIX століття, плекаючи неприязнь до привілейованого класу чиновної держави за те, що він розумово деградував. Зовсім інакшою була постава Галчинського, – і тому у своїй спілці з націонал-радикальним табором він був серед поетів винятком.

Глузування із «м'якотілих інтелігентів» у цій частині Європи мають власну традицію та набувають особливої інтенсивності, зокрема, після 1917 року. Слід визнати, що та особлива група, будучи єдиним носієм освіти серед неписьменних або напівписьменних мас, так послугоувалась ідеями, що сама спонукала бити її та нищити те, що було для неї найдорожчим. Проте водночас власне вона підтримувала повагу до інтелектуальних, моральних, естетичних цінностей. Усе, що в сучасній Росії залишилося живого і творчого, може лише апелювати до спадщини, яку залишила по собі російська інтелігенція минулого [XIX] століття. Так само і в Польщі, – або романтична, позитивістська, соціалістична спадщина важить, або не важить нічого, і тоді доведеться вдовольнитися біологічним триванням вичавків. Мало хто нині пам'ятає дуже ретельний аналіз польського суспільства, здійснений задля імперських цілей російськими панславістами. Вони розрізняли зіпсуту, латинізовану вищу верству, винну у зраді слов'янства, і добрий слов'янський народець. Не відмовляючи цьому народцеві у праві на національну окремішність, вони рекомендували розчавити вищу верству, і тоді добрий народець не завдаватиме Імперії клопоту. Безсумнівно, саме польська інтелігенція шляхетського походження несла тягар боротьби «за

нашу і вашу свободу», була спадкоємцем творчих ферментів гуманізму і Просвітництва, що відрізняло Польщу від Росії, яка не зазнала у належний час їх впливу. Але кожна інтелігенція виділяє власні токсини, а польська через надмір страждань почала виділяти (не відразу) націоналістичну отруту, чим поціляла в саму основу власного покликання.

Галчинський винайшов дезінтеграцію інтелігентських вартостей сміхом. Бо сатирична поезія тридцятих років, уже тоді гротескно-моторошна, оті цінності відстоювала. З морального обурення (і страху перед наволоччю, перед «шпиками-філерами в пальтечках від Бербері⁴⁹») постав «Бал в опері» Тувіма, як і все малярство Броніслава Лінке⁵⁰. Тоді об'єктом глузування Галчинського, скажімо, в «Селянській забаві», став безборонний інтелігент, котрий «пішов на дно картато-синій, сукайогомать⁵¹». І навіть дуже поетичний «Бал у Соломона» переконує, що «життя – це сон», в якому будь-які переконання, принципи, погляди вважать однаково, є однаково минуцями:

«Все, пане, то вітер і пісок / і як вітер, що над піском промайне... / Краще бути свинєю в травні, ніж у вічності, перепрошую, слоном»⁵².

Усе не має значення? Ні, за винятком поезії, за винятком мистецтва. Маєстро Константи довів зневагу до «вітру та піску» до досконалості, не даючи найменшої підстави тим, хто ним захоплювався, для здогаду, що він із них знущається. Він молився до Аполлона, Горация, Кохановського, Йогана Себастьяна Баха. Проте не був у тому надміру послідовним. У світі, в якому всі критерії оцінки, окрім естетичних, втратили визначеність, Музам робити нічого, або, якщо поезія все ще триває, вона користується рештками зогнилого ладу, бо є втіленням вимогливості, втіленням ієрархії, й до чого лиш торкнеться, одразу розділяє його на ліпше й гірше, вище й нижче.

Саме поняття інтелігентності містить, слід визнати, певний комізм, бо воно асоціюється з обуреним кудкудаканням в ім'я за-

сад, «підвішених у повітрі», ігнорованих реальністю, та ще безпорадністю. Якщо хулігани підйдуть в їдальні ззаду до дідуся, котрий собі спокійно їсть, і раптом тицьнуть його обличчям у суп, за їхнім реготом стримітиме «*Realpolitik*»⁵³. І ніхто не зможе раціонально довести, чому б то не слід завжди і скрізь тицяти дідусів обличчям у суп.

Іронія, гумор, гротеск можуть виконувати розмаїті функції, і в решті-решт усе зводиться до того, чи певний автор перебуває на боці дідуся чи хуліганів. Гомбрович, Мрожек чи Колаковський є авторами, прихильними до ієрархії, аристократичними завдяки своїй прихильності до диференціації. Галчинський стояв на протилежному полюсі і не мав нічого проти хуліганського реготу. Саме його Польща перемогла: біло-червона, не селянська (міграція до міст), не робітничка (традиції робітничого класу розчинилися під впливом нових прибульців), без євреїв, не інтелігентська (бюрократія не є інтелігенцією), а власне посполито-міська. І Галчинський дочекався продовжувачів, головним гаслом яких виглядає іронія як засіб пристосування.

В «Листопадовій справі» Бриля Варшаву називають могилою, але на тій могилі лунає сміх:

«– Іноді, коли Польща в те жартування / почне забавлятися...
// – І сміятися, і хихотіти / із самого сміху може, шановний... / –
Наша нація... / – Як від чуми / – Доценту виздыхає...»⁵⁴

Сміх може народитися із гніву на зло, але зі сміхом буває, як із наркотиками, – слід збільшувати дозу, а тоді трапляється, що гнів перетворюється у гнів на гнів, тобто насмішник починає вважати об'єктом іронії саму іронію. Натомість заперечення заперечення дорівнює, по суті, схваленню, і саме таке трапилось у Бриля. Для нього кумедними є насамперед іронічні інтелігенти, позаяк вони забувають, що плюгавість – це польська доля, тож її слід сприймати як долю неминучу. Цитую вірш Бриля «Сарматський»:

«Так, вашмосте, непросте / для наших черев мистецтво – не вибловати / власних тельбухів. А як допустить / Бог таке нещастя – то хутко кинутися / до «сарматчини». І, як павич, тріпотіти, / тягнути веселковість кишок за собою...»

Поезія Бриля починалася від іронії людей упійманих, котрі, щоб якось вижити і щось цінного врятувати, мусять лавірувати й петляти. Відтак він переступив поріг і повернув проти своїх товаришів по нещастю, нападаючи на них за те, що вони тішаться злудою, не хочуть погодитися із тим, що суще, постійно мріючи про те, що мало би бути, і за це їх слушно лупцюють. Його поезія перетворилася на каталог сарматської гидоти, яку він жодною мірою не видає за красу, а прямо каже про її огидність, але неминучу, свійську, накинуту конечністю чи Провидінням. Теза, яку можна з неї вичитати, наступна: інтелігенти уявляють собі, що в Польщі може знайтися місце для шляхетних забаганок, як у ХІХ столітті, вони дурні, бо будь-яка вишуканість смаку в Польщі *не по кишені*, і поляк мусить бути свинею, оскільки народився поляком. Авжеж, у цьому столітті нас привчили до всього, ми ладні навіть стелути плечима з приводу того простого факту, що стилістично Бриль виводиться із Норвіда, а водночас являє собою найбільш кричуще заперечення тих ідеалів, яким усе своє життя служив Норвід. Ми маємо в цьому випадку справу з онуком, котрий написаного увагою не оминув, але використовує творчість свого пращура для констатації «смерті моєї вітчизни».

Єзуїтські колегіуми

Я захоплююся кмітливостю Галчинського, яка виявилася також у його судженнях про літературу, глумливих і тонких. Десятиліття, які проминули від довоєнної доби, підтвердили слушність тих суджень. Подобається нам чи ні, подібна заплутаність думки, балансування, як у романтиків, на трапеції над пусткою, поезія маестро Констати, як, зрештою, і поезія Бриля, належить

до головного нурту польської мови. Він любив цю мову і знав, що в ній є добрим ремеслом. Його програмі митця-ремісника, який заробляє на біфштекс, годі відмовити у своєрідній гідності:

*a kiedy pan swój oremus
zakończy, ty, Floro, jemu
z wieprza kotlet w miskę nałóż.*

[«а коли він свою літанію / завершить, ти, Флоро, йому / свинячу відбивну поклади у миску⁵⁵».]

То, може, і скромна програма, але було би несправедливо щодо Галчинського, якби ми забули про добрі та обнадійливі молитви, які той укладав на прославу повсякденного життя, на прославу ночі й дня, квітів, плодів, вій, фаєтонів, блакиті та зелені. Колись, уже дуже давно, ще як Галчинський не видав жодної книжки, я прочитав у *Wiadomościach Literackich* його «Херувимську пісню» і захопився нею. Що ж стосується «вітру й піску» соціальних організмів, то це питання розв'язувала пісенька, яку в повоєнних виданнях скорочували на два останні рядки:

*Słodko żyć w tym kraju
Nad Wisły brzegami!
Daj nam Boże wszystkim
Chodzić z orderami!*

[«Солодко жити в тім краю / понад берегами Вісли! / Дай нам, Боже, усім / ходити в орденах!»⁵⁶]

Його програма, як я вже сказав, містила в собі суперечність, адже повсякденне життя, не захищене від вторгнення хуліганів

у формі чи в цивільному, втрачає свою принадність. Тому, напевно, важко знайти в поезії Бриля якісь радощі. То вже сама лиш отрута, – такі вірші міг би писати дядечко з Мрожекового «Танго», змушений танцювати з хамом Едеком.

Галчинський знущався із селянських макітер, котрі силувано намагалися запозичити з-за кордону авангардистські дивацтва. Тут він погоджувався із Тувімом, що «шкода пайперу та путраменту»⁵⁷, а найбільше, мабуть, його смішив Пшибось та його учні. І справді, цісарсько-королівський Краків (традиції «Молодої Польщі»?) вносив у літературу свій кумедний внесок високоінтелігентських обрядів, які відправляли теоретики поезії, фанатичні, набундючені та вбивчо серйозні у ставленні до самих себе. Не меншою дивовижею стало також поступове опанування тією серйозністю сливе всієї літературної молоді кінця тридцятих років.

Відтоді в річках сплигло так багато води, що, либонь уже пора поглянути на все з перспективи часу. Нині ми живемо серед гамору самочинної мови, або й узагалі «виражальних засобів». Колись існували доволі окреслені технічні критерії, які дозволяли відрізнити вірш від виплоду графомана, а образ від безглуздої мазні. Нині подібні критерії відсутні. До скарг простих смертних, котрі нічого не можуть утямити в сучасному мистецтві, слід поставитися зі співчуттям, а не зверхністю. Але, на жаль, їх тероризують т.зв. поети, т.зв. малярі, т.зв. критики. Щоб виокремити із надміру, в якому ми потопасмо, неймовірно дрібну частку того, що є далєбі вартісним, потрібна рідкісна навіть серед «фахівців» майстерність, отож, до «модерного мистецтва» відносять чимало всілякої маячні; для пересічних людей воно є тією темрявою, в якій усі кішки сірі. Ці люди не читають незрозумілу їм поезію – і, мабуть, небагато втрачають, адже, якби вони на ній розумілися, то також відкинули би переважну більшість творів як непотріб. Схоже на те, що авангардні рухи

резонують із явищем вибухового зростання кількості людей, бо саме в них масова графоманія знайшла свою *magna charta*⁵⁸.

Замислимося тверезо над якоюсь комічною невідповідністю між солом'яними стріхами, неписьменністю чи напівнеписьменністю країни, що експортує за кордон власних чорноробів, і латинською риторикою. Адже обізнаність у авангардистських приписах була чимось таким, як латина, засвоєвана у XVII столітті в єзуїтських колегіумах, – і залишилася латиною й досі. Хоч би якими були причини подібної проліферації мови в західних країнах, у Польщі вона підтверджує засадничу культурну двоколіїність, постійну дистанцію між вишуканістю та простацтвом.

Я занадто обізнаний у літературному ремеслі, занадто багато роздумував про польський вірш, щоб легковажно ставитися до наступних авангардів. Польська поезія сьогодні немислима без них такою ж мірою, як позбавлене макаронізмів і маньєризмів бароко. Проте історія стилю – це одне, а поети як людський голос – зовсім інше. На жаль, час погано обходиться із зачарованими формою. Те, що було в них «незрозумілим», стає занадто зрозумілим і банальним, зрештою, безумовно, від того мають користь хранителі літературного музею. Тут мав рацію Галчинський, а його жорстока пародія (після вилучення метафор заплутана авангардна поема виявляється рекламою пудри⁵⁹) поцілила в яблучко. Проте, якби не авангардні рухи, починаючи від футуристичних «слів на волі» приблизно в 1918 році, не було б у польської мови кількох видатних, драматично живих поетів, котрих годі виміряти міркою лабораторного експерименту (Чехович, Важик, Ват).

Писання віршів латинською мовою користується нині в Польщі всіма свободами і перебуває під опікою держави, про що свідчить, скажімо, щомісячник *Poezja*. Це заняття не дає нікому ні значної користі, ні шкоди, адже населення не розуміє латини. В *Poezji* іноді трапляються вірші польською мовою, але рідко. Бо

до латини випадає віднести переклади най-найсмівливіших західних віршописців. Міжнародне безладдя виносить на форум різні славні упродовж років чи місяців прізвища, і, звісно ж, їх одразу «прищеплюють». Читані в оригіналі, деякі з тих авторів мають певні принади, але з огляду на дедалі більш лінгвістичну орієнтацію модерного письменства, вимагають абсолютно незвичайних перекладачів, а тим часом у Польщі в цій галузі процвітає халтура. Іноді я питаю себе, чого ж навчиться з цих перекладів адепт літературного братства, якщо темноту автора багатократно посилює темнота перекладача? Хіба що розуміти мову як набір не артикульованих звуків.

Якщо впродовж багатьох років мешкаєш за кордоном і чуєш навколо себе іноземну мову, то неминуче починаєш міркувати про властивості польської мови. Сила польської мови полягає в багатстві словника, еластичності, примхливості, якійсь уродженій бароковості, але ця мова не є величною. Однак вона може бриніти гідно – у Кохановського, в Біблії Вуека, особливо в Новому Завіті 1593 року. Таким чином, кошмарові шиплячих і свистячих приголосних можна частково запобігти. Осип Мандельштам в одній зі своїх статей переймався боротьбою, яка точиться в російській мові між ієратичним, багатим на голосні староцерковнослов'янським елементом і сповненою приголосних повсякденною мовою, він хвалив Пастернака за те, що той використовував повсякденну мову, був шелестким, цокотливим, солов'їним⁶⁰. Хоча сам Мандельштам (чию поезію я дуже люблю) був ієратичним, багатим на голосні. Польська мова не лише не мусить визволятися від ієратичності чи врівноважувати її цокотливою народною ідіомою, але навпаки, їй постійно загрожують плямкання, шелестіння, белькотання, а також аритмія та безформність. Кажучи про авангардну латину, я роблю помилку в тому сенсі, що вона є цілковитою протилежністю багатій на голосні мові римлян. Визволяючи польську мову від логічної дисципліни й сякого-такого ригоризму, вона віддає її на

поталу плямканню та кумканню якоїсь прапольської магми, як у Б'ялошевського.

Що-що, а на брак рафінованості польській мові не варто скаржитися. І завжди одне й те саме: багато літературних тістечок, але бракує хліба. Ця мова своїм убозтвом літературних форм для повсякденного вжитку, мабуть, побила би всі рекорди, – це ж бо щось означає, коли певна мова майже не має літератури для дітей. Окрім віршів Тувіма і Бжехви та прозового «Пана Ляпки⁶¹» – нічого*. [**Твори захопливого Януша Корчака належать, на мій погляд, до юнацької літератури, не призначеної для малих дітей. – Прим. Ч. Мілоша.*]. Ба навіть гірше, ніж нічого, бо рясно від халтури для наших малюків. Відчуваючи огиду, польські діти мусять, либонь, починати читати книжки від Шопенгауера. Є в тім якась тасмниця, яку годі розв'язати. Може, польська мова до того не надається, може, вона вся так просякнута дитинністю, що коли нею звертаються до дітей, то вона здається інфантильною? Не знаю.

Польща є країною поетів, звичайно ж. От лишень, я завжди стривожено думав про вкрай низькі низи і вкрай високі верхи, про наслідки поділу на гроно, замкнуте, наче плем'я індіанців у резервації, та міський люд. Саме тому мене цікавлять такі поети, як Галчинський і Бриль, адже вони щиро переказують сенси, важливі не тільки для гурманів.

Химера

Поширення знань про польську літературу? Абсурдна картина: перед комісією країн, які мали «нормальну» історію, ми мусимо здати іспит із літератури країн ненормальних і викривлених. Так, наче довіку триває XVI століття, коли вся Європа мала за зразок Італію, або XIX століття, коли французькі літератори зуміли нав'язати всім переконання, буцім вони промовляють від імені людини «як такої». Тож, може, проблема зводиться до того, щоб увійти на західний ринок зі шліфувальним верстатом

у руках, щоб і валюти накосити, і по черевці себе погладити, мовляв, поляки – це ого-го?

Чим є знання про літературу, неважливо, – французьку, англійську, американську? Інтерпретаціями інтерпретацій, путівниками для путівників, які описують музейні експонати. Ці знання накопичуватимуться, ділитимуться на піддисципліни, розшаровуватимуться згідно з принципом дедалі більшого ускладнення людського лабіринту, а ще тому, що дедалі більшому числу людей слід надати годящу можливість длубатися в тому. Але відбувається це на маргінесі щораз більшого хаосу, примножуючи той хаос, і час уже усвідомити, який у нас рік на календарі.

Якщо тоталітарні країни є місцем, мало придатним для життя, то з того аж ніяк не випливає, наче західний світ представляє бодай якусь «нормальність». Не збулися пророцтва, що він розпадеться через економічну необхідність, і, мабуть, ніколи ще його технічний поступ не був таким блискучим, мабуть, ніколи ще зростання його добробуту не було таким швидким, як за останні кілька десятиліть. Але це світ, у якому «звихнувся час». Яка література, які знання там, де людина вважає себе істотою натуральною, не спасенна релігією і не покликана перетворитися на бога, як того прагнув колись Маркс, і ненавидить саме своє існування? Яка користь від інтерпретацій, соціологій, структуралізмів і семантик, якщо їх усі спростовує один убивчий аргумент: юні уми, виховані на цій рясноті, задовольняються червоною книжечкою золотих думок провідника Мао⁶²?

Тому-то я мушу нести світові вість благу, що поляки не у сороки з-під хвоста випали, бо мають Яна Хризостома Пасека. Якби мої університетські заняття полягали саме в тому, я б не чувся погідно. Але мені шкода ту молодь, я відчуваю себе порівняно з нею непристойно багатим. І не тому, що нахапався різних мудроців, а вони ще не встигли, а просто тому, що я прийшов звідти, де історичне тривання є втіленою ненормальністю, втіленою неможливістю і найвищим еквілібристичним покручем.

Що дозволяє поглянути на юдоль людську з цілком протилежного ракурсу, ніж той, до якого підступно змушують, розкинувши скрізь свої щупальця, природничі науки. Ця істота конче мусить бути провінційною, спутаною і позначеною специфікою місця й часу, агонізуючою, нелогічною, зворушливо смішною, дурною і піднесеною водночас, а її сутність, либонь, полягає в неправдоподібності. Узагальнена істота, віднесена класифікаторами до роду *homo* класу ссавців, є нічим, *nada*. І мене далєбі обходить не «література», а все те, що завжди неймовірні істоти відчували та мислили в якомусь, тому чи іншому куточку Європи. Себто польська література є для мене радше приводом, ніж метою.

Я волів би, щоб та література мала більше чутливості до класичної форми, щоб вона не складалася з випадковостей, сюрпризів, гаргульїв, мацапур із крилами серафимів. Щоб була в ній дециця великих книжок, мудрих, а водночас порівняно простих. Навіть не з практичних міркувань, – адже про такі книжки легше говорити, і не з огляду на конкуренцію перед міжнародним комітетом. Приниження мільйонів бідняків, котрі емігрували до західних країн, було зумовлене ще й тим, що в себе на батьківщині, у краю вишуканих манер у суспільних верхах, вони так і не отримали своєї книжки – хіба що куховарську книжку, «мою конституцію», як каже моряк Костек у романі Страшевича «Туристи з лелечих гнізд⁶³». Утім, і в цьому, в розхристаності між злиднями та елегантністю, в постійній загрозі розриву, може, криється причина захоплення польською літературою серед нечисленних не-поляків.

Можливо, трапиться так, як пророкує Бриль, і від усієї т.зв. польської культури зостанеться словник мови та літератури як розділ етнографії. Вимоги, які ставлять кілька письменників-емігрантів, будуть дедалі менш зрозумілими, а їхні твори, як це, бодай, уже діється із Гомбровичем, будуть доступні тільки у верхньому шарі, своїми дотепами. Не виключено, що вистачить, аби один поет публічно відправив обряд зневіри у власній

вітчизні, і вітчизна пропаде пропадом; націоналізм, звичайно ж, виживе. Це означало би, що й історична поразка Польщі в XVII столітті, і її сучасне повернення до обскурантизму нової саксонської доби, пояснюються однаково: браком доблесного духу.

Можливо також, що нарешті справдиться приповідка: «який ставок, така й гребля», і що шляхетсько-інтелігентська рійба була не на польську міру. Ставок затхлий, то й гребля не мусить бути високою. Якщо «правдиву польськість» репрезентують оті народні маси, які, опинившись на еміграції у світі хижої західної цивілізації, посіли там низьке, найнижче місце, а захист від незрозумілого світу шукають лише у вітчизняній ковбасі з капустою, то є підстави пророкувати, що, авансуючи до офісів, владних кабінетів і редакцій, вони привнесуть до них ту саму млявість Цюмкал і Пицкалів. Як ставок, то ставок. От лише, на жаль, «великий вітер» невтомно обвіє планету, і найжвавіші з-поміж тих, хто нині вчаться читати «Аля має kota», почнуть ставитися до всього польського так само, як найжвавіші з-поміж мешканців Кемпера⁶⁴ вже давно ставляться до всього бретонського. Зворушливо, але недостатньо, тобто, щоб ствердитись як людина, слід відмовитися від національної належності.

Чи, коли хтось обирає писання польською мовою, то лиш тому, що воліє бути слоном у вічності, ніж свинею у травні? Не конче. Може статися й так, що ми ніколи не дочекаємося читачів, котрі визнають нас слонами. Романтична модель («пізній онук») вимагає значних модифікацій. Норвід не надто придався... Люди пишуть по-польськи, бо мають таку химеру. Не найгірша доля, якщо зважити, що земля повниться людьми, котрі божеволіють і стрибають із мостів, бо власних химер не мають. А, може, саме така химера є властивим осердям польської літератури, себто кожен, хто на ній виховався, вміє дозволити собі побавитися в гру, вся принадність якої в тому, що практично відсутні шанси на перемогу? Чи не трапилося, бува, так, що ця недостатньо людська література в тому набуває людськості, підтверджуючи

своїм існуванням трансцендентність, себто, за класичним визначенням, «вихід поза даний рівень і дані межі»?

Тютчев не любив свого краю, але вірив у нього. Є, звичайно, багато різновидів симпатії та антипатії, віри і зневіри. Але, мабуть, краще, коли вже не виходить інакше, більше вірити, ніж любити. Ота частина Європи повинна, якщо міркувати логічно, бути всього лише колекцією відгороджених на власних грядках і змізернілих націй, а поразка польської ліберальної інтелігенції після 1918 року готувала примирення з таким укладом. Але бувають «фатальні сили», які покликають обновителів навіть з каміння, ба навіть з-поміж Цюмкалів. Не залишається нічого іншого, ніж визнати, що писати польською мовою за кордоном уже саме по собі є свідченням цього.

Берклі, 1969

Переклав Андрій Павлишин

ПРИМІТКИ

¹ «Vogurodzica» – найдавніша письмово зафіксована польська релігійна пісня, а водночас найдавніший збережений поетичний текст польською мовою; виникла на межі XIII/XIV століть, запис тексту здійснено в XV ст. У XIV-XVIII ст. «Багародзіца» була гімном Великого князівства Литовського.

² Село в Мазовецькому воєводстві, де у 1576-1684 мешкав у власному маєтку великий польський поет Ян Кохановський.

³ Вавель – комплекс історичних пам'яток (у тому числі королівський палац і кафедральний собор святих Станіслава і Вацлава), музейних споруд, усипальниця польських королів і видатних поляків (зокрема, тут поховані А. Міцкевич, Ю. Словацький, Ц.К. Норвід) на лівому березі Вісли у Кракові.

⁴ Філомати – таємне парамасонське товариство студентів і випускників Віленського університету, чинне у 1817-1823, члени якого були брутально репресовані російською таємною поліцією; членами товариства була ціла плеяда майбутніх видатних учених і письменників, у тому числі А. Міцкевич.

⁵ Місце дії національної епопеї А. Міцкевича «Пан Тадеуш».

⁶ Цикл віршів, написаних А. Міцкевичем під час перебування у 1839-1840 в Лозанні.

⁷ Дім св. Казимира (Dom św. Kazimierza, фр. Oeuvre De Saint Casimir) – заснований у 1846 польськими емігрантами в Парижі притулок для біженців, інвалідів, ветеранів, сиріт і вбогих; тут, зокрема, мешкав К.Ц. Норвід; притулок і гостел діють донині під опікою черниць дочок милосердя св. Венсана де Поля.

⁸ Збройний виступ курсантів школи підхорунжих у Варшаві у ніч з 29 на 30 листопада, який започаткував Листопадове повстання 1830/1831; цій події присвячена драма «Листопадова ніч» С. Виспянського.

⁹ Флоріан Чарнишевич (Florian Czarnyszewicz, 1895-1964) – польський прозаїк, уродженець Бобруйська, у 1921-1924 мешкав у Вільно, відтак на еміграції в Аргентині, де написав низку романів, заснованих на спогадах про дитинство і юність у Білорусі, в т.ч. «Надберезинці» («Nadbereżyńcy»).

¹⁰ «Lilla Weneda» – історіософська трагедія Ю. Словацького, написана в 1839, в якій ідеться про катастрофічну поразку племені венедів від лехитів та її причини, інтерпретовані в месіансько-містичному ключі.

¹¹ Тобто, Кракова, де на Вавелі міститься королівська усипальниця.

¹² Дослівний переклад рядка «A wiosną niechaj wiosnę, nie Polskę zobaczą» із вірша поета-скамандрита Яна Лехоня (Jan Lechoń, 1899-1956) «Герострат» («Herostrates»), який увійшов до збірки «Кармазинова поема» («Karmazynowy poemat»), опублікованої в 1920, коли авторові, відповідно, виповнився 21 рік.

¹³ Я. Лехонь брав активну участь у популяризації польської культури у США, де мешкав після II Світової війни, публікував патріотичні вірші та публіцистичні тексти в консервативній емігрантській пресі. Проте поета мучила депресія, ностальгія за поневоленою комуністами Польщею, цькування в емігрантському середовищі з приводу гомосексуалізму, отож він наклав на себе руки, викинувшись із вікна 13 поверху готелю «Гадсон».

¹⁴ Йдеться про А. Міцкевича. Литвою на початку XIX ст. за традицією називали колишні землі Великого князівства Литовського, хоча малою вітчизною і джерелом реалій для «Пана Тадеуша», «Дзядів» та інших класичних творів великого поета була фактично Білорусь.

¹⁵ Дослівний переклад рядка «przemysa w Litwę Żyd tomiki moich dzieł» із вірша А. Міцкевича «Exegi monumentum aere perennius», написаного в Парижі у 1833; після Листопадового повстання 1830/1831 поляки в Російській імперії зазнавали значних переслідувань, в тому числі було заборонено по-

ширювати в Білорусії (звідки поет походив) і у Вільно (де він навчався і мав численних шанувальників) закордонні видання А. Міцкевича, які, тим не менше, ввозили контрабандою, а її значною мірою контролювали тоді місцеві євреї. Згадані Мілошем далі «митні доглядачі» («*strażnicy ceł*») також є алюзією до вірша Міцкевича.

¹⁶ Лехіти – група західнослов'янських племен, відомих завдяки давньоруським літописам; пізніше з них виділилися польські (полянські), полабські та поморські племена, частина яких унаслідок тисячолітнього процесу етногенезу трансформувалися в сучасних поляків. Ч. Мілош іронізує над прихильниками примордіалістських теорій і констатує, що обрав польську культуру як сферу самореалізації аж ніяк не через своє походження.

¹⁷ «*Pale Fire*» (рос. «Бледное пламя») – роман В. Набокова, написаний англійською мовою та вперше опублікований у 1962; зразок «тексту в тексті», вишукана літературна гра у формі 999-рядкової поеми та багатого на літературні алюзії коментаря до неї, який, властиво, не має нічого спільного з поемою, а розуміє про те, якою б вона могла стати, якби автор поеми скористався запропонованим коментатором матеріалом.

¹⁸ Можлива алюзія до популярної польської кінокомедії ситуацій «Інспекція пана Анатолія» (1959) режисера Яна Рибковського, герой якої приїжджає до провінційного містечка Парижева; гостра сатира на снобізм і «схиляння перед Заходом».

¹⁹ Літературним псевдонімом Бой (Boy) користувався Тадеуш Желенський (Tadeusz Kamil Marcjan Żeleński, 1874-1941) – польський письменник, поет, есеїст, знавець французької літератури та громадський діяч, відомий насамперед безпрецедентним за масштабом проектом перекладів із французької мови – упродовж 1909-1939 переклав увесь канон французької літератури у понад 100 томах від «Пісні про Роланда» до «В пошуках втраченого часу» М. Пруста. Зважаючи на особисті смаки й переконання, а також потреби ринку, Бой пропонував польському читачеві твори видатних філософів і письменників, котрі тяжіли до вільнодумства та атакували консервативні вартості.

²⁰ Луї Лавель (Louis Lavelle, 1883-1951) – французький філософ-метафізик, близький до концепцій А. Бергсона та християнського екзистенціалізму, автор 4-томної праці «*La Dialectique de l'éternel présent*» («Діалектика одвічного сучасного»).

²¹ Сарматизм – барокова культурно-ідеологічна постава, поширена серед шляхти в Речі Посполитій у XVI-XVIII ст. заснована на певності в походженні від сарматів з-над Дону і Волги (тобто належності до іншої етнічної групи, ніж польські селяни) та успадкуванні від войовничого кочового народу лю-

бові до свободи, мужності, гостинності та добродушності. Зворотним боком цієї постави стало поширення анархії, схильність до насильства під час вирішення будь-яких проблем, надміру витратний і розгульний спосіб життя. У ХХ ст. був уже суто архаїчним світоглядом, а заяви про симпатії до сарматизму – виявом екстравагантності.

²² *Le moi haïssable* (фр.) – дослівно «ненависне я»; парафраз Б. Паскаля «*Le moi est haïssable*» («*Pensées*», 597-455): «[Людське] я гідне ненависті» (переклад А. Перепаді та О. Хоми).

²³ Наведена цитата із ключової літературознавчої праці Станіслава Бжозовського (Stanisław Leopold Brzozowski, 1878-1911) «*Legenda Młodej Polski. Studia o strukturze duszy kulturalnej*» («Легенда «Молодої Польщі». Трактат про структуру культурної душі»), розділ IV «Міфи і легенди» (опублікована 1910).

²⁴ «*Żale Sarmaty nad grobem Zygmunta Augusta ostatniego polskiego króla z domu Jagiełłów*» («Жалі сармата над могилою Сигізмунда Августа останнього польського короля з династії Ягеллонів») – написана в 1801 патріотична елегія Францішка Карпінського (Franciszek Karpiński, 1741-1825), польського поета і драматурга родом із Галичини, одного з чільних творців польського сентименталізму.

²⁵ «*Do Matki Polki. Wiersz pisany w 1830 roku*» («До матері-польки. Вірш, написаний у 1830 році») – славетний вірш А. Міцкевича, опублікований у 1831, після трагічної поразки Листопадового повстання.

²⁶ «*Z dymem pożarów*» – вірш Корнеля Уейського (Kornel Ujejski, 1823-1897), написаний 1847 на музику фортепіанного «Хоралу» Юзефа Нікоровича (Józef Nikorowicz, 1827-1890) як трагічний спогад про «галицьку різанину» 1846, пісня була гімном учасників Січневого повстання 1863 і неофіційним польським гімном наприкінці ХІХ ст.

²⁷ «*Róża*» – не призначена для сценічної постановки драма С. Жеромського, опублікована в 1909 як відгук на поразку революції 1905.

²⁸ Ернест Бріль (Ernest Bryll, нар. 1935) – польський поет (знаний автор текстів естрадних пісень), письменник, перекладач і журналіст, у 1974-1978 директор Інституту польської культури в Лондоні, в 1991-1995 посол Польщі в Ірландії.

²⁹ Йдеться про паралелі між авторитарним політичним режимом довоєнної Польщі, якому були притаманні силові методи розправи із політичною опозицією та дедалі сильніші після 1935 тенденції утисків національних меншин, насамперед євреїв, а з іншого боку – політичного режиму ПНР, де у

1968 було брутально розігнано студентські демонстрації та засуджено за переконання чимало діячів опозиції, а відтак розгорнуто масову антиінтелегентську та антисемітську кампанію, внаслідок якої з Польщі емігрували майже всі євреї, котрі ще мешкали там після Другої світової війни.

³⁰ Саксонською добою називають період правління у Польщі королів із Саксонської династії Веттінів Августа II (1697-1733) і Августа III (1733-1763), котрі у протистоянні спершу іноземним загрозам (шведський король Карл XII), а потім шляхетській вольності поклалися на підтримку Російської імперії, що поступово заклало підвалини для розподілів Польщі наприкінці XVIII ст.

³¹ Альфред Анрі Марі Жаррі (Alfred Henry Marie Jarry, 1873-1907) – французький драматург, романіст і поет, барвистий персонаж паризької богеми; п'єсу-фарс «Ubu Roi ou les Polonais» («Король Убу, або поляки», 1896) вважають однією з предтеч театру абсурду; авторська ремарка про те, що дія відбувається «в Польщі, тобто ніде» має той сенс, що на час написання фарсу Польща не існувала як незалежна держава.

³² Поширені польські прислів'я, які начебто віддзеркалюють національний менталітет: «Поляки не гуси, бо власну мову мають», – дещо неточна цитата із вірша Миколая Рея «Звіринець» (1562), формулювання постало в часи боротьби за впровадження польської мови до міських самоврядних органів на місце латинської та німецької; «Хоч злидні скуштуй, а бенкет улаштуй», – прислів'я доби «сарматизму», яке спонукало до фальшивої гостинності та неощадливості; «Як убраний, так жаданий».

³³ Борис Леонідович Пастернак (1890-1960) – великий російський поет і романіст, за видатний внесок у світову культуру, зокрема за роман «Доктор Живаго» був відзначений у 1958 Нобелівською премією в галузі літератури, за що зазнав безпрецедентного цькування в СРСР та змушений був відмовитися від нагороди. Наведена Ч. Мілошем оцінка в кампанії переслідувань є комбінацією з висловів двох високопоставлених функціонерів: на пленумі комуністичної спілки молоді керівник цієї організації (пізніше шеф КГБ) В. Семичастний заявив: «І ця людина жила в нашому середовищі та була краще забезпечена, ніж пересічний трудящий, котрий працював, трудився і воював. [...] Іноді ми, до речі, цілком незаслужено, кажемо про свиню, що вона така-сяка тощо. Мушу вам сказати, що це наклеп на свиню. Свиня [...] ніколи не паскудить там, де їсть [...]. Тому, якщо порівняти Пастернака зі свинею, то свиня не зробить того, що він зробив», – а секретар Спілки письменників С. Смірнов на пленумі СП розвинув це порівняння: «Я, коли закрив цю книжку, то мимоволі погодився зі словами т. Семичастного, сказаними

ним на Пленумі ЦК комсомолу. Може, то були дещо грубуваті слова та порівняння зі свинством, але, по суті, це справді так. Адже 40 років серед нас жила і годувалася людина, яка є нашим прихованим ворогом [...]».

³⁴ У 1968 минула 24 річниця виникнення комуністичної ПНР (1944), у 1960-1966 тривало відзначення тисячоліття польської державності – ініційована комуністичним урядом програма світських заходів на противагу відзначення у 1966 римо-католицькою Церквою тисячоліття хрещення Польщі.

³⁵ Тобто, ксенофобський, расистський націоналізм, теоретиком якого був політичний мислитель і політик Роман Дмовський (Roman Stanisław Dmowski, 1864-1939).

³⁶ Ендеки (endecja) – члени національно-демократичного руху, прихильники націоналістичної та расистської ідеології Р. Дмовського, члени національної партії (Stronnictwo Narodowe), Табору великої Польщі (Obóz Wielkiej Polski) тощо; НРТ, національно-радикальний табір (ONR, Obóz Narodowo-Radykalny) – радикальна націоналістична й расистська організація, яка постанала в 1934, невдовзі була заборонена, діяла у підпіллі, розколовшись на фалангістів (RNR-Falanga) та групу газети ABC (ONR-ABC); санація (sanacja) – поточна назва руху на підтримку Ю. Пілсудського у 1926-1939, який виник після травневого перевороту 1926, а праве крило («замкова» група під проводом президента Е. Ридз-Шміглі) сформувалося після смерті Пілсудського в 1935, практично втілюючи в життя політичну доктрину ендеків, зокрема у ставленні до національних меншин.

³⁷ Йдеться про те, що Британія і Франція, котрі вступили у Другу світову війну як союзники Польщі, а також США, які приєдналися пізніше, попри незламну поставу польського уряду в еміграції та значні жертви, яких зазнав польський народ у боротьбі з гітлерівськими окупантами, зрадили польських союзників на користь сталінського режиму, санкціонувавши багатолітню окупацію Польщі советськими військами, встановлення там комуністичного режиму, який тримався лише на багнетах окупантів, і територіальне розчленування довоєнної Польської Республіки та масове вигнання поляків із їхньої малої вітчизни на теренах, які відійшли до складу СРСР.

³⁸ Невелике оповідання Славоміра Мрожека «Moniza Clavier. Romans» («Моніза Клав'є. Любовна історія») входить до збірки «Dwa listy i inne opowiadania» («Два листи та інші оповідання»), опублікованої в 1970.

³⁹ Ч. Мілош не зовсім точно переказує оповідання С. Мрожека. В оригіналі молодий поляк прогулюється Венецією, харчуючись кабаносами (мисливськими ковбасками, які вважають особливістю польської кухні), тобто поводить абсурдно з точки зору західної публіки, яка куштує кухню країни,

куди приїжджає, але раціонально з погляду людини Сходу, змушеної економити гроші та їсти привезені запаси. Герой потрапляє на прийом із зірками світового кіно, куди його запрошує закохана в нього актриса Моніза, але, позаяк вона не прийшла (роман між ними пізніше триває), він напивається і починає репетувати на повен голос, показуючи на кутні зуби: «За свободу вибили!», – завдяки чому потрапляє на перші сторінки газет, де його представлено росіянином, і щоб виправдати стереотип, починає поводитися на наступних прийомах по-хамськи – лупить по голові прислугу, трощить предмети мистецтва тощо. Врешті, актриса знаходить собі нового приятеля, а герой селиться у motel з подібним до нього, як дві краплі води, земляком і весь час присвячує сваркам із ним.

⁴⁰ «Kwiaty polskie» – незакінчений роман у віршах, який Ю. Тувім писав у 1940-1953 в еміграції та після повернення до комуністичної Польщі. Перший, спотворений цензурою, том роману опубліковано в 1949, у момент посиленого запровадження в Польщі «культурної революції» у сталінському дусі.

⁴¹ Поетична драма «Rzecz listopadowa» була написана 1968, апелює до традиції романтизму, присвячена конфлікту взаємовиключних расій.

⁴² «Dziady» – цикл романтичних віршованих драм А. Міцкевича, над якими той працював від 1821 до смерті 1855; «Kordian: Część pierwsza trylogii. Spisek koronacyjny» – романтична віршована драма Ю. Словацького, опублікована 1834; «Wesele» – драма Ст. Виспянського, вперше поставлена в 1901; «Noc listopadowa» – сценічна драма Ст. Виспянського на тему історії Листопадового повстання, вперше опублікована 1904; «Ozimina» – роман В. Берента, опублікований 1911.

⁴³ Задушки – сучасний відповідник поганського свята Дзядів, відзначається у ніч проти 2 листопада.

⁴⁴ *Delectatio morosa* (лат.) – розкошування смертю.

⁴⁵ Mickiewicz A. *Literatura słowiańska, kurs trzeci, wykład XVI* // Mickiewicz A. *Dzieła*. – Т. 10. – Warszawa, 1998. – S. 192.

⁴⁶ Дослівний переклад.

⁴⁷ Йдеться про те, що гітлерівці під час II Світової війни облаштували на території окупованої Польщі найбільші табори смерті (Аушвіц, Треблінка, Белжець тощо), де вчинили злочин геноциду насамперед проти європейських євреїв, а також проти низки інших національних груп та груп ідентичності.

⁴⁸ Видатний польський поет К.І. Галчинський, починаючи з 1936, співпрацював із часописом *Prosto z Mostu*, тісно пов'язаним із праворадикальним

середовищем т.зв. національно-радикального табору, якому були притаманні антисемітизм і симпатії до фашизму; цей факт біографії не завадив йому виконати патріотичний обов'язок у війні з гітлерівською Німеччиною (участь у боях, відтак багатолітнє перебування в таборі для військовополонених), а після війни опублікувати чимало творів у конвенції соціалістичного реалізму. Феномен Галчинського цікавив Мілоша, котрий вивів поета у своєму романі-есеї «Поневолений розум» у постаті Дельти, натомість Галчинський із позицій комуністичного істеблішменту ПНР обляяв Мілоша в «Поємі для зрадника».

⁴⁹ Точна цитата із поеми Ю. Тувіма «Бал в опері» («Bal w operze», 1936): «Uwijają się tajniaki / W paltocikach Burbergy» у перекладі М. Лукаша: «Скрізь снують шпики-філери, / Як холери, їй же бо...». Британська фірма «Бербері» відома своїми виробами із картатого габардину.

⁵⁰ Броніслав Войцех Лінке (Bronisław Wojciech Linke, 1906-1962) – польський маляр і графік соціально-політичного спрямування, автор циклів, присвячених жажіттям воєн і революцій.

⁵¹ Дослівний переклад рядків із поеми «Ludowa zabawa» (1934).

⁵² Дослівний переклад рядків із сюрреалістичної поеми «Bal u Salomona» (написана 1931, опублікована 1937).

⁵³ *Realpolitik* (нім.) – дослівно «реалістична політика», евфемізм на означення цинізму в політичній діяльності, повної відмови від етичних критеріїв у побудові стосунків між суб'єктами міжнародних відносин.

⁵⁴ Дослівний переклад.

⁵⁵ Дослівний переклад дещо неточної цитати з вірша «Напровесні» («Na przedwiośniu», 1937).

⁵⁶ Дослівний переклад дещо неточної цитати з вірша «Полювання із соколами» («Polowanie z sokołami», 1936).

⁵⁷ Цитата з двовірша Ю. Тувіма «Szkoda papieru i atramentu, szkoda Peiperu i Putramentu», в якому той шкодує паперу і атраменту (чорнила), марно витрачених на твори поета-авангардиста, ключової постаті «Краківського авангарду» Тадеуша Пайпера (Tadeusz Peiper, 1891-1969), та Юрія Путраменту (Jerzy Putrament, 1910-1986) – польського літератора з Віленщини, котрий дебютував у групі «Жагари», а після II Світової війни став чільним літературним функціонером комуністичного режиму в Польщі.

⁵⁸ *Magna Charta* (лат.) – велика хартія (вольностей), конституція.

⁵⁹ Йдеться про вірш К.І. Галчинського «Окуляри насмішника» («Okulary szyderycy», 1946).

⁶⁰ В оригінальному тексті О. Мандельштама «Нотатки про поезію («Заметки о поэзии», 1928) сказано: «...этот посвист, шелканье, шелестение, сверканье, плеск, полнота звука, полнота жизни, половежье образов и чувств с неслыханной силой воспрянули в поэзии Пастернака». Цит. за: Мандельштам О. Слово и культура. – М., 1987. – С. 70.

⁶¹ Трилогія про Академію чарівника Амбросія Ляпки та пригоди його учнів містить казкові повісті: «Академія пана Ляпки» («Akademia Pana Kleksa», 1946), «Мандри пана Ляпки» («Podróże Pana Kleksa», 1961), «Триумф пана Ляпки» («Tryumf Pana Kleksa», 1965); вони були опубліковані в одному томі в 1968. Автор – Ян Бжехва (Jan Brzechwa, псевдонім Яна Віктора Лесмана, Jan Wiktor Lesman, 1898-1966), польський письменник, у творчості котрого значне місце посідали твори для дітей.

⁶² Йдеться про книжку творця китайського тоталітаризму, кривавого комуністичного диктатора Мао Цзедуна (Máo Zédōng. 1893-1976) «Цитати Головуючого Мао» («Máo Zhǔxí Yǔlù», «Мао Джусі Юйлу», вперше опублікована в 1966), надруковану безпрецедентним накладом понад мільярд примірників у вигляді книжечки червоного кольору із тисненою золотом назвою – звідси її поточна назва на Заході «The Little Red Book» («Червона книжечка»). До книжечки увійшли цитати із творів Мао Цзедуна різних років, часто висловлені в афористичній, притчевій, алюзійній формі, які виконували роль паліативу святого письма для китайських комуністів та їхніх однодумців за кордоном. Ч. Мілош іронізує над прихильниками маоїзму в Західній Європі та США, котрі наприкінці 1960-х влаштували, зокрема в студентських місечках, масові заворушення.

⁶³ Йдеться про гротесково-сатиричний роман «Turcyści z bosnianich gniazd», опублікований у видавництві часопису *Kultura* у 1953 польським письменником Чеславом Страшевичем (Czesław Straszewicz, 1904-1963), котрий у роки війни був військовим журналістом, а після 1945 мешкав на еміграції в Уругваї.

⁶⁴ Кемпер (фр. Quimper, бретонською Kemper) – місто у Бретані на півночі Франції, центр департаменту Фіністер, традиційна столиця регіону Корнуаль, де в давнину функціонувала бретонська мова.

Напівприватний лист про поезію

Кожен автор повинен бути чутливим до критики, довго над нею міркувати та робити з неї висновки. Ця думка не настільки очевидна, як здається. В історії літератури бували періоди, коли до рихтунку письменника належало ігнорування критики, і поступ відбувався усупереч їй. Критики нерідко більше коряться модним і суто кон'юнктурним гаслам, ніж обговорювані ними автори, і молотячи свої -ізми, конструюють важкі машини, які пересуваються зі спізненням. Зрештою, молоді письменники, надміру прислухаючись до критики, більше втрачають, аніж здобувають, бо виразно ними відчуте, але немічно зображене видиво притягує на їхні голови громи та блискавки, які легко можна віднести на кошт самого видива, а не лихого виконання.

Попри всі ці відхилення, мені здається, що у даний момент наявні особливі умови, завдяки яким відповідальність за постановку голосу польської літератури лягає порівну на критиків і авторів. Нічого не вдієш, самотужки годі підняти тяженну залізну плиту. Тому слід із певним острахом відзначити брак літературної критики в Польщі й те сіре місце, яке посідають у тижневиках книжкові та театральні рецензії. І то в період, коли, як я вже сказав, з'явилися передумови, щоб автори рахувалися з критиками, а критики – з авторами.

Стимул для цього листа дала мені серйозна та прихильна рецензія на мою книжку «Порятунок»¹, написана одним із небагатьох польських критиків Казимиром Викою² та надрукована у травневому номері *Twórczości*³.

Це число потрапило до мене в Нью-Йорк із двомісячним спізненням, отож, моє вороття до теми пояснюється далекою відстанню. Втім, існують справи, які завше актуальні.

Чи можлива публіцистична поезія?

Я ставлю це запитання, пам'ятаючи про неприємну дрож, в яку осіб із добрим смаком кидає поетична публіцистика. Я також знаю, що на це запитання неодноразово відповідали «так», цитуючи Вітмена та Гайне, і неодноразово відповідали «ні», посилаючись на добрих поетів, котрі втрачали свій талант, віддаючи його на службу до проблем, висловлюваних *expressis verbis*⁴. Проте, кожне запитання звучить дещо по-іншому в контексті нових вражень і обставин, а нові люди повторюють старі слова, які лише здаються старими.

Я виступав проти будь-якої публіцистики в поезії, і не був у тому самотній. Неодноразові спроби відверто викричатися (а приводів не бракувало) залишали відчуття прикрості, сорому та зради приписів кваліфікованого ремесла. То як же трапилося, що в книжці «Порятунок» знайшлися також вірші, сповнені інвектив, написані в жанрі памфлету, персифляжу⁵, ба навіть філософського трактату? Як так трапилося, що, всупереч точці зору Віки, я не вважаю їх усього лиш «римованою фіксацією актуальних подій», ані збоченням із властивого шляху?

Можливі два вирішення: або автор, написавши вірші, прив'язався до них, завдяки особливим подіям, які супроводжували творчий процес, – що часто трапляється, – та оцінює їх суб'єктивно. Або ж, вразливий і мудрий критик має масштаб чутливості, який не вловлює певних систем, чуючи замість музики скрегіт, свист і нерозбірливий галас. Обидва пояснення можливі, проте, хто б не мав рацію, сама проблема двох різних оцінок, двох різних гатунків аргументів стосовно одного й того ж твору, яким є, бодай, цикл «Голоси бідних людей», – залишається.

Затанцюймо від печі. Головним клопотом сучасної поезії є те, що хтось назвав *peu de réalité*⁶, тобто перебування в крейдяному колі⁷ суворо окреслених способів реагування на світ. Не слід того змішувати з «перебуванням у вежі зі слонової кості», «мистецтвом для мистецтва» тощо, адже проблема тут є радше технічною. Переймаючи спадок європейської поезії останніх літ, поет, як і сучасний маляр, змушений до лаконічності, лапідарності та турботи про нові винаходи у представленні пропорцій спостережуваного матеріалу. Висловлюючись фігурально: якщо за тему обрано опис стебла трави, то чи залишається місце для панорами з людьми, тваринами, сходом і заходом сонця? Втім, ми сприймаємо такий стан як нестерпне звуження поетичного простору, а спроби вибратися за межі крейдового кола є істотною рисою періоду, в якому ми живемо.

Те ж саме відбувається в малярстві, з урахуванням різниці, що існує між цими двома царинами мистецтва. Прикладом може послужити виставка Пікассо в Лондоні, яка дає змогу ознайомитися із його творчістю у роки війни. Тим Пікассо воєнної доби, котрий і надалі далекий від класицизму та оперує найяскравішими деформаціями, можна захоплюватися, а можна критикувати його в ім'я вимог соціального та естетичного пуританства, які не дозволяють уміщувати на голові в жінки таріль із оселедцем замість капелюшка. Однак, слід усвідомити заряд пристрасті, яка промовляє з тих полотен. Іронія, огида, насмішка, лють присутні тут цілком очевидно, надто виразно вони намагаються кричати криком протесту форм і барв, щоб їх можна було ігнорувати. Це спроба розширити можливості малярської мови, спроба проспівати нову трагедію Софокла мовою готтентотів.

Минулої зими я провів чимало часу в робітні Фелікса Топольського в Лондоні⁸. Оглядаючи альбоми його рисунків «Воююча Британія» та «Воююча Росія» й полотна, на яких клубочиться маса людей усіх рас, котрою рухає ритм подій, які обрушилися на усі п'ять континентів, я подумав було, що в принципі той

шлях повернення малярства до людських відчуттів і пристрас-тей є слухним, і що в митців попереду замерехтіла надія, яка ще нещодавно здавалася пропашою.

Не маймо ілюзій. Це період спокус. Буде опубліковано чимало гладких, патріотичних і ідеологічних віршів, слова яких дзвонитимуть, шурхотітимуть та п'янитимуть. Уже, либонь, стоять наготові малярі, котрі, покликаючись на розпливчаті розмови про реалізм, будуть увічнювати, представляти та увіковічувати. Залишмо, однак, на волю долі ці гроби поваплені. Справжня дискусія триватиме серед тих, хто розуміють, що від доби романтизму нас відокремлює не лише збагачення поезії асонансами, і що неможливо малювати так, наче ніколи не існувало Сезанна.

Деякі революції, попри те, що використовують гасла, скеровані проти минулого, залишаються більш відданими тому минулому, ніж можна би було припустити, судячи з їхніх запевнень, що вони починають із нуля. Так званий поетичний авангард перетворив поета на істоту з головою, вкритою математичними гульями і з надміру великими очними кристаликами, а водночас слабкого на атрофію серця та печінки. Така поезія насамперед полягає в нотуванні чуттєвих вражень, перш за все візуальних, а інтелект виступає в якості інженера вражень, отож, об'єктом його зацікавлення є радше сам вірш, ніж світ широкий. Хрещеними батьками цього методу є теоретики чистої поезії, котрі, слідом за Едгаром По, стверджували, наче поезія не повинна вторгатися у сферу пристрасі та в сферу чеснот. Можливо, у бурхливіші епохи така поезія є найбільш стійкою, бо певна міра нечутливості допомагає підтримувати спокій та рівновагу. Вона вправі засвідчити опонентам позитивний виховний вплив, який чинить, формуючи чуття раціонального будівництва. Однак, скривджені серце й печінка, а також скривджений мозок, який неохоче погоджується виконувати тільки математичні вправи,

домагаються своїх прав, і ця безпечна «оренована комірчина» стає занадто тісною.

Коли після багатьох років свідомого розриву контактів із французькою поезією мені до рук потрапили перші книжки Елюара та Арагона, я відчув і задоволення, і збентеження. Я тишився, що збулися мої передбачення стосовно розширення тематики. Моє збентеження було збентеженням поляка: бий його лихо, ми ж могли б у роки війни писати так само. Але це нам навіть не спало на гадку*. [*Ця шпилька на адресу комуністично-патріотичних риторів є надміру делікатною. – Прим. Ч. Мілоша.] Ми соромилися, а вони кидаються в патріотичну тематику з квапливістю, якої нам відверто бракує. Ми в таких випадках цитуємо Міцкевича, Словацького, Красінського чи Норвіда. Ми маємо традицію страждання. А французів не лякає тінь Віктора Гюго, і вони захланні, як усі неофіти.

Гадаю, що в Польщі переоцінюють поезію Арагона. Прочуханка, якої йому дають у Франції саме за те, що нас бентежить, часто слухна. Тим не менш, його спроба використання баладного стилю для опису боротьби та надії Франції так само цікава (*toute proportion gardée*⁹), як і хижа пристрасть до спотвореного представлення світу в Пікассо, чи переміна Елюара, про котрого важко було сказати, що він може стати поетом французького підпілля.

По-іншому цей процес триває в англосаксонських країнах. Однак, якщо взяти лише книжки Т.С. Еліота і В.Г. Одена, то ми знайдемо в їхніх віршах мікродраму, сатиру, філософський трактат, аристофанівську комедію. Оце переді мною лежить книжка молодого, яскравого американського поета Карла Шапіро «Римоване есе»¹⁰. Це віршований поетичний трактат. Не варто недооцінювати того прокладання поезією нових тунелів, того її повернення поза межі ХІХ століття в пошуках форм вислову, які вже настільки врегульовані та збалансовані, що змушують сучасного митця до цілковитої свіжості та чуйності.

Чим є ота зневажувана публіцистика? Публіцист – людина, котра бореться пером проти чогось або проти когось. Відомо принаймні кілька тисяч добрих літературних творів, скерованих проти когось, і, може, в тому причина їх якості та тривкості. Навіть Данте відчував велике задоволення, уміщуючи своїх ворогів у Пеклі. Більшою чи меншою мірою публіцистичний елемент присутній майже в кожному літературному творі, і видалити його може тільки той письменник, котрий довів у себе атрофію серця та печінки до повної досконалості.

Тож, може, тим, хто засуджує публіцистику в літературі, йдеться про окремі її гатунки, найближчі до нас, вирощені упродовж, скажімо, останніх ста років? Ми відчуваємо, що нові мистецькі засоби, які постали в лабораторіях прихильників чистого мистецтва, перебувають у суперечності з потоком слів, які вільно точаться в творах романтиків.

Мова поезії стала такою ж образною, як мова первісних народів, і впровадження до неї понять таким чином, щоб не позбавити її стислості, є справжнісінькою головоломкою. Із осудом публіцистичності задля цих рацій я охоче погоджуся. Але, чому б нам не визнати, що ми вживаємо слово «публіцистика» в надміру вузькому сенсі? Поміж публіцистичним «Прийомом грецьких послів¹¹» та романтичною тирадою існують значні відмінності. Ніхто не каже нам триматися останньої як зразка. Слід радше вболівати, що в Польщі, як тільки-но хтось хоче говорити про т.зв. великі теми, він одразу ж впадає в романтичну манеру, що буцім свідчить про вірність традиції, але традиції, обтягій на кілька століть.

Думаю, що ключ до майбутнього знайшовся б у розважаннях про мистецьку іронію, персифляж, про драматичні форми поезії. Якщо мені дорікнуть, наче я закликаю до кепкування і легковажного тону, то, властиво, далі нема про що говорити. Мистецька іронія, як я її розумію, полягає насамперед у здатності автора побувати у шкурі різних людей, і коли він пише

від першої особи, промовляти так, наче промовляє не він сам, а створена ним людина. Істотний сенс твору міститься тоді в сфері стосунку автора до персонажа. Це ставлення може коливатися від схвалення із застереженням до сердечної неприязні, до в'їдливої неприязні, – можливі тисячі відтінків, і те, що вислизає у разі прямолінійної атаки, можна часто вхопити саме таким чином. Це старий рецепт добрих майстрів, але, схоже, майже цілком забутий. Суто романтична манера ставиться до нього із презирством: у ній промовець і автор ідентифікуються навзаєм. Байрон відчував себе зобов'язаним казати, що він думає про своїх героїв, вставляти цілі абзаци особистих ліричних звірянь, ні на мить не дистанціюючись від оповіді. Тільки тоді, коли романтики вдавалися до драми, вони мусили поступатися правилам, без яких драму годі уявити.

У мене особливий погляд на «Балади та романси» і «Кримські сонети»¹². Мабуть, маю на це право. У кожного поляка власні приватні прорахунки з Міцкевичем, так само, як у англійця власні приватні порахунки з Біблією. «Балади та романси» я не вважаю витвором романтизму на міру бодай віршів Ламартіна. Коли б я читав «Балади та романси» так, як їх читають у школі, то мусив би виснувати, що автор «Міської зими» є щонайменше інфантильним, і не зумів би пояснити місце тієї збірки в сукупності його творів. Я люблю цю збірку за всі відтінки тієї дистанції, яку утримував Міцкевич до пісень і казок Новогрудщини, дистанції, сповненої чулої прихильності, за його втілення у постаті стрільців і дівчат, за вміння обійти складнощі, яких не бракувало, і вживання простої мови. Це витвір мистецької іронії (але не іронії в поточному сенсі), і коли ми так на нього поглянемо, то легше зрозуміти, як трапилося, що він написав «Пана Тадеуша». Я часто подумки цитую «Тукая» й міркую, в чому полягає довершена краса передсмертної промови Тукая. Чи не у тому, бува, що це персифляж?

«Кримські сонети» є для мене меншою мірою збіркою ліричних звірянь, а радше піснею, соло баса, де виконавець аж ніяк не тотожний із, так би мовити, усім Міцкевичем. Так само, як «Трени» Кохановського є *extemporale*¹³ на тему смерті, із усвідомленим добором існуючих в літературі зразків, у «Сонетах» особа промовця певним чином удавана, наче на портреті Ваньковича¹⁴. Тільки це надає їм прозорості та окремішності сюжетів, одним словом, чинить із них, всупереч нападкам псевдокласиків, класичні вірші.

Доки поетичне *métier*¹⁵ зводиться, як нині, до укладання слів та ігнорує відтінки ставлення автора до того, що він начебто каже «із глибини душі», – важко повірити у можливість виходу із крейдового кола, і ті, кому не подобається публіцистичний тон, мають цілковиту слухність. Поезія поділена на чисту поезію та чисту сатиру, і звісно, не може спокуситися зачепити ті людські справи (а схоже, що їх чимало), які не надаються ні для ліричного, ні для сатиричного потрактування. В такому разі я волію «Мишоїду» Красицького¹⁶, де формула: «Свята любов до любої вітчизни» лунає з нагоди мишачої війни.

Суміш лірики та сатири – частина лірики на частину сатири (романтична іронія) – також нічого не вирішує. Якби польські критики й поети серйозно ставилися до своїх обов'язків, вони б скликали якусь велику нараду, присвячену класичному вихованню молоді, бо лише добра класична програма може зробити істинним твердження Норвіда: «Не меч, не щит рятують мову / Лише безсмертні твори»¹⁷. Сучасні позитивісти від педагогіки не варті довіри. Вони, з літературної точки зору, є романтичними підбурювачами. У глибині серця вони твердо переконані, що цивілізація почалася в XIX столітті, а решта – марна морока.

При сучасному стані зацікавлень читача та обважнілості серед самих поетів амбітне прагнення зробити дуже значний крок поза межі крейдового кола виглядає зарозумілістю. Та все ж, слід пробувати, наражаючись на доволі дивні інтерпретації. Су-

часний читач, причому, добрий читач поезії, дуже чутливий до т.зв. формальних якостей і любить ловити автора на слові, даючи волю своїм психоаналітичним нахилам. Він оминає увагою цілісність композиції твору та ужиту поетом концепцію. Якщо поет виразно хитає на знак заперечення головою та підморгує, то врешті-решт його вірша буде віднесено до категорії сатиричних або комічних творів. Схвалення, або сатира. Третього не дано.

Модним нині словом є «об'єктивація». Чи можна його вживати, не обговоривши усієї складності ставлення автора до написаних ними рядків? Якщо освіта романтична, не класична, – складнощі відсутні. Немає складнощів, отже, немає об'єктивації – так би я це сформулював. Коли був опублікований «Подфіліпський» Вайзенгофа¹⁸, критики не знали, що й думати про цю книжку: чи то похвала для Подфіліпського, чи сатира на Подфіліпського. Та, здається, що Вейзенгоф був добрим письменником* [*Сумніваюся. – Прим. Ч. Мілоша.] і дистанціювався від свого персонажа. Ми пам'ятаємо також суперечки про те, чи герої «Пана Тадеуша» є свинтусами, чи зразками громадянських чеснот¹⁹.

Мені анітрохи не шкодить, що, маючи добрих попередників, я намагався у міру власних скромних можливостей впровадити до поезії деякі старі, але нині мало не революційні принципи, і що я натрапив на нерозуміння. Я написав «Світ», «Голоси бідних людей» і низку інших подібних віршів, після чого був препарований із застосуванням психоаналітично-соціальної методи («подобається йому, чи ні, але поет каже, що...») «Зрештою, це виразно сказано» тощо). Я міг би навести чимало прикладів із кількох рецензій, та зупинюся на одному. Вірш «Вальс» дуже простий: дамі, котра танцює в 1910 році вальс, об'являється, чи радше, може об'явитися видиво з літ Другої світової війни. Дві епохи: одна, коли дозріває те, що повалить існуючий лад, і дру-

га, коли відбувається оте повалення. Трагедія невідання майбутнього. Коли наприкінці вірша я кажу їй:

Zapomnij. Nic nie ma prócz jasnej tej sali

I walca i kwiatów i świateł i ech.

[«Забудь. Нічого немає за винятком тієї світлої зали / І вальсу і квітів і світла і відлунь»]

мою милосердна іронія накладає їй пов'язку на очі. Мені дуже шкода тієї дами, бо я знаю, чим усе скінчиться.

Казимир Вика у своїй рецензії стверджує, що у цьому заклик у виражено «пошуки окремішності заради краси». Цікаво. Це тому, що вона у мене й далі танцює вальс? У танцюванні вальсу, безумовно, більше краси, ніж у вигляді концентраційних таборів. Проте, якби у своєму розкішному невіданні дама не танцювала вальсу, не було б драматичного конфлікту, й не було б вірша. Чи справді я мусив додати коментар більш-менш такого змісту: «Ах, ти, легковажна істото, почекай-но, отримаєш на горіхи?» Я б не додав такого коментаря, бо він висловив би лише невелику частину моїх почуттів стосовно цієї людини.

Той вірш, зрештою, може й не публіцистичний. Найскладніше починається там, де мені доводиться рисувати певні типи чи індивідуальності й промовляти від їхнього імені, як у «Голосах бідних людей». Маю підозру, що коли «Бідного поета» чи Адріана Зелінського²⁰ потрактують як мій власний маскарадний костюм (навіть не роль), ці вірші здадуться занадто простими, ба навіть примітивними, і цим пояснюється той факт, що Вика назвав їх «публіцистикою», «промовистим документом». Я ж вважаю цей цикл одним із найскладніших з-поміж тих, які я будь-коли написав, принаймні, складних у період, коли поет рідко творить ситуації та характери.

Рецензія Вики була для мене корисною в тому сенсі, що я б не почувався гаразд, якби щиро не написав про явище, котре змусило мене замислитися, – а саме, про накреслену критиками

межу, за якою починається заборонене царство публіцистики. Гадаю, що ця межа є не більш реальною, ніж меридіан або паралель у географії.

Міф Аркадії

Міф Аркадії або Кітери²¹ дуже старий. Немає потреби шукати його лише в еллінських поетів і письменників, чи в малярів рококо. Як би ми його не називали, він повторюється упродовж сотень поколінь. Він є мрією про щасливе життя роду людського. Іноді це щастя транспонують у минуле, в казковий золотий вік, як у часи античності. Іноді, як у християнстві, його відкладають до сповнення часів і пришествия Спасителя або до миті смерті. Наш Сарбевський²² прагне до «небесної батьківщини», куди потрапляє за життя, підносячись до хмар на Пегасі (ніхто не написав про одержимість польотом у Сарбевського, про оглядання ним землі згори). У Шекспіра Аркадія міститься в лісі в літню ніч або в Арденському лісі²³. Для фальшивих пастушок, котрі читають «Поля і Віржині»²⁴, щасливою країною були пущі Америки. Соціалізм умістив щастя в майбутньому, очікуючи його від нових суспільств.

Отож, сповідування міфу Аркадії зовсім не є злочином. Якби забракло поетів, котрі постійно повторюють, що людство мусить жити так, щоб можна було написати:

Nec supplex turba timebat

*ludicis ora sui. Sed erant sine vindice tuti*²⁵.

ми перетворилися б на гагунок плазунів.

Казимир Вика вбачає у симпатіях поетів до міфу про Аркадію гріх естетизму. Не думаю, що він має слушність. Хоча й справді можна згадати про періоди, коли ця тенденція трансформувалася у схильність до ідилій, до створення замкнутої вигаданої держави чарів. Схоже, саме її стосується осуд критика. Але навіть щастя первісних народів у Руссо містило в собі дина-

міку контрасту, поціляло в зіпсоване суспільство XVIII століття. Тож, може, Вику разить «приватне спасіння» великих покровителів чистої поезії? Проте й тут, якщо ми візьмемо, бодай, випадок Рембо, виявиться, що його приватна гра в ім'я щастя була насправді грою за щастя роду людського. Правдивий міф про Аркадію, якщо він достатньо насичений, виходить за межі особистого щастя, і не може уявити собі щастя інакшого, ніж спільний стан – нації або всіх людей на землі. А тому, поведьмося обережніше з міфом про Аркадію, бо він легко перетворюється на прометеївський міф.

Я вдячний Виці за те, що він звернув увагу на небезпеки, якими загрожує аркадський елемент у моїй поезії. Втім, доказ був занадто слабкий, щоб переконати мене. Беру закінчення вірша «У Варшаві»:

Чи я на те був створений,
Щоб стати жалібником скорботним?
Ні, я хочу оспівувати карнавали,
Гаї веселі, до яких
Мене водив Шекспір. Залиште
Поетам радості хвилину,
Інакше пропаде ваш світ²⁶.

Критик бачить у цьому «пошуки непристосованості в ім'я естетичного споглядання, в ім'я краси дійсності». Запитую:

1) Чи правда, що в кожному мешканцеві Варшави прокидається протест проти руїн, що для кожного мешканця Варшави вигляд зруйнованої столиці є тим, із чим він внутрішньо не може погодитися?

2) Чи той факт, що майже кожне покоління польських поетів мусить виконувати функції скорботних жалібників, не є потворним, а спокійне погодження із тим фактом не було би санкціону-

ванням усіх наших національних навіженств, які раз у раз дають такі результати?

3) Чи у мрії про такі умови в Польщі, коли поети були би співцями радості, є щось ненормальне та аморальне?

4) Чи критик не помічає мистецької іронії, яка полягає у протиставленні: поет не хоче бути скорботним жалібником, але ним таки стає?

Вірш «Ранок», на думку Віки, є програмним. Хоч-не-хоч, але погодьмося, що це так. Що ж він містить? По-перше, опис ранку в польському селі доби окупації. По-друге, твердження, що пісня уривається, коли на ній тяжить людський розпач. По-третє, прагнення продовжити пісню. По-четверте, видиво Польщі щасливої, що символізовано мистецтвом, причому, мистецтвом масовим: театром і музикою. По-п'яте, осудом скарг. Не бачу тут жодних марень про щасливі острови. Хіба що оце:

Na nic italskie wspominać winnice

I zieleń Anglii, i połyski mórz.

[«Марно італійські згадувати винниці / І зелень Англії, і полиск моря».]

Власне, що марно. Якби людям було добре під німецькою окупацією, вони б не скаржилися. Якби вони не скаржилися, то не мусили би ламати себе і тамувати в собі скарги, втішаючись видом кращого майбутнього світу. Тоді, мабуть, не поставали би такі вірші.

Люди в Польщі під час війни мріяли: про подорожі, про майбутню прекрасну Варшаву, про смак свободи, про наїдки і напої. То були дуже людські мрії, і якщо я висловлював їх, створюючи образи міст, де вільно публічно дискутувати про республіку (поети міфу про Аркадію кохаються в античній Греції), чи мармурову Варшаву майбутнього, сповнену пісень, скульптур, наїдків і напоїв, – то це радше доводить, що я жив у ритмі спільноти, аніж відмежовувався від неї.

Іноді, світ втрачає лице. Стає занадто мерзеним. Завдання поетів полягає у тому, щоб повернути йому оте лице, бо інакше людина губиться в зневірі та розпачі. Це ознака того, що світ не завжди мусить бути таким: що він може бути й іншим.

Nec supplex turba timebat iudicis ora sui.

Чи аркадські першоелементи зумовлюють непристосованість? Слід вчинити певне розмежування. Існують два типи непристосованості. Один – непристосованість до суспільного життя, втрата індивідом його сув'язі зі спільнотою, себто, занехання обов'язків, які має людина перед громадою. За сучасних обставин жвавого інтересу до публічного життя, з урахуванням досвіду війни, існує невисока ймовірність, що письменникам таке загрожує. Особисто я радше наляканий тією пристрастю, з якою читаю газети (кажуть, що з віком політичні пристрасті в людині починають вирувати сильніше).

Натомість, інший ґатунок непристосованості, – а він полягає у відмові від морального апробування зла, – є привілеєм кожного поета. Я знаю Європу, з кожним місяцем щоразу краще пізнаю Америку, і не бачу жодних причин, чому б я мав пристосовуватися і волати, що все точиться якнайкраще в цьому найкращому зі світів. Для цього у мене занадто здорові серце й печінка. Коли у вступі до «Порятунку» я написав, що втямив рятівну мету поезії, то мені йшлося саме про те, – і я все ще вірю в це, – що поезія може націю врятувати або погубити.

Насамкінець звертаюся із закликом до Казимира Вики. Він написав, що я самотній митець. Це вірно, але погано, бо мені здається, що я бачу слушний шлях краще, ніж дозволяють мої літературні здібності. Зі смутком констатую, що нині в польській літературі відбувається ренесанс романтизму. Ліві критики, вдаючи гуманістів, роблять, що можуть, щоб заохотити письменників рухатися в цьому напрямку. Проте, вони не є жодними гуманістами, а всього лиш переодягненими романтиками, вовками в

овечій шкурі, і мають такий апломб, наче кожен із них – Еразм Роттердамський.

Казимире Вико! Якщо Ти й кілька людей доброї волі та голови не покладете цьому край, буде занадто пізно. Не час рухатися в межах крейдяного кола. Це коло вже лускає.

Чи яснокрилець землю привітає,

Чи темна нетля, що вночі витає²⁷?

Схоже, що романтична нетля. Для поляків усе, що романтичне, то вже гарне, вже велике, вже патріотичне, вже національне, вже загальнолюдське. Ще мить, і вони забрешуться, як емігранти, лишень у трохи інший, ліво-вітчизняний спосіб, що врешті-решт на одне виходить. Казимире Вико, настала остання мить.

Нью-Йорк, серпень 1946

Надруковано в краківській Twórczości

Переклав Андрій Павлишин

ПРИМІТКИ

¹ Збірка віршів «Порятунок» («Ocalenie») була опублікована 1945 у Варшаві в видавництві «Czytelnik».

² Казимир Вика (Kazimierz Wyka, 1910-1975) – польський літературознавець, критик і есеїст, професор і проректор Ягеллонського університету, у 1945-1950 головний редактор журналу *Twórczość*, керівник краківського відділення Спілки польських письменників, у 1948 заснував Інститут літературознавства Польської АН у Варшаві, який очолював у 1953-1970, авторитетний дослідник романтизму та «Молодої Польщі».

³ Рецензія К. Вики «Лунатичні сади та сади пастуші» («Ogrody lunatyczne i ogrody pasterskie») була опублікована у травневому числі *Twórczości* за 1946.

⁴ *Expressis verbis* (лат.) – виразно, без недомовок.

⁵ Персифляж (від фр. *persiflage*) – літературний твір чи публічний виступ жартівливого та іронічного характеру, який від виглядом вишуканої ввічливості чи вдаваної поваги приховує глузування, іноді містить стилізацію під об'єкт насмішок.

⁶ *Peu de réalité* (фр.) – брак дійсності, реальності.

⁷ Метафора «перебування в крейдяному колі» постала як алюзія до магічних практик, уживаних у середньовіччі для захисту від різних іпостасей зла (скажімо, див. опис у «Вії» М. Гоголя).

⁸ Фелікс Топольський (Feliks Topolski, 1907-1989) – польський маляр і рисувальник, від 1935 мешкав у Лондоні, під час II Світової війни працював військовим кореспондентом у Європі, Африці та Азії, внаслідок чого постали його альбоми «Воююча Британія» («Britain in War», 1941), «Воююча Росія» («Russia in War», 1942), «Три континенти» («Three Continents», 1945); член Королівської Академії; його лондонська майстерня під Гангерфордським мостом тепер є меморіальною галереєю.

⁹ *Toute proportion gardée* (фр.) – із дотриманням усіх пропорцій.

¹⁰ Збірка віршів американського англомовного поета Карла Шапіро (Karl Shapiro, 1913-2000) «Essay on Rime» була опублікована у США в 1945 і високо оцінена критикою (в 1946-1947 К. Шапіро був поетом-лауреатом США). Ч. Мілош прямо заявляв, що задум «Поетичного трактату» він запозичив у титульного твору цієї збірки.

¹¹ «Odrpawa postów greckich» – драма Яна Кохановського, опублікована 1578, перша польська гуманістична трагедія, яка використовує античний сюжет про причини Троянської війни для поширення пацифістських ідей автора.

¹² Йдеться про збірки творів А. Міцкевича: «Ballady i romanse» (1822, Вільно), «Sonety krómskie» (цикл із 18 сонетів, входить до збірки «Sonety», 1826, Петербург).

¹³ *Extemporale* (лат.) – уживаний в практиці класичних шкіл термін на означення роботи в класі над завданням із латинської мови.

¹⁴ Йдеться про славетний образ польського маляра доби романтизму Валенти Ваньковича (Walenty Wańkiewicz, 1799-1842 «Адам Міцкевич на скелі Аю-Даг» (1827-1828, зберігається в Національному музеї у Варшаві), натхнений сонетом XVIII «Кримських сонетів»; зображення поета у байронічній позі, з пастушою буркою на плечах, на тлі грозового краєвиду стало своєрідною іконою романтизму, символом польськості та поетичного натхнення.

¹⁵ *Métier* (фр.) – заняття, ремесло.

¹⁶ «Мишоїда у Х піснях» («Myszeidos pieśni X») – опублікована в 1775 іроїкомічна поема видатного польського поета епохи класицизму Ігнатія Красицького (Ignacy Krasicki, 1735-1801), в якій із дотриманням усього класицистичного антуражу автор розповідає про війну між мишами та котами,

насміхаючись при цьому над шляхетськими звичаями та корупцією народних обранців.

¹⁷ Переклад рядків із вірша К.Ц. Норвіда «Мова-рідна» (Język-ojczysty) Г. Кочура. В оригіналі цитата неточна, у Мілоша: «Nie tarcz, nie miecz są bronią narodu, lecz arcydzieła», у Норвіда: «Nie miecz, nie tarcza – bronią Języka, / Lecz arcydzieła».

¹⁸ Йдеться про опублікований у 1898 іронічний роман «Життя й думки Зигмунта Подфіліпського» («Żywot i myśli Zygmunta Podfilipskiego») польського письменника, поета, літературного критика барона Юзефа Вайзенгофа (Józef Weysenhoff, 1860-1932), націоналістично налаштованого аристократа, котрий скомпонував роман у формі панегірика на честь титульного персонажа, проте насправді гостро розкритикував у ньому химери родовой аристократії, недоліки сучасної масової цивілізації та дріб'язковість утилітаристської етики позитивізму.

¹⁹ Спершу поема «Пан Тадеуш» зустріла прохолодну реакцію публіки, не готової до синтетичних літературних жанрів та

²⁰ Адріан Зелінський – персонаж циклу «Голоси бідних людей», ім'я котрого пізніше стало літературним псевдонімом Ч. Мілоша.

²¹ Аркадія (*Arkadia*) – гірська область на півдні Греції, в центрі Пелопоннесу, переважно сільськогосподарський район, який поети доби Відродження та бароко – спершу Джакомо Санадзаро з Неаполя в алегоричному романі «Аркадія» (1505), а відтак Філіп Сідне у романі з такою ж назвою (1590) оспівали як щасливу країну з патріархальними, простими звичаями пастухів і пастушок, наділених абсолютно фантастичними рисами (жанр пасторалі); Кітера (*Kythra*) – острів у Егейському морі, один із головних центрів культу богині кохання Афродіти, міфічна слава Кітери утвердилася в європейській культурі завдяки ідилічній картині Антуана Ватто «Виїзд на Кітеру» (1717).

²² Мацей Казимир Сарбевський (Maciej Kazimierz Sarbiewski, лат. Mathias Casimirus Sarbievius, 1595-1640) – видатний неолатинський бароковий поет родом із Польщі, нагороджений папою Урбаном VIII титулом «poeta laureatus» (середньовічний аналог Нобелівської премії з літератури), викладав поетику та риторику у Віленському університеті; тут ідеться про політ, згаданий в оді «Ad amicos Belgas» («До друзів-бельгійців») із «Lyricorum libri III» («III книга лірики», 1625), пізніше Ч. Мілош згадав про цей мотив у своїй Нобелівській промові.

²³ Алюзії до комедій В.Шекспіра «Сон літньої ночі» та «Як вам це сподобається» (дія останньої відбувається в Арденському лісі)

²⁴ «Поль і Віржині» («Paul et Virginie», 1787) – повість-притча французького письменника і мислителя Жака Анрі Бернардена де Сен-П'єра (Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre, 1737-1814), яскравий зразок сентименталізму в літературі, історія двох закоханих – хлопця простого роду Поля і дівчини-аристократки Віржині, котрі мешкають на о. Маврикій, перетвореному на райський куточок, втім, родичі дівчини заперечують проти їх одруження, Віржині гине під час кораблетрощі, а Поль невдовзі вмирає з туги. Суть конфлікту – в протиставленні справжніх почуттів і життя на лоні природи в ідеалізованій провінції та умовностей і раціоналізму, які панують у метрополії.

²⁵ Цитата із I книги «Метафорфоз» Овідія (рядок 92-93), у перекладі А. Содомори: «...ще юрба не тремтіла / Перед обличчям судді – проживала й без нього в безпеці».

²⁶ Переклад Д. Павличка.

²⁷ Цитата із «Додатку до III частини» «Дзядів» А. Міцкевича («Дорога до Росії»), пер. Віктора Гуменюка.

Дві фальші et со.

В історії польського міщанства досить складно зорієнтуватися. Замість іти класичним шляхом – якщо можна його назвати «класичним», тобто, наприклад, шляхом французького міщанства, – воно блукало багатьма дивними відногами і рідко мандрувало траєкторіями, передбаченими в підручниках марксизму. Породжений неволею брак протиріч в інтересах міщанства і шляхти, тісний симбіоз великих панків і дрібних купчиків, спільна гра у повстанські традиції – все це не залишило місця для виразного «самоусвідомлення» цього класу.

У кожному разі, його свідомість у порівнянні зі свідомістю західноєвропейського міщанства мала набагато менше індивідуалістичних елементів.

Надзвичайно сильний суспільний міф, у нашому разі міф незалежності, еднав помисли та ставав портом, де розбивалися атаки теорій, які навчали, що кінцевою метою суспільств є благо індивідів.

Допіру близько 1900 року паросток міщанської культури красиво зазеленів, випустив бруньки, а де-не-де навіть завітнував. Літературний модернізм, Пшибишевський із його «нагою душею», символістські грушки, прищеплені до національної верби – оце предмет вихваляння й гордисть перших років ХХ століття.

1918 року міщанство монополізувало творення польської культури. Перед ним відкрилися можливості для розвитку.

Нині ми є свідками цього розвитку, і нас охоплює жах.

Продовжуючи давні бої, міщанство ділиться на два табори.

I табір.

Суспільні та расові складники:

Дрібне міщанство (дрібне виробництво, торгівля, середні та великі землевласники) + частина інтелігенції. Поляки.

Програмне меню:

Націоналізм. Відвертий захист капіталізму.

Антисемітизм. Ідеалізація римської культури.

Польська нація є носієм ідеї Заходу.

Gesta dei чинені *per Francos*¹.

Література:

Мало молодих талантів. Усе тримається на професорах політики. Брак чіткого формулювання завдань сучасного мистецтва. Священницька релігійність.

Характерні часописи: *Myśl Narodowa*, *Gazeta Literacka*. У дискусіях вдаються до таких засобів, як облаювання опонентів обрізаннями, масонами, більшовиками, пархатими.

II табір.

Суспільні та расові складники:

Велика польська та єврейська буржуазія.

Частина польської інтелігенції. Дев'яносто відсотків єврейської інтелігенції.

Програмне меню:

Програмна безпрограмність. Ідейний еkleктизм. Загравання з пацифізмом, пангуманізмом. Воскреслий лібералізм і антиклерикалізм, від яких відгонить французькою революцією. Повага до всього ірраціонального. Естетика, заснована на визнанні гідним тільки всього несамовитого, потворного, збоченого.

Снобізм (Польща – паршиве подвір'ячко Європи).

Сексуалізм. Фройдизм.

Література:

Багато талантів, проте одностороння. Кастрована ідеологія мстить. Заснована на довільності, на рекламних враженнях критика не може виховати великих людей. Принциповий підхід викликає переполох – від «засадничих скигліїв» цей табір захищається кпинами, замовчуванням, щотижневою хронікою Слонімського².

Характерні часописи: *Wiadomości Literackie, Kultura*. У дискусіях вдаються до таких засобів, як удавання цілковитого об'єктивізму; лаються, обзиваючи опонентів пірожинськими³, ретроградами, лицемірами, клерикалами.

*

Молодь ставить перед собою складне завдання. Вона хоче дати людям праці нову надію та нові принципи. Припущення, ніби інтелігенція мусить завжди плентатися за буржуазією, що еліта інтелігенції повинна ходити на задніх лапках, демонструючи інтелект, щоб заслужити на схвалення і визнання – це брехня. Пролетаризована інтелігенція має набагато більше спільних рис із пролетаріатом фізичної праці, ніж із класом міщанства. Перший крок до здійснення плану, який полягає в поверненні інтелігенції почуття єдності з масами пролетаріату, – це порятунку інтелігенції від впливів затхлої міщанської культури. Їй слід протиставити культуру, зіперту на цілковите підпорядкування індивіда цілям спільноти, на дисципліну та нищення всіх виявів споживацької психіки.

Перший табір небезпечний значно меншою мірою. Він має виразний класовий характер, логічні гасла, за якими неважко розгледіти інтереси тих, хто йде під прапорами цих гасел. Тому немає страху, що маси пролетаріату і пролетаризованої інтели-

генції повірять нудотному буркотінню пастирів, більш окцидентальних, ніж сам Анрі Масіс⁴.

Інакше з другим табором. Коктейль із гаселків приголомшує. Удаваною безсторонністю та непов'язаністю із жодною політичною партією він дурить громадську думку. Під прикриттям літературності звідти перекидають контрабандою огидні буржуазні забобони.

Не біда, коли такі часописи, як *Wiadomości Literackie*, не виходять поза межі певного міщанського середовища. Гірше, коли завдяки вміло проведеній рекламі та висвітленню злободенних тем вони стають читвом людини з натовпу. Тоді масам загрожує вчадіння. Вчадіння, якого не здатна викликати жодна інша бульварна преса – бо дурниці задурманюють мізки допіру тоді, коли вони приготовані з талантом.

*

Wiadomości Literackie повинні стати мішенню для атак⁵. *Wiadomości Literackie* – це екстракт, «Маггі», свого роду раритет. Нереалізоване прагнення невдоволених міщан до екзотизму лише в цьому часописі позбулося своїх комплексів. Ієрархію вартостей, на яку байдуже зиркали давні міщани, під переможні вигуки перевернули догори дригом. Нарешті поштиві людська полегшено зітхнули, визволені від кошмару національного ідеалу.

Презирливо плюючи на минуле, вони зайняли питаннями кохання, грошей і слави. *Wiadomości Literackie* для майбутнього дослідника будуть безцінним документом тих змін. А нині для нас – це передусім ворог. Якби якимось чином пощастило знищити їхній вплив – половину роботи над новою культурою було би зроблено. Шпальти цього часопису, створеного тільки задля гешефту, застують ясний горизонт.

Витягнуте зі столітнього забуття каламутне ліберальне й гуманітарне фразерство до краю наповнює черепи читачів *Wiadomości*. Істеричний демократизм, семітська меланхолія та

клапті гуманітаризму разом створюють нестерпну мішанину (дивися фейлетони Слонімського).

Wiadomości Literackie відіграли в польській літературі певну роль. Передусім вони ефективно боролися з літературною безграмотністю і завдяки багаторічним зусиллям підвищили формальний рівень польського мистецтва.

На польському ґрунті прийнялися формальні здобутки французької та російської поезії та прози. Останнім часом цей часопис цілком виразно зрікається назви «літературні». Курс змінився. Видання щодуху прямує до популяризації, намагаючись потрафити менш вибагливим читачам.

Обмеження елітою (навіть у найширшому розумінні слова) нерентабельне.

Проявом цієї політики є запровадження рубрики «Свідоме життя» та щоразу інтенсивніше, нічим не стримуване пліткування Боя-Желенського. Газетку читають стенографістки, манікюрниці, перукарки – читають усі напівінтелігенти, черпаючи звідти красне натхнення.

Дозволяти подібне літераторам – означає зрікатися надії на перебудову життя в сучасній Польщі.

Відвернення уваги мас від суспільних завдань, засмічування колективної психіки дурнуватими проблемами шлюбів, розлучень, пліток на тему сексу мусить викликати не тільки протест, а й сильніші вияви суспільного опору.

*

Постійне вживання терміна «нова моральність» доводить, що потреба в новій моральності справді існує, і що клерки, котрі гендлюють ідейками, зауважили цю потребу. Тим старанніше слід демаскувати брехливих Симонів Чаклунів⁶, котрі досить непогано заробляють на новій моральності. Дехто з них подає такий етичний фундамент:

- 1) Людина має право на щастя.

- 2) Щастя полягає в задоволенні фізичних потреб.
- 3) Моральність – це всі норми, що відповідають природі фізичних потягів.

Заснована на такому катехізисі моральність – то дуже стара моральність. Вона завжди з'являється у класу, який доживає віку. Нічого дивного, що саме таку «нову моральність» пропонує табір єврейського міщанства в особі співробітників *Wiadomości Literackich*.

Наше поняття моральності трохи інакше. Ми не проповідуємо ані занепаду, ані банкрутства революційних тез.

Переверніть навспак кожен із засад міщанського катехізису, і матимете наше визнання віри.

Чеслав Мілош

Ріону, жовтень 1932

Переклад Олени Коваленко

ПРИМІТКИ

¹ Алюзія до «Gesta Dei per Francos» («Діяння Бога через франків»), назви історії хрестових походів, яку латинською мовою написав бенедиктинець Гвіберт Ножанський (Guibert de Nogent, бл. 1055 – бл. 1125).

² Антоній Слонімський уміщував цикли власних фейлетонів у газеті *Wiadomości Literackie* від 1927 до вибуху війни в 1939. Вони були надзвичайно популярні (Мілош визнає, що був їх «пристрасним читачем»), але водночас викликали полеміку та нападки на автора.

³ Йдеться про священика Маріана Пірожинського (Marian Pirożyński, 1899-1964), теолога-редемпториста, історика та публіциста, котрий провадив активну пастирську діяльність. Його бібліографічний порадник «Що читати? Белетристика» (1932), написаний з позицій християнського моралізаторства, намагався схилити молодь до освіти. Т. Бой-Желенський піддав цю книжку нищівній критиці на сторінках *Wiadomości Literackich*, відтак прізвище Пірожинського стало в тогочасній публіцистиці показовим прикладом католицького обскурантизму.

⁴ Анрі Масіс (Henri Massis, 1886-1970) – французький літературний критик і журналіст, речник консервативних і націоналістичних поглядів, один з ідеологів Action Française. Автор гучної книжки «Defense de l'Occident» (1927). У 1930-х підтримував італійський фашизм та іспанський фалангізм.

⁵ Wiadomości Literacki – заснований у 1924, найпопулярніший польський літературний часопис, який був предметом критики для представників дуже різних світоглядів. Юний Ч. Мілош виступає з позицій лівого авангардизму.

⁶ Симон Чаклун (Волхв) – біблійний персонаж доби початків християнства, засновник гностицизму. Згідно з «Діяннями святих апостолів», він намагався за гроші придбати від апостолів дар творити чудеса, за що вони його прокляли. Від його імені походить пізніший термін «симонія» на позначення купівлі й продажу церковних посад і духовних цінностей.

Про брехню

Розмова

Пйотр: З усіх думок, які порушують спокій людей, найбільш отруйною є думка про власну брехню. Припускаю, що ми недооцінюємо її поширеності та охоче віримо, що страждаємо від неї лише ми одні. Думка про власну брехню є докором сумління, який так складно висловити і який щоразу, коли його озвучують, завдає таких нищівних наслідків, що кожен слушно зберігає цю думку для власного вжитку, не бажаючи надто легко руйнувати вже зведені будинки, які мають іншу вартість, ніж вартість правди чи брехні. Поясню зрозуміліше. Нам не йтиметься про буденну брехню, коли одна людина бреше іншій. Це дрібні провини, на які нас часто штовхає брак відваги, власний інтерес або турбота про чуже добро. Кажучи «ні» там, де мали би сказати «так», ми добре усвідомлюємо, що чинимо погано. Умисна брехня є бідним родичем велетенської брехні, в якій «так» і «ні» поплутані навзаєм так, що їх годі розплутати, а замість простого зізнання: «Збрехав», – постає запитання: «Чи й справді я збрехав?». Ця сув'язь знана тим, хто силкується описати й назвати власні почуття. Та передусім її досконало знає той, чий сенс існування полягає в називанні власних думок і почуттів, – письменник. Щоразу, коли я бачу власне прізвище на обкладинці або на шпальтах щоденної газети, то почуваюся, як невикритий шахрай, котрий винахідливо викривлює цей вартий правди й подиву чудовий світ.

Ян: Я знаю, чому саме зараз ти над цим роздумуєш. Час поволі спливає, випробовуючи кожне слово, що злетіло з наших

уст або народилося від розчерку пера. Проте бувають періоди, коли випробовує не час, а самі події підіймаються великою, раптовою хвилею, і коли та відрине, від того, що ми проповідували, залишаються потрошені уламки. Можливо, така хвиля надходить. Якщо вона накопиться, то зруйнує багато переконань і багато ієрархій.

Пйотр: Так, оте очікування, ота воєнна готовність Європи причиняються до проведення обрахунку із самим собою. Хоча, насправді, впродовж минулого десятиліття нам аж ніяк не бракувало очікування. Рік за роком нас силоміць ставили перед тією проблемою власної брехні. Ми задихалися, але виголошували якісь гасла, не маючи певності, чи вони витримають остаточний іспит. Зрозумій, я не міркую тут про збереження чийось творів, славу або щось подібне. Я міркую про те, що один день може знищити те, у що хтось вірив усе життя, та довести йому, що у своїх віршах, маніфестах, романах він був шарлатаном. Війна – аж ніяк не єдиний досвід, спроможний розвіяти злуду. Це лише вдалий приклад. Поглянь-но, ось поет, котрий кохався у героїстві, жертвовності та силі меча, проте під вогнем кулеметів поводить ганебно і неспроможний послужити вчинком справі, якій присвятив багато років. Ось гуманіст, вразливий до будь-якого страждання ближніх, убиває в шанці ворогів, котрі здалися в полон. А ось важко поранений ревний католик, котрий вперше усвідомлює існування як хаос, позбавлений сенсу й мети, та вкорочує собі віку затиснутою в руці гранатою. Повторюю, – це приклади досвіду, повернутого проти авторитету слова. У мирний час доля дає кожному з нас не менш корисний досвід.

Ян: Взаємна невідповідність гасла й чину, зумовлена людською слабкістю, є трукізом і нічого не доводить. Згадавши про випробування літератури часом, я хотів би зупинитися на об'єктивній цінності творів, не заглиблюючись у те, що пізніше

діється з їх автором. Байдуже, чи на підставі власних переживань він почне їх зневажати, чи шанувати.

Пйотр: Я вже сказав тобі, що почуваюся ошуканцем, коли бачу надрукованим своє прізвище. Бо в ту мить я вже є кимось іншим, ніж тоді, коли те писав. Ті хвили, які віддаляють мене від миті, коли я поставив крапку в останньому реченні, збагатили мене новою радістю або новими турботами і вказали на нові складові людської долі. Чи ж тобі ніколи не траплялося подивитися на те, чого ти досяг, ніби на дитячу іграшку, яку не варто і згадувати? Літнього ранку, на прибережному піску, серед шепоту хвиль, які заколисують рибальські барки, копіткий пошук речень, стоси викурених цигарок, – усе це здалося мені марним і смішним у порівнянні з сонцем, морем, молодістю. Марним, як страх перед завданням із математики, як блукання в заметілі або гра у хованки двадцять років тому. Ти помиляєшся: те, що такі моменти можуть трапитися і так часто трапляються, не позбавлене сенсу. Відстань між словом і чином – це поправка, яку вносить реальність. Але вже саме лиш уявлення власних прийдешніх учинків, сама лише можливість чинного заперечення щойно написаного слова трансформує твір, який ти пишеш.

Ян: Отже, йдеться про уявлення всіх можливих станів, які ще чекають на тебе? Таке пророкування є небезпечним і оманливим.

Пйотр: Кожен із нас знає про себе більше, ніж здогадуються інші, а водночас значно менше. У важкі миті нашого життя ми прагнемо смерті як найвищої милості, яка могла би звільнити нас від страждань. Тоді ми ладні написати так, як у вірші Івашкевича: «Прийди, о смерте, сестро сну, прийди й забери мене звідси. Рух мого човна уже хитванний, виведи його туди, де прудка течія. Якщо кому хочеться, то нехай тебе боїться, а мене сповнює радістю твій знак»¹. Проте ми знаємо про свій тваринний страх, знаємо, що у вирішальну мить ми усе покладемо на

терези, щоб урятувати своє існування, хоч би яким злидненным і безнадійним воно було. І власне в цю мить перо зупиняється, й перед нами постає оте вперте запитання: «Чи я брешу?». Чи я брешу, тужачи за смертю, – хоча вона й справді вивела би нас і зцілила від огиди до себе. Уявімо, що поет або публіцист пише оду героїзмові. Він усвідомлює, що в усіх ситуаціях, де слід було би проявити відвагу, сам він поведився б, як боягуз. Він бачить образ того, що би він вчинив, якби опинився на місці свого героя, обдарованого всіма чеснотами. То не була би гідна поведінка. Однак він пише свою оду. Можна змагатися за ідеал чистоти й аскетизму, знаючи про свою схильність до розв'язного життя, відданого втіхам ложа й столу. Тож мушу спитати: де тут межа, за якою закінчується переконання й починається Тартюф²?

Ян: Не можна відбирати в літературі її право на вигадку. Якби письменники вміли чинити так, як вважають за благо у власних книжках, то не потребували би писати книжок. Це елементарний принцип. Літературу ж бо породжує невситимість, бажання подолати недосконалість, і це бажання компенсації є одним із найпотужніших стимуляторів. Новий, чудово побудований світ, у якому вдала композиція виправдовує найбожевільніші фантазії та найзухвалішу брехню. Бачу, що ти мало тишишся свободою уяви. Хай би талановиті краще займалися гармонією своїх творів, а не прагнули досягнути неосягну гармонію власного життя.

Пйотр: Можливо. Однак боюся, що власне через це сьогодні ми маємо багато цікавих творів, проте мало цікавих персонажів. Що через це перед нами дедалі рідше вимальовується чийсь чин, а щоразу частіше – тільки твори. Надаючи вимислові повного рівноправ'я, ми наче забуваємо, що його чар криється в самому русі піднесення, відривання стоп від поверхні, але він цілковито розвіявся б, якби не вистачило місця для вічної любові, яку ми полишаємо, вирушаючи у мандри, зі спокійною пев-

ністю, що обов'язково повернемося. Це насолода плавця, котрий віддаляється від берега, вершника, котрий пускає коня учвал, пілота, котрий чує перші потріскування пропеллера. Злети вгору літаком: замість шаленої швидкості – повільне, слимаче пересування краєвиду вниз, монотонна повільність. Так само з уявою. Ми псуємо її смак, звільняючи від турботи про чин. Ти згадав про невситимість і потяг до компенсації. Тож і тут усе вимірюється людською діяльністю, яку визначають ранок, день, вечір і ніч, навіть якщо то буде міра втечі й заперечення.

Ян: Літературу рідко вдається звести до взірців тієї чи іншої етики. Вона позбавлена подібних амбіцій. Її найкращі, перевірені часом пам'ятки переймаються не світом у з а г а л і, а світом у деталях, розіп'ятим між прологом і епілогом.

Пйотр: І що більш детальним виявляється той світ, то більше він впливає на поведінку не лише індивідів, а й цілих поколінь і суспільств. Чи знаєш ти про личинок волохокрильця, які рухаються дном струмків у довгастих футлярах³, зліплених із піщинок і травинок? Так само людина не може існувати без панцира бачення самої себе. В ній немає нічого природного. Навіть жести, костюми, спосіб тримання голови мають відповідати взірцям витворів її уяви. Гарно про це пише Бодлер, виголошуючи похвалу штучності⁴. Наші вчинки змінюються залежно від того, чи кожен із нас уявляє себе шляхетним або ницим, щасливим або засудженим провидінням, унікальним або таким, як усі. У цьому джерело справжнього трагізму, єдине джерело. Бо незрозуміла реальність не шкодує для нас доказів, що будь-яка наша віра – то лише футляр із піску і трави, що в кожному нашому відруху криється фальш, невіддільна від існування. Спогади про дитинство, його беззахисність і високий ризик бути скривдженим зумовлюють те, що ми охочі бачити себе радше в ролі жертви долі, ніж кривдника інших. Аж одного прекрасного дня опиняєшся перед дзеркалом. Чи можливо, щоб я, саме я, був

лихою людиною? Щоб власне на мене впав тягар виконання вироків близьким? Невже це вчинили мої руки? О, це божественне здивування вбивці, котрий іще відчуває на чолі дотик материних уст і простує поміж квітучих яблунь до першої сповіді, але вже бачить на собі кров боротьби. Від створення власного образу до розчарування в ньому, від нового бачення себе й до нового в ньому розчарування рухається не лише індивід, а й цілі епохи. Література – то велика фабрика взірців. Поеми Байрона дали нам не лише байронічну позу для юнаків. Вони виробляли справжній відчай і справжню гіркоту, від якої вмирають. Вертер далекі не одному вклав до рук пістолета. Наслідуючи персонажів сентиментальних романів, можна було й справді непритомніти від кожного найменшого хвилювання, а не просто вдавати зомління. Хтозна, чи мистецтво не змінює нас навіть фізично.

Ян: Ти спростовуєш те, що хотів довести. Якщо штучність є повсюдною і її годі уникнути, де ж місце для розмислів про брехню? Навіщо ці вагання нетворчої правдомовності, ота суміш практичності й художності? Туман суперечливих прагнень і потягів, яким є так звана людська індивідуальність, не заслуговує, щоб її заштовхали в рамки навіть найдивнішої логіки. Індивідуальність існує, поки діє, – чи то руками, чи то головою. Але не змішуй царин її діяльності. Хай чеснота контролює чесноту, фантазія – фантазію, нехай одна фальш приходить на зміну іншій. Погодьмося з цим ладом безладу, – іншої умови рівноваги не існує.

Пйотр: Неправда. Щоденні вчинки контролюють витвір уяви, а він, своєю чергою, – щоденні вчинки. Отже, ти хотів би позбутися розладу, який постає внаслідок зіткнення наших уявлень про світ із таємницею світу? Ти, легкий, вільний, виправданий, хотів би брести в райські гаї гармонії, не дбаючи про слід, який лишаєш по собі? Ти не прагнеш болю оновлення? Цьому можна вірити або не вірити: я вірю, що мистецтво є всього лише зна-

рядям, за допомогою якого той, хто його творить, сповнює своє індивідуальне призначення, і для його оцінки ми не маємо жодних інших підстав, окрім принципів, які застосовують, проказуючи заповідь «не вбивай» або «не вкради». Сенс мистецтва є для мене суто приватним, усе інше, – впливи, пам'ять про себе, вартість як предтечі, – то царина, де все часто залежить від випадку, а не від хисту митця. Тому прагнення єдності слова й дії, хай навіть мети ніколи не буде досягнуто, заслуговує на повагу. Відтак, докори брехні є чимось більшим, ніж марною смужкою тіні.

Ян: Як же ти тоді чинитимеш розмежування, якими засобами встановиш, що є приватною таємницею? Наркоман і алкоголік співає гімни на славу спокійного ідилічного існування. Шановний громадянин поширює образи злочину та жорстокості. У віршах невіруючої людини раз у раз повторюється ім'я Божої Матері. Я більше поважаю особисті, глибоко приховані причини та остерігаюся допитливості.

Пйотр: Спроби знайти стежки та зв'язки можуть, утім, довести, що сама проблема існує. Я багато думав про це й розповім тобі про кілька типів письменників, які мені вдалося спостерегти. З чого почнемо? По-перше, будь-яке письменство у своїх глибинних мотивах є актом, за допомогою якого письменник наближається до усталення власного місця у світі. Так само, як пейзаж на полотні є, властиво, розповіддю про очі художника й місце, звідки він дивиться, – так і в найбільш предметному літературному описі важливою є лише присутність: уявлення автора про себе та свою роль тримає в напрузі кожен простір, сповнений подіями. Отож, класифікацію можуть зумовити різні варіанти ставлення до власної особи.

Тип перший. Пишучи, автор апробує себе таким, яким є, із власними уподобаннями, поганими вчинками та звичками. Це не означає, що він мусить відзначатися «пихою тілесною». Він

може зі смутком дивитися на самого себе. Важливо те, що він не бачить можливості будь-якої іншої норми людської поведінки, крім тієї, яку сам обрав. Його персонажі вільно рухаються, обмежені лише умовною правдоподібністю. Його погляд – це погляд спостерігача, який зацікавлено фіксує власні захоплення та зміни. Свою поведінку, – хай навіть вона не відповідає ідеальному ладові, який можна подумки збудувати, – тут, за цих умов, у цьому хаосі, він вважає детермінованою, конечною, неминучою. Відтак, смуток, який його огортає, – то смуток конечності. Переважна частина сучасної літератури випорскує із цього мороку невідворотності долі. Тут слід також шукати витоки деяких тенденцій до створення автономної моральності, спертої, наприклад, на схилення перед жаданнями, на пошук, так би мовити, чистої природи жадань. Моральність, підігнана до уподобань, закроєна на міру хисту, моральність, покликана виправдовувати.

Тип другий. Автор вивищується над своєю силою або слабкістю. Його власні поразки, помилки або перемоги тьмяніють перед непохитною вірою в певний моральний лад, який мусить бути, але трапляється рідко. Він радше схильний визнати власні поразки, помилки або перемоги всього лише цінним матеріалом, багатими покладами досвіду, яким він користується, чудово це усвідомлюючи, для блага ідеї, котрій прагне служити. Такий автор поблажливо ставиться до себе, знаючи, що кожен із нас замкнений у нездоланних межах, а людина величніша у своїх зусиллях, аніж у тому, чого здатна досягти. У своєму прямуванні до досконалішого порядку відносин між людьми він розминається сам із собою, є відданим, хоча й слабеньким борцем за справу, яка його переростає. Я міг би тут перелічити багатьох католицьких письменників, утім, не лише їх, а й тих, хто трактує людство з великої літери Л, комуністів, патріотів, ба навіть проповідників добровільної загибелі.

Тип третій. Сторінка, яку пише автор, бринить голосами очікування. Адже він, висловлюючись про ту чи іншу людську поведінку, справді вірить у власну обдарованість та відкидає думку про будь-які пута поганих звичок, вагань або страху, які могли би йому завадити. Тепер він – сама готовність; він цілковито відтинає минуле, народжується знову. Здається, що не лише молоді письменники здатні до такої подорожі на чарівному килимі. Здатність до регенерації, трактування твору як прологу до чину, а не його заміни, притаманні навіть багатьом зрілим письменникам, які вже пережили чимало розбитих ілюзій. Такий митець охоче приписує собі роль праведника серед деморалізованих, ототожнює себе з найвище піднесеним своїм персонажем. Такий автор не вміє пам'ятати. Героїчний ритм підхоплює його індивідуальність, обдаровуючи надією. Зло, яке він учинив, набуває сенсу випадковості або спокуси ворожої сили, чужої його природі. Така постава є вкрай інфантильною, і хтозна, може саме тому найчастіше вона трапляється серед поетів.

Тип четвертий. Письменник захоплений власним гріхом. Зациклений на власній провині, він не може займатися нічим іншим, що виходить поза межі його власних суворо засуджуваних учинків. Рушієм є докори сумління, кожне речення розвивається згідно з логікою заперечення самому собі. Слідопит власного зла, зі своїх заплутаних слідів він відчитує стежину моральних правил. Йому невідома поблажливість. Якщо він виступає в ролі апостола, то б'є по тому, що з ним зрослося найміцніше, пишучи, провадить болісну операцію, бо не застосовує інструментів і хлороформу жодної доктрини. У цьому випадку, мабуть, можна цілком слушно казати про компенсацію, про життя-ерзац.

З такою класифікацією можна сперечатися. Ці типи не існують у чистому вигляді, вони змішуються навзаєм, і наявні лише їх сплави та сполуки. Проте я часто думаю, що якби критика схотіла позбутися марного тупцювання довкола композиції

окремих творів і віднайти втрачений зв'язок з єдиною важливою цариною етики, – то мала би примножити кількість цих розрізень, розвинути їх і обрати як один із ефективних засобів. У численних методах брехні приховано багато таємниць. Мистецтво, як і чимало інших проявів, є, по суті, зміною масок, навіть найдалший від блюзнірства митець безугавно вдягається в шати жерця, обладунки героя або в рясу покутника. А чи холодний дослідник, науковий літописець так званої реальності не є лише загубленою, підхопленою виром комахою, яка марно намагається виглядати статуєю, що височить понад хвилями?

Ян: З такої класифікації, зрештою, дуже довільної, можна було би висувати, що на брехню частіше наражаються прибічники й пропагандисти певних взірців моральності, ніж репортери «існуючої» моральності. Відтворення фактів змушує до розважливості та поміркованості, тимчасом їх осуд, бодай навіть за допомогою найкращого пояснення, легко призводить до підозрілих спрощень.

Пйотр: І ті, й інші вагаються. Інтерпретація фактів не лише їх змінює, а й творить. Сумлінний власник блокнота, в якому, наче Гонкури, фіксує картини світу⁵, користується інструментарієм кількох аксіом, запозичених із духу свого часу. Якщо цей інструмент випадає з його рук, споруджений будинок фактів руйнується. Як ми сьогодні оцінюємо, скажімо, натуралістичний роман? Ти замало рахуєшся зі старою істиною, що будь-який опис людської поведінки є і мусить бути зразком для інших, навіть якби свідомість цьому пручалася. Я хочу, щоб література не корилася ілюзії вищості. Нічого більше.

Ян: Я вбачаю у тій твоїй тривозі знак великих, можливо, вже близьких революцій. Я здатний це оцінити, як і здатний оцінити чимало сучасних течій, неприхильних до того поняття мистецтва, над яким завзято працювало ХІХ століття. Я знаю, що його автономна сфера стискається і надалі меншатиме. Нато-

мість не знаю, чи, бува, це не є поверненням в обіг досить небезпечної зброї, якою легко можуть скористатися сьогоднішні божевільні й фанатики перебудови світу. Вони будуть вдячні за ті делікатні інструменти самоаналізу, за відкриття містків між особистою травмою та публічним виступом. Вони стежитимуть за цим із притаманними їм безжальністю і нещадністю. Навіщо? Для того, щоб після багатьох воєн, переворотів, систем залишилась якась бездоганна строфа або сторінка роману, жива лише завдяки красі, непотрібна й чудова в цій відірваності.

Glosy, липень 1939 р.

Переклала Ірина Ковальчук

ПРИМІТКИ

¹ «Прийди, о смерте, сестро сну...» – з поеми «Літо 1932» (XL), дослівний переклад.

² Тартюф – герой комедії Мольєра, святенник і спокусник.

³ Волохокрильці (*Trichoptera*) – ряд комах, личинки яких живуть у прісній воді, часто в «хатках», побудованих із піщинок, мушель, камінців і частин рослин, зліплених за допомогою виділень власних залоз.

⁴ Йдеться про есей Шарля Бодлера «Constantin Guys, peintre de la vie moderne» [«Константен Гіс, маляр сучасного життя»] (1863). Мілош узявся перекладати цей твір у 1939 році. Завершений під час окупації, він загинув під руїнами варшавського будинку поета. У передмові до польського видання («*Malarz życia nowoczesnego*» 1998) Мілош окреслює цей твір як «пеан на честь цивілізації» і «трактат проти Природи».

⁵ Брати Едмон (1822-1896) і Жуль (1830-1870) де Гонкур, літератори й колекціонери мистецтва, кілька десятиріч поспіль писали разом («*Journal*» [«Щоденник»]) (після смерті Жуля брат вів його сам). Вони фіксували в ньому серед іншого деталі розмов і літературних зустрічей, портрети сучасників, незвичайні історії з життя відомих людей. Повне видання французькою з'явилося в 1956 р.

«...як-от я і ти...»

Лист до Єжи Анджеєвського

Дорогий Єжи,

Упродовж цього, третього, року війни я вже не раз думав про те, щоб написати нову «сповідь сина віку», як то вчинив понад сто років тому Мюссе, сповідь, яка би своєю палкістю і якимось криком болю переважила порахунки з сумлінням, залишені тією романтичною епохою. І гадаю, що вистачило би причин для скарг на світ і прокльонів. Нехай би майбутній читач узрів це й осягнув: мої перші спогади дитинства, ті довжелезні валки возів, які тягнуться заюрмленими дорогами, рев гваної худоби, заграви 1914-го року, революційний жовтень у Росії, а то ще двадцятий рік на теренах борні, а потім оте визрівання під час засліпленого й непритомного *lucidum intervallum* поміж війнами, той університет, де засліплені й несвідомі люди викладали якісь покидьки знань, назбирані на смітнику ХІХ-го століття. Шкода мені того мовчання, яке огортає піднесену й водночас дурнувату нашу, мою і моїх друзів, першу молодість у Вільні, наші мрії про революцію, які закінчилися для багатьох із нас роками ув'язнення. Шкода мені, що не пролунає голос, котрий би розповів, якою страшною пустелею стає суспільство, позбавлене почуття трагізму, як у тій пустелі волали кілька людей, таких як Мар'ян Здзеховський, що його не зрозуміла тодішня молодь, із якою їх могло об'єднати те саме усвідомлення жаху прийдешніх поворотів долі, але роз'єднувало жалюгідне й позбавлене відчуття традиції виховання тієї молоді. Далєбі тут, «де кожен чин зарано народжується, а кожна книжка – запізно¹», варто було б розповісти про власні й чужі провини, про те, як я паленів од сорому, коли в дні «маршу на Заолжя» мені звелі-

ли готувати радіоповідомлення, а я не плюнув на це і не сказав «ні», – через той сам брак громадянської відваги, який кинув мільйони європейців на самісіньке дно ганьби. Варто було би розповісти, якими шляхами мої друзі дійшли після вторгнення на Віленщину советських військ до зради власної батьківщини та честі, і про те, як на румунському кордоні стара єврейка дала мені скибку хліба та запитала, чому ми вели безнадійну війну, – а я не міг знайти кращої відповіді (і мав рацію), ніж зачовгане слово «честь» – і як тоді її обличчя скривила гірка посмішка, і як вона сказала: «Ага, ага, честь, честь, а тисячі вбитих жінок, дітей – то честь!». Може, про все це я колись розповім. Хоча й дуже сумніваюся. Забагато в усьому тому було крику й пафосу, забагато люті, яку можна видобути із себе безкарно лише тоді, коли ми руйнуємо щось ненависне, щось, що нас гнітить, коли з нас виривається голос, щоб висловити протест проти млявого спокою якоїсь ожирілої від добробуту епохи. Та коли перебуваєш на руїнах Європи, руїнах, які більше дошкуляють в духовному сенсі, ніж у фізичному, то що тоді руйнувати й навіщо? Зло, супроти якого я міг би бунтувати, об'явилося саме в усій своїй величі, перевищивши очікування й аналізи. Його вже не треба відстежувати і вказувати людським очам його личини. Зла можна торкнутися, воно поряд, і зовсім не слова тут мають першість. Отож, усі мої зусилля спрямовані радше на будівництво, якщо не нових споруд незнаного завтра, то принаймні основ для нового систематичного сумніву, який міг би пробудити кілька чеснот, гідних порятунку й подальшого розвитку. Аж ось у плач, лють, гнів і біль проникає новий мотив, мотив спокійної розважливості, може, навіть той сам, що підказав китайському поетові десь у VII столітті написати в ув'язненні таке: «Посеред бурі, яка мене повалила, пишу, плачучи, погожі вірші». Маючи справу із простими й елементарними речами в людському житті, маючи справу із фізичними стражданнями і смертю, немає сенсу бавитися у хованки із самим собою. Духовна руїна,

що стала уділом Європи, не оминула й нас, а радше спершу довершилася в нас (розумій це, як хочеш, – вузько чи широко), а решта вже стало неминучим наслідком. Щасливий той, хто не може сказати цього про себе, – та зізнаюся, що запідозрю його в нещирості, або ж сумніватимусь у його самоусвідомленні. Так, «пізнати самого себе» сьогодні, мабуть, набагато складніше, ніж будь-коли. Людині подобається вірити. Якщо вона в щось утратила віру, то їй подобається вірити, що вона все ще вірить; якщо ж навіть не почала в щось вірити, – поводитьсь так, нібито вже повірила. Як же складно ясно бачити себе та інших, не брехати собі, не творити міфів. Я вже певний час концентрую на цьому свої зусилля, але часто мене охоплює сумнів, чи можна досягти такої ясності погляду. Лихі, лихі часи. Може, й не гірші від інших, у кожному разі, їх слід прийняти такими, якими вони є, з доброю волею, зі згодою, сказати «так» стражданням, які вони приносять, погодитися, що саме так мені судилося жити, і нічим тому не зарадиш. Часи (може, саме так їх сприймуть у якихось майбутніх спогадах), коли молилися, хоча небо було порожнє, позбавлене престолу Бога-Отця та юрм янгольських, позбавлене грому, ладного поцілити неправедних. Часи, коли ще займалися філософією, хоча вона стала грою для втаємничених, втечею рабинів логістики, й перестала бути божественною розвагою мудреців. Часи, коли ще творили мистецтво, розплачуючись усім життям за пuste й швидкоплинне посідання кількох барв, кількох висловів, і марно прагнули величі, віддаленої на тисячі миль від того залишкового процесу, який називають сучасним мистецтвом, отієї дитини розпачливих ірраціоналізмів. Чи маю я, зрештою, цей час називати, окреслювати? То не моя справа. Хай собі історики культури вимірюють приглушене мурмотіння історії, яке передує великому видовищу, де нагромаджені багатства оптимістичних теорій, гіпотез, ідей, ще таких живих у минулому столітті, постали перед людськими очі-

ма купкою порохна й соломи, – як ославлений скарб скупого, що його зненацька винесли на денне світло².

І саме в часи марного й гарячкового приміряння всіх старих костюмів, якими намагаються прикрити жалюгідну наготу, нам довелося жити. Червивів і розпадався соціалізм, умирала ідея демократії, муміфікувався католицизм, покритий зверху оліфою та лаком, знову модний серед еліт; грузла в конвенціоналізмі та фікціоналізмі філософія, а марксизм «генеральної лінії» безжалісно кпив із «загнивання» Західної Європи – син-виродок, назначений тим самим тавром хвороби й виродження, що й матір, яка виняньчила його руками Гегелів і Марксів. Поміж того сум'яття лунали заклики шукачів так званої великої ідеї («Нам негайно потрібна велика ідея³»), заклинання збуджених шарлатанів, котрі трактували «ідею» як засіб впливу на маси, засіб наелектризувати ці маси й наосліп повести їх до більш приземленої, ніж ця ідея, мети. Усе те зі світу ідей, що не мало безпосередньої практичної вартості, що не слугувало негайній дії, – було відкинуте, стало непотрібним, кумедним через свою відстороненість і відірваність. До людей, як-от я і ти, котрі навчалися й готувалися до роботи в царині думки і творчості, – а не чину, – прийшли з галасом, лаючи за відособленість, усамітнення, брак контакту з масою. Ах, ви, інтелектуали, – зневажливо казали нам, – чому ж ви не заявите, на чієму ви боці тепер, коли боротьба ділить цей світ і треба встати на той або інший бік барикади, чому ж ви не підпорядкуєте своє життя ідеї, яка перетворює планету, чому ж ви не станете прапороносцями і барабанщиками нових рухів. Сьогодні не потрібне сюрчання на узбіччі, чогось вартий лише той, хто став до лав. Ви, ви, завислі в порожнечі, відірвані від коріння, за звичкою повторюєте кілька старих кліше про гуманність, про права людини, – кліше, які лягли в могилу разом із кадетами, котрі захищали Зимовий Палац у колишньому Петербурзі, – що за ілюзії ви плекаєте, смішні, наче старий Верховенський із «Бісів», котрий не міг

пережити, що пара чобіт корисніша, ніж Мадонна Рафаеля. Ви – молоді, а ще й досі цупко тримаєтеся за те, що гине й конає на ваших очах, просторікуєте, як сноби, про Флобера та Бодлера, про самотніх митців, які творять усупереч переконанням своїх сучасників, а ви взяли їх собі за приклад: тепер ви вже знаєте, яка доля чекає таких аристократів духа. Приходить ворог, і одна куля або палиця ката нищить ніжний мозок, непочаті твори. Коли щось і озивається в сучасній людині, то це аж ніяк не сум, зроджений у випеченому інтелекті, – це крик: жити, жити за будь-яку ціну, а ті, хто прагнуть жити, мусять єднатися, жертвуючи всім.

Що можна відповісти на такий ідейний шантаж, коли нас приперли до муру і вимагають сказати лише «так» або «ні»? Поторгуватися й кинути ще жорстокіше, ще більш очевидне та спрощене гасло! Не варто. Діалектику великих тотальних течій, вимішану в диявольськи ефективно та пристосоване до найпростіших умів знаряддя, годі спростувати будь-якою аргументацією. Проте, як тобі відомо, я бував у Росії, і коли комуніст розгортає переді мною свою залізну діалектику, я знизую плечима, адже більше довіряю власним очам, аніж його аргументам. Проте я вже кілька років живу під пануванням «національної революції», і коли хтось починає поклонятися тоталітаризмові, дивлюся на нього, як на ошалілого. Отже, в людині, може, і є така інстанція, якої не зауважують оті рухи, інстанція, яка накладає вето на нібито неспростовні аргументи. І хоча сьогодні так багато справ і вір лежать у руїні, не все, мабуть, розсипалося на порошок, є, мабуть, якийсь ґрунт, на який ще можна спертися. Знайти його та принаймні загально окреслити, – оце, ймовірно, завдання для людей доброї волі, котрим не роковано шкодувати за тим, що минулося, ані вболівати про те, що маємо, але слід думати про майбутнє, не конче власне. Наважуся зізнатися, що я не є послідовником жодної так званої ідеї, в кожному разі не тих, які нині перебувають в обігу. Я не вважаю, що єдині ліки

від наркотиків якнайрізноманітніших міфів – це новий наркотик, сильніший за попередні. Можливо, тому я вартий осуду і зневаги. Та я вже бачив забагато руйнівних наслідків великих колективних «динамічних» гасел, забагато крові, якою вони знакують свій шлях, – щоб спромогтися повірити їм. Так звані монолітні світогляди виглядають монолітними лише тому, що складніші та більш заплутані місця вони заповнюють засліпленням, спрощенням і манією. Я не збираюсь укладати собі катехізису чи символу віри, або підписуватися під якимсь із існуючих. Ага, скажуть на це, – анархічний індивідуаліст. У жодному разі. Ці назви, ці ярлики втрачають сьогодні свою значущість так само, як і весь репертуар минулого століття. Я прагну одного: бути людиною. Це водночас і дуже багато, і дуже мало, однак підозрюю, що таки більше, ніж бути комуністом, або расистом, або ліберальним демократом. Я згадав про оту інстанцію, яка протистоїть верескові доктрин, хай навіть причесаних, солодко написаних, нездоланих і мудрих лихою мудрістю мізерних – *excusez le mot* – синів землі. Та інстанція – зерно мудрості й етичного сенсу – є, мабуть, не тільки моїм уділом. Я знаходжу її в літній жінці, котра зглянулася на єврейську дитину, бачу її в катові, котрий завагався на мить перед убивством. Ні, цього не назвеш оманюю. І то не банальна й малозначуща справа. О, коли б виміряти тією мірою інтелектуальні течії та твори мистецтва, – мірою, яку забули й відкинули, аж доки не згоріли багатства, не впали столиці, а людина знову, повернута до своєї первісної наготи, не зрозуміла, що лише цим і відрізняється від тварини, – оце робота для покоління мислителів і творців.

А на це вже відгукується демон нашої епохи, демон ефективності та прямої дії. Так-так, тож гуманність – піднесена і шляхетна. Знаємо це, знаємо. Після війни 1914-1918 років теж горлали хором: не вбивай, складали пацифістські маніфести. І ті хори шляхетних і прекраснодушних людей, яким огидне кровопролиття, власне й приготували нову й іще жорстокішу війну,

роззброїли демократію Заходу, дали меч до рук недоумкуватим, а потім не змогли його вирвати з їхніх рук. Ні, як хто прагне дати людям жити, той має озброїтися безжальністю, лютюю й ненавистю проти тих, хто не хоче дозволити їм жити. Він повинен забути не одну красиву заповідь саме задля того, щоб у майбутньому краще й щасливіше людство могло їх дотримуватися. А далі постає потреба в технічно ефективних ідеях, спроможних упорядкувати й тримати в шорах людські суспільства, тим часом, коли ім'я гуманності – слабкість. Демон вдається до знайомих і випробуваних способів. Зверни увагу, як охоче він чіпляє ярлики, як охоче користується в своєму шантажі тим, що зараховує себе до якихось лав, як легковажно ставиться до уяви, спроможної таки запропонувати форми співжиття, які досі не існували. Нелегко плекати зерно мудрості й етичного сенсу, – кажу це з певністю. Ті добросерді люди припустилися великої помилки, вважаючи, що вдасться автоматично викоринити зло й страждання за допомогою проповідей, повчань і застережень. Вони були пацифістами, і на гнійні виразки Європи клеїли пластир розчулення й сентиментів. Їм здавалося, що засуджувати варто війну, і тільки війну, що вона є непорозумінням, за яким треба затерти сліди, повернутися до давніх добрих звичаїв, зберігаючи в музеях і книжках пам'ятки про неї як вічну пересторогу для наступних поколінь. Їм не здавалося, що інтелектуальні та суспільні рухи можуть виношувати зародок злочину. До удару з цього боку вони були не готові. Глухі до розповідей російських емігрантів, вони переносили на російську революцію тепле почуття, яке плекали до старої французької революції, та й фашизм не породив у них занепокоєння. Їхня гуманність була не початковою ланкою ланцюга зусиль, які приводили до ладу європейську думку, а додатком, гарненькою гілкою, встромленою на самому вершку споруди, зведеної у XIX столітті, – а вона мала прикрити великі й прикрі тріщини, спричинені тією війною. Либонь, вони були надмірними оптимістами і, хоч би

що там було, обстоювали переконання, прищеплене їм учителями, про гармонійний і постійний поступ, – останні шанувальники слова «поступ», усунутого із сучасних словників. Пам'ятаєш, мабуть, дуже типову в цьому плані «Пересторогу для Європи» Томаса Мана.

Розвиток отієї дещиці здорового глузду, звернення до морального права в людині вимагає проникливого розуму й тісного зв'язку із досвідом. А досвід останніх тридцяти років не з тих, які минають безслідно. Повторюю – це фундаментальна робота, нова робота, що закладає підвалини, цілковита ревізія ідей, а не лише їх застосування. Бо ж намарне піде клопітка робота навіть найкращих проповідників, якщо поряд розвиваються та вільно поширюють свої погляди злі духи колективізму, такі собі Ніцше, Сорель чи Андре Жид, а Бергсон або Фройд обертають на порох авторитет людського розуму, коли ліберальна поблажливість дозволяє розквітати найбільш зловісним доктринам, які суперечать елементарним вимогам сумління. Робота, про яку мені йдеться, в кінцевому підсумку не призводить (і не мусить) ні до загального роззброєння – цієї небезпечної вигадки, яка вириває зброю з рук захисників права і дає її в руки злочинцям, – ні до капіталістичної демократії, ні до кубічного мистецтва, ні до філософії, яка листом стелиться перед «правами життя й крові». І можна це називати гуманізмом, гуманністю, або хто як хоче, – це нічого не змінить в оцінці того єдиного рятівного кола, єдиного виходу, що його накидає історія.

Демон каже: слабкість. Зізнаюся, мені не відомо, що є слабкістю, а що – силою. Знаю, що шукаю мірило спробного каменя, що хотів би почати будувати тривку річ, – та чи можна її будувати, коли метою є не правда, а сила! Нечисленні та найпроникливіші уми сьогодення зрозуміли, що хворобою сучасної культури є відмова від істини на користь чину, – здавалося б, абсурдна, потворна суперечність, – а проте втілена у наші дні. Та культура,

як Пілат, запитала: «Що є істина?» – і вмила руки. Слабкість! Чи не варто дочекатися кінцевого підсумку, щоб про це судити! Чи сила не виявляється не раз слабкістю, чи в мільйонах людських істот не може відгукнутися те саме прагнення, яке я відчуваю в собі! І що тоді?

Слабкість. Не збираюся ухилитися, тікати від проблеми слабкості. Навпаки, сьогодні вона набуває першочергової ваги. Уся «добра» Європа, Європа гуманістичних традицій, історія котрої сповнена жорстокоті та злочинів, які, втім, ніколи відкрито не схвалювались, – ота Європа виявилася смішною, безсилою, немічною. «Лиха» Європа, Європа відверто шанованого безправ'я накинула своє замилювання яскравими ефектами, насильницькими засобами, полегшеними ідеями, монополізованими управліннями пропаганди. Того, хто ще промовляє мовою доброї Європи, люди слухають із приємністю, але водночас із недовірою. Це звучить як небилиця про райські острови, розказана в часи бомбардувальників і танків; це схоже на слова з Євангелії, що їх, може, читають пастори своїм солдатам на полях битв у Росії. Погодьмося, що це звучить млосно, невиразно, здається немужнім і означеним лицемірством. Але в тій боротьбі зла з моральним законом у людині досі не винайдено слів, які би засуджували завдання кривди ближньому, а водночас звучали, наче звуки бойових сурм, – не винайдено принаймні відтоді, коли замовк єврейський Єгова, мстивий і гнівливий, а заступив його слабкий і лагідний Христос. І якщо залишки доброї Європи відзначаються лицемірством і надмірним вживанням гуманних банальностей, – їх не варто за це осуджувати, адже негідник, котрий соромиться своїх учинків, вартий більшого, ніж негідник, котрий хизується ними, сміючись.

Дорогий мій, не сприймай ці слова як маніфест і не уділяй їм занадто програмних барв. Серед нищення я хотів би побачити щось, що встояло перед нищенням, і, здається мені, ще не все

втрачено. Та епоха довела всі принципи, всі течії до остаточних підсумків. Саме в цьому, можливо, й полягає надія. Поки плоди достигали в саду думки, спокійні садівники дозволяли рости усім гатункам дерев. Проте, коли плоди на деяких деревах виявилися отруєними, хіба ж їм уже не вдасться розрізнити гатунки! А якби навіть божевільні садівники почали твердити, що отруєні плоди найсмачніші та найкорисніші, й горлали гуртом: хто і як нам доведе, що плоди отруєні, якщо нам вони добрі, – чи було би це вичерпним аргументом, аби засумніватися в інтуїції нормальної людини!

22.VIII.1942

Переклала Ірина Ковальчук

ПРИМІТКИ

¹ Ч. Мілош невірно цитує з пам'яті К.Ц. Норвіда, котрий у вірші «Do współczesnych» написав, що Польща є країною, «Gdzie każdy czyn za wcześniej wschodzi, Ale książka – każda... za różno!» У Мілоша замість «wschodzi» – «się rodzi».

² Алюзія до комедії Ж. Б. Мольєра «Скупий».

³ Парафраз слів Шимона Гайовця «Polsce trzeba na gwałt wielkiej idei!» з роману Стефана Жеромського «Провесінь».

Ким є Гомбрович?

Пророк

Мальовниче, проте прикре видовисько відкрилося нашим очам після смерті Гомбровича. Всеволодна звичаєва Форма підхопила його безтілесні останки, завирувала ними і понесла в ту далечінь, яку населяють генії минулих епох. Якщо і я, написавши про нього дещо ліричний некролог, посприяв цьому, то мушу якомога хутчіш протидіяти поневоленню Формою. Адже вітчизняні традиції здобулися в цьому разі на надто вже відвертий тріумф. За життя блазень, після смерті король-дух, позаяк на королів-духів ажіотажний попит. За життя дурник, фат, сноб, зухвалець, натомість після смерті гримить голос диригента хору професора Пімка¹: «Чому ми повинні любити Вітольда Гомбровича?», – а у відповідь лунає хором: «Бо пророком був». Та осміяна колись Гомбровичем гра у пророка нав'язує свої незмінні, здавна усталені закони. Здавалося б, якщо хтось залишить нащадкам видатний твір, то й вистачить, але де там. Пророк мусить бути постаттю яскравою, чудовою, героїчною, а якщо в нього була викривлена лопатка, то цей факт уміло приховують, споруджуючи пам'ятник. І навпаки, ті, хто намагається поставити під сумнів становище пророка, переймається не його творами, а деталями біографії. Бой² колись провадив кампанію проти «бронзувальників», повчальну тим, що вона була абсолютно неефективною. Якби він прожив довше, то переконався би, що бронзування лише посилилось, а то й набуло принакності, коли за нього взялися уряди окремих держав. Адже кілька років тому в Польщі щойно надруковану книгу було пущено під ніж, оскільки вона містила певний негероїчний документ, який стосувався пророка Адама³. Наступне видання вже не містило отого документу, який, либонь, залишиться фаховою таємни-

цею, що її старі міцкевичознавці переказуватимуть молодим на смертному одрі. То ж чи варто дивуватися, пам'ятаючи про силу цього звичаю, якщо охочі применшити велич незручного письменника Вітольда зазирають у його приватне листування?

Повага до Гомбровича, до великої відваги його духу, вимагає вирвати письменника з отих воістину жалюгідних посмертних клопотів. Це можна зробити, лише нагадавши, якими тривожними, викличними, загадковими були його твори, як багато в них загадок, що їх годі розгадати, як мало в них бронзи на власний пам'ятник автора, котрий прецінь відверто стільки разів казав, що спирається на власні слабкості. Хтозна, чи не доведеться при цьому стати на бік тих, хто завжди визнавав, що не розуміє Гомбровича, а не тих тямущих, котрі запевняють, що їм усе в нього ясно. Адже Гомбрович торкнувся питань, які для нас у цьому столітті, а може, й узагалі, незрозумілі.

Невеликий відступ

Нині непопулярна оцінка літературних творів у залежності від того, чи вони корисні, чи шкідливі для душі. Проте відповідальність за цей курс сучасної польської літератури, винятково, слід визнати, отруйної, якось мене пригнічує. Адже лектура творів Віткевича, Гомбровича, Мрожека, Боровського, Анджевського, Ружеви́ча не може виховати в молоді більш прихильне ставлення до світу. Тому, прийшовши в Берклі одного березневого ранку 1970 року на іспит, я, перш ніж роздати студентам теми, порадив їм перечитати як протиотруту книжку віденського психіатра Віктора Франкля «Людина в пошуках сенсу»⁴. Я також коротко пояснив їм, що в першій частині вони знайдуть опис досвіду автора, котрий був в'язнем Освенцима, і який підтвердить те, що вони знають завдяки Боровському, а у другій частині – виклад основ так званої логотерапії. Відтак студенти писали впродовж трьох годин (усі іспити тут письмові) переважно про Гомбровича. Дуже тямущі ті молоді американці, котрі читають його лише в перекладі (то були майже винятково студенти

англійської філології та компаративістики, себто порівняльного літературознавства). За вікном сонце каліфорнійської весни. Величезні босі стопи юнака з першої лави чорніли втоптанною та зроговілою шкірою. Довговолосі дівчата в штанях чухали, пишучи, задки та п'яти. Люди по-різному уявляють собі вивчення літератури. Але Достоевського наприкінці життя турбувало тільки одне: чи «з ним істина». Ідеальні посиденьки зі студентами мусять бути чимось на зразок сеансів логотерапії, себто пошуків сенсу. Той сенс годі переказати і змусити когось визнати його, сенс кожен мусить віднайти власним, згідним зі своєю власною долею чином, і той, хто допомагає в пошуках, мусить відзначитися значною стриманістю, стільки ж беручи, скільки даючи. «Гомбрович був для мене найбільшим відкриттям після прочитання творів Генрі Міллера та Анаїс Нін⁵», – пише студентка, – ну, й добре, це зовсім не означає, що я мушу стати шанувальником Міллера. Дев'ятнадцятилітній юнак пише про «політичні імплікації «Космосу» Гомбровича», вбачаючи, зокрема в постаті пана Леона, безумство уяви, на яке прирікає нині окрему людину структурна жорсткість технічних суспільств. «Із жахом берусь я до оголення інтелектуального сенсу твору, який насправді є танцем», – пише ще один. Мені здавна доводиться мати справу з такими різними тлумаченнями. Колись на ярмарках торгували єгипетським сонником, де під гаслом «сниться школа» було вказано: «смертельна нудьга і загублене здоров'я». Проте іноді, зрідка (за збігом сприятливих обставин) шкільний клас бував місцем, де впливали навзаєм вихователі й вихованці, де виявлялася присутність добровільно прийнятих обрядів «міжлюдської церкви». Цей невеликий відступ про каліфорнійський ранок не буде марним. Ми повернемося також до віденського доктора Франкля.

У маєтку

Гомбрович був паничем із польського шляхетського маєтку в той історичний період, коли «нормальність» цієї інституції обер-

талася ганьбою та глузуванням. Зрештою, можна дивуватися, як довго шляхетський маєток зберігав у Польщі поштиво-ревний колорит найбільш закоріненого в свійських традиціях середовища. Адже саме на порозі ХХ століття Сенкевич пише «Сім'ю Поланецьких», у ХХ столітті постають романи Вайзенгофа⁶ та інших бардів шляхетського гнізда. Нападки лівих на заможні класи, на власників маєтків не влучали в ціль. Адже не йшлося лише про те, що латифундії, котрі безперервно функціонували впродовж багатьох століть, відтоді, коли виникло селянське господарство, багатіли на прибутках від людської праці. Експлуатація людини людиною, залежність слабких від сильних – усе це давні явища, і тут я не збираюся агітувати за справедливе суспільство. Але в шляхетському маєтку щодня утверджувався поділ на людей, котрі збираються у своїй їдальні чи вітальні з видом на газон, і людей нижчого гатунку, Калібанів⁷, котрі жваво працюють на полі чи в кухні, і цей поділ затуляла буколічна чутість польської культури. Дух історії, щоправда, довго цяцькався з тим ладом. Ми й досі не замислюємося про долю істот, завдяки праці котрих відбувалися такі чудові бенкети в Сопліцові⁸. Була також, мабуть, іще одна особлива причина існування заслони, символічно вираженої травником, садом, городом, щойно за якими ховалися помешкання челяді. Тут шляхетський маєток на нижчому шаблі повторював зразки, обов'язкові для дотримання на всіх рівнях. Адже прислуга не лише мусила працювати на панів, її залежність змушувала її шапкувати, щирити зуби в удаваних посмішках, а дівчат – хтиво хихотіти, коли їх щипав пан володар. Трохи вище шляхтич шапкував і лестив маєтному панові, а той, своєю чергою, лестощами намагався здобути прихильність магната. Цей зразок здається незнищеним, оскільки його успадкувала бюрократія, в чому могли переконатися прохачі в польських державних установах і до війни, і після неї: кокетування перед тими, від кого чиновник залежить, байдужість до долі тих, хто залежить від нього.

Пригода Гомбровича у скороченому викладі виглядала так: я, Вітольд Гомбрович, є людиною і самим собою, але мені не до-

зволюють бути людиною і самим собою, бо мене класифікували. Я панич Вітольд, належу до вищих сфер, а ті, хто нижче стоять на соціалній драбині, ставляться до мене не, як до індивіда, а як до панича. В розповідях про забави з дітьми наймитів і захоплення приміщенням для челяді міститься ключ до всієї філософії Гомбровича. Звісно, не він один відчув у дитинстві сором від нав'язаного йому вбрання, жестів і поведінки. Проте інші вирішували просто втекти із шляхетського маєтку і затерти за собою сліди. Натомість Гомбрович відзначався незалежним мисленням і рано дійшов висновку, що коли хтось горбатий, то не варто вдавати, що горб відсутній, навпаки, кажучи про себе як про горбуна, така особа повертає собі свою не горбату людську гідність. Цей метод він пізніше переніс на порахунки з іншим (чи, може, тим самим?) горбом польського національного характеру. Всі його книжки обертаються навкруг однієї осі, яка поєднує нижчість і вищість у взаємозумовлене ціле. Селяни, котрі стоять із непокритими головами в дощ перед ганком шляхетського маєтку, «напомповують» вищістю пана, котрий промовляє до них, стоячи в капелюсі та під парасолькою. Пан залишається паном, доки його відокремлює від хама фізична дистанція. Коли хам його торкнеться, пан утрачає свою панськість, з нього раптом витікає вся його блакитна кров. Це протиставлення Гомбрович пізніше збагатив іншими парами опозицій: зрілість – незрілість, потворність старості – врода юності, батьківщина – синівщина, а ще грою між ними. Адже вище, пригнічене своїм фальшем, фальшем Форми, журиться за нижчим, так само, як нижче прагне стати вищим, зрілість мріє відновитися завдяки незрілості, а водночас незріле підсвідомо прагне скоритися зрілому, юнак наслідує жести дорослого, тимчасом дорослий, знаючи про свої зморшки, кохає юнака. Панич у вітальні серед дорослих, потворних зрілих представників вітчизни, думає про хлопчаків із покою для челяді та прислуги, про нижчість, про синівщину. Ба навіть митець, знаючи, що Форма чинить його надто жорстким і позбавляє шансу на невизначену можливість (бо це вже вибір),

відчуває ностальгію за дешевизною, кітчем, усім «немистецьким», дурнуватим, але живим.

Філософські притчі Гомбровича (а ними є всі його твори) діються в шляхетському маєтку та корчмі, або в шляхетському маєтку, якому загрожує корчемна бійка, яка його оголює та верифікує. На доказ наведу наступний короткий огляд.

«Фердидурке». Школа та помешкання родини Млодзяків є своєрідною прелюдією до втечі в істинну Польщу, з її поділом на пригноблене село і зверхнє місто, й таким самим шляхетським маєтком, тобто поділом на панів і слуг.

«Івона, королівна Бургундська». Шляхетський маєток у вигляді казкового королівського двору.

«Шлюб». Генрик бачить уві сні, що його родинний шляхетський маєток перетворено в корчму, його наречену – на служницю «на побігеньках». Метафора Польщі загалом? Або шляхетський маєток, або корчма?

«Транс-Атлантик». Посольство як шляхетський двір. Пицкаль, Барон, Цюмкала в ролі персонажів із корчми. Естанція Гонсалеса як точний еквівалент польського шляхетського маєтку. Катання на санчатах на масляну.

«Порнографія». Польський шляхетський маєток під час німецької окупації. Ті, хто стверджують, що тло «нереалістичне» (мені не йдеться про сюжетні нитки, вони мають інше призначення), засвідчують, що на селі в роки війни ніколи не бували.

«Космос». Пансіонат у Закопаному, проте найважливішу роль відіграє пікнік, маївка товариства зі шляхетського маєтку.

«Оперета». Палац Гімалаїв напередодні й під час революції, але то революція лакеїв, себто революція, якою її бачать панове з маєтку, або ж бунт челяді, хамів. У першому акті лакеї лижуть (дослівно!) панам чоботи.

До того слід додати оповідання, насамперед, «Бенкет у графині Котлубей», де добірне товариство споживає тіло Цвітної Капусти, дитини безземельних селян.

Між-людське

Гомбрович жив у епоху, яка ні якісно, ні кількісно не нагадує жодну попередню і відзначається поширеністю випадків «зараження» і масовим, й індивідуальним божевіллям. Його польський посаг міг би стати, як то було з багатьма іншими, тягарем, але позаяк він, замість підсвідомо з ним погодитися, навпаки, зосередив на ньому увагу, той посаг став його найціннішим набутком. Порівняння Гомбровича із західними письменниками, скажімо, Сартром, показало би убозтво історично-звичаєвого досвіду останніх, і це убозтво вони намагалися компенсувати теорією. Польський шляхтич був до цього краще підготовлений. Зусилля Гомбровича були скеровані на зцілення самого себе, а це іноді буває значно ефективнішим, ніж зцілення світу-абстракції. Його твори, якщо порівняти їх із мало не усіма книжками його західних конкурентів, вражають тверезістю, класичною стриманістю та ладом мови. Той самий Сартр у інтерв'ю для видання *The New Left Review* висловив припущення, що «наївний» роман уже неможливий (ми це знаємо), і що модель майбутнього «аналітичного» роману створив Гомбрович, укладаючи свої романи як самонищівні «пекельні машинки».

Так звані «естетичні вартості» не повинні нас тут надміру обходити. Звісно, митець-ремісник мусить уміти накладати фарби, як слід, але визначальним для його самовизначення є щось зовсім інше: чи «з ним істина». Мабуть, зводити творчість Гомбровича до її інтелектуального кістяка було би непристойно, оскільки його розум, як і розум кожного справжнього письменника, і провадив, і був проваджений тим, що діялося під його пером. Тим не менше, його творчість пропонує сучасникам певні ідеї, і деякі з них можна виокремити, завжди пам'ятаючи, що «розуміння» багатьох компонентів цієї творчості, так само не надто зрозумілих і для самого автора, завжди залишатиметься незавершеним.

Я, народжений, хоча про це не просив, і пожбурений у світ, тож не маю жодних підстав заявляти, що поза моїм «я» бодай

щось існує. Мені доступні лише дані мого розуму (Гомбрович завжди вперто повторював: Декарт, Кант, Гуссерль). Я також не маю жодних підстав, аби заявляти про існування будь-якої об'єктивної засади космосу, будь-яких «законів», ба навіть закону причинності. Але те, що, здавалося б, є справді моїм, не є моїм, бо я вплутаний поміж людей, вони безугавно мене переробляють, і єдиною реальністю є міжлюдська реальність, люди постійно витворюються навзаєм, і тільки людина може бути людині богом. Я, Гомбрович, панич і польський літератор, намагаюся бути «собою» на противагу маскам, які накладає на мене моя польська самобутність та польська історична традиція, але навіть тоді, коли я долаю чинну раніше Форму, я не стаю цілковито «собою», бо кожен акт повстання породжує нову Форму.

З-поміж своїх творів Гомбрович найвище цінував «Шлюб». У цій новій версії «Гамлета» все діється уві сні, а що може бути більш «затопленим у розумі», ніж сон? Генрик увесь час усвідомлює, що це йому сниться, але його свідомість абсолютно безсила, вона не може нічому запобігти, Генрик бере участь у діях, або, радше, інші діють ним, і все, що має трапитися, трапляється. Оце усвідомлення, що все, хоч би що він робив, є повною нісенітницею, проте не можна вчинити інакше, бо до того людину змушує міжлюдська реальність, у якій людина опинилася (до всього лиха, вона ще й гніздиться в моїй голові) – такою є суть роздвоєння у ХХ столітті, спільна і для повсякденного життя в середовищі технічної цивілізації, і для участі в масових рухах, і для вчинення терору. Адже кількість садистів серед охоронців у в'язницях і концентраційних таборах обмежена, тож більшість із вартових є просто бюрократами. Так само «Космос» можна інтерпретувати як поступове занурення в сон. Розум, чіпляючись за яву, борониться: абсурдно вибудовувати системи непрямих свідчень, лишень побачивши повішеного на дроті горобця. Але вистачить зробити в цьому напрямку перший крок, і непрямі свідчення множаться та вкладаються в систему, не позбавлену специфічної логіки, яка зумовлює відчутні наслідки. Так, скажімо, спрямувавши одного разу увагу на євреїв чи троцькіс-

тів, можна знайти чимало непрямих свідчень на підтвердження тези, що вони є причиною всіякого зла. Схильність розуму до непрямих свідчень перетворює закон про причинно-наслідкові зв'язки на насмішку й нав'язує сон, від якого годі прокинутися.

Отож, пропозиції Гомбровича – на міру небаченого досі в історії людства ущільнення, постійного тиску одних на інших, можна сказати, інцесту, якщо це означає неможливість інших стосунків, окрім як із близькими родичами. То де ж можна опинитися наодинці з поза-людським світом, чи бодай із самим собою? Релігія? Але якщо людина не вірить у Бога, то її невіра скерована прот и тих, хто у нього вірить, натомість, якщо вона вірить у Бога, то її віра скерована прот и тих, хто в нього не вірить. Католицька матрона в «Порнографії», помираючи, дивиться не на хрест, а на атеїста Фредерика, прагнучи й о м у довести, що віра можлива, це ві н є її богом. Апелюючи до недоступної нам «реальності», ми бо носимо завше в уяві образи людських облич.

Один із моїх студентів слушно написав, що в песимізмі Гомбрович пішов іще далі, ніж Віткаци. У Віткаци принаймні є Окремі Існування, монади, вражені здивуванням з приводу самого лише факту, який визначає дієслово «існувати», і кожна з цих монад містить непорушне «я». Соціальне нівелювання, якого так боявся Віткаци (він, либонь, запозичив це у Леонтєва⁹, хоча волів посилатися на значно пізнішого Шпенглера), становило свого роду зовнішню загрозу, а не як у Гомбровича, де людина чіпляється за людину згідно із самою природою соціального спілкування, відтак «я» стає недосяжним та ілюзорним.

XX століття підтверджує слушність Гомбровича. Немає нічого більш гнітючого, ніж вигляд людей, котрі гадають, наче слідуєть колективним маніям, народженим у їхньому власному нутрі, що вони опановані своїми власними, аж далі нікуди, одкровеннями, а тимчасом їхню цілковиту, мав'пячу залежність від пропаганди й реклами можна було би вирахувати за допомогою вдосконалених комп'ютерів. Концентраційний табір, де

людство зазнає ущільнення, є моделлю й випробуванням для нашої прекрасної епохи. Там теж триває в остаточній і граничній іпостасі гра взаємозалежності господаря й раба, яка постійно повторюється в Гомбровича. Але, якщо ХХ століття й підтверджує тези автора «Шлюбу», то не цілком. Доктор Віктор Франкль, психіатр, котрий вижив ув Освенцимі, аж ніяк не ігнорує страшного ритуалу, через який проходили, здавалось би безповоротно, кати й жертви. І все ж, на його думку, свобода й там була можливою, а полягала вона в тому, що деякі люди зуміли надати сенсу своїм стражданням. Для нього, психіатра, поворотний момент трапився тоді, коли він, отримавши смугасту робу іншого в'язня, котрого відправили у крематорій, знайшов у кишені сторінку, вирвану з єврейського молитовника, з молитвою «Шма Ісраель». Це молитва повної згоди на все, що отримуєш із руки Господа. Де тут сенс? Як це вже трапилося з Йовом, він зміщений: мені сенс не знаний, бо шляхи Господні не сповідимі, але той сенс існує поза мою свідомість. Тут постає запитання, чи в'язень до самого кінця був настільки охоплений людьми у своєму розумі, що сховав сторінку тексту на івриті проти них, а чи трапилося тут якесь істинне вічнавіч? Доктор Франкль переконаний, що йдеться про друге. Однак, якщо ми погодимось із засновками Гомбровича і дотиснемо їх до остаточних наслідків, то перестанемо розуміти самого Гомбровича-творця, бо його прагнення до автентичності, його боротьба з Формою виглядатимуть «не більш ніж» результатом тиску одних людей на інших. Цю суперечність Гомбрович у «Розмовах із Домініком де Ру» визнає, водночас наголошуючи: «Мистецтво народжується із суперечності».

Жодного дотику

Творчість Гомбровича є у ХХ столітті унікальним явищем, бо в ній відсутній бодай один опис злягання. Ми завдячуємо цим вибагливому смакові письменника, його прихильності до класики та презирству до моди. Однак слід зазначити, що в ній відсут-

ній також бодай один доторк. Люди торкаються інших людей винятково, щоб роздути свою владу, принизити доторкннутих («тицьнути» пальцем, «устроити» шпори, вкласти палець у рот повішеному, штрикнути ножем). Про те, щоб її торкнулися, мріє в «Опереті» Альбертинка, проте її торкнувся лише злодій, коли цупив торбинку. Отож, безугавно перебуваючи в юрмі, безугавно перебуваючи на очах один в одного, люди залишаються позбавленими взаємних контактів, за винятком контакту домінування. Це стосується і їхніх тіл, і їхніх душ. Отож, Гомбрович, ставлячи під сумнів існування будь-чого, крім даних нашої свідомості, не сумнівався в одному: в існуванні болю, і той чужий біль повертав світові реальність. Проте, яку втіху може отримати людина, замкнена у своєму болю, якщо її ближні або над нею домінують, або вона домінує над ними, а зустріч так ніколи й не відбувається? Ані між персонажами в межах роману чи драми, ані між персонажами й автором. Коли я кажу про зустріч, то мені йдеться, скажімо, про те, як ставиться Солженіцин до літньої жінки з оповідання «Матрьонине обійстя». Перчитуючи деякі сторінки із Солженіцина (і не перебільшуючи його роль, адже він представляє у власній країні крихітну, безсилу меншість¹⁰), я порівняв його із сучасними французькими письменниками. Не знати чому, мені пригадалися слова советського солдатика: «Французи в шелках, но войну проиграли», – французи в шовках, а війну програли. Бо якщо дегуманізація літератури та мистецтва є нині предметом змагань, то французи в оксамиті стилю (тобто заклопотані тим, як, а не що мовиться) близькі до пальми першості. Але це сумна першість, і поява бодай одного такого письменника, як Солженіцин, вкриває їх ганьбою. Гомбрович відрізняється від них, і свою інакшість він пов'язував із чутливістю до болю, яка захищала його від шаленств письменства, започаткованих структуралістською теорією. То був, однак, неначе негативний узус, бо з усією тією чутливістю, за винятком окремих сторінок «Щоденника», він не міг собі мистецьки зарадити. У Достоевського прокляттям і мукою Ставрогіна є його цілковита самотність, і достоту у Віткаци було

щось від Ставрогіна, якщо всі персонажі його романів і п'єс є монадами без вікон. Вони завзято копулюють, але в тому їхньому пансексуалізмі бракує Еросу та *agape*¹¹. У цьому Гомбрович подібний до Віткаци, з тією лиш різницею, що секс, заряджений в останнього космічним жахом, у автора «Шлюбу» є метафорою зв'язків феодального суверена і сюзерена, які нищать незалежність людської монади. Можливо, ми не заслуговуємо інших письменників, а лише калік. Проте каліцтво завжди слід називати каліцтвом.

It's all in your mind

Гомбровича не так уже й важко пояснити молодим американцям, адже однією з найбільш часто повторюваних ними сентенцій є: «It's all in your mind», – тобто: «Все це витвір твого розуму». Таким чином багатовікові клопоти філософів, котрі доводять, що ми не можемо підтвердити факт існування об'єктивного світу, нарешті, потрапили під стріхи, а точніше, під рясноволосі гриви. У цьому, зрештою, полягає причина сучасних успіхів індуїзму та буддизму, релігій а-теїстичних, в яких відсутнє протиставлення Творця та Всесвіту, а також суб'єкт-об'єктна опозиція. Відтак наявні ланки, які сполучають сповідувану Гомбровичем філософію та сприйнятливість до впливів Сходу, хоча він би вкрай обурився, адже був дуже впертим у своїй прихильності до Західної Європи. Хоч як прикро тут мудрувати, проте слід, на жаль, доточити цитату з К.Г. Юнга, хоча мова його вчена, а отже, незугарна: «Психічна екзистенція є єдиною категорією екзистенції, про яку ми маємо безпосереднє знання, адже нам нічого не відомо до моменту появи чогось спершу в якості психічного образу. Тільки психічну екзистенцію можна безпосередньо перевірити. Тією мірою, якою світ не набуває іпостасі психічного образу, він є практично не-існуючим. Це факт, який, за рідкісними винятками – як-от філософія Шопенгауера – Захід ще досі повною мірою не усвідомив. Проте, на Шопенгауера вплинули буддизм і Упанішади».

Зізнаюся, що мудрість Сходу мені не доступна, а на свій захист можу покликатися на того ж Юнга, котрий переконує, що західний розум, намагаючись вловити суть цієї мудрості, натрапляє на нездоланні труднощі, і якщо йому здається, що він усе втямив, то це ілюзія. Через це так багато молодих американців стають жертвами каламутного синкретизму. Введення Сходу в цю розмову є цілком свідомим, позаяк постійна його присутність, особливо в Каліфорнії, підкреслює певні риси Гомбровича, завдяки ефектові контрасту.

Нутро розуму... Відомо, що особи, котрі страждають на манію переслідування, найбезневинніші жести, слова, погляди сприймають як доказ спрямованої проти них змови. Зазвичай ми тоді кажемо про спотворене відчуття реальності, припускаючи, що існує якась реальність, яку їхній розум сприймає помилково. Але, якщо вирине підозра, що різниця між «нормальною» людиною і параноїком полягає тільки в різниці міри чи напрямку, що розум завжди полишений сам на себе (що становить суть «Космосу»), то що тоді? Уживані Гомбровичем ліки – якомога більше загострення свідомості та зміцнення *ego*. «Я думаю, отже, я існую». Його розум був настільки окцидентальним, що годі бажати більшого. Тимчасом буддист, відштовхуючись від подібних засновків – для нього так звана реальність, так само, як і боги, є проекцією розуму – виснує, що той, хто хоче врятуватися, загострюючи свідомість і зміцнюючи *ego*, збожеволів, адже прирікає себе на ілюзії, витворені його *ego*, та заплутується в коловороті страждань. Визволення, до якого прагне буддист, не має нічого спільного із загостреною свідомістю, і саме отой «інший вимір», куди він входить, убиваючи власне *ego*, для нас, вихованих на іншій традиції, просто недоступний – хіба що ми вдаємо обізнаність у тому, про що не маємо зеленого поняття.

Тут так багато сюжетів, що я мушу обмежитись, адже не пишу жодного спеціального трактату, який вимагає сухих термінів і розлогих фраз, корисних тільки там, де платять за кількість рядків. Я лише хочу звернути увагу на складнощі, які криються під, здавалося б, очевидними притчами Гомбровича.

В юдеохристиянській традиції «мисляче я» знаходило способи виступати проти самого себе і заявляти собі вотум недовіри. Поняття гріха тотожне поняттю *self-love*, і ця любов до самого себе є частиною нашої природи, чим зумовлене протиставлення Природи та Благодаті. Сучасна література іноді продовжує цю традицію – згадаймо, для прикладу «Падіння»¹² Камю. Іншим, аніж поняття гріха, способом є усунення ґрунту під ногами шляхом нападок на гадану незалежність «мислячого я». Мені здається, що те, що я відчуваю і думаю, належить мені, але насправді воно аж ніяк не моє, бо мною керують, а мої рішення визначені наперед (завдяки дії підсвідомості, класовій приналежності тощо). Процедура Гомбровича дуже схожа на процедури фрейдистів і марксистів, і відрізняється тим, що вони встановлюють причинно-наслідкові зв'язки, які сягають у минуле (історія хвороби, історія суспільств), натомість він спеціалізується на сучасності, тобто тій фантазмагорії, яка утворюється в умислі завдяки його участі в між-людському, шляхом постійного акторства. Боюся, що тут ми доходимо до пункту, в якому я перестаю розуміти Гомбровича. Той, хто вибиває клин клином, себто використовує свідомість для пошуків того, що її ж окреслює, той шукає своєрідного «спасіння». Але про яке «спасіння» (істину, автентичність), може йтися там, де, як у Гомбровича, фантазмагорії годі уникнути, а Форма безугавно плодить Форму? Ким є, скажімо, демонічний Фредерик із «Порнографії»? Можна би сказати, що духом безтілесним, якби не те, що його бридкість зрілого чоловіка, його страждання через брак тіла накидають йому роль злочинця, сутенера, котрий (за допомогою непрямих свідчень) в'яже пару щенят, Кароля і Геню, влаштовує в уяві цілий спектакль, і цей спектакль, започаткований від безсилої похоті, від хіті феодальної влади над іншими, яка заступає секс, набуває самостійності, диктує власні закони, включно з трупами, що їх додають «для присмаку», задля симетрії, як труп юного Скузяка.

Література не мусить давати відповіді, досить, якщо вона ставить запитання. Можливо. Проте автор шукає відповідей,

адже якби він їх не шукав, то ставив би запитання, шукає їх також і читач. Книжка лежить поміж ними як речовий доказ. Насмішкувато-повчальний запал Гомбровича, котрий бувало виступав у ролі вчителя, покликаного розповісти про важливі істини, вповноважує нас ловити його на слові. З-поміж письменників він найчастіше, мабуть, згадував прізвища Шекспіра та Достоевського. Отож, мені дуже шкода, що ми ніколи не розмовляли з ним про Достоевського, і я вже ніколи не довідаюся, як би він повівся, якби почув, що є багато точок дотику між його письменницькою технікою, а також між його центральною проблемою, і «Нотатками з підпілля»¹³. Герой-оповідач Достоевського бунтує проти свого закріпачення у ставленні до людських «розсудливих» дій і цілей, які суперечать його вільній волі. Він обирає свою злиденність зневаженої істоти – але нехай це буде злиденність цілковито усвідомлена. І загострює свою свідомість – але вона лише показує його безнадійну залежність від інших людей, себто достоту те, проти чого він бунтував, залежність навіть від читача, котрого він лає, з котрим кокетує, перед яким бундючиться. «Нотатки з підпілля» показують збожеволіле *ego*, є негативним доказом, шляхом *reductio ad absurdum*¹⁴. Для Достоевського то був етап на шляху до образів ченця Зосіми та Альоші Карамазова.

Втім, можливе й інше вирішення: творчий акт. Гомбрович-творець апелює як свідомість до другої сили, як різновид над-Фредерика, котрий організовує вистави своїх творів, «пекельних машин». І, безумовно, це йому вдалося. Сконструйована ним творчість слугувала йому провідною зорею, конструювала його самого, і віку свого він доживав господарем показних літературних волостей. От лишень, тут ми недалеко втекли від маніфесту Пшибишевського і «жрецького покликання мистецтва». Чи «спасає» мистецтво, не беруся судити. Проти цього промовляє чимало аргументів. У будь-якому разі, рятівна його сила проявляється тільки тоді, коли мистецтво не є самодостатнім, про що Гомбрович, зрештою, чудово знав. «У літературі,

яка, на щастя, не є чистим мистецтвом, на щастя, є щось більше, ніж мистецтво...» – каже він у «Розмовах із Домініком де Ру».

Афоризм «It's all in your mind» здається мені сумнівним. Об'єктивний світ, мабуть, має своє власне тяжіння і власні закони, до яких належить також закон взаємного творення людей завдяки Формі. Навіть якщо вона завжди приходиться до нас із середини, фантазмагорично спалахуючи в нашій свідомості, Гомбрович дав певні позитивні рекомендації, і над ними слід замислитися.

Нагота

*Odrzucam wszelki ład, wszelka ideę
 Nie ufam żadnej abstrakcji, doktrynie
 Nie wierzę ani w Boga, ani w Rozum!
 Dość już tych Bogów! Dajcie mi człowieka!
 Niech będzie, jak ja, mętny, niedojrzały
 Nieukończony, ciemny i niejasny
 Abym z nim tańczył! Bawił się! Z nim walczył!
 Przed nim udawał! Do niego się wdzięczny!
 I jego gwałcił, w nim się kochał, na nim
 Stwarzał się wciąż na nowo, nim rósł i tak rosnąc
 Sam sobie dawał ślub w kościele ludzkim!*

[Я відкидаю усякий лад, усяку ідею
 Я не довіряю жодній абстракції чи доктрині
 Я не вірю ні в Бога, ні в Розум!
 Досить уже тих Богів! Дайте мені людину!
 Нехай вона буде, як і я, каламутна й незріла,
 Незавершена, темна й незрозуміла,
 Аби лиш я танцював із нею! Розважався! З нею боровся!

Вдавав перед нею! Виказував їй вдячність!

І її гвалтував, кохав її, в ній

Відроджувався знову і знову, в ній ріс, і зростаючи так,

Сам собі шлюб давав у церкві людській!]

(«Шлюб»)

Nagości wiecznie młoda witaj!

Młodości wiecznie naga witaj!

[Нагото вічно юна, вітаю!

Юносте вічно нага, вітаю!]

(«Оперета»)

Кожен акт віри натрапляє в нас на палкий відгук, бо нам хочеться вірити. Проте, коли наприкінці «Небожественної комедії» Красінського атеїст і революціонер Панкратій, побачивши у небі хрест, вигукує: *Galileae, vicisti!*¹⁵ – і помирає, то це виглядає не як діалектика, а як розпачливий літературний прийом, покликаний трохи підлагодити загалом песимістичний зміст драми. Доточені цитати з Гомбровича обґрунтовані енергією, яка променить від його творчості. Хвала людині юній та нагій є, мабуть, найбільш доступним сьогодні аспектом його творчості, адже тепер знову в моді *noble savage*¹⁶ Руссо. Либонь, ця похвала спіткала би повне визнання отого психіатра з Лос-Анджелеса, котрий у басейн із теплою водою запускає гурт оголених чоловіків і жінок, радячи, щоб ті погладжували одне одного, торкалися, обіймалися, а ще зверталися навзаєм мовою немовлят, завдяки чому повернуть собі невинність (і статеву потенцію). Однак у творах Гомбровича годі знайти передумови, з яких випливав би оптимістичний висновок про торжество вічно нагої юності. Зішестя в незрілість, до якого змушує тридцятирічного героя професор Пімко у «Фердидурке», дорівнює відкриттю, що молодики повністю підлягають маніпуляціям дорослих, і то рівною мірою і коли йдеться про послух, і про бунт. Дві фракції у школі, ідеаліста Сифона і лихослова М'єнтуса, дотримуються неначе заздалегідь прописаних правил поведінки для підліт-

ків. Сенсом буття негречних замазур були прилизані цнотливці, і навпаки, як у казці про філософів синтетик Філідор і аналітик анти-Філідор нерозривно поєднані між собою і не змогли б існувати окремо, як узагалі в Гомбровича, ті, хто вірять у будь-що, потребують невіруючих, а невіруючі зависли б у порожнечі, якби не було віруючих. Юні так само спутані законом Форми, як і дорослі, і єдине, що свідчить на їхню користь, – їхня м'якість, пластичність, отож, на відміну від старших, вони завжди є обітницею – і саме їхнє безневинне несповнення манить старших, які хочуть ними оволодіти, як Геня і Кароль спокушають Фредерика в «Порнографії».

Чим, отож, є людина – визволена від абстракцій, доктрин, ідей, юна, незріла, до всього відкрита? У цю мить мені пригадалося, що колись давно, навесні 1956 року, я написав було «Поетичний трактат», який містить доволі своєрідний задум. Місто, Суспільство, Столиця в поемі вражені виглядом дівчини у вікні однієї з похмурих чиншових кам'яниць (я досі бачу її крізь вікно потягу, в хмарах диму біля вокзалу Сен-Лазар, як у дзеркалі вона вдягає собі папільйотки), себто окремої людської істоти. Звідси висновок:

*Ze ścian i luster, szkielek i malowideł,
Zastłony drąc ze srebra i bawełny,
Wychodzi człowiek, nagi i śmiertelny,
Gotów do prawdy, do mowy i skrzydeł.*

*Plącz Republiko! Wołaj: na kolana!
Megatonami próbuj swoich czarów.
Słuchaj – to idzie w tykaniu zegarów
Śmierć, jego ręką tobie już zadana.*

[Зі стін і дзеркал, окулярів і малюнків,
Рвучи заслони зі срібла й бавовни,
Виходить людина, нага й смертна,
Готова до істини, до мови й крил.

Ридай, Республіко! Волай: на коліна!
Мегатоннами пробуй своєї магії.
Слухай – то йде в цоканні годинників
Смерть, її рукою тобі вже завдана].

На жаль, може, в отих папільйотках (мавп'яча залежність від моди) криється зернятко іронії? Людина, визволена від усіх пут, є або ніколи не втіленням проектом, або марнотою, антилюдиною. Доктор Генрик Сколімовський в есеї «Антиномії форми в сучасному мистецтві»¹⁷ проводить аналогію між (визвольною) поставою блазня в Гомбровича і (визвольною) поставою блазня в Лешека Колаковського¹⁸. Зауважмо, втім, що блазень Колаковського не меншою мірою переплетений із жерцем, ніж Філідор Гомбровича із анти-Філідором. Якби не було жерця, не було б і блазня. Так само, у своєму монументальному томі про християнство в XVII столітті Колаковський протиставляє релігійну свідомість та церковні узи, але ота свідомість живиться, наче на противагу, церковними узами і в них, своєю чергою, застигає, щоб знову проти них обернутися.

Альбертинка в «Опереті» (дівчина-хлопець, див. Альбертін у Марселя Пруста) мріє про наготу, натомість Шарм і Фірулет (дорослі, суспільство) затято прикривають її тіло коштовними вбраннями. Після революції, коли все стало хаосом і перевдяганням у мізерні рештки старого вбрання, Альбертинка, хоча начебто померла, встає із труни переможна, радісна. «Юносте вічно нага, вітаю!» Хе-хе, каже на це диявол, переглядаючи інші книжки Вігольда Гомбровича. З його міні слід виснувати, що зараз вони її одягнуть, ой же й одягнуть, і то набагато краще, ніж змогли це зробити два йолопи, граф Шарм і барон Фірулет.

Можна ризикнути висловити тезу, що причина популярності кількох польських письменників на Заході заснована на непорозумінні. Це не означає, що вони не заслуговують на розголос, але їх цінують за щось цілком інше, ніж слід було би цінувати. Роздягнути можна лише вбрану людину, блазнем можна бути лише поруч із жерцем. Але західний світ зняв убрання Бога, батьківщини, вікторіанської моралі, Розуму, ба навіть звичайних правил пристойності. Це сімейство Стомілів із «Танга» Мрожека. Та коли вже ця чудова операція завершена, залишається нагота життя, на яку далєбі неприємно дивитися, бо ім'я їй ніщо, *nada*. Тому західний світ переживає тепер тугу за шатами, за ритуалом, за новим священством, тобто за принципами, які би санкціонували вбивство інших із певністю, що вбивця чинить благо. Що ж стосується французьких інтелектуалів, із якими мав справу Гомбрович, то вони перебувають у дуже вдалій для них ситуації, бо вже багато поколінь поспіль набувають вправності в роздяганні без роздягання, в яacobінсько-сніданковому ритуалі. Чи ж не занотував Гомбрович у «Щоденнику», що коли одного разу почав на паризькому *doner* знімати штани, присутні кинулися врозтіч, не розбираючи шляху?

Проте не розправа з ними стала вирішальним чинником для успіху творчості Гомбровича. Вирішальним став опір польським звичаям, традиції та освяченим цією традицією абсолютам. Їхня могутність, їхня укоріненість в історії, їхня здатність відроджуватися в доктринах і абстракціях залишається чимось немислимим для іноземця. І ось Гомбрович, послаблюючи ці пута, анти-Філідор, сенсом буття для котрого є польський Філідор, приходять до іноземного читача, а той потерпає через брак уз і ладен покохати те, що нас уже надто втомило. Підозрюю, що отой читач, намагаючись якось класифікувати Гомбровича, зауважує в ньому лише «продовження» зривання і нищення будь-яких шат, «продовження» нове і все ще збудливе, позаяк Гомбрович інтелектуально гостріший, складніший та досконаліший, ніж його західні суперники. Але це, мабуть, помилка: Гомбрович є продовженням не загалом, а стосовно польської літера-

тури, через опір і спротив. Навіть шляхом похвали гречкосія і гречкосія в самому собі. Він хотів бути анти-гречкосієм, але не інтелектуалом, не Бжозовським, котрий метав у гречкосія блискавки. Він потребував гречкосія. Ніде Гомбрович не бенкетує з таким смаком, як у своїх проповідницьких герцях-забавах із польськими читачами.

Насамкінець

Моя внутрішня суперечка з Гомбровичем тривала довго, і тепер мені дошкуляє моя наче нелояльність, адже я оце пишу, а прецінь ще не так давно міг із ним побалакати. Суперечка між нами врешті-решт зводилася до різниці темпераментів. Коротко кажучи, мене в яблуці захоплює принцип яблука, закон яблука, яблуковість сама в собі. Натомість Гомбрович завжди наголошував на яблуці як «психологічному факті», на відображенні яблука у свідомості. Мабуть, ці дві схильності визначають засадничий поділ в історії людської думки. Але в Гомбровича відбувалися також постійні прориви поза межі свідомості – самочинної пастки. Його енергія («нехай нові залунають тони») засуджувала сучасну літературу апокаліптично-демонічного відчаю, а французькому *le nouveau roman* він закидав нелояльність у ставленні до реальності. І саме його найбільш живлющі сторінки, найжорстокіші, про втілений біль, тварин і людей, неначе повертають існування об'єктивного принципу – яблука та світу.

Тільки так я можу виявити лояльність: показуючи, скільки ще в Гомбровичі слід зрозуміти. Сподіваюся, що саме цим займуться критики, замість копирсатися в подробицях його біографії. Маєте письменника, то тіштеся. Шляхетні ж біографії залиште тим авторам, рахітична творчість котрих потребує милиці легенди.

Берклі, 1970

Переклав Андрій Павлишин

ПРИМІТКИ

¹ Персонаж роману В. Гомбровича «Фердидурке».

² Йдеться про Тадеуша Бой-Желенського.

³ Йдеться про Адама Міцкевича, одного з чільних польських романтичних поетів, котрий набув у суспільній свідомості статусу «національного пророка».

⁴ Віктор Еміль Франкль (Viktor Emil Frankl, 1905-1997) – видатний австрійський психіатр і психолог, творець Третьої Віденської школи психотерапії, засновник нового методу екзистенційної психотерапії – логотерапії. Фахівець у галузі лікування депресії, вчений-сврей утратив змогу працювати за фахом після аншлюсу Австрії в 1938 році, а в 1942-1945 роках перебував у концтаборах Терезієнштадт, Аушвіц, Дахау, після визволення 25 років очолював неврологічну клініку у Відні. Свій досвід виживання в концтаборі та теорію сенсу життя Франкль описав у опублікованій в 1946 році книжці «Пережите психологом у концтаборі» («Ein Psycholog erlebt das Konzentrationslager»), більш відомій завдяки англійському виданню, яке отримало назву «Людина в пошуках сенсу: Вступ до логотерапії» («Man's Search for Meaning: An Introduction to Logotherapy»).

⁵ Генрі Міллер (Henry Valentine Miller, 1891-1980) – американський маляр і літератор, котрий описав своє бурхливе і скандальне життя в низці романів (у т.ч. «Тропік Рака», «Тропік Козерога», «Чорна весна», «Сексус», «Флексус», «Нексус»); переобтяжені порнографічними описами тексти були опубліковані у Франції, проте заборонені у США до 1961 року, а відтак стали дуже популярними в роки т.зв. сексуальної революції. Анаїс Нін (Anaïs Nin, 1903-1977) – американська та французька письменниця, відома порнографічними текстами та ексгібіціоністським щоденником, який вела понад 60 років; у 1931-1934 роках близько співпрацювала з Генрі Міллером, була видавцем його творів.

⁶ Йдеться про творчість Юзефа Вайсенгофа (Józef Weysenhoff, 1860-1932) – польського романіста, поета, літературного критика й видавця, співця традиційних вартостей шляхетської культури (романи «Син марнотратний», 1905, «Пуша», 1915).

⁷ Каліббан (англ. Caliban) – один із головних персонажів романтичної трагікомедії В. Шекспіра «Буря», «потворний невільник-дикун», котрий зважається повстати проти господаря; в літературознавстві утвердилась інтерпретація цього символу як уособлення стосунків між «благородними» і «черню», «цивілізованими» й «дикунами».

⁸ Сопліцово – місце дії поеми А. Міцкевича «Пан Тадеуш».

⁹ Йдеться про російського релігійно-консервативного мислителя та публіциста, пізнього слов'янофіла Костянтина Леонтєва (Константин Николаевич Леонтьев, 1831-1891)

¹⁰ Олександр Солженіцин (Александр Исаевич Солженицин, 1918-2008) – видатний російський письменник і публіцист, відзначений у 1970 році (рік публікації цього тексту) Нобелівською премією в галузі літератури; у той період він представляв відвертих опонентів комуністичного режиму в СРСР, його наважувалися підтримувати лише нечисленні дисиденти, аж поки в 1974 році Солженіцин не був силоміць депортований з території СРСР. Після розпаду советської держави письменник повернувся в Росію, ставши чільним речником консерватизму, російського націоналізму та ксенофобії, скерованої проти поляків, українців і євреїв.

¹¹ *Agapè* (давньогр.) – «братня любов», позбавлена тілесності любов до ближнього.

¹² Роман «Падіння» («La Chute») Альбер Камю опублікував у 1956 році.

¹³ «Записки из подполья» – роман Ф.М. Достоевського, опублікований у 1864 році.

¹⁴ *Reductio ad absurdum* (лат.) – зведення до абсурду, спосіб логічного розумування.

¹⁵ *Galileae, vicisti!* (лат.) – Галілеянине, переможи!

¹⁶ *Noble savage* (фр.) – благородний дикун.

¹⁷ Skolimowski H. Antynomie formy w sztuce współczesnej // *Tematy*. – 1969. – № 31-32. – Прим. Ч. Мілоша.

¹⁸ Йдеться про класичний в польській культурі та філософії ХХ століття есей Лешека Колаковського (Leszek Kołakowski, 1927-2009) «Жрець і блазень» («Kapłan i błazen»), опублікований в 1959 році.

Про Йосифа Бродського

Ми зазвичай надто мало зважаємо на те, як важко буває наприкінці ХХ століття голосові поета долинути до нас. Він мусить пробитися крізь гігантські нашарування гармидеру й гомону, які щодень гучнішають і внаслідок самого лише приросту населення, і внаслідок збільшення відсотка публічних промовців, котрі речуть чи то віршами, чи то прозою. Слово «голос» я вживаю в дослівному сенсі, бо прецінь кожен вірш зберігає неповторну інтонацію, народжену тим, а не іншим горлом-інструментом, так само, як у музичній партитурі дримають звуки, чекаючи, аж їх розбудять. Краще, ніж будь-коли, це можна усвідомити, слухаючи, як декламує свої вірші Йосиф Бродський. То захоплююча мелопея, заспів-ламентация, яка перебігає римами, розчиняючи їх у майже безугавних енжамбеманах, щоб на початку кожної наступної строфи енергійно підхопитися і повторити той самий ритмічний узор у дещо іншій тональності. Слухачам годі уникнути аналогії з тією нематеріальною країною, позбавленою часу й простору, де тривають твори Гайдна чи Моцарта, впізнавані за кількома тактами на тлі галасу радіостанцій. Поезія Бродського має подібну рису, що дозволяє їй чинити опір надлишкові слів у тлі, байдуже, чи назвемо ми цю рису чистотою, аскезою, дисципліною, чи ще якось.

Російська література за своєю генеалогією, а може, й духом, є петербурзькою, тобто виводиться з поезії, так само, як Гоголь і Достоєвський виводяться з Пушкіна. Фантазмагоричне місто власне в образах поезії наче віднаходило свою примарність. Хронологічно близькими до нас його поетами були Блок і Бєлий, але не меншою мірою, завдяки небагатьом, проте захопли-

вим віршам, також Інокентій Анненський, і саме його слід тут згадати, адже Йосиф Бродський, на мою думку, належить до лінії Анненський – Анна Ахматова – Осип Мандельштам. Він цілком усвідомлює цю спадкоємність і в своїх есе про рідне місто запитує себе, що ж поєднає петербурзьких поетів. Відповіді Бродський шукає, описуючи архітектуру, бо якраз у ній зосереджена безжальна воля Петра Великого, котрий збудував своє місто на трупах підданих, і ідея «вікна в Європу», і зачарування творами людського розуму й рук, тобто цивілізацією. Архітектура Петербурга неначе конденсує один із періодів історії Європи, і з-під пера Бродського з'являється слово «класицизм». Хоча його важко застосувати до сучасної поезії, слово це корисне, бо вказує на відданість пропорції та мірі. По суті, Бродський, будучи добре обізнаним із переворотами в мистецтві нашого століття, дуже вибірково ставиться до використання запропонованих ними свобод.

Народившись 24 травня 1940 року в Ленінграді, Бродський там ріс і навчався, хоча школа небагато йому дала. Маючи п'ятнадцять років, він просто встав посеред уроку, вийшов і ніколи вже не повернувся. Подібна імпульсивність була йому властива і через багато літ, коли, не маючи атестату зрілості та дипломів, Бродський провадив у американських університетах поетичні семінари. Якщо студент казав щось таке, що виходило поза дозволені межі глупоти та неуцтва, Йосиф викидав його за двері. Він мав на це право: працюючи на заводі, а відтак міняючи різні принагідні професії, Бродський самотужки здобув замолоду широкі пізнання, читаючи не лише російською, а й польською мовою, якої навчився, щоб мати доступ до польської поезії та перекладної західної літератури, а пізніше також англійською. За його словами, спершу вивчення англійської мови у школі йому не повелося, бо він не розумів, навіщо йому ця мова може придатися, тож закинув її вивчення і нескоро до неї повернувся, – з товстим англійським словником у руках ми по-

бачимо його щойно в радгоспі під Архангельськом, куди поета зашлють на примусові роботи. Колись він опанує цю мову винятково добре, до такої міри, що навчиться перекладати нею власні вірші та писати есеї. Збірка його есеїв «Less than One» («Менш, ніж один»), опублікована в 1986 році, смію запевнити, не має собі рівних у сучасній Америці з огляду на виразність образів і стислість стилю. З неї також можна довідатися про його покоління інтелігенції, яке вирросло в п'ятдесятих роках. То було покоління ненаситних читачів, а тому воно жило немов підпільним життям. Середовище Йосифових приятелів не було «дисидентським». Вони просто уникали держави, живучи всередині її махини, але намагаючись не мати з нею нічого спільного, тобто відкидаючи спокусу кар'єри, зокрема й літературної.

У середовищі цих людей кружляли надруковані на машинці вірші Бродського і росла його легенда. Анна Ахматова визнала поета своїм наступником, що важило більше, ніж могла би дати будь-яка офіційна похвала. Саме завдяки Ахматовій він познайомився з Надією Мандельштам, удовою Осипа, котра тоді писала свої знані нині спогади, і опинився в колі її найближчих приятелів, котрі часто її відвідували. Однак, чи в тоталітарній державі має право на існування не зареєстрований, а відтак не-підконтрольний поет? Заарештувавши його і звинувативши в «дармоїдстві», влада ухвалила, що ні. У 1964 році в Ленінграді відбувся процес над ним, який залишиться в анналах російської літератури. Між суддею Савельєвою і підсудним відбувся наступний діалог:

- А взагалі, яка Ваша професія?
- Поет. Поет-перекладач.
- А хто ж це визнав Вас поетом? Хто зарахував Вас до поетів?
- Ніхто. А хто зарахував мене до роду людського?

- А Ви вчилися цьому?
- Чому?
- Щоб бути поетом? Чи не намагалися закінчити вишу, де готують... де навчають...
- Я не думав... я не думав, що це дається освітою.
- А чим же?
- Я думаю, що це... від Бога...

Бродського засудили за «дармоїдство» до п'яти років примусових робіт. Завдяки розголосові за кордоном його звільнили через півтора року. Мине ще кілька років, і в 1972 році він не матиме вже іншого виходу, як емігрувати до Америки.

Його поезія особиста і філософська, вона торкається політики, хіба якщо знаходить у ній тему, суголосну його сталій медитації про людину. У ній вгадується свідоме прагнення до очищення мови від чиновного белькотіння, покликаного завадити правді. Якщо в ній фігурують справи державні, то вони показані як частина сумного і гротескного досвіду людства, з частими посиленнями на історію Греції, Персії, Китаю, Риму. Замість нового словника повертаються випробувані та однозначні слова: імперія, тиран, раб. Прикладом того, як уява Бродського радить собі з так званим суспільним життям, може слугувати сатирична оповідь – фантазія про неназвану імперію давнини «Post aetatem nostram», дещо подібна до «Quidam» Норвіда, або вірш «Бюст» – про Тиберія.

Польський читач, мабуть, дещо здивується, що світовий розголос випав на долю поета, котрий користується традиційним віршем із римами і поділом на строфи, а отже, не тільки не «авангардним», але й особливо складним для перекладу іноземними мовами. Істотну рису цієї поезії-гри становила напевду вражаюча винахідливість Бродського в римуванні, немов

забава у створенні самому собі перешкод, щоб їх відтак долати. Водночас було б абсолютно помилково називати його старосвітським поетом. На мою думку, слід узяти до уваги два чинники. Польська мова не надто добре почувається в метричному корсеті, що пов'язано з її сталим наголосом, отож вчинений уже в добу міжвоєнного двадцятиліття переворот у версифікації до певної міри відповідав її природі. Так само й рими (за винятком поетів із унікальною з цього огляду винахідливістю, як-от Станіслав Бараньчак) часто створюють у ній враження монотонності або сигналізують, що поет вдається до стилізації під вірш іншої епохи. Натомість російська мова з її змінними, а водночас міцними, переважно ямбічними наголосами, наче за власною природою прагне до метричних композицій. Визначні російські модерністи не писали «вільним віршем», навпаки, надмір іноді дуже сміливих метафор вони втискали в корсет строфи. У Польщі після Другої світової війни трапився мало не цілковитий розрив із поезикою «Скамандра», і навіть бездоганно традиційний Леопольд Стаф обрав на старості літ нову поезику, подекують, що під впливом Тадеуша Ружевича, і, до речі, створивши її засобами одні з найкращих віршів зі свого рясного доробку. Цей формальний поворот тривав рука в руку з дистанціюванням від певного типу риторики, себто в польській поезії після війни і надалі точиться суперечка зі «Скамандром», розпочата в міжвоєнному двадцятилітті. В Росії все було по-іншому. Як казав мені сам Бродський, ера сталінізму завдала такого ґрунтового спустошення, що слід було передусім відновити неперервність, а отже, починати там, де завершили свою творчість Ахматова, Мандельштам, Цветаєва. Відкривалася нова царина для досліду, у Бродського – завдяки впровадженню драматичних форм, а отже, голосів виразно самодостатньої персони, монологів і діалогів. У багатьох своїх віршах Бродський, подібно до своїх попередників, є автобіографічним ліриком, а в інших дистанціюється від себе – наприклад, у «До Лукомедя на Скирос» [Пізні-

ше Й.Бродський змінив назву цього вірша на «По дорозі на Скирос». – Прим. перекладача.], «Одисей Телемахові» чи «Листи династії Мінь», – або перетворює поему на трагікомедію двох персонажів (у «Горбунов і Горчаков» це пацієнти психіатричної клініки). Визначне місце належить його віршам, суб'єктом яких є мандрівник-спостерігач, радше не турист, а пілігрим ХХ століття, засланець у околиці Архангельська, вигнанець і емігрант у Америці, шукач свого європейського коріння у Венеції, в Римі, в Лондоні, в паризькому Люксембурзькому Саду. Його завше упізнаваний тон є урочистим, а водночас насмішкуватим, із постійним перескакуванням від елегії та оди до сатири, із мало не сталою присутністю співчутливої іронії.

У 1963 році Бродський написав «Елегію для Джона Донна»; у 1965 році «Пам'яті Т.С. Еліота», запозичивши форму від В.Г. Одена, яку той ужив у вірші «Пам'яті В.Б. Єйтса», складеному в 1939 році. Згадані твори вказують на усвідомлену спорідненість між Бродським і англомовними поетами. Джон Донн та інші «метафізичні поети» близькі йому з причин, дослідження яких відслонило би, напевно, своєрідну подібність між ситуацією сучасного поета і поета епохи бароко, коли «звихнувся час», як казав Гамлет. Слава Т.С. Еліота, маестро кількох поколінь поетів у Англії та в Америці, наприкінці його життя потьмяніла. Ніхто, наскільки мені відомо, не вшанував його після смерті віршем, за винятком російського поета, над чим варто замислитися. Коли ж ідеться про В.Г. Одена, Бродський захоплювався ним і як поетом, і як людиною. У своєму есеї «To Please a Shadow» («Зробити приємне тіні»), написаному в 1983 році, він навіть каже, що навчився писати англійською, щоб зробити приємність тіні Одена. З-поміж американських поетів Бродський, мабуть, найвище цінує Роберта Фроста за його вміння маскуватися, адже добродушність цього наче-ідиліка підшита розпачливим песимізмом.

Я пишу цю передмову про приятеля і можу собі дозволити деякі дуже особисті спостереження. Важливою рисою його характеру, – важливою для його творчого шляху, – я вважаю зарозумілість, власне ту зарозумілість, яка змусила п'ятнадцятирічного Бродського вийти з класу й ніколи більше не повернутися до школи. Вона позначає граничну вибагливість у доборі ідей, книжок, людей, із якими він спілкується. Водночас, йому аж ніяк не бракує покори і здатності до захвату. Таке поєднання дає поетові сильне почуття ієрархії, і не випадково в основі всіх його суджень про мистецтво лежить певність, що воно є суто ієрархічним, і то в подвійному сенсі. Кожен творчий акт є актом добору, з чимось митець погоджується, щось інше відкидає. Так само нещадним він мусить бути, відкидаючи напрямки, стилі, твори, які вважає нижчими. Схоже на те, що лише обдарована такою потребою вибагливості людина могла вистояти в країні та в епосі соцреалістичної велемовності, хоча й заплатила за це вигнанням. Ота потреба пізніше вберегла його в Америці від прогресистських фішок інтелектуальних кіл і дозволила зберегти незалежність, доказом чого є презирлива тверезість його есеїв.

У царині філософії Бродський воює зі спадщиною Жана Жака Руссо, тобто з вірою у вроджену доброту людини, яка втілилася би сповна, «якби не те, що». І завжди «якби не те, що», змінюються тільки гадані причини нездійснення. Російську літературу Бродський вважає обтяженою пошуками суспільної розради за будь-яку ціну, в чому, звісно, передує Толстой. Додаймо, втім, від себе, що навіть такий дорогий Бродському Достоевський не зміг винести у «Братах Карамазових» своєї безнадії та шукав порятунку у групі підлітків (скаутів? апостолів?), навернених шляхетним Альошею. Достоевський вплинув на інтелектуальний розвиток Бродського і прямо, і опосередковано – через філософа, котрий виводиться із Достоевського, Льва Шестова. Той нещадно відстежував і висміював розради, які винаходять для себе недалекі люди. Чесність із собою полягає, на думку Шесто-

ва, у відмові від згоди на виправдання людської кондиції, цілковито абсурдної та вартої лише нашого протесту. Не слід піддаватися так званій природі речей тільки тому, що вона потужна, а головою муру нам не проламати. А тим більше не слід тішитися злудою, що десь, колись людина зможе вийти поза окреслені нею самою межі. Шестов, мабуть, вплинув на Бродського також як чудовий стиліст. Той, як він себе називав, *mysologos*, тобто ворог розуму, писав кришталево прозорою, логічною прозою.

Можливо, парадоксалист Шестов виводить нас на слід, коли ми прагнемо зрозуміти парадокс поезії Бродського. Перед нами класичний чи класично-бароковий, ієратичний, гордовитий, дисциплінований поет, – але ці епітети, якщо принаймні частково їх вдасться до нього застосувати, є запереченням поезії кінця ХХ століття. Бо ж пророцтво Ніцше збулося, і цивілізація увійшла у фазу нігілізму, втрачаючи поняття об'єктивної істини, релятивізуючи добро і зло, розкладаючи людський суб'єкт на в'язанку перцепції і рефлексів. Поезія правдиво відображає цей стан свідомості, і сьогодні можна вести мову про нігілістичну поетику, не конче споряджену знаком мінус, адже вона має численних захисників і прихильників. А тут, раптом, Бродський, зі своїм виразним розрізненням істини й фальші, добра і зла, із віршами, тематика яких запозичена зі Старого Заповіту та Євангелій, з історії та поезії античних Греції й Риму. Так, наче й далі триває епоха християнства, підживлювана до всього ще й шкільними Гомером і Вергілієм, так, наче непорушною зосталася гідність сакральних слів і зворотів. А проте, Бродський є модерним поетом, себто радикальні сумніви йому не чужі. Тож як пояснити притаманну йому суперечність? Зокрема, з урахуванням того, що він високо цінує Семюела Бекета, котрий далі, ніж будь-хто інший, просунувся по шляху оголення нашої людської юдолі, аж врешті під його пером марність людських вір і очікувань виринула у постаті блазнювання, клоунади, відданої на поталу часові та смерті.

Хтозна, чи не пропонує нам підказку п'єса Бродського «Мармур», написана в 1984 році, показуючи особливий вигин головного бекетівського мотиву, тобто часу, який нічого не розв'язує і нічого не сповнює. У Бекета простір дії є абстрактним, неначе лабораторним. У Бродського дія відбувається в Римі, античному, але зі статистикою і комп'ютерами, який простягає своє тоталітарне панування у всі сторони світу. Впровадження Риму тут промовисте. Від Москви як Третього Риму у монаха Філофея, через численних російських письменників наступних кількох століть розвивається історіософський міф держави, покликаної правити світом. Рим, зокрема в російській поезії (наприклад, у Мандельштама), репрезентує також міф цивілізації як геометричного ладу. В Римі, як ми довідуємося на початку п'єси, імператор Тиберій запровадив важливу реформу. Отож, було підраховано, що кількість в'язнів у імперії становить 6,3% населення. Вдавшись до середньостатистичних показників, імператор зменшив цю кількість до 3% – але натомість ув'язнення стало довічним. Не за злочини, звичайно, а за принципом лотерейного квитка, щоб було справедливо. Два герої п'єси, Туллій і Публій, ніколи не вийдуть із вежі, де їх замкнули, створивши добрі, зрештою, змодульовані за допомогою комп'ютера умови. Вони можуть володіти книжками і колекціонувати мармурові бюсти поетів. Мармур класиків не такий уже ні до чого не придатний, бо ним можна що-небудь розбити: Туллій скористається ним для підготовки продуманої втечі, яка вдалася й одразу ж виявилася абсурдом, адже годі втекти далі найближчої вулиці.

Бекет, напевне, є найважливішим із філософського огляду письменником Заходу. Жалюгідна й комічна трагедія людського життя розігрується в нього на тлі досягнень цивілізації, існування якої жодним чином не пом'якшує абсурду, котрий поглинає кожного індивіда зокрема. Питання про те, чи не є, бува, цивілізація якимсь благом, і чи без неї не було би ще гірше, перебуває поза сферою зацікавлень Бекета. Мені здається, що відмінності

між Бекетом і Бродським можна звести до однієї: першого абсолютно не обходить архітектура, другий учився історії з архітектури Петербурга, і хоч би де він опинився, приділяє багато уваги мурам, дахам, скульптурам, формі й душі міст, себто людському часові, увічненому у творіннях людських рук. Уже те, що час може бути специфічно людським, тобто, на противагу часові природи, він залишає пам'ятки окремих умів і волі, дає нам якщо не розраду (бо що ж то за безсмертя, якщо сам творець мусить померти), то принаймні принцип організації місяців і років, починаючи від кожного проекту, до його виконання. Те ж саме і з архітектурою мови, або поезією. Належати до господарства російської поезії, як у випадку Бродського, означає вести постійний діалог із попередниками і мати почуття обов'язку, – а обов'язок і нігілізм не поєднуються навзаєм.

Спочатку було проголошено культ мистецтва як ерзац релігії, потім саму вікопомність мистецтва було осміяно, і на цій стадії ми оце перебуваємо. До речі, важко зрозуміти, як сучасні обряди на честь творчості (виставки, музеї, міністерства, стипендії тощо) поєднуються із занепадом віри в тривкість її плодів. Адже за часів Ренесансу митцеві, як тому, хто здатний перемогти час (*ars longa, vita brevis*), було гарантоване чільне місце. Що змінилося, якщо й тоді сам творець не міг побачити своєї посмертної слави? Чи тоді потребували безсмертя душі як гарантії сталості естетичних достоїнств? А це б означало, що, прагнучи до «чистої поезії», Маларме, наприклад, і далі користувався давнім привілеєм, а отже, ерозія відбувалася поволі, і його атеїстичні погляди не мали достатньої сили, щоб зруйнувати фундамент поезії? І далєбі, коли читаємо його, Бодлера чи росіян початку нашого століття, нас вражає ретельна обробка вірша, немов матеріалом їхнім був камінь або метал, а витвори мали тривати довго, – на противагу квапливій, немовби принагідній репортажності у віршах останніх десятиріч, і то написаних різними мовами. Лаконічність вірша у Бродського наводить на думку, що він

так само належить до сповідників і захисників мистецтва, себто тих, хто прикриває відступ, – хоча було би недоцільно шукати в ньому естетизму, адже справи останнім часом значно ускладнилися. Подібно до Мандельштама, його можна назвати поетом цивілізації, а отже зумовленості, взаємозалежності, таких щільних зв'язків, що жодна ампутація не минеться безкарно. Вірш «Зупинка в пустелі» (1966) про зруйнування грецької церковці в Ленінграді, є елегією-протестом проти ампутацій, які чинять у його країні.

Лев Шестов міг навчити його безоглядності та крайності суджень, поєднаної із освоєнням у традиції. Суворий і запальний, немов юдейський пророк, Шестов точив суперечки із Платаном і Декартом, стоїками і середньовічними схоластами, наче йшлося про його сучасників, себто три тисячі років європейської цивілізації були для нього полем діяльності, яким він вільно пересувався, будучи законним спадкоємцем великої родини мислителів, сформованих Біблією та грецькою філософією. Головний його твір має назву «Афіни та Єрусалим». Мені здається, що спільна повага до Шестова, філософа, котрий був водночас і розпачливим, і побожним, особливо зближує мене з поезією Бродського, дуже відмінною від сучасної поезії Заходу завдяки своїй понадісторичній історичності.

Я схильний назвати Бродського метафізичним поетом. Передусім у тому сенсі, в якому цей прикметник вживають щодо англійських поетів XVII століття. Вони були змушені змиритися із науковим переворотом, із «ною філософією, яка в усьому сумнівається», як писав Джон Донн, випереджаючи в цьому Декарта. Відповіді на запитання про лад всесвіту, про людську душу, про сенс життя і смерті перестали бути очевидними, їх слід було шукати в новопосталому хаосі, який вражав своїм розмаїттям і багатством, запрошуючи мову до стрибків між поняттями й образами, запозиченими з різних галузей пізнання. Ця мова вже

чимало запозичила від емпіричних наук, звідси, між іншим, карколомна сміливість порівнянь і метафор у віршах про кохання та релігійній поезії. Можливо, факт, що допіру в нашому столітті та сміливість була оцінена, а прізвища «метафізичних поетів» набули ширшої слави, вказує на певну їхню спорідненість із нами. Після періоду оптимістичного раціоналізму поет, котрий не змирився з долею, тобто далі шукає відповідей, як Бродський, знову мусить змиритися з мовою, яка наросла внаслідок розвитку наук, мовою фізики, психології, біології тощо. Іншими словами, у своєму зіткненні з дотикальною дійсністю і з руїною, яку зумовлює «час перевідник речей», такий поет усвідомлює, що багато попередніх понять відпадають, наче фарба, що облуплюється, і що його вірш переміщується на нові мовні простори.

Якби я мав досліджувати цей аспект поезії Бродського, то обрав би зокрема три вірші: «Розмова з небожителем» (1970), «Метелик» (1973) і «Муха» (вісімдесяти роки). Їх графічний уклад нагадує барокові строфи, окрім того, всі три ліричні оди впроваджують дистанцію та умовну «штучність», адже ні метелик, ні муха не усвідомлюють, що хтось до них звертається, а небожитель, якщо й чує, то не розкаже нам, про що думає. Такі вірші, скеровані до предметів, звірів чи невидимої сили, мають своє поштивне літературне минуле (наприклад, коли Кохановський звертався до липи чи до Муз), себто не вдають, що вони не є виворами культури. Проте водночас свідомість того, хто промовляє, заражена марнотою («И вкус во рту от жизни в этом мире», «бомбой где-то будильник тикает») і змінює конвенційну форму на пронизливий лемент, надає їй піднесеності (*le sublime*) дуже злободенного змагання з браком сталого ґрунту для існування.

Я жодною мірою не забуваю, що Бродський є росіянином і російським патріотом, котрий страждає від нещастя своєї країни. Поява такого поета після багатьох десятиліть ампутацій і

спустошень, які там досі тривають, не може не дивувати, а водночас мусить сповнювати оптимізмом. Визнаю, що для мене Бродський є несподіванкою не лише як людина, котра залишилася вільною поміж прислужників тиранії, але ще більшою мірою через сороміцьку хворобу, яка сточує російську культуру, – йдеться про сміття, яке летється там із вуличних гучномовців і споглядає з портретів вождів.

Попри певну кількість віршів, продиктованих моральним спротивом, наприклад, про воєнний стан у Польщі та вторгнення в Афганістан, Бродський, як я вже казав, не переймається політикою і цілковито виправдовує сподівання Александра Вата, котрий вважав, що найкращим шляхом для російських письменників буде «відірватися від ворога». У такий спосіб, міркував він, ці письменники зміцнюватимуть сферу існуючих речей, замість того, щоб дати ідеологам втягнути себе в їхню сферу небуття. Для Бродського брехливість устрою просто надто очевидна; величезна споруда з паперу триматиметься купи лише до того часу, доки їй приділятимуть увагу. Тому Бродський дбає про те, щоб не вживати слів, споряджених піднесеним ідеологічним сенсом. Чи ж старі петербуржці не пам'ятають, що міфологізована пізніше Революція була по суті путчем, жодною мірою не нагадуючи жаских сцен із фільму Ейзенштейна? А все ж особливого знання і особливого досвіду можна здобути власне там, де наслідки тієї листопадової ночі змінили долю мільйонів людей. Однак Бродський, такий, здавалось би, свій у колі американських поетів, має над західними колегами певну перевагу в точці старту. Можливо, вміння відокремлювати важливе від менш важливого, себто усталювати ієрархію, не з'явиться, доки виразне усвідомлення не охопить сучасного стану планети цілком.

Незвичайний письменник, світового класу, зірка російської поезії. І незвичайна моральна притча, яка втілилася за досить

короткий час. Він возив гній під Архангельськом, а через двадцять два роки отримав Нобелівську премію в Стокгольмі. Але польські поети знали, цінували і перекладали Бродського майже від самого початку його літературної діяльності, тому цей том постав не як відгук на славу після отримання нагороди, він є дарунком справжньої приязні.

1988

Josif Brodski, 82 wiersze i poematy, Париж 1988 [передмова]

Переклав Андрій Павлишин

Таємничий пам'ятник

Таке враження, наче пам'ятник заговорив і дозволив нам слухати його кілька годин. Я не маю жодного сумніву, що Єжи Гедройць – одна з великих історичних постатей, і що пошана, якою він тепер користується, – заслужена. Його автобіографічна оповідь потрібна так само, як і інші свідчення про *Kulturu*, зважаючи на кількадесятирічну ненависну пропаганду в ПНР, яка представляла будинок у Мезон-Ляфіті потужною американською резидентурою. Правда була відома лише небагатьом, і сплине чимало часу, перш ніж вона стане надбанням ширшої громадськості. До цієї зміни спричиняться і книга-інтерв'ю із Зоф'єю Герц «Жила собі *Kultura*», і «Автобіографія в чотири руки».

Слід визнати, що політичні події останніх років впливають на сучасну оцінку *Kulturu*. Хоч би що там казали мудрі по шкоді, крах советської держави аж ніяк не був неминучим, вона могла піти, наприклад, шляхом Китаю. Тоді б не справилися передбачення Гедройця про розпад імперії, й визнання прийшло би до нього пізніше, не за життя. Адже його незламність у прагненні до мети містила елемент ризику, то була ставка на карту, яка могла й програти. І лише тепер, коли ми оглядаємося назад, перебіг подій видається логічним, а тогочасні скептики вдають, що так вони його й передбачали. Саме та, дещо відчайдушна впертість і численні задуми Гедройця, з яких тільки частина видавалися мені реалістичними, викликали в мене повагу. А найбільше – його незалежність. Варто було би нагадати молодим поколінням, що холодна війна полягала в тому, що два велети, витрачаючи гігантські кошти на пропаганду і розвідку, підпорядковували собі думки і пера. Пов'язування *Kulturu* і «Вільної Європи», яке практикують і досі, є помилкою, уникнути якої можна, прочитавши «Автобіографію». «Вільна Європа» була

частиною американського державного апарату. *Kultura* – чимось іншим, тим, що існувало, всупереч цілковитому бракові шансів, тогочасним меркантильним звичаям і чинній риторичі, як маленька незалежна держава. Тож, як нещасний поет, котрому лихо, коли доля наразить його на вістря вправних фехтувальників, я вдячний Гедройцеві за те, що міг у нього друкуватися.

Усе, що Гедройць розповідає про свою діяльність до війни, під час війни та після війни, – це правда, яку історики розглядатимуть щоразу з іншої перспективи. Уже сам відтворений ним образ Польщі міжвоєнного двадцятиріччя вражає, оскільки оминає будь-які виразні політичні поділи, а гра, в якій він брав участь, точилася між чиновниками кількох міністерств, що підтверджувало діагноз тогочасної Польщі як країни чиновної інтелігенції. Навіть здрібніння імен характерне: усе відбувалося між Юреком, Місьом, Костеком та Адзем, і на підставі особистих стосунків розвивалися чергові фази організаційних і редакторських починань Гедройця: *Mysł mocarstwowa* [Державницька думка], часопис *Bunt młodych* [Бунт молодих], який пізніше перетворився на *Politykę* [Політику]. Гедройць, який уже тоді був антиендеком, визначає свою програму як «державницьку настанову» і визнає, що рано став пілсудчиком, а також, що був «переконаний у потребі авторитарної влади». Хоча його непокоїв брак правової держави, він підтримував ув'язнення депутатів у Берестейській фортеці та утворення «табору ізоляції» в Березі Картузькій. Студентом Гедройць належав до ендеківської, за його визначенням, корпорації «Патрія» і навіть (як то йому вдалося?) очолив її. Він приятелював із масоном Станіславом Стемповським, із прогуцульським і проєврейським Станіславом Вінцензом, із лібералом львівським воєводою Пйотром Борковським, із кількома оенерівцями, з українськими націоналістами – то ким же він, урешті, був?

Ймовірно, читання *Buntu młodych* дало би змогу глибше зрозуміти відкрито дискутовані проблеми внутрішньої політики («Поляки – то жажливий народ. Мабуть, кожен народ жажливий. Але поляки відзначаються особливою слабкістю характеру і не-

освіченістю адміністрації»). Тогочасні альтернативи польської інтелігенції, яка в тридцятих роках тяжіла до крайніх правих, видно з прізвищ людей, котрі керували в *Buncie mlodych* відділом культури: то були ті ж прізвища, що й у *Prosto z Mostu*, хоча, на думку Гедройця, так склалося «завдяки особистим зв'язкам». Напевно, багато що пояснила би й брошура «Польська імперська ідея» (написана комітетом, 1938, видавництво *Polityki*).

Тогочасну Польщу Гедройць називає хаосом. «Була, ясна річ, яacobінська, а отже централістська і колонізаційна програма ендеків. Але ендеки ніколи не керували державою. Було також федеративне бачення Пілсудського. Проте, сам Пілсудський відмовився від нього, гадаю, одразу після Ризької угоди. Ризька угода, як і пізніше вбивство Нарutowича, стала переломом у житті Пілсудського. Відтоді то була вже зовсім інша людина». (Увага! Вдячне завдання для вчителів: пояснити молоді, що таке Ризька угода і чому вона зламала Пілсудського).

Як вирішити питання меншин? Гедройць підтримував Жаботинського, себто правих сіоністів. Польська імперська ідея проголошує можливість подолання злиднів у єврейських гето лише завдяки еміграції до Палестини й рекомендує «правову дискримінацію єврейського населення Польщі, щоб змусити його до еміграції» (тобто, саме те, що почав утілювати Табір національної єдності). У 1939 році Гедройць перебував у Нью-Йорку. Мабуть, американські євреї нині успішно забули про переговори міністра Романа з «Джойнтом» щодо кредитів на експорт до Америки виробів єврейських ремісників. ««Джойнт» обіцяв дати на цю мету 10 чи 15 мільйонів доларів. Але за однієї умови: польський уряд не допустить еміграції євреїв до Сполучених Штатів. Здивованим Роману і Лиховському наші співрозмовники пояснили, що в Сполучених Штатах «євреї-халатники» лише провокують антисемітизм, а вони хочуть цьому запобігти».

Здавалося, що *modus operandi* Гедройця завжди полягав у підтримуванні контактів із людьми різних переконань і схиланні їх до своїх цілей. Він перебував і всередині, і ззовні кожно-

го угруповання. Певні константи тривають відтоді й досі, як от його відроза до ендеків і, як для поляка, достоту виняткове розуміння постави українців, литовців і білорусів. Незадовго до війни Гедройць сподівався, що йому вдасться в 1940 році проштовхнути автономію Східної Малополющі. Пізніше одним із головних завдань *Kultury* стало наведення мостів між Польщею та її найближчими сусідами шляхом безстороннього аналізу нагромаджених взаємних образ і жалів.

У 1947 році він заснував у Римі *Kulturu*, порушивши повсюдну тоді в еміграції певність у скорому вибуху Третньої світової війни. Потім Гедройць порушив лояльність до «непримиренних», котрі вимагали повернути на сході кордони 1939 року, себто, наражаючись на гнів передплатників, погодився із втратою Вільна та Львова. «Автобіографію в чотири руки», з огляду на багатство матеріалу, будуть дуже по-різному коментувати, наприклад, багатьох читачів зацікавить румунський період життя Гедройця та його участь у доправлянні Ридза-Шмігли на батьківщину. Інших трохи здивує інформація, що саме Гедройць уможливив виїзд Гомбровича до Аргентини влітку 1939 року, владнавши його безкоштовний проїзд. А хтось передусім зверне увагу на його характеристики відомих лідерів і політиків, з якими він контактував: генерала Андерса, Сікорського, Соснковського, професора Кота, Каєтана Моравського. Однак, найцікавішим персонажем виявляється сам герой «Автобіографії», адже цю постать так важко розгадати.

Не позбавлений комплексів і капризів, потайний, завжди, по суті, самотній, що було ціною самостійності, він умів відкладати вбік свої образи, якщо того вимагали інтереси справи. Гедройць був аскетом однієї справи, тієї, яку в «Ляльці» Пруса старий Жецький позначає у своєму щоденнику літерою П. Таким аскетом, як аскети релігійної віри чи аскети накопичення і відкладання грошей. Гедройць окреслює себе на полях свого судження про Станіслава Мацкевича: «Типовий баламут, яких у Польщі не бракувало. Починаючи від Зборовського, є ціла плеяда видатних поляків, викінчених самодурів. Якщо я маю слаб-

кість до Мацкевича, то лише тому, що у мене самого є всі задатки, щоб стати кимось подібним. Але я затягнув себе в корсет. І не лише в цьому. Якби я мав охарактеризувати себе, уживаючи літературної аналогії, то сказав би, що я людина типу Обломова. Подолання безладу дається мені з великими труднощами». Так думає про себе людина, котра була справжнісіньким титаном праці, котрій бракувало кільканадцяти годин на добу, котра майже ніколи не дозволяла собі відпочити.

По суті, він не мав особистого життя. Гедройць наважується на пронизливе зізнання: «Тому я маю відчуття змарнованого життя. Йдеться не про амбіції, а про суто приватне життя. Все, що я зробив, я зробив коштом особистого життя, якого не маю. Іноді це дуже дошкуляє. Припускаю, що я не міг би жити інакше».

Цілковито позбавлений упереджень, він у разі потреби був ладний зустрічатися й дискутувати з найрізноманітнішими людьми, з німецькими посланцями в Бухаресті, чи із сановниками із ПНР. Годі навіть уявити собі ту кількість різномастих осіб, з якими Гедройць розмовляв у Парижі та котрі відвідували Мезон-Ляфіт. Зрештою, це дуже характерно для Польщі, коли чільного поета ПНР, автора «Слова про Сталіна», приймають так, наче нічого й не трапилося, бо то просто Владек, той, через якого в Гедройця були прикрощі в Єрусалимі, адже, щоб обійти англійську цензуру, яка викреслювала усі неприхильні до Советського Союзу висловлювання, він друкував антисоветські вірші Броневського. У віршах цензорів важче було зорієнтуватися.

Я не пишу панегірика. Я навіть вагався, чи повинен писати рецензію на цю книжку. Я не належав до колективу *Kultury*, був лише від 1951 року доволі сталим її співробітником, хоча наші стосунки з нею не були безконфліктними. У міркуваннях Гедройця про мене я відчуваю великий жаль, демонстрований, можливо, мимохіть і несвідомо, бо він тут і там до мене «приклався». Його можна зрозуміти, бо під час мого першого візиту

в Мезон-Ляфіті я поводився жахливо. Мене гостинно прийняли, а я на них кидався і, певно, допік до живого, що не могло минути безслідно. Оскільки завинив саме я, то зараз не можу мати претензій, як би як свербіло перо щось там спростувати. Він терпів мої провокації, був напрочуд лояльним, захищаючи мене тоді, коли еміграція хотіла мене знищити, що навіть змусило його порвати стосунки з Незбжицьким, себто Врагою. А то була багаторічна дружба з «двійкарем», тобто лягавим, чия професія Гедройцеві не перешкоджала, так само, як не перешкоджали йому нічії, хай навіть дивакуваті, погляди.

Тим не менше, не хочу створювати враження, що всі суперечки, якими рясніла наша довготривала співпраця, я вважаю нині несуттєвими. В певному сенсі то були суперечки літератора, який живиться своїми маніями, з політиком. До літератури Гедройць мав інструментальний підхід і самого дідька би друкував, коли б це відповідало його стратегії. То була стратегія не літературна, а політична, хоча й вищого порядку, проте не налаштована на миттєву вигоду. «Транс-Атлантик» Гомбровича, як він сам заявляє, мав для нього політичну вартість. Ефективне втручання Гедройця в літературу почалося саме з видання цієї огидної, на думку еміграційного середовища, книжки, а пізніше «Поневоленого розуму», з тезами якого він і досі не погоджується, хоча й визнав його корисність.

Дещо подібними до моїх були конфлікти між Александром Ватом і *Kultura*, й підозрюю, що навіть із урахуванням толерантності Гедройця, надміру гострими, адже вони вплинули на його відмову видати Ватове «Мое століття». Зрештою, може, Гедройцеві не сподобався сам тон цього твору. Він запевняє, що приводом для відмови стали неточності в оповіді Вата, однак я не пригадую, щоб він пропонував якісь правки, його «ні» було цілком категоричним. Розділ «Література й політика» здається мені найслабшим у книжці, неначе заялуженим і переобтяженим фразами, кинутими дуже вже недбало.

Схоже, деякі літератори, як от Домбровська чи Івашкевич, набагато серйозніше сприймали демонізацію *Kultury*, ніж самі комуністи, і якщо й навідувалися, то почувалися ніяково, як Домбровська і Ковальська, або й узагалі боялися приїжджати, як Івашкевич. Натомість комуністичні світила бували й дискутували, у тому числі – Адам Шаф і генерал Узембло. До речі, Шаф у певний момент негативно втрутився в наміри Гедройця, котрий прагнув затримати Лешека Колаковського на Заході. Шаф аргументував це смертю Кронського, яка осиротила польську марксистську філософію, а Колаковський як його учень мав буцім обов'язок повернутися і продовжити справу. Гедройць стверджує, що ніколи не розумів мого захоплення Кронським, але з того, що він розповідає про розмови із ним, з'ясовується, що Кронський за звичкою розігрував комедію. Гадаю, що тут криється якась важлива причина наших із Гедройцем розбіжностей. Адже Кронський для мене передусім – це критика й аналіз (усний, а не письмовий) ментальності польських правих міжвоєнного двадцятиріччя, на котрих Гедройць дивився критично, але не аж до такої міри.

Звісно, користуючись гостюванням на шпальтах *Krytyki*, я гнув свою, тобто літературну, лінію, закидаючи часописові, що той не виділяє достатньо місця для літературної критики, слабкість якої на еміграції просто вражала. Я навіть неодноразово іронічно казав, що часопис мав би називатися *Polityka*, бо йдеться здебільшого про неї, а культура є інструментом або неістотним додатком. Зигмунд Герц, завжди лояльний до Гедройця, пояснював мені, що я не маю слушності, бо щоб наповнити номер щомісяця доброю літературою, літературною критикою тощо, не вистачило би матеріалу, і ніхто б такого журналу не читав. Оскільки сучасна Польща демонструє видовище ненаситності та ревної гонитви за благами земними, слід дуже рішучо підкреслити, що важко знайти приклад іншої такої людини з чистими руками, як Гедройць. Навряд чи такі мужі, цілковито віддані публічному благові, ще можливі. Втім, постає запитання, чи завжди і скрізь слід воліти їх, а не закаляних?

Головний герой «Автобіографії» мав усі кваліфікації, щоб стати державним діячем, і можна уявити собі збіг обставин, які б змусили його обійняти найвищий владний пост у державі. І майже напевно він не піддався би спокусам, які розм'якшують володарів. Проте, може й добре, що йому випала інша роль. Сумніваюся, чи хотів би я жити в керованій ним країні. Перебуваючи на службі в політичній цноті, визнаючи державне благо за *suprema lex* і суворо засуджуючи слабкість характерів, він не завагався би ужити найсуворіших методів. Імовірно, дивлячись у дзеркало, Гедройць бачив би вузькі уста Робесп'єра.

Навіть колись, до війни, з-під його політичної гнучкості члена корпорації «Патрія» проглядали ліві рефлексії, запозичені з пристрасного читання творів Станіслава Бжозовського. Звідси його ставка в Польщі на «ревізіоністів» і Комітет оборони робітників, про що він сам розповідає так: «Можливо, в нашій симпатії до ревізіоністів важив і брак довіри до польських правих, і брак довіри до Церкви. Я вважав, що хоча ліві в польському суспільстві завжди були в істотній меншості, адже це суспільство у масі своїй праве, чи й зовсім націоналістичне, проте саме ліві перемагали упродовж усього XIX століття, ба навіть у довоєнні роки».

Jerzy Giedroyc, Autobiografia na cztery ręce, opracował Krzysztof Pomian, «Czytelnik», 1994.

Переклала Олена Коваленко

Інформація про перекладачів:

Олена Коваленко – випускниця НаУКМА, магістр філології. Упродовж 2006-2010 навчалася й успішно закінчила програму «Міждисциплінарні гуманітарні студії» (проваджену спільно Варшавським університетом і НаУКМА), у рамках якої щороку проходила стажування і брала участь у сесіях Інституту міждисциплінарних досліджень у Варшаві. У 2008 отримала стипендію уряду Польщі для молодих науковців. Переможець IV Конкурсу ім. Є Гедройця (2009/2010) у номінації дипломних та магістерських робіт. Наукові зацікавлення – історія та соціокультурний розвиток СРСР і ПНР, мова у тоталітарній країні, політична комунікація, мовна політика.

Грина Ковальчук – випускниця НаУКМА, магістр філології. У 2006 отримала грант Стипендійної фундації Богдана і Наталії Ковалів за найкращі знання з української мови. Успішно закінчила сертифікатну програму з перекладознавства (НаУКМА, 2009), а також програму міждисциплінарних індивідуальних гуманітарних студій (НаУКМА, «Artes Liberales», Варшавський університет; 2009). У рамках останньої брала участь у сесіях Міжнародної школи гуманітарних наук Східної і Центральної Європи, наукових стажуваннях у Варшаві, літніх школах польської мови, літератури й культури. Наукові зацікавлення – соціолінгвістичні особливості функціонування львівського койне ХХ ст., віртуальна комунікація, польські та міські студії. Має газетні публікації, переклади статей з польської мови на українську.

Андрій Павлишин – перекладач, історик, редактор, громадський діяч. Викладач історичного факультету УКУ. Учасник стипендіальних програм Міністра культури і національної спадщини Польщі «Gaude Polonia» у галузі перекладу (Варшава, 2007 і 2009), стипендіат Інституту Книжки у Кракові (2011). Упродовж 1988-2011 опублікував

бл. 1000 публіцистичних статей історичної та політичної проблематики; переклади з польської на українську окремих статей і літературних творів (Б.Шульц, З.Герберт, В.Шимборська, Т.А.Ольшанський, А.Стасюк, М.Гретковська, М.Комар, Л.Колаковський, С.Є.Лець і ін.), а також книг – «Свобода і розвиток. Економія вільного ринку» Л.Бальцеровича (2000, вид-во журналу «І», Львів), «Метафізичне кабаре» і «Пристрасний коханець» М.Гретковської (2005, обидві у видві «Фоліо», Харків), «Незачесані думки» С.Є.Леця (2006), трилогія есеїстики З.Герберта «Варвар у саду», «Лабіринт біля моря», «Натюрморт із вудилом» (2008), збірка есе А.Міхніка «У пошуках свободи» (2009), україномовний дайджест матеріалів журналу «Нова Східна Європа» (Вроцлав) за 2008-2010 роки, шульцознавчі дослідження Є.Фіцовського «Регіони великої ересі та околиці» (2010), спогади Яніни Гешелес «Очима дванадцятирічної дівчинки» (2011, усі – вид-во «Дух і літера», Київ) та ін.

Бібліографія

Królewska Akademia Szwedzka, Sztokholm, grudzień 1980 / Czesław Miłosz. Zaczynając od moich ulic. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2006. – S. 478–492:

I. Вільнянин – поляк – європеєць...

1. Czesław Miłosz. **Do Tomasa Venclovy** / Czesław Miłosz. Zaczynając od moich ulic. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2006. – S. 37–55.
2. Czesław Miłosz. **Sens regionalizmu** / Czesław Miłosz. Przygody młodego umysłu. Publicystyka i proza 1931–1939. Zebrała i opracowała Agnieszka Stawiarska. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2003. – S. 42–46.
3. Czesław Miłosz. **La Combe** / Czesław Miłosz. Zaczynając od moich ulic. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2006. – S. 301–321.
4. Czesław Miłosz. **Miejsca utracone** / Czesław Miłosz. Szukanie ojczyzny. – Kraków, Wyd-wo Znak, 1996. – S. 210–236.
5. Czesław Miłosz. **O wygnaniu** / Czesław Miłosz. Szukanie ojczyzny. – Kraków, Wyd-wo Znak, 1996. – S. 201–209.
6. Czesław Miłosz. **O tożsamości** / Zeszyty Literackie. Czesław Miłosz. Historie ludzkie. Pierwodruki (1983–2006). – Warszawa-Paryż. Rok XXV. – S. 53–56: *Zeszyty Literackie, 2002. – nr 3 (79). – S. 111–114.*

II. Людина в ХХ столітті

1. Czesław Miłosz. **Mówiąc o ssaku** / Czesław Miłosz. Kontynenty. – Kraków, Wyd-wo Znak, 1999. – S. 365–382.
2. Czesław Miłosz. **List do obrońców kultury** / Czesław Miłosz. Przygody młodego umysłu. Publicystyka i proza 1931–1939. Zebrała i opracowała Agnieszka Stawiarska. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2003. – S. 147–154.

3. Czesław Miłosz. **Dwa procesy** / Czesław Miłosz. Kontynenty. – Kraków, Wyd-wo Znak, 1999. – S. 254–267.
4. Czesław Miłosz. **O cenzurze** / Czesław Miłosz. Widzenia nad Zatoką San Francisco. – Kraków, Wyd-wo Literackie, 2000. – S. 103–113.
5. Czesław Miłosz. **Dwustronne porachunki** / Czesław Miłosz. Poszukiwania: wybór publicystyki rozproszonej 1931-1983. – Warszawa : CDN, 1985. – S. 103–121.
6. Czesław Miłosz. **Antysemityzm w Polsce** / Czesław Miłosz. Poszukiwania: wybór publicystyki rozproszonej 1931-1983. – Warszawa : CDN, 1985. – S. 73–80.
7. Czesław Miłosz. **Język, narody** / Czesław Miłosz. Ogród nauk. – Lublin, Redakcja wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1986. – S. 117–134.

III. Письменник у плетиві політики

1. Czesław Miłosz. **O historii polskiej literatury, wolnomyślicielach i masonach** / Czesław Miłosz. Prywatne obowiązki. – Paryż, Instytut Literacki, 1985. – S. 113–137.
2. Czesław Miłosz. **Prywatne obowiązki wobec polskiej literatury** / Czesław Miłosz. Prywatne obowiązki. – Paryż, Instytut Literacki, 1985. – S. 74–103.
3. Czesław Miłosz. **List półprywatny o poezji** / Czesław Miłosz. Kontynenty. – Kraków, Wyd-wo Znak, 1999. – S. 75–91.
4. Czesław Miłosz. **Dwa fałsze et co.** / Czesław Miłosz. Przygody młodego umysłu. Publicystyka i proza 1931–1939. Zebrała i opracowała Agnieszka Stawiarska. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2003. – S. 55–60.
5. Czesław Miłosz. **O kłamstwie** / Czesław Miłosz. Przygody młodego umysłu. Publicystyka i proza 1931–1939. Zebrała i opracowała Agnieszka Stawiarska. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2003. – S. 296–307.

IV. «...як-от я і ти...»

1. Czesław Miłosz. **List do Jerzy Andrzejewskiego** / Czesław Miłosz. Legendy nowoczesności. – Kraków, Wyd-wo Literackie, 2010. – S. 161–170.
2. Czesław Miłosz. **Kim jest Gombrowicz?** / Czesław Miłosz. Prywatne obowiązki. – Paryż, Instytut Literacki, 1985. – S. 137–153.
3. Czesław Miłosz. **O Josifie Brodskim** / Czesław Miłosz. Życie na wyspach. – Kraków, Wyd-wo Znak, 1997. – S. 266–277.
4. Czesław Miłosz. **Tajemniczy pomnik** / Czesław Miłosz. O podróżach w czasie. Wybór, opracowanie i wstęp Joanna Gromek. – Kraków, Wyd-wo Znak, 2004. – S. 170–177.

**З питань замовлення та придбання літератури
звертатися за адресою:**

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»

Національний університет

«Києво-Могилянська академія»

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

Сайт: <http://duh-i-litera.com>

E-mail: litera@ukma.kiev.ua

Надаємо послуги: «Книга – поштою»

НБ ПНУС

779509

Друк: ТОВ «Майстер книг»

м. Київ, вул. Виборзька 84, тел. (044) 458 0935

e-mail: info@masterknyg.com.ua